

VNIVERSITAT E VALÈNCIA

Facultad de Filología, Traducción y Comunicación

Departamento de Filología Clásica

Programa de Doctorado 220D

Autores, textos y lectores: el patrimonio bibliográfico de la cultura

Studia Varroniana: de titulis Varronis eorumque origine ac rationibus

Tesis doctoral

Presentada por Mª Luisa Aguilar

Dirigida por Xaverio Ballester

Valencia 2015

0. RESUMEN

0.1. INTRODUCCIÓN, OBJETIVOS Y METODOLOGÍA

Vbi sunt M. Varronis libri, qui uel soli facere possent sapientes?

L. Bruni Aretinus

El germen de esta tesis doctoral se encuentra en un trabajo de investigación nacido en 2009 y enfocado a estudiar la tipología de los títulos de las sátiras menipeas de Varrón, objeto de estudio que acreditamos en su momento desde tres premisas, convertidas hoy en certidumbres, a saber: el convencimiento, en primer lugar, inspirado por nuestro tutor, de que la titulación de las obras antiguas es un campo de investigación digno de la atención de los estudiosos de la literatura por cuanta información, tanto del autor —época, intención, intereses, tendencias, formación— como de la obra en sí —objeto, forma, estilo— pueda reportar; la constatación, segundo, de que la riqueza, variedad, exotismo y a menudo complejidad de los títulos de las *Menipeas* de Varrón son características merecedoras de un mayor análisis en el ámbito de la literatura latina, cuando no de un examen exhaustivo que pueda ayudarnos a comprender mejor la naturaleza de tan singular obra conservada en estado fragmentario; la creencia, finalmente, de que la figura de Varrón debe reivindicarse en los estudios filológicos latinos españoles y de que la escasa y problemática conservación de su obra ha de constituir un obstáculo relativo y no un impedimento categórico y perenne que disculpe la postergación de los estudios varronianos en España y avale la relegación del gran caudal tanto de Antigüedad como de ingenio y talento que el de Reate, aunque sea por la voz de otros, ha hecho llegar hasta nosotros.

En efecto, de las obras casi completas que conservamos de Varrón, *De lingua Latina* y *Res rusticæ*, tan sólo existen en nuestro país tres ediciones: “Del camp” (GALMÉS, *Bernat Metge*, 1928), edición de las *Res rusticæ*; “De la lengua latina” (MARCOS, *Textos y documentos. Clásicos del Pensamiento y de las Ciencias*, 1990), y la edición de los libros V a X del *De lingua Latina* en dos tomos (HERNÁNDEZ, *Gredos*, 1998); obras todas ellas que cuentan con múltiples ediciones en los países vecinos: en Alemania, *De lingua Latina* fue editado a comienzos del s. XX por GÖTZ y SCHÖLL (1912) y DAHLMANN (libro X; 1940); en Francia, COLLART (1954) y FLOBERT (2004); en Reino Unido, KENT (1951); en Italia, TRAGLIA (1974), RIGANTI (1978) y SALVADORE (1999). Tampoco las *Res rusticæ* se hallan exentas de expertos en los principales países: KEIL (1889), GÖTZ (1922) y FLACH (1990) en Alemania, HEURGON y GUIRAUD (2003) en Francia, HOOPER (1967) en Reino Unido, TRAGLIA (1974) en Italia.

Pero quizá la gran diferencia se halle en la ausencia de ediciones de las obras fragmentarias de Varrón y la escasez de bibliografía secundaria en torno a su figura: sólo en Alemania y en la última mitad del s. XIX fueron publicadas cuatro ediciones de las sátiras *Menipeas* de Varrón, las de ÖHLER (1844), VAHLEN (1858), RIESE (1865) y BÜCHELER (1882), obra recientemente reeditada a cargo de ASTBURY (1985) y KRENKEL (2001). Las *Menipeas* asimismo han sido objeto de minucioso estudio por CÈBE en Francia (1972–1999), y en Italia por BOLISANI (1936), DELLA CORTE (1953) o DAL SANTO (1967), país donde también las obras incompletas de Varrón han captado la atención de los estudiosos, así los fragmentos de las obras gramaticales (FUNAIOLI 1907) o los trabajos anticuarios *De gente populi Romani* (FRACCARO 1907), *De uita populi Romani* (RIPOSATI 1939); las *Antiquitates* finalmente han sido editadas por MIRSCH (1882) y CARDAUNS (1976) en Alemania.

El balance no es más positivo si atendemos a la bibliografía secundaria, pues difícilmente se encuentran artículos publicados por filólogos españoles que se ocupen primordialmente de Varrón, más allá de los apartados de los manuales de literatura que informan sobre la literatura técnica o la sátira —MONTERO y CORTÉS (1998) en Gredos; CORONEL (2002) en Síntesis. En los países vecinos, sin embargo, es posible señalar entre los interesados en la figura de Varrón a expertos que han consagrado gran parte de su actividad filológica a este: es el caso de DAHLMAN en Alemania, de CÈBE y DESCHAMPS en Francia, de RIPOSATI y DELLA CORTE en Italia.

Así pues, aquel trabajo de investigación que presentáramos en 2010 se convirtió en un proyecto de tesis doctoral, animado, fundamentalmente, por el entusiasmo suscitado en la doctoranda hacia la figura de Varrón reatino y el campo de estudio de la titulación de las obras en la Antigüedad. Existen, en efecto, en la obra de Varrón y al margen de las *Menipeas*, singulares títulos concebidos con gran fineza e intención de originalidad, cuyo estudio resulta grato y estimulante, a la vez que necesario —*Logistorici, Pseudotragediæ, Isagogicus, Ætia*—, únicos todos ellos en el horizonte de la literatura latina; junto a estos, sin duda, conviven títulos que podríamos considerar convencionales, tradicionales, anodinos, insustanciales. Pero el estudio de estos no ha resultado en ocasiones tan manifiesto y prescindible como pudiera parecer, bien por el ámbito de uso o área de estudio, a veces inesperado, en que se hallaran —*Epistolicae quæstiones, De sermone Latino, De poetis, De poematis*—, bien por la selección y elaboración de la titulación, común e inserta en la tradición grecolatina —*De rerum natura*—, bien porque parezca darse una marcada voluntad del autor en la titulación de la obra, o por el contrario, una ausencia de ella, siendo las causas e implicaciones de ambos hechos meritorias de un cierto análisis —*Res rusticæ*.

Creemos nuestro interés justificado, por otra parte, por una última premisa que tenemos en la misma consideración que las que hemos detallado anteriormente, a saber, la necesidad apremiante de selección e inventariado, clasificación y descripción de muchos los títulos que la tradición literaria ha asignado a Marco Terencio Varrón. En efecto, abundan en los testimonios antiguos los epítetos que ilustran la fecundidad de nuestro autor: Cicerón, por ejemplo, se refiere a él como *Πολυγρφάτατος* (*Att.* 13,18,1), Plutarco prefiere *βιβλιακώτατος* (*Rom.* 12), Dionisio de Halicarnaso *ΠολυΠειρώτατος* (*Rom.* 11,21), *Πολυμαθήστατος* (ROCHÈTE 1998: 1) y *διδασκαλικώτατος* (FLINTOFF 1976: 368) de Juan Lido; resultan ilustrativos al respecto los testimonios de Gelio (3,10,17), de quien sabemos que Varrón, ya octogenario, cifraba el total de sus libros en casi quinientos ejemplares, o Agustín (*ciu.* 6,2), quien señala con admiración que Varrón leyó tanto que parece imposible que pudiera escribir tantos libros, y escribió tanto que difícilmente alguien sería capaz de leerlo íntegramente.

Que Varrón escribiera algo más de seiscientos volúmenes es una información que leemos a menudo en manuales de literatura o ediciones del autor —BOISSIER (1859: 37); GALMÉS (1928: v); DAHLMANN (1935: 1181); GUDEMAN (1961: 92); BAYET (1966: 187); BÜCHNER (1968: 225); TRAGLIA (1974: 32); RIPSATI (1965: 17); BIELER (1983: 144); ROSTAGNI (1983: 609); KENNEY & CLAUSEN (1989: 320); MARCOS (1990: xviii); BAIER (1997: 12); RAMOS (1998: 766); HERNÁNDEZ (1998: 25); AX (2005: 5); pero se trata, como intentaremos probar en el capítulo correspondiente, de un dato a menudo poco contrastado con las fuentes antiguas. Pues pocos son en verdad los autores que han explorado en profundidad el elenco de las obras de Varrón y han acometido la de ordenarlo, modificarlo, inventariarlo. Nuestro trabajo, por lo tanto, se estructurará en tres ejes fundamentales:

1. El inventario de los títulos atribuidos a Marco Terencio Varrón.
2. La distinción entre títulos, denominaciones y referencias diversas a las obras de nuestro autor.
3. El esclarecimiento y explicación, cuando sea posible, del significado, uso y características lingüísticas y estilísticas, caso de darse, de los distintos títulos.

Así pues, cada título de Varrón constituye un objeto de estudio individual abordado mediante un esquema constante: primero, se recogerán los testimonios en que este ha sido registrado, ordenados por antigüedad. Se trata, en efecto, de una labor mecánica y poco creativa, que consideramos, sin embargo, imprescindible: pues no es posible aceptar que Varrón escribiera una obra *De mensibus*, por ilustrar nuestro punto de vista con un ejemplo, de la que no conservamos testimonio directo alguno, sin recurrir a las fuentes primarias que hablan de ella, analizar el entorno de estas y el contexto en el que se ha transmitido la información y situar la noticia en la trama de la obra varroniana y el bosque de la literatura antigua, sin llevar a cabo, en definitiva, un análisis objetivo del *qué*, el *cómo*, el *cuándo*, el *quién* (BALLESTER 1987: 326) de la noticia bibliográfica en sí misma. El «escrutinio particular, casi microscópico» (VELAZA 1998: 260) de cada una de estas alusiones resulta ineludible en la obra casi totalmente fragmentaria de Varrón.

A continuación se procederá al aislamiento, distinción y aceptación del *título*, *titulación* o *denominación*, en lo que tendremos en cuenta como criterios orientativos (BALLESTER 1990: 137–141) la unanimidad de las fuentes y, en caso de no existir, la «fidelidad y legitimidad testimonial», esto es, daremos preponderancia a los criterios de antigüedad y propiedad de las fuentes, prevaleciendo aquellas endógenas, los testimonios del propio autor, las

fuentes directas o no dependientes, de autores técnicos tales como gramáticos, indispensables en la transmisión de la obra de Varrón, aquellas con algún tinte subjetivo, complejas y que no sean reducibles a una mera paráfrasis o sumario del contenido, distinción fundamental en el caso de nuestro autor, y que sean, finalmente, apropiados y coherentes con las condiciones concretas de la obra y el autor. Tratándose de denominaciones, por el contrario, es decir, de títulos supuestamente no originales, sino formas en las que la obra ha sido tradicionalmente —incluso ya en época muy antigua— conocida, trataremos de dilucidar la procedencia de aquellas, y la relación finalmente entre título y denominación, y obra y denominación (BALLESTER 1990: 143–5). Las características concretas de cada título, lingüísticas y estilísticas sobre todo, cerrarán nuestro estudio particular en cada caso.

Pero el estudio individualizado de cada título constituye además un eslabón imprescindible de la cadena que nos ayuda a reconstruir la tendencia varroniana en la imposición de títulos a lo largo de su producción, a discernir mediante el criterio comparativo lo ‘propio’ de nuestro autor en la titulación de sus obras, a seleccionar finalmente lo que creemos que puede considerarse “un título de una obra de Varrón” frente a meras indicaciones, conmemoraciones o reformulaciones de temas y argumentos tratados por este.

Por lo tanto y según las motivaciones fundamentales que hemos destacado, completan el capítulo en el que se desglosan y describen los títulos varronianos (§ 2), que constituye el cuerpo central de la tesis integrado por algo menos de cincuenta apartados, un capítulo propedéutico y que ayuda a situar al lector en el estado de la cuestión objeto de nuestro estudio (§ 1), es decir, un estudio pormenorizado sobre el origen y constitución del catálogo

de las obras de Varrón y una herramienta que ayude a contextualizar el conocimiento y noticia de sus obras diacrónicamente, a saber, un índice de los *citadores* de Varrón (§ 4).

Del catálogo de las obras de Varrón, analizaremos las conclusiones que formularon al respecto los estudiosos RITSCHL (1877), CHAPPUIS (1856), KLOTZ (1911), HENDRICKSON (1911), DAHLMANN (1935) y DELLA CORTE (1970), y trataremos de desentrañar la trayectoria filológica que lleva de los cuatrocientos noventa volúmenes varronianos que Gelio (3,10,17) anunciara a los seis cientos transmitidos en los principales manuales de literatura. El punto de partida es, en todo caso, el testimonio de Jerónimo quien, con la intención de ensalzar la fecundidad del cristiano Orígenes (*uir.* 54), basó su elogio en la comparación con los autores antiguos, destacando por encima de ellos a Marco Terencio Varrón como el autor más prolífico de la literatura latina. Sin embargo, puesto que había detallado la obra del de Reate en cierta carta enviada a Paula, omitió en la vida de Orígenes los detalles de esta.

La carta de Jerónimo a Paula se ha perdido, pero el hallazgo de ciertos manuscritos de Rufino, comentarios a Orígenes, en Arres en 1848 y en París en 1856, restituyó su pérdida. Los estudiosos de la literatura latina RITSCHL (1877) y CHAPPUIS (1868) acometieron entonces la explicación de las obras contenidas en el mismo, a lo que se sucedieron las revisiones de KLOTZ (1911) y HENDRICKSON (1911), centradas fundamentalmente en circunscribir los orígenes, esto es, las fuentes empleadas por Jerónimo, y en interpretar el tratamiento de la información que este transmite. El asunto fue retomado algunos decenios después por DAHLMANN (1935) en su artículo sobre Varrón reatino para la *Real Enzyklopädie* desde una perspectiva descriptiva, y en los años 70 la misma cuestión es abordada por DELLA CORTE (1970) en su

biografía varroniana *Il terzo gran lume romano* con mayor interés crítico. Ya en nuestro siglo es CARDAUNS (2001) quien toma el relevo de la cuestión del catálogo de Varrón y realiza en su *Marcus Terentius Varro, Einführung in sein Werk* un recorrido introductorio de las principales obras. Cierta tendencia conservadora, más proclive a incluir en el elenco varroniano algunas obras que son recordadas poco sólidamente en los testimonios antiguos, persiste hasta nuestros días y predomina en nuestras conclusiones.

Pero junto con los aspectos que hemos pretendido estudiar en detalle conviene señalar también aquellos que no han entrado en nuestra consideración y que el estudioso de la literatura latina podrá quizá echar en falta. En efecto, hemos omitido los datos referidos a la biografía varroniana, pues la vasta extensión del núcleo de la cuestión, centrada en la obra y concretamente en los títulos de Varrón, así como las divergencias testimoniadas en torno a algunos datos de la vida de nuestro autor, hacía desaconsejable un acercamiento crítico a una cuestión que también cuenta con algunos puntos problemáticos (GARZETTI 1976: 91).

Asimismo hemos suprimido las cuestiones relativas a la cronología de la obra varroniana, y ello tanto de las *Menipeas*, cuestión vigorosamente discutida desde las primeras ediciones de la obra, como del resto de obras que componen el elenco, salvo en aquellos casos en que del título mismo o de las condiciones concretas de este pueda derivarse un dato cronológico determinante o, al contrario, en el caso de que un dato cronológico comúnmente aceptado pueda implicar la clasificación, corrección o selección de alguna titulación. Somos conscientes, no obstante, de que la inadvertencia de los datos cronológicos puede debilitar a veces la cohesión y la solidez de las conclusiones extraídas. Varrón, en efecto, aparece a ojos de los estudiosos en continua evolución, y la madurez y perfección de sus teorías poste-

riores contrasta con la dependencia doctrinal de sus primeras obras (DELLA CORTE 1962: 74). Pero la complejidad de la cuestión y la vastedad de noticias que los estudiosos han perseguido al respecto hacían inviable su tratamiento particular incluso en un trabajo al que tradicionalmente se le asignan unos márgenes de extensión generosos.

Hemos evitado, por último, cualquier consideración sobre la métrica empleada por Varrón, tanto en las sátiras menipeas como en otras obras. La cuestión de la métrica varroniana, en efecto, fue tenazmente discutida entre los filólogos alemanes de la segunda mitad del s. XIX —VAHLEN (1858), RIESE (1865), BÜCHELER (1882), RITSCHL (1877)— y sobre ella han escrito copiosamente autores como RÖPER («Varronische Vindicien», *Philologus* XV y XVII, 1860 y 1861): a ellos precisamente remitimos al lector interesado. En la edición de ASTBURY que comprende la obra menipea de Varrón se procura un listado de los metros empleados en las sátiras. En definitiva, por razones tanto de relevancia directa para el tema aquí céntricamente tratado, cuanto por razones formales de extensión, no hemos hecho aquí una indagación sistemática exhaustiva de los datos biográficos y métricos, atendiendo a ellos sólo cuando eran directamente significativos para la cuestión de la titulación varroniana aquí tratada.

0.2. CONCLUSIONES

0.2.1. SOBRE EL CATÁLOGO

Las conclusiones que extraemos respecto al catálogo de Varrón transmitido por Jerónimo se refieren tanto a la autoría del mismo como a los resultados de la investigación del catálogo en sí en cuanto a número de obras y volúmenes.

Jerónimo no fue, en efecto, investigador y autor del catálogo de Varrón, sino que, como él mismo reconoce en su testimonio, lo tomó literalmente de alguna fuente. Sobre la identidad de esta, y después de explorar diversas líneas de investigación, puede afirmarse justificadamente que fuera Suetonio, quien no sólo había escrito una biografía de Varrón en su *De uiris illustribus*, sino también había sido modelo y ejemplo para Jerónimo en la empresa literaria de describir las vidas de cristianos ilustres. El mismo Suetonio, además, habría sido *auctor* y *fons* en el conocimiento de Varrón para autores como Diomedes o Tertuliano (BRICK 1962: 194; BAIER 1997: 79 y 89).

Pero Suetonio no sólo fue testimonio para Jerónimo en lo que al catálogo se refiere, algo que reconoce la mayoría de estudiosos, sino, en nuestra opinión, el autor del propio catálogo. El hecho de que las sátiras de Varrón aparezcan citadas en el catálogo como tales, siendo esta denominación, la de *satura*, posterior y no empleada por el propio Varrón (HENDRICKSON 1911), nos parece un indicio de la presencia en el catálogo de fuentes externas que evidenciarían que Varrón no es el autor del catálogo de sus obras que Jerónimo remite. Pero el caso es que ningún biógrafo parece haber acometido antes de Suetonio la biografía de Varrón, por lo que este parece ser el punto de partida inicial y final en cuanto a la descripción de la vida y obras de Varrón.

Basamos esta opinión, además, en las fluctuaciones aparecidas en el testimonio de Jerónimo y que consideramos no sólo imputables a cierta negligencia o tratamiento impreciso de los datos por su parte sino también a la complejidad de la cuestión en sí. En la elaboración del catálogo, en efecto, las fuentes intrínsecas, es decir, el uso de materiales del propio Varrón, habrían tenido un papel no poco importante, pero no parece definitivo poder afirmar que el catálogo mismo de las obras se hallara en el seno de alguna de ellas —sí lo creen, sin embargo, RITSCHL (1877) y KLOTZ (1911). Por lo tanto, al no hallarse en Varrón catálogo alguno de sus obras nacido de su propia pluma, Suetonio se vería obligado a acometer una labor de documentación más compleja, basada en el escrutinio de las diversas fuentes que mencionaran alguna noticia de las obras de Varrón, y en la que la distinción entre *ratio citandi* —denominación o modo de apelar a una u otra obra— y *ratio inscribendi* —transmisión del título exacto—, en palabras de REIFFERSCHEID (1859), no aparecería siempre tan evidente.

SEDDEHOCPOSTERITVSVRPANDVMCVMDE
POETISDICEMVS

(Varro *ling.* 6,53,1)

Ratio citandi an inscribendi?

En efecto, la tradición literaria latina confirma que una de las formas más habituales de titulación de las obras latinas es el sintagma, fórmula descriptiva del argumento del libro, que encabeza la preposición latina *de*. Pues bien, el correcto aislamiento y distinción de los títulos de Varrón, que constituye nuestro objetivo principal, se verá implicado por dos constantes de su obra: primero, la inexistente distinción de la citada fórmula de titulación de una obra de aquella empleada para la constatación, anticipación o conmemoración de un argumento; segundo, la naturaleza investigadora de Varrón y su perseverante minuciosidad a la hora definir, retomar o avanzar contenidos tratados o a tratar en el contexto de la propia obra (TRAGLIA

1962: 45), *more casi geometrico*, señalan BIRK (1962: 31), GARZETTI (1976: 106) y MATHEEUSEN (1976: 434). Sistematización y división en compartimentos diferenciados, coherencia interna y procedimiento analógico son sellos característicos de la investigación del reatino, apostilla BAIER (2001: 2–3). SÁNCHEZ (2013: 97), finalmente, entiende esta voluntad varroniana de ordenamiento y comunicación de la materia susceptible de ser expuesta como «criterios de organización» y distingue en ellos entre «débiles» y «fuertes», a los que pertenecerían precisamente estas formas de “presentación o recordatorio de materia” que creemos que pueden haberse confundido con verdaderas titulaciones en la tradición literaria de Varrón. Mediante ellos, en efecto, solían ser asignados los argumentos de cada libro de que se componía una obra o se determinaba el orden de exposición del material —así en el *De lingua Latina* (SÁNCHEZ 2013: 98)— pero no se trataba en ningún caso de titulaciones específicas o particulares.

A esta condición en el estudio de los títulos de Varrón hemos de añadir dos supuestos, en el seno de la obra de varroniana y en la interpretación de esta entre las fuentes: primero, que resulta esperable que esta discriminación constante en la disposición de la materia tienda a generalizarse en aquellas obras que tienen su centro de interés en la divulgación de algún saber o materia particular —*Antiquitates*, *De lingua Latina*, *Disciplinæ*, *Res rusticæ*; segundo, que la consiguiente indiferenciación de títulos y argumentos aconteciera no sólo en el seno del propio autor, sino que se trasladara a otras fuentes que Suetonio empleara, pues no todas las obras de Varrón estarían ya en sus manos ni, lo que es más señalado, tampoco todas tendrían un título claro.

Transmite NACHMANSON (1941: 43) algunas de las fórmulas empleadas por Diógenes Laercio en su confección del catálogo de las obras de Aristóteles,

muchos de cuyos trabajos le habrían llegado sin nombre. Entre ellas destaca la indicación del comienzo de la obra por parte del biógrafo: *ἐλεγεῖα, ὧν ἀρχή...* El ejemplo de Diógenes puede indicar que el debate y la disquisición de la denominación precisa o acertada de las obras, en nuestro caso, de Varrón, debió ser frecuente, cuando no constante, en el desarrollo del catálogo por parte de Suetonio; una discusión de la que Jerónimo, interesado únicamente en demostrar la fecundidad de Orígenes mediante el ejemplo de Varrón, no sólo no se habría hecho eco, sino que habría omitido y transmitido erróneamente en no pocas ocasiones. Un último ejemplo puede confirmar esta caprichosa y promiscua confusión de argumentos, alusiones, secciones y títulos: Policiano y otros autores del cuatrocientos consideraron como obras independientes los tratados *De lingua Latina* y *De analogia* —libros V, VI y VII del mismo tratado—, cuyo conocimiento les había llegado a través de un único códice —F— de titulación ambigua (SALVADORE 2001: 256).

Suetonio, sin embargo, hizo manifiestos su celo y cuidado en la composición biográfica al configurar un catálogo en que las obras de Varrón aparecen clasificadas en atención a criterios certeros tanto de relevancia como de similitud de argumento e intención. La estructura del catálogo es uno de sus aspectos más logrados, pero su perspicuidad no es atribuible a Jerónimo sino a la autoridad empleada por este. Esta labor de transferencia y recopilación compleja de datos acometida por Suetonio, sin embargo, llega hasta nosotros desvirtuada y supeditada al propósito principal de Jerónimo que no es, al menos en este caso, ni la divulgación de alguna parte de la vastísima información transmitida otrora por Varrón, ni la apelación a su «sabio» juicio (WASZINK 1976: 211 y 221).

Así pues, como el mismo Jerónimo reconoce, el catálogo es transmitido de forma abreviada: qué aspectos tratara Jerónimo con menor diligencia, de forma compensada y a menudo simplificada, no parece, sin embargo, tan evidente. RITSCHL (1877) y KLOTZ (1911) fijan su atención en los títulos, cuya copia exacta y reproducción habría supuesto a Jerónimo una ardua tarea; HENDRICKSON (1911), por su parte, subrayaba el número de volúmenes en que Jerónimo cifró la obra de Varrón. Esta labor, sin embargo, parece haberse llevado a cabo de forma aleatoria: los libros, en efecto, eran agrupados bajo distintos títulos, como señalaba KLOTZ (1911), algo constatable en el caso de las *Antiquitates* o los *Logistorici* cuyo número de volúmenes variaba en otras fuentes antiguas (KLOTZ 1911), y de los *Libri singulares* un *pseudo* título bajo el que Jerónimo habría agrupado diez obras distintas que constaran de un solo libro (RITSCHL 1877).

Esta agrupación podía responder a criterios de similitud de argumento, título, o sencillamente proximidad física en el propio relato de Suetonio, pero nunca fue constante ni regular, como prueba el hecho de que obras tan próximas como *De scænicis actionibus* y *De actis scænicis* no sufrieran la misma agregación (HENDRICKSON 1911). De igual forma, Jerónimo parecía haber fijado su atención en las obras más voluminosas, aquellas que no constaran de menos de tres volúmenes, división en tres tomos que sería la favorita de Varrón, o al menos, la más frecuente (RITSCHL 1877), una nueva forma de arbitrariedad.

0.2.2. SOBRE SU COMPOSICIÓN

Nuestra propuesta particular del índice de las obras de Varrón se basa en el escrutinio no sólo del catálogo transmitido por Jerónimo sino también del llamado *catalogus auctus* o catálogo ampliado a partir de otros testimonios antiguos distintos de Jerónimo. En uno y otro caso nuestra postura se muestra moderada e inclinada siempre a la inclusión, y menos a la supre-

sión, de las obras tradicionalmente atribuidas a Varrón. Los casos particulares serán explicados en el cuerpo de la tesis y en los apartados correspondientes a cada título, pero señalamos algunos criterios orientativos:

- Es Varrón, a ojos de todos los críticos, un erudito integral, pero especialista en lengua latina e historia del mundo romano —o si se quiere «inventario de antigüedades» (MARCOS 2004: 133)—, por lo que su producción en estos campos de estudio promete ser más prolífica. No puede considerarse, sin embargo, un especialista agrónomo: esta condición, contrarrestada por su natural polifacética curiosidad le llevaría a escribir, como de hecho fue, *alguna* obra sobre agricultura. Pero no parecería lógico que su producción en este campo fuera tan amplia como en los arriba citados. Con ello podría justificarse la consideración de *De mensuris* o *De principiis numerorum* como argumentos menores pertenecientes a otras obras.

- Es lógico atender asimismo a la indicación de los libros explicitada en la fuente transmisora y que esta pueda corresponderse con un argumento más o menos amplio. Aunque el número de volúmenes es, como señalaremos más adelante, un dato susceptible de ser transmitido erróneamente o de ser mal interpretado consciente o inconscientemente, el que de un argumento concreto y particular, que puede pertenecer a una obra más amplia, se expliciten en la fuente varios volúmenes, induce a sospecha y puede resultar un indicio de que nos encontremos ante una denominación particular de una obra más amplia. Es el caso de los libros *De gradibus* o *De compositione saturarum*.

- Parece razonable atribuir mayor credibilidad a aquel título o denominación que aparezca con mayor frecuencia en las fuentes. Es el caso, entre otros, de *De ora maritima* frente a *De litoralibus* y otras denominaciones.

- La analogía con otros títulos del mismo autor es en ocasiones fuente de imprecisiones: Gelio reproduce para las *Hebdomades* de Varrón una denominación *De imaginibus* inspirada en la similitud con numerosos títulos de Varrón, pero de todo punto falsa y que algunos filólogos actuales han reproducido (FLINTOFF 1976: 368; SALLMANN 1976: 507; AX 2005:10). En cuanto a la obra de Gelio y la fidelidad de sus citas, tendremos en cuenta las palabras de VELAZA (1998: 265 y 266) que advierten de la disonancia de estas en cuanto a origen y grado de conocimiento por parte de Gelio y, en segundo lugar, el carácter eminentemente literario y menos científico de su obra.

Esta es nuestra revisión de las obras aparecidas en el catálogo de Jerónimo; seguimos en ella el orden establecido por este:

En Jerónimo	En nuestra recensión
<i>Antiquitatum libri</i>	<i>Antiquitatum</i>
<i>De uita populi Romani</i>	<i>De uita populi Romani</i>
<i>Imaginum libri</i>	<i>Hebdomades</i>
<i>Λογιστικῶν Τοπικῶν</i>	<i>Logistorici</i>
<i>De lingua Latina</i>	<i>De lingua Latina</i>
<i>Disciplinarum</i>	<i>Disciplinarum libri</i>
<i>De sermone Latino</i>	<i>De sermone Latino</i>
<i>Quæstionum Plautinarum</i>	<i>Quæstionum Plautinarum</i>
<i>Annalium</i>	<i>Annalium</i>
<i>De origine linguæ Latinæ</i>	<i>De origine linguæ Latinæ</i>
<i>De poematis</i>	<i>De poematis</i>
<i>De originibus sæculi</i>	<i>De originibus scænicis</i>
<i>De scenicis actionibus</i>	<i>De scænicis actionibus</i>
<i>De actis scenicis*</i>	

Conclusiones

<i>De descriptionibus</i>	<i>De descriptionibus</i>
<i>De proprietate scriptorum*</i>	
<i>De bibliothecis</i>	<i>De bibliothecis</i>
<i>De lectionibus</i>	<i>De lectionibus</i>
<i>De similitudine uerborum</i>	<i>De similitudine uerborum</i>
<i>Legationum</i>	<i>Legationum</i>
<i>Suasionum</i>	<i>Suasionum</i>
<i>De Pompeio</i>	<i>De Pompeio</i>
<i>Singulares libri*</i>	
<i>De personis*</i>	
<i>De iure ciuili</i>	<i>De iure ciuili</i>
<i>Επιτομην ex libris Antiquitatum</i>	<i>Epitomes</i>
<i>Epitomen ex libris Imaginum</i>	
<i>Epitomen ex libris 15 de Lingua Latina</i>	
<i>De principiis numerorum*</i>	
<i>Rerum Rusticarum</i>	<i>Rerum Rusticarum</i>
<i>De ualetudine tuenda*</i>	
<i>De suauitate</i>	<i>De sua uita</i>
<i>De forma philosophiæ</i>	<i>De forma philosophiæ</i>
<i>Rerum Vrbanarum*</i>	
<i>Satyrarum Menypparum</i>	<i>Saturæ Menippeæ</i>
<i>Poematum</i>	<i>Poematum libri</i>
<i>Orationum</i>	<i>Orationes</i>
<i>Pseudotragædiarum</i>	<i>Pseudotragædiæ libri</i>
<i>Satyrarum</i>	<i>Saturæ</i>

Nuestra tendencia se muestra, como la de otros filólogos y estudiosos, conservadora y proclive a mantener los elementos aparecidos en el catálogo de Jerónimo, siempre y cuando pueda citarse un testimonio antiguo que los avale, o bien a asimilarlos con alguna obra —*De sua uita*, *Logistorici* o *Pseudotragædiæ*. Este no parece ser el caso, sin embargo, de las *Res urbanæ*, cuya mención aparece en un contexto en que difícilmente puede reconocerse una *inscriptio* o al menos denominación sino una simple alusión al argumento de alguna obra mayor de Varrón; la obra *De ualetudine tuenda* asimismo es asimilable al *logistoricus* del mismo título; las titulaciones *De scænicis actionibus* y *De actis scænicis* no parecen distar tanto como para clasificarlas como obras distintas: de hecho, la disposición consecutiva en la que se hallan en el documento de Jerónimo bien podría sugerir que se tratara de una fluctuación en el título reflejada por Suetonio y que Jerónimo transcribe sin mayor trascendencia.

Para diferenciar las obras *De descriptionibus* y *De personis* no existen, como señala la mayoría de estudiosos, argumentos de peso y puede sugerirse, por lo tanto, que se trate de la misma obra. Por lo que respecta a *De principiis numerorum*, nos parece justificado considerarla un apartado o capítulo de la obra *Disciplinæ*. *De proprietate scriptorum*, como creemos demostrar en el capítulo correspondiente, es una alusión a la obra *De poetis*, basada precisamente en uno de los aspectos característicos de aquella obra, el empleo de particularidades estilísticas en el estudio concreto de cada autor. Por otra parte, el término *Imagines* empleado por Jerónimo, parece ser una denominación metonímica del más peculiar *Hebdomades*. Respecto a las epítomes finalmente, la denominación con la que son introducidos en el catálogo, esto es, mediante un tecnicismo griego ya latinizado a finales del s. I d.C. y poco frecuente en época de Jerónimo, parece proporcionar indicios de que hubieran sido escritas por el propio Varrón.

Conclusiones

Por lo que se refiere al *catalogus auctus*, es decir, aquel compuesto por las obras de Varrón que han llegado hasta nuestra memoria mediante fuentes distintas del catálogo de Jerónimo, presentamos a continuación una tabla comparativa de las obras de Varrón postuladas por RITSCHL (1877) en su estudio sobre el catálogo y aquellas que hemos considerado incluibles en el mismo según las razones que justificamos en el cuerpo de la tesis:

RITSCHL	En nuestro trabajo
<i>Carmen (De rerum natura?)</i>	<i>De rerum natura</i>
<i>Epistolæ</i>	<i>Epistolæ</i>
<i>Epistolicarum Quæstiones</i>	<i>Epistolicae Quæstiones</i>
<i>Rhetoricorum libri*</i>	
<i>De mensuris</i>	
<i>De philosophia*</i>	
<i>De æstuariis</i>	
<i>Ephemeris rustica*</i>	
<i>Ephemeris naualis</i>	<i>Ephemeris naualis</i>
<i>De ora maritima (de litoralibus?)</i>	<i>De ora maritima</i>
<i>De gente populi Romani</i>	<i>De gente populi Romani</i>
<i>De familiis Troianis</i>	<i>De familiis Troianis</i>
<i>Liber tribuum*</i>	
<i>Εἰσαγωγικός ad Pompeium</i>	<i>Εἰσαγωγικός ad Pompeium</i>
<i>Ation (Αἰτίων)</i>	<i>Ætia</i>
<i>De gradibus</i>	<i>De gradibus</i>
<i>De poetis</i>	<i>De poetis</i>
<i>Περὶ χαρακτήρων (De descriptionibus)*</i>	
<i>De comædiis Plautinis*</i>	

<i>De compositione saturarum*</i>	
<i>De antiquitate litterarum</i>	<i>De antiquitate litterarum</i>
<i>De utilitate sermonis*</i>	
Total: 22	Total: 13

La misma tendencia conservadora reaparece cuando se trata de excluir del elenco de Varrón obras citadas por autores distintos de Jerónimo. Pero algunas de ellas —un total de nueve— nos parecen difícilmente justificables. El primer título que eliminamos, *De æstuariis*, es avalado por una única mención y esta del propio Varrón, pero no parece ser sino una conmemoración de alguno de los aspectos tratados en una obra mayor, en este caso, *De ora maritima*: es costumbre de Varrón, y así lo comprobamos en sus *Res Rusticæ* (1,11,1; 1,5,1; 1,54) y sus libros *De lingua Latina* (5,1; 7,2,1) anunciar los apartados y secciones todas de la materia que se dispone a tratar. *De comædiis Plautinis*, como en su lugar se mostrará, no parece ser sino uno de los argumentos tratados por Varrón en una obra mayor consagrada a Plauto, esto es, *Quæstiones Plautinæ*.

Obviamos asimismo el título *De compositione saturarum* por considerarlo una denominación de la obra *De originibus scænicis* distinta del título original, o bien una mera conmemoración de su argumento: según lo señalado anteriormente, la denominación de las composiciones satíricas con el título específico de *saturæ* no parece ser reconocida entre los romanos hasta los testimonios de Horacio y Quintiliano (CORONEL 2002: 18), por lo que las *saturæ* a las que hace referencia Nonio no pueden ser otras que las primigenias formas de comedia referidas por Tito Livio (7,1,2) para quien, además, Varrón y Accio son considerados única fuente posible y conocida en este aspecto (HENDRICKSON 1898: 289 y 307). *De mensuris* no es sino la corrección

filológica de una cita de Carisio que reza *Varro in mensuralibus*, por lo que su clasificación como obra nos parece cuestionable; podría tratarse, en todo caso, de una evocación de las *Res rusticæ* o del capítulo *De geometria* de los *Disciplinarum libri*. La obra *Ephemeris rustica*, a continuación, carece de todo refrendo antiguo y sólo es considerada por RITSCHL (1877: 473 y 495) por analogía a la *Ephemeris naualis*.

Asimismo, nos parece susceptible de ser revisado el título *De philosophia*, asimilable a la obra *De forma philosophiæ*, como trataremos de demostrar. Tradicionalmente se ha considerado que la obra *De utilitate sermonis* constituía el estudio preliminar del fenómeno lingüístico de la “anomalía”, en el que Varrón habría de profundizar en el tratado *De lingua Latina*, siendo aquel el contrapunto y antítesis del opúsculo *De similitudine uerborum*; partiendo, no obstante, del título y las nociones que este encierra, nos parece más acertado considerarlo una conmemoración del tratado *De sermone Latino*. El libro de las tribus (Varro *ling.* 5,56) pudo haber formado parte de las *Antiquitates* en su sección de *res humanæ*; *Περὶ χαρακτήρων* parece ser una denominación diferenciada de la obra *De poetis*, y la obra *Rhetoricorum libri* por último, que cita Prisciano, no parece sino una alusión al libro sobre retórica comprendido en la obra *Disciplinæ*.

Por otra parte, y respecto a las modificaciones llevadas a cabo por Jerónimo en cuanto al número de volúmenes, diferimos de la *ratio* ejecutada por RITSCHL (1877) según la cual hasta un total de cien volúmenes habrían sido omitidos por aquel en la transferencia de datos de su fuente original. RITSCHL (1877), en efecto, entendía en sentido estricto la expresión *uix medium* con que Jerónimo aludía a su descripción del catálogo de Varrón. En consecuencia, puesto que treinta y siete eran las obras aparecidas en el catá-

logo, treinta y siete nuevas obras RITSCHL reclamaba, cifrando así la producción de Varrón en un total de setenta y cuatro.

A continuación, para cifrar la suma total de volúmenes se consideraban computables veinticinco obras del catálogo, esto es, las treinta ocho aparecidas menos el título *De ualetudine tuenda* (asimilable al *Logistoricus* del mismo nombre), los diez *Libri Singulares* y las obras *Ætia* y *Ephemeris rustica*. Esta cifra es multiplicada por cuatro, como media del número de volúmenes de que constaran las obras omitidas en el catálogo —de haber constatado de tres volúmenes, hubieran sido catalogadas—, llegándose así a la suma de seiscientos veinte volúmenes atribuidos por RITSCHL a Varrón.

La fragilidad de estas conjeturas es, sin embargo, aparente: ni *uix medium* debía ser entendido al pie de la letra ni la multiplicación por cuatro volúmenes de las obras omitidas en el catálogo de Jerónimo puede ser considerada definitiva. RITSCHL, además, consideró inmutable el número de quinientos veinte volúmenes aparecido en los manuscritos de Arras y que nunca modificó tras la aparición de los de París y la cifra de cuatrocientos noventa; como se acaba de decir, contabilizó además la *Ephemeris rustica* de Varrón sólo por analogía a la *Ephemeris naualis*, sin contar aquella, no obstante, con refrendo algunos en los testimonios antiguos.

Pero bastaba, a nuestro entender, cifrar el número de obras atendiendo a los datos constatables en las fuentes antiguas. RITSCHL, en efecto, parece querer buscar una cifra inaudita que justifique los epítetos sobre la fecundidad de Varrón que señalábamos anteriormente: es nuestra opinión, sin embargo, que el sentido de aquellos superlativos intensificados por *Πόλυ* que dominan los elogios de Varrón pueda ilustrar también la variedad de sus escritos, no sólo la cantidad de estos. Asimismo el número de volúmenes en que fuera cifrada la producción varroniana, nos parece un dato difí-

cil de deducir, cuando no incomputable, y ello por dos razones fundamentales, primero, el hecho de que los testimonios antiguos demuestran una manipulación evidente de este dato que, tras sucesivas alteraciones, aglutinaciones y omisiones se mantiene exactamente en la cifra de 490 volúmenes, aquella que diera Gelio ya en el s. II; segundo, que el número de volúmenes que se indica de una obra es considerablemente más susceptible de ser interpretado y transmitido erróneamente, especial y singularmente cuando no se ha conservado la obra físicamente.

0.2.3. SOBRE LOS TÍTULOS DE VARRÓN

A continuación proponemos una clasificación orientativa de las *formulae inscribendi* o procedimientos que reflejarían la existencia de distintas tendencias de titulación en el seno de la producción varroniana. Como cláusula previa queremos destacar la observación que NACHMANSON (1941: 29) hizo respecto a la obra de Aristóteles y a la voluntad de titulación del propio autor, a saber, que esta suele ser producto y consecuencia del impulso propio de la creación literario, inadvertido, sin embargo, indiferente incluso, cuando el fin pedagógico y domina es sobresaliente. La *utilitas* varroniana se opone habitualmente a la *elegantia* y la *uoluptas*, y se acerca, sin embargo, a la *necessitas* (BAIER 2001: 15).

A. *Formula descriptionis*

«Operis index, causarum præco, totius orationis breuissima uox». ZILLIACUS (1938: 21) hace suyas estas palabras de Diodoro que se ajustan al tipo de titulación en la que Varrón, excluyendo toda forma de ornato y sutileza en el título de la obra, persigue la *utilitas* y la *perspicuitas*, empleando para ello modos de titulación basados en la tradición más habitual de la literaturaromana y ciñéndose fundamentalmente a la lengua latina en la formación de estos. Títulos reales, explicativos, que permiten predecir el

argumento del libro, dice ZILLIACUS (1939: 21), y que suelen ser clasificados en la tradición filología como *Inhaltstitel* (BROCCIA 1979: 21).

Destacan en esta sección dos subclases formales: la de aquellos títulos compuestos por el sintagma regido por la preposición *de*, y la de aquellos que constan de un solo sintagma nominal que abandera, a modo de etiqueta, la obra en cuestión. La diferencia entre una y otra titulación es, sin duda, muy leve, hasta el punto de que una misma obra parece ser citada mediante las dos distintas formulaciones que hemos señalado, así *De re rustica* o *Res rusticæ* (§ 2.39), o *Quæstiones Plautinæ* y *De comædiis Plautinis* (§ 2.38). Pero creemos poder observar cierta disimilitud en el tratamiento de la materia y, mientras que denominaciones como *Orationes, Suasiones, Rhetoricorum libri* o los ya señalados *Res rusticæ* y *Quæstiones Plautinæ* parece presentar la materia de forma expositiva, más o menos detallada, títulos como *De actionibus scænicis, De antiquitate litterarum, De bibliothecis, De lingua Latina, De sermone Latino* etc. anuncian cierto grado de controversia, y dibujan a un Varrón discutiendo metódicamente *in utramque partem* o, cuando menos, aproximándose a la materia en cuestión desde un punto de vista comparativo, a veces histórico.

Nos parecen pertenecer a esta clasificación, además de los ya citados, títulos como *Epistolicæ Quæstiones, De descriptionibus, De familiis Troianis, De forma philosophiæ, De gente populi Romani, De gradibus, De iure ciuili, De lectionibus, De lingua Latina, De ora maritima, De origine linguæ Latinæ, De originibus scænicis, De Pompeio, De sermone Latino, De similitudine uerborum, De uita populi Romani* obras todas ellas que fundamentalmente cuestiones históricas y lingüísticas. Añadimos finalmente las sátiras menipeas *De officio mariti* y *De salute* sobre cuestiones morales.

B. *Formula consuetudinis*

Muy próxima a la fórmula *descriptionis* es esta *formula consuetudinis*, que perseguiría la claridad y la transparencia mediante la titulación de las obras y se limitaría, en la mayoría de los casos, a la exposición de un argumento en concreto. Lo que separa ambas fórmulas, por tanto, es la autoría de la titulación, que resulta ser en la mayoría de los casos una mera denominación, y que podría no proceder de la mano del propio autor, sino haber sido impuesta por la tradición posterior —«il peso de la tradizione» (BROCCIA (1979: 40)— por similitud y analogía con otras obras pertenecientes al mismo género literario y motivadas por intereses similares. La intencionalidad, afirma LABATE (1996: 48), define el género al que pertenece una obra literaria y, en nuestra opinión, condiciona también su título.

Este parece ser el caso de titulaciones como *De rerum natura*, *De uita sua*, las *Epistulae* de Varrón, y acaso los *Disciplinarum libri* y los *Legationum libri*, *Orationum libri* o *Suasionum*, en las que resulta apurado defender una clara voluntad de imposición de título por parte del autor, pero sí existe una necesidad de catálogo y clasificación que habrían dado lugar a las denominaciones transmitidas por la tradición. Podría tratarse, pues, de una imitación no voluntaria procedente de «un sistema literario que suministra al artista una matriz cultural indiferenciada y una serie de codificaciones comunes a todos los participantes en el proceso de creación cultural de una época» (COVIELLO 2005: 104). Las propias denominaciones para las *Saturae* y las *Saturae Menippeae* procederían de esta suerte de herencia de la tradición —el mismo LABATE (1996: 53) señala prudentemente, al hablar del título de las obras satíricas, que «en todo caso eran comúnmente llamadas *sátiras*»—, así como los subtítulos que acompañan a la mayoría de las menipeas, tomados de obras filosóficas de tradición griega.

C. *Formula imitationis*

La fórmula *imitationis* se correspondería con un tipo de titulación basada en la imitación de la tradición griega o romana y realizada consciente y voluntariamente por el autor. En alusión al inveterado debate entre *æmulatio* e *imitatio* en la interpretación de los signos literarios, y muy especialmente cuando se trata de la literatura latina, no parece existir en la formulación de tales títulos una intención varroniana de sobrepasar el modelo literario o rivalizar con él (COVIELLO 2005: 104), por lo que *formula imitationis* nos parece una denominación justa.

Observaremos, por tanto, en este grupo, títulos tanto griegos como romanos, siendo sin embargo su finalidad y propósito más complejo y variado. En algunos casos la *formula imitationis* parece tender también a la *utilitas*, la *perspicuitas* y la *consuetudo*: el autor, en efecto, expresaría manifiestamente mediante este modo de titulación que su obra se inserta en una tradición literaria concreta, griega o romana, de la que se reconoce alguna dependencia literaria. Este parece el caso de títulos como *Ætia*, *Annales*, *Antiquitates*, *De poematis*, *De poetis*, *Εἰσαγωγικὸς*, *Ephemeris* o la sátira *Ecdemeticus*.

En otras ocasiones, sin embargo, la imitación de autores, especialmente griegos, busca el *ridiculum*, la parodia e incluso el escarnio, como ocurre en gran parte de los títulos de las sátiras menipeas. Algunos de estos títulos son tomados por Varrón de tratados filosóficos griegos con cuyo empleo en el seno de una obra como las *Saturæ Menippeæ* demuestra la desaprobación, si no de las propias ideas defendidas en aquellas obras griegas, del dogmatismo, inflexibilidad o afectación con que los filósofos de su tiempo las defendieran. Es el caso de *Περὶ αἰρέσεων*, *Περὶ ἐδέσματος*, *Περὶ ἐξαγογῆς*, *Περὶ κεραννοῦ* y *Περὶ Πλους*. Pero el *ridiculum* abarca también el plano

político en el título *Τρικάρανος*, y el plano ético y moral, en el título *Eumenides* o *Armorum iudicium*.

En los casos señalados hasta ahora, la imitación es absoluta y se trata de copias o calcos griegos: los títulos genuinos son tomados de los autores originales sin mayores modificaciones que, en todo caso, la adaptación al Latín, como en los casos de *Ætia* y *Eumenides*, o su traducción, como en *Armorum iudicium*. Pero la imitación es patente en otros títulos que se aproximan en gran medida, si bien no a titulaciones genuinas, sí a reconocidos episodios de la tradición literaria grecorromana: es el caso también de numerosas titulaciones *menipeas* como *Ajax stramenticius*, *Ἀνθρωπόπολις*, *Ecedemeticus*, *Λογομαχία*, *Marcopolis*, *CEdipothyestes*, *Pappus aut indigena*, *Prometheus liber*, *Pseudæneas*, *Pseudullus Apollo*, *Synephebus*, *Σκιαμαχίαο Triphallus*. El título *Pseudotragædiæ* es, finalmente, un producto ocurrente proveniente de la imitación formal de la tradición dramática antigua.

D. *Formula ingenii*

Los títulos son el producto del *ingenium* varroniano cuya sutilidad, perspicacia, agudeza y talento encuentran en ellos un canal único de expresión. Entre estos destacan los *Bildtitel* o títulos metafóricos (BROCCIA 1979: 21), pero su diversidad es a decir verdad ingente, y tanto el latín, como el griego, los nombres propios y los comunes, personalidades de su tiempo y personajes mitológicos, decantados proverbios, antiquísimas *sententiæ* y fórmulas inusitadas en la titulación de las obras antiguas encuentran su lugar en esta clasificación. Estas titulaciones se concentran, como cabía esperar, en el grupo de las *Saturæ Menippeæ*, pues persiguen por encima de todo cierta *uoluptas*, que nunca está exenta, en el seno de la obra de Varrón, de algún *fructus* (el binomio 'uti-frui' es recurrente en la obra de Varrón: *Men. fragmm.* 295; 340; *ling.* 8,31; *rust.* 1,4,1; 3,3,1; BAIER 1997: 31). Las *menipeas*

giran de forma constante en torno a una temática filosófica amplia; perdida, sin embargo, la mayor parte de cada sátira, la prueba de que su razón de ser supera las fronteras pedagógicas para insinuarse en las literarias se encuentra en sus títulos: las obras puramente filosóficas, como señala NACHMANSON (1941: 28), rara vez fueron intituladas por sus autores.

En la búsqueda del equilibrio entre el *delectare* y el *prodesse*, la *acies ingenii* de Varrón alcanza su cima con títulos como *Age modo*, Ἄλλος οὔτος Ἡρακλῆς, Ἄμμον μετρεῖς, *Andabatae*, *Bimarcus*, *Caprinum praelium*, *Caue canem*, *Columna Herculis*, *Cras credo hodie nihil*, *Cycnus*, *Desultorius*, *Deuicti*, Δις παῖδες οἱ γέροντες, Ἐκατόμβη, *Endymiones*, *Epitaphiones*, *Est modus matulae*, Ἐυρεν ἢ λοπάς τὸ πῶμα, Ἐχω σε Περὶ τύχης, Ἐως πότε, *Flaxtabulae*, Γεροντοδιδάσκαλος, Γνωθι σεαυτόν, *Hercules Socraticus*, *Hercules tuam fidem*, *Idem Atti quod Tetti*, *Inglorius*, Ἴπποκύων, Κοσμοτορύννη, Κυνίστωρ, Κυνοδιδασκαλικόν, Κυνορήτωρ, *Lex Mænia*, *Longe fugit qui suos fugit*, *Magnum talentum*, *Quinquatrus*, *Sardi uenales*, *Serranus*, *Sesquiulixes*, *Sexagessis*, Ταφή Μενίππου, *Tithonus*, Τὸ ἐπὶ τῇ φασκῇ μύρον, Τοῦ Πατρὸς τὸ Παιδίον Τριοδίτης τριπύλιος, *Vinalia*, *Virgula diuina* y Ὑδροκύων.

La creación de tales títulos suele ligarse, por su presencia en el seno de las menipeas, al ridículo, mofa, escarnio o parodia. Es en efecto la función lúdica inherente a la poética (BALLESTER 2014: 15). Pero también el ingenio de Varrón es aplicado a titulaciones de obras de naturaleza bien distinta como los *Logistorici*, diálogos a medio camino entre la disertación filosófica y los *exempla*, o las *Hebdomades*, titulación basada en las creencias numéricas de la filosofía antigua y concebida como un homenaje a los talentos literarios grecolatinos.

0.2.4. TÍTULOS EN GRIEGO

Que el griego en Varrón es significativo, tanto cuantitativa como cualitativamente, lo han demostrado WOYTEK (1970: 49–52 y 1972: 23–58) y MALTBY (2001: 191–210) en sendos artículos que intentan analizar, entre otros aspectos del estilo de Varrón, el empleo de términos griegos y el lugar que ocupan estos en el criterio de nuestro autor. Que esta relevancia y particularidad del griego en Varrón es aplicable también a sus títulos, es nuestra propuesta. Señala MALTBY una serie de lugares en la obra de Varrón ocupados por el griego y que nosotros hemos clasificado de forma elemental en dos categorías, a saber, *uso objetivo* o *científico* del griego, y *uso subjetivo* o *peculiar*.

Dentro del *uso objetivo* se encontrarían los contextos señalados por MALTBY (2001: 193) de empleo de nomenclatura o léxico técnico, en que Varrón recurre de forma franca y no reticente a las copias griegas cuando considera que estas son más apropiadas, pertinentes o propias —destacamos aquí sus palabras en *Academica* (2,4) de Cicerón: *ad Græcos ire iubeo ut ex fontibus potius hauriant quam riuulos consectentur*, o en el propio *De lingua Latina* (9,14–16) sobre el uso de neologismos: *quem enim amor assuetudinis potius in pannis possessorem retinet? [...] An non sæpe ueteres leges abrogatæ nouis cedunt? Nonne inusitatis formis uasorum recentibus e Græcia adlatis oblitteratæ antiquæ consuetudinis sinorum et capularum species?*

Varrón, en efecto, al contrario que Cicerón, no rehúye el empleo del griego en estos casos; no omite, es cierto, la explicación de ciertos términos cuando estos son empleados por vez primera, lo que es a todas luces un indicio del sabor *peregrino* de aquellos, pero ello no es óbice para su uso no sólo reiterado (WOYTEK 1970: 51) sino incluso productivo en el seno de su obra: es el caso del griego *ἐτυμολογία*, explicado (*ling.* 5,1–2) y empleado constantemente en la obra, y del que Varrón llega incluso a acuñar derivados como

etymologus (ling. 6,5,5) o *etymologice* (ling. 7,1,4 y 7,7,1), o el caso de *analogia*, hasta en doscientas ocasiones declinada en latín en *De lingua Latina* frente a las menos de quince en que su morfología tiende al griego. Y es que la *imitatio Græca* no parece suponer, en el caso de Varrón, falta de originalidad o de vigor de la cultura propia (LA PENNA 1976: 401). Ello contrasta manifiestamente con la perseverancia ciceroniana de ‘mejorar’ la terminología griega con términos latinos, declarada, por ejemplo, en *Topica* 35 o *Tusculanæ* 1,1 (BAIER 1997: 30). El griego es asimismo muy requerido para la explicación de léxico latino que halla —o no— su origen en la lengua helena (MALTBY 2001: 197). Es, por lo demás, uno de los elementos más característicos del estilo varroniano introducir explicaciones etimológicas en contextos no lingüísticos (*rust.* 1,23,2; 1,31,3; 1,31,5; 1,35,1; 1,37,1; 1,48,2; 1,50,3 *et passim*; *Men. fragmm.* 33, 384, 420 *et passim*; WOYTEK 1972: 25).

Pues bien, los títulos de Varrón *Ætia*, *De poematis*, *De poetis*, *Εἰσαγωγικὸς*, *Ecdemeticus*, *Ephemeris* y las propias *Epitomes*, si es que su autoría puede ser atribuida a Varrón con toda garantía, nos parecen seguir esta estela y poder justificarse mediante el criterio descrito anteriormente: en la composición de los mismos prevalece la señalada *formula imitationis* y en todos ellos parece haber una elección consciente del griego por parte de Varrón, bien por ajustarse más a las condiciones de su obra —caso de *Ætia*— o porque el término griego resulta más apropiado que el latino: *De poetis* o *De poematis* no podrían haber sido titulados *De carminibus* o *De uatibus*, si bien existen, en el caso de los *poemata*, contextos varronianos en los que ambos términos son introducidos con idéntico significado (ling. 7,2,3): *quod si poetice quæ in carminibus seruauit multa prisca quæ essent, sic etiam cur essent posuissent, fecundius poemata ferrent fructum*. Lo que indicaría la inexistencia de un tecnicismo latino apto o idóneo que, en opinión de Varrón, represente la

naturaleza de una obra acaso inusitada en las letras latinas —caso de *Εἰσαγωγικὸς*, *Ephemeris*, *Ecdemeticus*.

Junto a los empleos del que hemos llamado *uso objetivo* o *científico* y las realizaciones concretas de este en las titulaciones varronianas, destacan en el *uso subjetivo* o *peculiar* aquellos contextos, a menudo conversacionales (MALTBY 2001: 195), en que el griego es empleado como un producto del cariz intelectual y erudito del coloquio; así ocurre en algunos lugares de las *Res rusticæ* de Varrón (2,1,1; 2,5,1; TREVIZAM 2009: 95), en las *Menipeas* (fragmm. 30, 40, 59, 113, 152, 163, 167, 176, 212, 291, 320, 323, 340, 357, 380, 381, 410, 451, 498, 522, 529, 539, 543 *passim*) y es comparable con las propias cartas de Cicerón (MALTBY 2001: 195–6). Este uso nos parece quedar manifiesto en el título varroniano *Logistorici*, de origen griego pero forjado por Varrón y empleado por este para inscribir una suerte de diálogos especializados sobre diversas cuestiones, así como las *Hebdomades* —*Imagines*—, obra para la que difícilmente habría hallado Varrón un mejor título latino que destacara las virtudes del número siete y condensara la compleja disposición de la obra dividida en grupos de siete biografías.

Pero este *uso peculiar* de la lengua griega no está exento, en ciertos casos, de un tono burlón, sarcástico o irónico que esconde cierta desaprobación del autor hacia las «extravagancias», en palabras de MALTBY, del modo de vida griego: este uso precisamente de chanza y desprecio, escarnio y ridículo, es el que creemos apreciar muy positivamente en un amplio número de títulos varronianos, la mayoría de ellos pertenecientes a las *Saturæ Menippeæ*, pero también en otros como *Pseudotragædiæ*. Algunos de estos títulos parecen constituidos según la que hemos llamado *formula imitationis*; en otros, por el contrario, predomina la *formula ingenii* y la consiguiente creación de inespe-

rados neologismos. Destacamos algunos de ellos como *Ταφή Μενίππου*, *Ἐκατόμβη*, *Κοσμοτορύνη*, *Γνώθι σεαυτόν*, *Περὶ αἰρέσεων* o *Περίπλους*.

Tanto en el uso que hemos llamado *objetivo*, como en el *peculiar* o *subjetivo*, el término griego puede mantener su declinación propia y su condición de *uocabulum aduenticium* (Varro *ling.* 10,3,70) o ser adaptado a la declinación latina siendo entonces clasificado por nuestro autor dentro del *genus nothum uocabulorum*, esto es, «ex peregrino hic natum» y considerado *Græcanicum* (*ling.* 10,30,7). Sobre la adaptación o no de lo griego a las formas latinas, dice nuestro autor: *alia ratio qua facias uestimentum, alia quemadmodum utare* (*ling.* 10,4,72).

0.2.5. TÍTULOS EN LATÍN

Varrón, por tanto, aunque estudioso y reivindicador de la cultura romana autóctona, se ve obligado a penetrar en la herencia cultural griega y helénica (PARATORE 1976: 249) y el griego, en consecuencia, es respetado y recurrente, como se deduce de aquellos títulos en que Varrón trata de introducir nuevas categorías lingüísticas o literarias. Sin embargo, parece considerarse innecesario y síntoma de lujuria cuando se emplea para designar elementos que podemos considerar ‘patrimoniales’, esto es, cotidianos, pertenecientes a las instituciones autóctonas de los romanos o estados, funciones propias del hombre expresadas en latín de forma tradicional, propia y natural. En cuyo caso es posible advertir una «erudita discriminación» por parte de Varrón (TODINI 1976: 543), que tilda de *philogræcas* (*rust.* 3,10,1) tales tendencias. Este fragmento de las *Res Rusticæ* puede orientarnos al respecto (2, præf. 2): *nec putant se habere uillam, si non multis uocabulis retineant Græcis*; también la diferencia entre estas dos titulaciones: un título como *Περὶ χαρακτηρῶν* podría justificar técnicamente el empleo del griego para evocar la *proprietas* lingüística de un escritor (*rust.* 3,2), pero un título como *Κοσμοτορύνη*, que evoca una suerte de cucharón mundial con el que

los filósofos antiguos removieran la materia inicial o *caos*, no es sino una excentricidad revelada en el uso del griego cotidiano.

Así pues, del uso significativo del griego en los títulos de Varrón podría deducirse que el latín, por oposición, es término no marcado en las titulaciones y en consecuencia su uso resulta plano, insustancial o, cuando menos, modesto. El empleo del latín, por tanto, prevalecerá sobre el griego en aquellas titulaciones en que existe un término apropiado a las condiciones concretas de la obra en cuestión y siempre que este se encuentre avalado por la tradición literaria romana: es el caso del latín *Annales*, elección varroniana acorde a la tradición que discrepará de los posteriores *Chronica*; Varrón escoge asimismo el título *Antiquitates*, frente al helénico *Ἀρχαιολογίαι* acuñado ya en su tiempo. Nuestro autor, en efecto, recurrirá al latín siempre que este ofrezca los mecanismos pertinentes para expresar su voluntad, de forma que hallaremos una abrumadora mayoría de títulos contruidos mediante la preposición *de*, imitados, a pesar de todo y en algunas ocasiones, de aquellos griegos con *Περί*. En este tipo de titulaciones, destinadas en su mayoría a obras de carácter didáctico, domina la claridad y transparencia del tema tratado conseguidas mediante la descripción sucinta de la materia objeto de estudio: estos títulos, en consecuencia, serán contruidos a partir de los procedimientos *descriptionis* o *imitationis*.

Sin embargo, como consecuencia de este uso preeminentemente anodino o natural del latín en las titulaciones varronianas, todo alejamiento de la neutralidad y transparencia en la titulación de una obra en lengua latina podrá significar, en el seno de la producción varroniana, una atenuación del temperamento didáctico motivada por la acentuación, por contra, de fines de diversa índole, como literarios o formales: el estilo de la titulación, como el

de la obra, es adaptado a la gravedad del mensaje transmitido (WOYTEK 1972: 29).

La pretensión de estilo de algunas titulaciones latinas, por tanto, resulta innegable y no sólo el lector es el destinatario de esta expresión elevada, sino el propio Varrón que se deleita con ella (WOYTEK 1972: 40; DANGEL 2001: 121). Así lo reconoce él mismo (*ling.* 1,9): *cum poeticis multis uerbis magis delecter quam utar*. Varrón es plenamente consciente de que la imposición de un determinado nombre es un derecho adquirido por el hablante (*ling.* 10,3,16: *impositio est in nostro dominatu*), pero el uso poético o, digamos, de los recursos poéticos revela un mayor grado de libertad como se extrae de las afirmaciones *poeta transilire lineas impune possit* (*ling.* 9,1,4), *neque id mirum est cum singuli quoque non sint eodem iure: nam liberius potest poeta* (*ling.* 9,65,115). La cuestión no es otra cuando se trata de la imposición de una titulación y también aquí existe una diferente proporción de *uoluptas* y *fructus*.

Hallamos este patrón en un no pequeño número de títulos pertenecientes a las *Saturæ Menippeæ* —la sátira es ante todo, más allá de las aproximaciones autobiográficas, una obra de arte (COVIELLO 2005: 12)— que describen como ningún otro testimonio al Varrón artista (PARATORE 1976: 244): *Ajax stramenticius*, *Andabatæ*, *Bimarcus*, *Caprinum prælium*, *Desultorius*, *Sesquiulixes*, en los que la *formula ingenii* que señalábamos anteriormente queda manifiesta mediante la explotación de un amplio número de recursos de la lengua latina —aliteraciones, asíndeton, hipérbatos, repeticiones, creación de compuestos inauditos, aparición en las titulaciones de elementos inusitados (WOYTEK 1970: 26), metáforas (KRUMBIEGEL 1892: 80), metonimias, paralelismos, ironía, descontextualización, juegos de palabras y anfibolías (WOYTEK 1972: 53). El elenco de nombres propios latinos que titulan estas

sátiras manifiesta el empleo de recursos como la antonomasia — *Manius, Modius, Serranus* y los *Logistorici* como *Catus* o *Curio*— en los que las persuasiones etimológicas de Varrón desempeñan, junto a las funciones preeminentes histórica y anticuaria, un papel estilístico (SCHRÖTER 1962: 82 y 98). La continua aparición de imágenes de la vida cotidiana es asimismo considerada por ZILLIACUS (1938: 22) un recurso estilístico que, alejado de los títulos tradicionales, busca satisfacer a autor y lector.

Cicerón, en efecto, que no ahorrará elogios al subrayar la valiosísima labor investigadora y literaria de Varrón (Cic. *ac.* 3.9; *Brut.* 205), calificará su estilo como similar al de Hegesias (*Att.* 12,6,1), autor del s. III a.C. y que definirá otrora como *genus abiectum* (*or.* 230) o pueril (KUMANIECKI 1962: 242), como Quintiliano (10,1,95) *plus tamen scientiæ collaturus quam eloquentiæ*, o Agustín quien dice que Varrón *minus est suavis eloquio* (*ciu.* 6,2,1), y en elocuencia y locuacidad *multum impar* (*ciu.* 6,23). Petrarca, finalmente, heredero de esta concepción, destacará con mesura su *stili forsan incultioris asperitas* (*rer. mem.* 1,15,5; SALVADORE 2001: 252). Ya en nuestra memoria HEIDRICH (1892: 34) dedicó todo un capítulo de su tratado sobre el estilo de Varrón a ejemplificar su *Inconcinität*, pero en el último, este algo más largo, destacó también cierto colorido poético. El caso es que en recientes debates se reclama que el latín de Varrón encierra en sí ciertas finezas y sutilidades estilísticas en elementos singulares (ZILLIACUS 1938: 37; COLLART 1962: 101; TRAGLIA 1962: 105; DAL SANTO 1976: 350), de cierto «sentimiento literario» (FLOBERT 2001: 126), que es en nuestra opinión muy destacado en algunos de los títulos que componen su producción.

0.3. ASPECTOS FORMALES

0.3.1. EL LATÍN COMO LENGUA DE ESTE TRABAJO

«nec plus esse Latine ac Græce scire quam Gallice et Hispanice, usu dem-
pto», J. L. Vivis Valentini (*De disciplinis* 2,4,1)

Latinistas de todo rango y condición han suscitado durante siglos el debate del uso del latín en el terreno escolástico y científico, pero la historia de este requeriría una nueva investigación que nos alejaría de los objetivos pre-eminentes de nuestro trabajo. Siendo que desde el punto de vista normativo no parecen darse impedimentos (artículo 7 punto 1 del Real Decreto 99/2011 por el que se regulan las enseñanzas oficiales de doctorado), sostenemos el uso del latín en el ámbito de la Filología apoyándonos en los argumentos esgrimidos por el profesor Michael Von Albrecht en su artículo de 2012 para la *Sociedad Española de Estudios Clásicos* y que giran en torno a tres nociones fundamentales: *tradición, propiedad y universalidad*.

La premisa de la *tradición* es avalada por la propia historia de la filología latina —*argumentum ex rerum memoria repetitum* (VON ALBRECHT 2002: 7): latinistas medievales y sobre todo renacentistas sentaron las bases, en latín, de una Filología que entendían como un diálogo con los autores antiguos, pero no es necesario postular un intervalo de tiempo tan extenso para encontrar ediciones y comentarios filológicos compuestos íntegramente en latín. Entre las obras empleadas en nuestro trabajo los ejemplos no resultan escasos: las ediciones de las sátiras menipeas de Varrón —ÖHLER (1844), VAHLEN (1848), RIESE (1865), BÜCHELER (1882), ASTBURY (2002)— publicadas por la editorial alemana Teubner presentan los *prolegomena*, el aparato crítico y los comentarios finales o a pie de página en latín; destacan también los compendios de fraseología latina, adornados a menudo con apéndices sintácticos (WAGNER 1878; MEISSNER 1885), manuales de literatura latina (VALLAURIUS 1852) o diccionarios (FORCELLINI 1795; POPMA 1852; DÖDERLEIN

1863). Al respecto ha señalado recientemente GARCÍA JURADO (2013: 192) que la comunicación en latín aparece ligada a los fines estilísticos del propio tratado, pero los ejemplos aquí recogidos demuestran una tendencia más variada.

En los artículos científicos la tendencia a redactar estos en latín se corrobora con los ejemplos de BERGK (1842), RITSCHL (1877), NORDEN (1891), HARTMANN (1894), BRAKMANN (1932 y 1933), FRANCKEN (1900) y SOBEL (1971); pero también en el s. XX y fuera de Alemania destacan otros nombres, autores de manuales de literatura (DE ROSA 1927; PAVANETTO 1997), o morfologías y gramáticas latinas (PAVANETTO 2009). Además, instituciones como la *Academia Latinitati Fouendæ* y la *Academia Viuarium Nouum* promueven el uso del latín en sus publicaciones, y revistas como *Latinitas*, editada por el Vaticano, la ya desaparecida *Retiarius*, de la Universidad de Kentucky, o aquellas de mayor tradición filológica como *Rheinisches Museum*, *Museum Helveticum*, *Philologus* y la revista de la *Sociedad Española de Estudios Clásicos* aceptan el latín como lengua científica para sus publicaciones.

La noción de *propiedad* —*argumentum ex rerum natura petitur* (VON ALBRECHT 2002: 9)— no es sino una apelación a la naturalidad de su empleo para el comentario de obras y autores que se escribieron en latín. Cercano es el argumento *ex analogia petitur*, es decir, a partir de la comparación con otras filologías: lo natural parece, si se trata de escribir sobre el romanticismo alemán y sus principales representantes, hacerlo en alemán. Sólo así es posible postular un hilo conductor entre el tema estudiado y los estudiantes e interesados en el mismo. El latín es, por tanto, la lengua que mejor puede vincular a los especialistas en materia de lengua y literatura latina — es el argumento *ex re siue ex apto* propuesto por VON ALBRECHT (2002: 12), según

el cual ninguna otra lengua puede ser más apta que el latín para describir las producciones en esta lengua.

Se propone finalmente la defensa de la *universalidad* consecuente al uso del latín, es decir, su capacidad de superar las fronteras geográficas y muy especialmente las temporales —*argumentum commoditatis* (VON ALBRECHT 2002: 8). Dos ejemplos que hemos experimentado en la realización de nuestro trabajo: hemos manejado para nuestro trabajo una utilísima publicación de la Fondation Hardt (1962) cuyo título es *Varron, six exposés et discussions*. En este volumen se incluyen disertaciones de prestigiosos varronistas como DAHLMANN, COLLART, TRAGLIA, CARDAUNS, DELLA CORTE, BIRK o SCHRÖTER, tras las cuales se establece un coloquio y discusión sobre los asuntos tratados en el que los seis eruditos emplean cada uno su lengua materna: alemán, italiano, francés e inglés, existiendo sin embargo una lengua común a todos ellos, el latín. En 1974, sin embargo, se celebra en Rieti, patria chica de Varrón, un congreso internacional al que se invitó a participantes de todo el mundo mediante una carta redactada en latín; cuyo discurso inaugural se pronunció en latín; al que numerosos conferenciantes no italianos contribuyeron con comunicaciones latinas —IJSEWIJN, BARBU, DAL SANTO, MINICUCCI, SALLMANN, THIERFELDER, TRAPÈ en *Atti del Congresso Internazionale de Studi Varroniani* (1976).

Señala en último lugar el estudioso alemán algunos razonamientos, acaso menores, que pueden contribuir a este alegato. Destacamos el *argumentum utilitatis* (VON ALBRECHT 2002: 13) sobre la utilidad y eficacia del ejercicio oral y escrito del latín para el incremento del conocimiento de la lengua y la mejor comprensión de los escritos latinos, y los argumentos *ex etymologia* y *iucunditatis* (VON ALBRECHT 2002: 15) fundamentados en el valor originario de la Filología como el amor a la lengua —también latina— y en el placer

derivado del empleo del latín para el estudioso que ha consagrado a esta lengua su tiempo y estudio.

0.3.2. ESCRIBIR EN LATÍN: ¿EN QUÉ LATÍN?

«Inalterabilis locutionis identitas diuersis temporibus atque locis»

(Dante, *De uulgari eloquentia* 1,9,2).

Haber tomado la resolución de escribir nuestro trabajo en latín plantea la cuestión sobre la elección, y aceptación, del registro lingüístico concreto que se ha determinado emplear. Esta decisión, sin embargo, parece ser motivo de mayor escepticismo en los ámbitos de menor contacto y familiaridad con las tendencias filológicas y didácticas que defienden el latín como lengua de uso científico y pedagógico. En ellas, en efecto, prevalece una idea de *continuidad* del latín en cuya defensa requerimos las tesis planteadas por el profesor Wilfried STROH recogidas en su libro “El Latín ha muerto, ¡viva el Latín!” (2007).

Defiende STROH la existencia en el registro escrito de un latín inalterado, «muerto» en sus propias palabras, ya desde la Antigüedad, esto es, no evolucionado, sino promovido por una «imitación estilística», consciente y perenne, del estilo de los autores *probatos*, los ‘clásicos’, y atemperada según los parámetros establecidos por estos. En el registro escrito, por tanto, a excepción de la creación de léxico, no es detectable ningún rasgo que indique un «período evolutivo de la lengua», algo que sería «impensable si la lengua hubiese evolucionado realmente» (STROH 2012: 176). La misma idea es recogida por TUNBERG (2012: 111) mediante los numerosísimos testimonios de *fautores* del uso del latín en los siglos XVI y XVII.

La reforma pedagógica de Carlomagno (STROH 2012: 173), el «simul ante retroque prospicere» de Petrarca (*Rerum memorandarum libri* 1,19,4), la re-

novación de los *studia Humanitatis* de Erasmo (YPES 1934: 32), se basan en la recuperación de los modelos antiguos para la formación integral del individuo (RICO 2002: 31). Pero la materialización de esta renovación no se concibe sino mediante un vehículo común que es la lengua latina, y precisamente en la refinación y pureza de la *eloquentia Latina* se insistirá de modo categórico en los ambientes eruditos. El debate educativo en siglos posteriores pondrá *sub iudice* la vigencia de las letras antiguas como *omnis doctrinæ fundamentum* (RICO 2002: 157), sobre todo con la filosofía escolástica y su enfoque metafísico y teológico de toda disciplina liberal, pero la lengua de esta controversia sigue siendo el latín establecido por Valla y sus *Elegantiarum linguæ Latinæ libri sex* (1440), y Erasmo y su, entre otros, *De duplici copia uerborum et rerum* (1512).

La *imitatio* de los autores antiguos es, por tanto, absoluta, inflexible, inquebrantable, y se convierte a menudo en *æmulatio* (RICO 2002: 42), en apoteosis de unos autores y olvido de otros —caso del propio Varrón (IJSEWIJN 1976: 234); las discusiones sobre estilo se enardecen rozando el fanatismo y lo absurdo, como sugiere el *Ciceronianus* erasmiano y la inveterada cuestión de la rígida imitación ciceroniana o su consideración como modelo supremo, pero no único, de latinidad (SPRINGHETTI 1951: 130–49). Precisamente en esta pérdida de perspectiva del peso de la *eloquentia* es fundamentada a menudo la posterior rebelión contra los *studia Humanitatis* y la verdadera muerte del latín: se comienza a tender voluntariamente a la especialización de la Filología Clásica, como Poliziano y su actividad exclusiva «ad rem iuuare Latinam», presagiando lo que siglos después sería la *Altertumswissenschaft* (RICO 2002: 98), y que tras la desaparición del «triunvirato Vives–Budé–Erasmo (RICO 2002: 102) desataría una corriente de positivismo, empirismo, escepticismo en las que la idea central del Humanismo de las letras antiguas como base de la formación era negada (RICO 2002: 157)

Erasmus, en efecto, había perseverado por que la elocuencia fuera el vehículo de transmisión de todo el saber antiguo, y que esta transformara no sólo los *studia humanitatis* como sistema educativo sino la propia teología. Pero su clarividencia no era común a todos los maestros y eruditos que extendían por Europa la enseñanza del latín, quienes, como apunta Bacon, «begin to hunt more after words than matter» (RICO 2002: 158). Cuando la Antigüedad pierde su papel protagonista en la educación y la ciencia y con el auge y esplendor de las literaturas nacionales, especialmente en Italia, Francia y España en los siglos XVI y XVII, con la novela a la cabeza y los géneros de ficción aptas para todo tipo de públicos (RICO 2002: 153–4), entonces y sólo entonces parece haber acaecido la verdadera muerte del latín.

Pero siglos antes y por lo que atañe a nuestro debate, el latín era uno, se había detenido, inmovilizado, congelado en los modelos antiguos. Una lengua era común a los logros intelectuales de Alcuinus (STROH 2012: 173), Ælfricus y Batta (MIRAGLIA 2006: 130 y 137; TUNBERG 2012: 11), a los que siguieron los de Alexander Neckam, Adam Parvipontanus o Juan de Salisbury, y unió, después, a Cicerón y Petrarca, a Séneca y Moro, a Virgilio y Erasmo, a Quintiliano y Vivesa Terencio y Melanchthon, a Budé y Horacio, y será común en corrientes pedagógicas posteriores, como el modelo educativo de los jesuitas, fundamentado en la *eloquentia* y el dominio oral y escrito del latín mediante constante producción de materiales didácticos latinos (STROH 2012: 249–50 y 256), y en el s. XVII en las obras de Comenius. El estudioso alemán Wolfgang AX publicó en 2005 una obra titulada *Lateinische Lehrer Europas. Fünfzehn portraits von Varro bis Erasmus von Rotterdam*, en la que se considera la existencia de un *continuum Latinum* educativo que arranca a la sazón en Varrón y que establece una línea de pensamiento y erudición europea desde la Antigüedad hasta la Edad Moderna (CHERUBIM

1995: 129; WERLE 2007: 485), y cuyo vehículo de transmisión es una única lengua y siempre la misma: el latín.

Por lo que a nosotros respecta, queremos hacer una breve consideración sobre nuestro uso particular del latín, que ejemplificamos mediante tres citas:

- *In singulis uerbis intuendum est ut sint Latina, perspicua, ornata, ad id quod efficere uolumus accommodata, perspicuitas in uerbis præcipuam habet proprietatem* (Quint. 8,2,1). Nuestro uso del latín, lejos de ser ciceroniano o remotamente elevado, es humilde y moderado y ha aspirado por encima de todo a la claridad y la transparencia en la exposición de las ideas.
- *Sic fugias tamquam scopulum quoduis insolens et inauditum uerbum* (¿César?; Gell. 1,10). La observación de las tendencias clásicas en cuanto a sintaxis, morfología y selección de vocabulario, orientada esta por el criterio de la existencia de testimonios y la frecuencia de los mismos, es constante, y sólo en este campo, en el léxico, nos permitiremos la incursión en los textos de autores posteriores, siempre que entre los clásicos no se haya podido hallar una expresión idónea. No entendemos, en efecto, otro uso del latín que no sea clásico; no queremos, por tanto, desarrollar un nuevo latín acomodado a nuestras necesidades sino expresar estas mediante la lengua de aquellos. Todo intento que se aleje de este principio, en definitiva, nos parece declinable.
- *Neque enim imitari et transferre uerba ad illorum formam necesse est: uim quærimus Latinam, haud faciem* (Sen. tranq. 2,8). Sin embargo, no hemos empleado *neolatinismos* o términos acuñados en el último siglo para designar realidades modernas o contemporáneas. Para referirnos a Varrón y a su obra, objetos únicos de nuestro estudio, hemos explotado siempre las posi-

Conclusiones

bilidades de la lengua latina y empleado recursos genuinamente latinos. En definitiva, no hemos tratado de vestir de *latín* un discurso español, sino que hemos buscado la fuerza de las palabras latinas, no sólo su apariencia.

Imago 1: Lyceus Reatinus honori Varronis consecratus

1. PROLEGOMENA

1.1. VARRO, «IL TERZO GRAN LUME ROMANO»

«Qui vid'io nostra gente aver per duce Varrone, il terzo gran lume romano,
che quando'l miri più tanto più luce»

Marcus Terentius Varro, quanto in honore et pretio esset, quanto nitore eluceret, quanta doctrina excelleret, quantum denique præstaret, collustravit ita docte et delicate Petrarca in suo *Trionfo della fama* (3,38). Quem enim egregium sibi iudicavit, nobilissimum clarissimumque scriptorem Latinitatis tertium quidem locum post Ciceronem et Vergilium obtinentem. Nec uero tales laudes fucosas dicet qui Varronis uitam et opus primoribus labris gustauerit. *Il terzo gran lume romano* inscribitur quoque opus illius DELLA CORTE (1970) de Varrone præclarum: is enim quas singulas Varronis notitias inueniri possent et exploravit et quam diligentissime exposuit, hac opinione fretus, quam dignus esset Varro qui clariore luce collustraretur et memoria nostra maiore dignitate donaretur. Nec solum horum studium atque uoluntas sunt ad Varronem conuersæ, sed etiam tantorum doctorum uirorum, quos et uices cursusque uitæ Varronis allegerunt et crebrum atque spissum opus cui perpetuo incubuit, ut testatur Valerius Maximus (8,7,3), donec uita suppeditaui: *in eodem enim lectulo et spiritus eius et egregiorum operum cursus extinctus est*. Erat igitur Varro inter tria illa lumina Romana numerandus, quorum primus Cicero ducitur ut præstantissimum ingenium temporibus rei publicæ; cui accessit Vergilius imperio ineunte, dicitur tandem noster ceteris auctoribus præcelluisse in utriusque ætatis confinio (DELLA CORTE 1970: 5).

Decessit Varro anno 27 a. Ch. n., cum nonagesimum uitæ ageret. Quæ diurnitas quamuis insolita illis temporibus et infrequens, quamque in aliis molestam iudicabis, ei uero maximopere profuit ac copiam dedit multam ut

itinera susciperet frequentissima, alienas regiones complures lustraret hominesque peregre multos nosset, ut se denique præceptis et inuentis imbueret uariarum scholarum (Cic. *ac.* 1,3,10). Qui particeps fuit flore ætatis rerum politicarum militarumque sui temporis omnium, quod æuum agitissimum ac turbatissimum post Romanorum memoriam habetur (Cic. *Phil.* 2,103–4; *Att.* 3,15,3; *fam.* 9,4,1; 9,8;) atque haud semel periclitatus, tamen nec animum umquam a litteris auocauit, quibus manu diuturna nocturnaque elaborauit (Cic. *fam.* 9,7) nec in gerendis honoribus magistratibusque segnior putatur, quos labores exanclauit, etiam si studio eorum minus flagraret, magna cum sedulitate ac industria, sic ut nomen eius ac auctoritas apud nobilissimum quemque Romanorum largiter possent uidelicet Ciceronem, Cæsarem, Pompeium, Atticum et alios (Cic. *ac.* 1,1–4; *Att.* 2,25,1; 13,15,3; *fam.* 13,22,1; Suet. *Iul.* 44,2; Plin. *nat.* 7,115).

Quæ uita muneraque si ad trutinam admouerimus, adducent nos per se ut rationem habeamus Varronis ponderis ac momenti eaque ita recte libremus ut tanti ille æstimetur quanti suo tempore factus est. Verum ad tantam gloriam ac amplitudinem non peruenisset nisi meritis eius publicis priuatisque opus adderetur quantum sibi adrogat, scilicet uolumina plus sescenta, libros uel septuaginta (RITCHL 1877: 488), qua summa librorum Latinis scriptoribus præstat fere omnibus, Græcorum quoque multis.

Meret igitur Varro nec eius opus posthabendum uisum est nobis, quibus est in animo titulos recensere qui ei tribuuntur eosque perscrutari, indeque ea elicere quæ digna memoratu uideantur, eo consilio, ut qui tanta auctoritate et gratia cum apud æquales tum apud posteros uiguit, nostro quidem æuo nequaquam obscuretur. Hæc ceterum mens, hoc temperantum debent nobis bonarum artium studiosis præualere qui, cum immensam hereditatem et patrimonium antiquorum augere non ualeamus, nostri est tamen

quasi thesaurum incorruptum et integrum posteritati producere. Varro igitur, ut contendit eius studiosissimus RIPOSATI (1949: 246), *primus magister Humanitatis* fuit: ne pereant demum hic ardor, hæc erga Varronem Reatinum uoluntas ac studium, cuius memoria uel languescit proximis temporibus ac adeo inoleuit ut symbolæ de eo uel contributa uix aliqua in nostra ciuitate diuulgentur.

1.2. OPERA

Quam uastum Varronis esset opus, ne æquales quidem fugit. Cuius admirabilem magnitudinem multi fuerunt qui extollerent, inter eos uero unus Cicero eminuit qui Varronem *Πολυγραφότατον* insignabatur (*Att.* 13,18,2) eruditionem eius, scientiam atque honestatem pari laude admiratus (*Cic. Brut.* 205). Eius uero diligentia nec in iudicio æqualium se tenuit nec in suo ipsius æuo, sed ad posteros permanauit et quidem largiter: Quintiliano (12,2,24) enim opera Varronis uel opulentissima fuerunt —*quam multa, pæne omnia, tradidit Varro!*—, nec Gellius ei minus inuigilauit (3,10,17), qui cum complures Varronis notitias tum etiam id retulit, Varronem annum septuagesimum octauum uitæ agentem plures libros quam quadringentos conscriptos habuisse —*tum ibi addit se quoque iam duodecimam annorum hebdomadam ingressum esse et ad eum diem septuaginta hebdomadas librorum conscripsisse*—, quam summam Ausonius uel ad sescenta auxit —in *Commemoratione Professorum Burdigalensium* 5,20); Augustinum tum proferamus, cui non modo tantus librorum numerus omni laude dignus fuit, uerum etiam cura ac sedulitas Varronis in peruestigatione rerum (*ciu.* 6,2): *qui tam multa legit ut aliquid ei scribere uacuisse miremur; tam multa scripsit quam multa uix quemquam legere potuisse credamus.*

Ne prætereantur denique testimonia Senecæ *Varro, doctissimus Romanorum* (*ad Helu.* 8,1) et *Varro uir diligens* (*nat.* 5,1); Valerii Maximi (8,7,3): *Terentius*

autem Varro humanæ uitæ expleto spatio, non annis, quibus sæculi temporis æquauit, quam stilo uiuacior fuit: in eodem enim lectulo et spiritus eius et egregiorum operum cursus exstinctus; Lactantii (inst. 1,6): M. Varro quo nemo umquam doctior ne apud Græcos quidem nedum apud Latinos uixit; Arnobii (5,8,7): Varro ille Romanus multiformibus eminens disciplinis, et in Antiquitatis indagacione rimator; Apuleii (ap. 42): Virum acuratissime doctum atque eruditum; Dionysi Halicarnassensis (Rom. 2,21,2): ἀνὴρ τῶν κατὰ τὴν αὐτὴν ἡλικίαν ἀκμασάντων ΠολυΠειρότατος; Plutarchi (Rom. 12,3,1): Ἐν δὲ τοῖς κατὰ Βάρρωνα τὸν φιλόσοφον χρόνοις ἄνδρα Ρωμαίων ἐν ἱστορίᾳ βιβλιακώτατον, Sidonii Apollinarii in panegyrico Antemi (carm. 2,190): Qua Crispus breuitate placet, quo pondere Varro, quo genio Plautus, quo flumine Quintilianus; Johannes Lydus denique Πολυμαθέστατον eum appellauit (ROCHETE 1998: 231), alter uero Johannes Salesburiensis ille hæc de eo iactauit: inferior nulli Græcorum Varro fuisse/ scribitur, hunc patrem Roma uocare solet;/ plura quidem nullus scripsit, nullus meliora (OROZ 1974: 497).

Quæ præconia, quæ admiratio, animos accendebant studiosorum Antiquitatis operibus Varronis inhiantium, at nequiquam uero, cum frustula essent tantum illarum diuitiarum relictæ. Dicitur tamen maxima pars librorum ipsius Varronis temporibus amissa, eaque imprimis opera ætate ineunte composita quippe quæ, nomine Varronis adhuc inter æquales ignoto, minus diuulgata essent (Gell. 14,7,3; DELLA CORTE 1970: 258). Affirmatur nihilominus inter uersatissimos Varronis quod uolumina impleuerit uel plurima quæ una atque eadem nota peculiari signantur itaque in urbe Roma ciuibusque Romanis usquequaque uoluuntur, siue quod ad propositum siue quod ad argumentum ipsum pertinet (VON ALBRECHT 1997: 481–3; HERNÁNDEZ 1998: 27). Vnde tantam copiam rerum sibi præstaret, cum ab inquisitionibus suis tum ab ipsis uicibus et sortibus suæ ætatis, ut fere fit, dicitur exhaustisse: arctissimum fuit enim inter uitam et opus Varronis uin-

culum (BOISSIER 1861: 5–6) ut ex scriptis quæ nobis sunt præsto plane apparet. Licet igitur conicere ut quantum itinerum munerumque Varro in-undum suscepisset, tantumdem in operibus suis repercussum legi posset: quo enim magis est eorum iactura lugenda, cum Antiquitatis notitiam et auxissent nobis et copiose ditassent (LEUTSCH 1880: 257; RICCOMAGNO 1931: 109).

Quidquid id est, tanto labore Varronis cognito, desiderabantur ex antiquis temporibus catalogi, id est, indices uel enumerationes, quorum adiumento posset opus Varronis et ordinari et accuratius perpendi: tanta erat eius amplitudo, fines uero tam uagi. Quod inceptum Hieronymus præstiterat primus aggressus: tritum et uexatum erat testimonium eius ex uita Origenis decerptum —Hier. *De uiris illustribus* 54 (MIGNE 1883: 699)—, ubi ipse de epistula ad Paulam uerba faciebat in qua Varronis opera et Origenis ut compararentur referebantur. Quæ epistula iniuria temporum dempta erat, qui indices igitur, quippe ab Hieronymo in uita Origenis prætermitti, seruati non erant. Alterum monumentum, hoc quoque tempore corruptum ac decurtatum, apud Rufinum Aquileæ relinquebatur in *Inuectiuarum* libro altero (2,20; MIGNE 1883: 701); qui scriptor floruit circa 344 p. Ch. n. in urbe Concordia et litteras Christianas coluit sedulo commentariosque edidit, in cuius opere excerpta aliqua illius epistolæ inueniebantur ad indices Varronis Origenisque referentis: *libellum quemdam scribens comprehendere quasi indiculo quodam uoluit, quanta apud Latinos Varro scripserit et quanta apud nostros Origenes.*

E testibus igitur mens Hieronymi plane apparebat: uolens utrumque auctorem Varronem et Origenem comparare, indices suos confecit, et dum alterum respiciebat, scilicet Varronem, cuius sedulitas iam apud antiquos celebrabatur, alterum efferebat, id est Origenem. Indices enim uero e con-

spectu uel sublati erant et propemodum euanuerant, catalogus igitur Varronis obscurus latuit et cæcus, donec codices aliqui Rufini sunt anno 1848 inuenti in quibus ratio reddebatur cunctorum operum Varronis. Quibus detectis initium fuit nouæ ætatis qua studia Varronis altera parte sæculi duodeuicesimi impensius nouarentur ac noua luce inspicerentur. Namque ut summa operum quæ ex illis testimoniis subducebatur minor iudicaretur quam ut posset exacta atque absoluta haberi —Hieronymus ipse rem declarat: *et alia plurima quæ enumerare longum est* (DELLA CORTE 1970: 237)—, ut alii deessent tituli, alii perperam referrentur, tamen quasi fundamentum iaci potuit quo diligentius æstimaretur quam late opus Varronis pertineret, quam uersicolor eius ingenium. Sed satis sit hæc generatim dixisse; paulo uero altius nunc repetamus, ut quæ de catalogo operum Varronis exilius tetigimus, singillatim atque uberius enarremus.

1.3. CATALOGVS OPERVM VARRONIS

1.3.1. DE EIVS ORIGINE, TEMPORE, RESTITVTIONE

Etenim studiis *Varronianis* iacentibus et ab hominibus doctis neglectis, fere derelictis, nouum subiit stimulum post codices illos inuentos, intentio igitur philologorum et Antiquitatis indagatorum ad Varronem attentior se conuertit. Apud Hieronymum tamen numerus operum potius quam eorum indoles uel natura præualere uidebatur (KLOTZ 1911: 1). Quæ ratio obrussa, etsi haud una consideranda, tamen locum obtinet non mediocrem quo possit auctoritas uel opinio antiquorum aut sanciri et confutari, aut eiici et quasi lubrica duci, propterea quod numerus uel terminus operis cuiusuis rationem exactam et absolutam præstat eiusque æstimatio, cum numeris teneatur, uicibus hominum uel uoluptatibus posteriorum sæculorum minus est adligata ac subiecta. Quem exitum uero, quas conclusiones labor Hieronymi efferret, nos usquequaquam fugiebat, cum uestigium nullum illarum epistularum relinqueretur.

At fortuna tam aduersa uertit se feliciter anno 1847 cum ad manus peruenit Germanorum VLRICH et RITSCHL exemplar cuiusdam codicis manuscripti numero 849 signatum quod in oppido Francogallico nomine Arras situ ac puluere corrumpebatur. Qui codex inter crebra monumenta Antiquitatis numerabatur quæ Sir Thomas Phillips corraserat, uir cum pecuniosus tum curiosissimus Antiquitatis qui Europam lustrauerat ea tractus uoluptate rerum antiquitarum inueniendarum ac colligendarum. Inscribebatur ille "*Præfatio ad Origenem de Genesi*" ibique Rufinus ipsam describebat epistulam in qua Hieronymus titulos Varronis retulerat (RITSCHL 1877: 421–2; HILBERG 1910, ep. 33, vol. I).

Tum demum philologica studia quæ argumentis tantopere egebant quo liberius eum locum Varroni darent quem antiqui tribuerant eumque inter primos auctores Latinitatis haud cunctanter uel remisse numerarent, firmas et solidas causas illo documento denique prætexerunt. Itaque RITSCHL, SCHLEICHER in auxilium aduocato, cum codicem recensisset, anno 1848 eum in lucem edidit et rem totam prolixè et disserte discussit —quæ disputationes sunt in eius *Opusculis Philologicis* (1877 uol. III) collectæ quod opus passim in nostris paginis laudabitur.

Nec quæstio de indice Varroniensi amplius uexata esset nisi duo noui codices essent subinde a CHAPPUIS deprehensi, qui codices, alter numero 1628 signatus, alter 1629, in confinio sæculorum XII et XIII conscripti et ex bibliotheca imperiali Lutetiæ Parisiorum deducti, distabant interdum a codice Arriano, interdum uero eum amplificabant (CHAPPUIS 1856: 119). Erat enim opus tunc temporis ignotum ibi relatam —*Ἐπιτομὴν de lingua Latina*— itemque summa librorum quibus Varronis *Hebdomades* colligebantur ex quinquaginta et unum uoluminibus quæ in manuscripto Arriano constabat,

in quindecim uero iuxta codices Parisienses diminuebatur (CHAPPUIS 1856: 120; RITSCHL 1877: 509).

Tamen post testimonia Hieronymi adprime excussa, cum uix posset dubitari quantum utilitatis eius inuentio studiosis Varronis attulerit quantumque conduxerit ut labor scriptoris accuratius inquireretur, itidem cum tam firmum documentum præstaretur eius multifariæ et omnigenæ curiositatis, qua adductus, ad tam uarias disciplinas tamque uaria scribendi genera stilum applicauerat, contigit nihilominus ut quo magis illis nouis notitiis studium doctorum uirorum incumberetur, eo crebriora interrogata et controuersiae de opere Varronis orirentur. Ex quibus peruestigationibus quid proficere possit quidue ad notitiam Varronis amplificandam conducat in insequentibus paginis examussim disputabimus. Namque si mens nobis perstat Varronis opera per eorum titulos funditus expendere, ut scriptorem ipsum altius perpendamus eumque, qua liceat, in conspectu Romanorum humanitatis recte locemus, instat res imprimis ut summam eius librorum præfiniamus et aceruum titulorum putemus qui in tam multis tamque diuersis testimoniis nobis est ad manus allatus, ut ex sui similibus partibus, haud ita ex alienis, politius efficiatur.

Quod tamen ni Hieronymo utimur teste magna cum difficultate nobis uidentur fore. Itaque, ut labori nostro primam inferamus manum, impellit res ut ad hæc tria interrogata respondeamus quibus quasi cardinibus quæstio de catalogo Varroniensi omnis sustinetur, scilicet *quis* illum scripserit, *quando* eum confecerit et *cui operi*, si quod fuit, ille *index* adiunctus sit. Quæ responsa uero alia ex aliis pendere et adeo intricata esse nobis uidentur, ut singillatim enodari non possint neu seorsim discuti, nam, si auctor erit dictus cui catalogus possit adrogari, licebit subinde ætatem constabilire opusque colligere, idem tamen et uicissim si opus primum decernatur.

1.3.2. DE HIERONYMI OPERA ET LABORE

Est enim satis demonstratum et primis editoribus studiosisque acceptum, non ipsum Hieronymum illum catalogum Varronis operum confecisse quem in epistula ad Paulam partim tradidit. Hieronymum enim, qua dignitate erat et munere, non deceret monumenta litterarum antiquarum rimari ut titulos ueteris cuiusdam auctoris colligeret nec inter grammaticos Latinos inquirere quantum notitiæ Varronis inueniri posset, ut prudenter monet KLOTZ (1991: 5). At ei præcipienti si minus crederetur, tamen ex uerbis ipsius Hieronymi in codicibus Parisiensibus traditis res satis superque corroboratur: *uix medium* —scilicet *indicem*— descripsisse ipse fatetur, unde haud temere coniectabis Varronis catalogum haud Hieronymo esse uertendum sed alteri auctori, ex quo ipse Hieronymus notitiam suam deprompsisset. Est ceteroquin hic sensus ‘exemplaris faciendi’ qui uerbo ‘describendi’ primus subiicitur (LIDDELL & SCOTT 1967: 524, s. u.), exempli gratia: *describi litteras ab omnibus librariis imperaui* (Cic. Sulla 42); *quod librum describendum dedisset* (Val. Max 1,1,13); *uolumen legitur, describitur, cantatur* (Plin. ep. 7,4,9).

Nos uero Hieronymum renuentes catalogi auctorem, alteraprehendit ex necessario opinio, quod alius catalogus fuerit siue alius auctor quo Hieronymus duce uteretur. At responsum compertum nullum subit. In qua re quamuis incerta, tamen coniecturæ loci duo, quorum in priore Varro ipse scriptor diceretur indicis suorum operum, ad alterum uero et diuersum auctorem, prætermissis Hieronymo et Varrone, altera ex parte spectaretur. Hoc enim HENDRICKSON contendit, cuius coniecturam subinde tractabimus, illud autem RITSCHL (1877: 491) et KLOTZ (1911: 2), qui quidem Varronem proponunt suum ipsius catalogum recognouisse, quo diligentius nemo tot libros titulosque collegisset, eosque præsertim ueteriores qui siue obliuione

obruiti essent, cum ipse Varro ætate corroboratus esset, siue Antonii manu diruti, quantum a Gellio (3,10,17) et Cicerone (*Phil.* 2,103) accepimus.

Apud KLOTZ (1911: 6) uero nihil perspicuius Varronem auctorem declarabat quam numerus librorum quem catalogus refert, qui idem est numerus quem ipse Varro alio in loco alioque opere ex suis uoluminibus retulerat, scilicet quadringenta nonaginta. Namque apud Ausonium summam uoluminum ad sescenta auctam legimus —*omnis doctrinæ ratio tibi cognita, quantum condit sescentis Varro uoluminibus!* (*comm.* 5,20)—, ei uero, quamquam Suetonii auditor et auctor (MORENO 1997: 644), multum fidei nemo tribuit ac illius numerus potius quam proprius uniuocus exactus, «audacior ornatus» habetur quasi superlatio uel *hyperbole* (LAUSBERG 1983: 112). Nimirum igitur in uersione Anglica huiusce Ausonii loci ita uerti quasi “innumeros libros”: *you knew every branch of learning and all the lore which Varro stored in his innumerable tomes* (WHITE 1919: 128), alii uero numerum Ausonii sedulo seruauerunt (RIBA 1931: 57; PASTORINO 1971: 467).

Sed paulo altius rem repetamus: cum codices Parisienses nondum inuenti essent, numerus uoluminum quem RITSCHL (1877: 485) ex codicibus Arrianis colligerat non maior euenit quam quingenti uiginti et duo uel quingenti uiginti si, documentis antiquis prætermisiss —ibi enim ratio horum operum alia— ac catalogo Hieronymi posthabitis, opera quorum tituli sunt *Antiquitates* et *De sermone Latino* magnitudine uoluminum uel librorum emendabantur, et cum illud ad quadraginta et unum corriperetur, tum hoc septem uoluminibus augetur. Tamen post codices Parisienses inuentos recensosque, numerus librorum quibus opus Varronem digereretur in quadringentis nonaginta uoluminibus stabilitus est: qui numerus eo quadrabat quod de amplitudine numeroque operis Varronis Gellius dixerat testimonio usus ipsius Varronis (KLOTZ 1911: 2; HENDRICKSON 1911: 335).

Gellius enim in *Noctibus Atticis* (3,10,17) de *Imaginibus* siue *Hebdomadibus* Varronis disserens contendit eum dum «uirtutes potestatesque septenarii numeri» celebrat de se quoque quasi prætereuntem dixisse duodecimam annorum hebdomadam esse iam ingressum et ad eum diem «septuaginta hebdomadas» librorum conscripsisse. Liquido igitur liquebat Varronem, cum duodecimam hebdomadem uitæ iniret, scilicet anno 38 a. Ch. n. et duodeoctogesimo uitæ, septuaginta hebdomades librorum usque ad illud tempus compleuisse, uidelicet quadringenta nonaginta uolumina conscripsisse, eadem prorsus uolumina quibus opus Varronis post codices Parisienses peruulgatos constitisse æstimabatur.

Ante inuentionem codicum	Codicibus Arrianis inuentis (1848)	Codicibus Parisiensibus inuentis (1856)
<p>Notitia Hieronymi (<i>uir.</i> 54)</p> <p>Notitia Rufini</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p>Vterque catalogum integrum omittit</p>	<p>Summa librorum Varronis =</p> <p style="text-align: center;">520–522 uolumina ex rationibus</p> <p>quas RITSCHL suo iudicio inierat</p>	<p>Summa librorum Varronis =</p> <p style="text-align: center;">490 uolumina referuntur</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p>Idem numerus quam apud Gellium 3,10</p>

Figura 1: Catalogi amplitudo ante et post codices manuscriptos inuentos.

Quam conuenientiam in numero uoluminum quem Gellius et Hieronymus protulerant, nec fortuitam nec improuisam KLOTZ duxit, immo uero eo ortam quod auctor catalogi unus esset idemque Varro. Itaque, cum dixisset Gellius se ex ipso Varrone eiusque *Imaginibus* numerum uoluminum deprompsisse isque tam multa uolumina retulisset quam ex Hieronymi codicibus deducta essent, tunc quidem expeditius colligi poterat ut testis Gellii et Hieronymi idem esset et ipse Varro. Quam coniecturam nactus KLOTZ (1911: 5), quid de tempore *catalogi* dixerit, facile apparebit: nam par erat iuxta eum, unde Gellius illum numerum sumpserit, indidem catalogum reuocare, scilicet ex *Imaginibus* in præfatione. Varro enim, dum notas peculiare et facultates numeri septenarii recognoscit, occasionem idoneam sibi

obtulit ut sua ipsius opera recenseret, quæ enim septuagesimam hebdomadem proxime compleuerant. Perlectis ergo *Imaginibus*, descripsit Hieronymus quantum ad opus suum Varro ibi attigerat.

Refutauit igitur KLOTZ quam coniecturam super his rebus apud RITSCHL (1877: 491) legerat, cui *Imagines* minus uidebantur ad catalogum operum locus aptus, quoniam scripta *biographica* erant —inter ea enim *De uita sua ad Libonem* (§ 2.24) uel nonnulli ex iis qui *Libri singulares* inscribuntur— in quibus Varro loci abunde inuenisset ut de se suisque operibus fuse diceret. Catalogum enim Varronis ab *Imaginibus* RITSCHL (1877: 491) excerpisit quem labente tempore secutus DELLA CORTE (1970: 238) in eadem stetit sententia.

Nam multi apud Romanos fuerant qui suam ipsius uitam litteris tradere uoluerint: est enim genus scribendi cui exordium auspicatissimum Cato dederat postquam in operibus *Contra Thermum de suis uirtutibus* et *Libri ad Marcum filium* multa de se depinxit (CANFORA 1989: 11) nec modo mentem aperuit suam quantumue sibi constaret monstrauit, sed etiam suas rationes uiuendi animose defendit. Quibus rebus enim fundamenta iecit noui generis scribendi, et exemplum sese præbuit quod posteriores respicerent qui in suis scriptis de se prædicere uellent. In qua re nihil inferior, ne dicamus, longe superior Cicero fuit, qui ex sensis ac cogitatis huiusmodi integra opera peperit ut exemplo sunt *De consulatu suo*, *De temporibus suis* (*ad fam.* 1,9,23), *De consiliis suis*, Boethio, Charisio et Augustino auctoribus (fragm. 10,3,1 MÜLLER; CANFORA 1989: 26–9); ex quibus scriptis a titulis ipsis, ubi pronomem prodit reflexiuum *suum*, patet et exstat eum de se ipso scripturum, non sunt uero alia omittenda uelut *Academica*, *Tusculanæ disputationes*, *De finibus*, *De Archia poeta* et alia, in quibus Cicero promptior uidetur ut sua aperiat.

Fuerunt igitur Varroni exempla non pauca quæ ad uitam depingendam sibi proponeret. Quæ uita quidem nec a mente Catonis nec a uicissitudinibus

Ciceronis procul sese iactauerat: nam cum illo laus uitæ rusticæ Romanæ et tutela morum Varronem cum illo iungebant, cum hoc autem et munerum memoria et litterarum studia. Potuisse enim Varronem qui, teste Hieronymo, opus idem genus scripserat, scilicet *De uita sua*, rationem uiuendi suam in illo opere corroborare eamque ornate et prolixè arguere siue uitæ rusticæ, siue foro, siue litteris sese deuouisset, nemo est qui refellet quippe consentaneum; potuisse eum quoque ibi non minus edisserari quid de litteris sentiret, quando quidem tantum sese iis tradiderat quantum ex ingenti numero eius operum concipi potest, id absonum non iudicabis; tandem potuisse Varronem super ipsis operibus disserentem ordinem quemdam ducere proposito indice, hoc facile non refutabis. Nec affirmabis quidem, cum Varronis *De uita sua* fortuna nobis negauerit nec ideo de hac coniectura amplius dici possit.

Hoc enim opere *De uita sua* memoria hominum obscurato, nihil obstat quominus catalogi commemorationem epistulis Varronis adrogemus (*uide* § 2.30). Namque tantum notitiarum excipi potest ex epistularum commerciis, quæ tam crebra sunt inter nonnullos auctores antiquos instituta, quantum ex operibus ipsis quæ ad uitam auctorum depingendam prorsus spectant et diuulgationis causa componuntur. In iis enim cogitata et sensa intima ultro et sponte ad calamum auctorum uidentur uenire ideoque talia documenta priuata pluris æstimanda, quod uoluntas scriptoris perspicuior per rimas sermonis sese insinuat, finis, exspectationes, perturbationes animique motus omnes sine fucō ac fraude plerumque declarantur. Quam ingenuitatem animi epistularum series Ciceronis et Plinii Minoris testari possint, modo prætermittamus quod uterque dictus est epistulas suas *a priori* in lucem edere uoluisse eoque proposito eas conscripsisse, unde omnis sinceritas esset ab epistulis remouenda (CANFORA 1989: 37). Quidquid id est, quod ad Ciceronem attinet, liquet ex eius epistulis non modo res publicas et priuatas

agitauisse, uerum etiam quæstiones super operibus ac scriptis suis (*Att.* 2,6; 13,12; 12,6; *fam.* 9,7; 15,20,1 et alia) necnon de eorum diuulgatione negotium dedisse (*Att.* 13,23; VIDAL 2012: 64).

Quod uero ad Plinium attinet, nos quidem quæstionem de catalogo Varro-
niensi requirentes haud leuiter attingit: qui, cum uitam auunculi Plinii illus-
traret, uoluit indicem quemdam ex operibus eius conflatum publice dare.
Qui index ceteroquin magni æstimatur nostris temporibus et plurimum
conduxit ut pondus Plinii Maioris posset in litteris Romanis recte perpendi
(*Plin. ep.* 3,4). Nulli igitur erat miraculo, cum Cicero in litteris ad Varronem
sermones de inceptis litterarum sæpe institueret, quod posset Varro in unis
e multis sua opera recognoscere. Verumtamen, nullo indicio seruato nec ex
opere *De uita suanec* ex epistulis quod nos ad *catalogum* uersus conducat,
alia sunt calcanda uestigia quibuscum notitiam nostram ditemus.

Attamen ad *Imagines* si redierimus ibique locum catalogo dederimus, alia in
controuersiam ueniunt quippe rationi repugnantia: nam haud facile con-
tendes quod nonnulla opera quæ constat fuisse ulterioribus temporibus
conscripta quam ipsæ *Imagines*, ea in indice Hieronymi relata legamus.
Quoniam traditur in catalogo opus *De re rustica* quod Varro in indice *Imagi-
num* anno 38 a. Ch. n. includere non posset cum ante annum 37 a. Ch. n.
editum non fuerit; nec compendium inclussisset *Imaginum* scilicet
Ἐπιτομὴν ex Imaginum libris XV libri IV, quod opus necessario ulterius
quam *Imagines* ipsæ scriptum fuit. Præterea opera eius præcipua in cat-
alogo non referuntur uelut *De poetis*, nec illa in temporibus ipsius Varronis
diuulgata ut *De antiquitate litterarum*, neque alia quæ ipse alibi refert ut su-
um *Εἰσαγωγικὸν* ad Pompeium dicatum (*Gell.* 14,7).

Quæ omissiones ac incogruentiæ interdum ad alia interrogata nos ducunt,

- utrum Varro in catalogo suorum operum conficiendo quosdam titulos omisisset quos consulto ex catalogo obscurasset quippe importunos uel indignos memoratu putaret an, ut DELLA CORTE (1970: 238) innuit, præ obliuione prætermisisset;

- an omnia Varronis opera quæ in indice Hieronymi congeruntur prius conscriptas essent quam ipsum opus *Imagines*;

- tum contra opera eius quæ in catalogo omittuntur et nobis aliis ex testibus allatæ sunt, an postea conscriptas essent quam ipsæ *Imagines* (HENDRICKSON 1911: 336)—RITSCHL (1877: 491–9) et CARDAUNS (2001: 86–7) usque ad viginti et unum opera ex monumentis antiquis deprompserunt quæ in testimonio Hieronymi non numerantur;

- denique Hieronymum illum catalogum quem a Varrone deprompserat, cum ipse non confecisset, tamen eum in nonnullis partibus decidisse, uel auxisse, uel pro tempore breuiorem reddidisse et tandem aliter tradidisse, ut omnes studiosi operis Varronis qui nunc sunt ad unum defendunt (RITSCHL 1877: 485; KLOTZ 1911: 6; HENDRICKSON 1911: 337; DELLA CORTE 1953: 238), quamuis alii aliter illud compendium Hieronymi enodent.

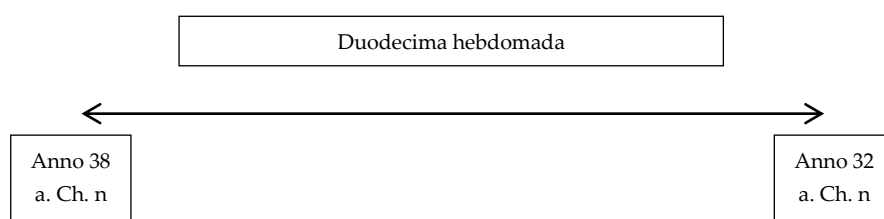
Ex quibus coniecturis prima, iuxta quam Varro quædam opera ex suo catalogo consulto omiserit, facile repugnatur cum uix concipi possit quod is cui propositum est indicem suorum operum conficere nonnulla eorum de industria prætermittat. Nisi forte fuisset mens Varronis ad numerum quadringentesimum nonagesimum, quippe septenarium, suorum operum computum adstringere, quocum tamen ipse in eundem morbum superstitionis incideret cuius sæpe ciues insimulauerat suos, cum in aliis operibus tum imprimis in *Menippeis*.

Nec altera illarum coniecturarum magis sibi constare uidetur, si placitum est *Imagines* quasi fons primus ac caput totius catalogi haberi, cum sint duo opera quæ ex consensu uirorum doctorum edita sunt in lucem postquam Varro ipsas *Imagines* diuulgauit —quibus ulteriora sunt, ut diximus, *De re rustica* et *Ἐπιτομὴν ex Imaginum libri XV libri IV*. Quod sane non probares, nisi ea tenereris opinione, quod addiderit Hieronymus de suo alia opera Varronis quæ e catalogo ipsius Varronis abessent, ulterius tamen diuulgata et sibi nota essent. At affirmat ille ingenue «se descripsisse catalogum», unde labor eius haud in inquisitione sed in descriptione teneretur.

Itemque si id defendimus, illa opera, quæ aliis ex testibus nobis nota sunt, ex catalogo Hieronymi uero omissa, non esse conscripta nisi posteaquam ipse catalogus congestus fuit, inde necessario sequeretur ut Varro, cum ageret annum uitæ duodeoctogesimum, magnam partem suorum librorum conscripsisset, quod cum minime par esse uideatur, etsi de diligentia Varronis in operibus scribendis apud Plinium et Valerium Maximum mirabilia legimus, defendit nihilominus RITSCHL (1877: 486): is enim uoluit sibi Varronem ultimis annis uitæ crebra in lucem edidisse opera quorum materies multos per annos collegerat et congesserat, quæ enim ulteriore lima tantum egerent, antequam peruulgatæ essent.

Quos scrupulos, quas spinas uoluit euellere KLOTZ (1911: 338–9) cum de catalogo Varronis obiectiones ac quæstiones omnes minutatim uexaret: percontatus igitur quid illa opera ulteriora *De re rustica* et *Ἐπιτομὴν ex Imaginum libris XV libri IV* relata essent in indice qui in opere priore —uidelicet *Imagines*— comprehensus erat, resoluit ille argute, cum legerimus apud Gellium in *Imaginibus* Varronem «iam duodecimam hebdomadam ingressum esse», id laxius intellegendum esse nec Varronem his uerbis sibi uelle se duodeoctogesimum annum exactum compleuisse simul

atque opus iniit *Imagines*, subaudiendum uerumtamen eum nouam hebdomadem uitæ anno 38 a. C. n. cœpisse nec ad initium illius spatii temporis testimonium Gellii presse attinuisse, sed potius ad quoddam liberum et indefinitum tempus intra fines illius duodecimæ hebdomadis, quæ ex anno septuagesimo octauo (38 a.C.n.) ad annum octogesimum quartum (32 a.C.n.) producerentur (KLOTZ 1911: 9). Interuallum igitur temporis ita dilatatur ut posset postulari sine contentione nec angustiis scripsisse Varro-
nem suas *res rusticas* intra terminos illius duodecimæ hebdomadæ.

Quibus augurationibus tamen non ualuit KLOTZ studiosissimum quemque Varronis sibi adiungere. Nec enim multum affuit quin HENDRICKSON (1911: 339) argumenta eius recusaret, cui enim nullum uestigium ambiguitatis testimonio Gellii inesse uidebatur, quandoquidem ille et uerbo temporali 'ingressum esse' et aduerbio 'iam' usus erat, quibuscum adminiculis linguæ actionem 'proxime, dudum, nuper' incohatam significare uoluisset, ita ut tempus strictim terminaret nec illas notitias tam solute, tam oscitanter præberet. Quem usum linguæ non multum distare a uocibus recentioribus *just* (Anglice) uel *eben* (Germanice) aiebat HENDRICKSON, nec a consuetudine Hispanica *acabar de*.

Hæc argumentatio uero, quamuis ad usum linguæ Latinæ aptissime congrueret et planis uerbis quæstionem euolueret de tempore quo *Imagines* editæ sunt, integrum tamen et iisdem laqueis implicatum id relinquebat quod superius tractauimus nullo exitu inuento, scilicet quamobrem nonnulla opera *Imaginibus* ulteriora in ipsis *Imaginibus*, ubi catalogus re-

censebatur relata essent, quomodo uero, aucto catalogo nouissimis operibus Varronis, numerus uoluminum nullum subiret incrementum, immo idem maneret et in quadringentis nonaginta uoluminibus usque terminaretur. Quo nihil intricatius in tota contentione de catalogo Varroniensi apparet.

1.3.3. DE EXEMPLARI, SPECIMINE AC RATIONE HIERONYMI

His enim uis tam crebris saltibus inclusis tamque impeditis nihil restat nisi ad ipsum Hieronymum conuersi eius rationes quam apertissime deducamus, uel aliis uerbis, id enucleatius enodemus, quemadmodum catalogum Varroniensem Hieronymus commutaret propositisque suis quomodo aptaret. Quod cum requiritur, cum compertum habeatur Hieronymum catalogum pro occasione breuiorem fecisse, tamen id cumprimis suscipiendum nobis est, ecquid «uix medium» in sermone Hieronymi ualeat, utrum obiter et quasi præteriens illa uerba mittat, an plenam illis subiecerit uim, hoc declarans, se modo, stricte, religiose «mediam partem catalogi» seruare uoluisse, et deinceps hæc compendiosa atque breuiata species catalogi Varroniensis quæ nobis a Hieronymo præbetur, utrum in numero uoluminum qui exsequitur concisa sit, an in ipsis operum titulis, scilicet utrum uoluminibus auctor pepercerit an ipsos titulos omiserit.

Quibus interrogatis et RITSCHL (1877: 485) et KLOTZ (1911: 6) sese expediuerunt propositum Hieronymi summum attente rati: qui enim uolens diligentiam et industriam Varronis et Origenis in scribendo iuxta ponere, ad destinatum suum non peruenisset nisi rationem uoluminum magna cum cura atque scrupulo iniisset. Quare Hieronymus, cum nullum ex quadringentis nonaginta uoluminibus a Varrone conscriptis missum facere uolisset, tamen compendiose et remisse titulos ipsorum operum tractauit; tunc autem, ne ratio uoluminum ullum caperet detrimentum, quæ uolumina ad

omissos titulos referebantur, ea ad summam uoluminum aliorum operum adiecit.

Quod Hieronymus legit:	Quod Hieronymus agit:	Quod Hieronymus tradit:
3 Libri <i>De poetis</i> 41 libri <i>Antiquitatum</i>	3 Libri <i>De poetis</i> + 41 libri <i>Antiquitatum</i>	44 libri <i>Antiquitatum</i>

Figura 2: Exemplum fictum de Hieronymi ratione recensendi

Sed exempla afferamus quæ uera esse apparent: relatum est in catalogo Hieronymiquodpiam opus *Libri singulares* inscriptum ex decem singularibus uoluminibus uel *μονοβιβλιοῖς* constans, quod opus numquam existisse apud RITSCHL (1877: 485) æstimatur, sed potius ex eo deductum quod Hieronymus denos libros diuersos uno titulo concluderet qui reapse ex uno uolumine tantum constarent quorumque titulos omisit Hieronymus tædium legentium excusans. Decem ergo numerantur uolumina, quæ reapse fuerunt, unus autem titulus recensetur *Libri singulares* et quidem falsus et ab Hieronymo fictus —in alterutram partem DELLA CORTE (1970: 246) disputat.

Nec aliud *Antiquitatibus* contigit: ex uno et quadraginta uoluminibus quibus illud opus apud antiquos constabat (Aug. *ciu.* 6,3), quattuor plura uolumina in catalogo Hieronymi ei ingeruntur, unde summa redditur quadraginta et quinque. Quæ quattuor uero ad unum aliud uel plura opera diuersa referenda erant. In medium postremo *Logistorici* ponantur, quod opus quoque incrementum subit et quidem magnum: namque apud Hieronymum septuaginta et sex *Logistoricos* fuisse accepimus, contra ex testimoniis antiquis non plures referuntur, quantum comperiri datur, quam tituli duodeuiginti, ex iisque tamen decem modo sine ullo dubio ibi pertinuisse constat (CARDAUNS 2001: 72). Monet enim iudicium commune potuisse memoriam hominum aliquos *Logistoricos* obscurare, usque ad quin-

quaginta et octo tamen minus conceditur, cum fuerint *Logistorici* inter diuulgatissima opera Varronis nec tantum ætate ipsius auctoris sed etiam amplius. Vnde demum sequitur ut notitia illorum septuaginta et sex uoluminum falsa habeatur quippe ex *Logistoricis* concreta et aliis operibus aucta quorum tituli nos prætereunt (KLOTZ 1911: 8). Pari uero consilio alii tituli tamquam 'singulares' referuntur, cum tamen essent in opere quodam maiore recensendi, ita ut summa librorum compensetur: sic enim *De ualetudine tuenda liber*, qui quidem ad *Logistoricos* pertinuisse apud plerosque fertur —RITSCHL (1877: 485) et HENDRICKSON (1911: 341)—, apud alios tamen per se exstitisse dicitur —KLOTZ (1911: 8) enim id defendit, scilicet aliud fuisse *Logistoricum* nomine *De ualetudine tuenda*, aliud autem opus singulare et uterque quidem eodem nomine.

Quæ commutationes uel concrectiones uoluminum ac librorum quas in describendo catalogo Hieronymus fertur admisisse, in iis operibus essent cum primis notandæ, monuit DELLA CORTE (1970: 249), quæ Varro primis temporibus confecerat, scilicet opera in matura et ante edita quam ipsæ *Antiquitates*, quod opus primum omnium in catalogo Hieronymi relatum erat. Verum est enim quod sub hac titulorum prætermissione et omissione non omnia possunt fortuita æstimari, obdurat enim mens ipsius auctoris eiusque manus interdum subrepat, qui si Varro fuerit, par erat scriptoris conditioni ut in operibus suis disponendis ordinem quemdam ducere uellet. Hic tamen cum KLOTZ (1911: 9) magis stamus quod minus ad tempus quam ad argumenta dispositionem catalogi tetendisse credimus, atque disposita opera pro argumentis ac congregata, sic auctor ea texisse uidetur pro loco qualem singula apud se obtinerent (KLOTZ 1911: 9). Ad tempus componendi, immo concipiendi, non ad tempus quo opera edita sunt in lucem dixit DELLA CORTE (1970: 249) ordinem in catalogo Hieronymi pertinuisse quod tamen sine testimonio ipsius Varronis minime probari potest.

At hanc dispositionem obseruantibus promptius apparet cur catalogi principatum scripta ferant de rebus gestis cultuque Romanorum una cum illis in Antiquitatis peruestigatione constrictis, quibus plurimum operæ et temporis Varro consecrauerit; ea series operum dein sequitur, ubi uolutatissima quæque de lingua et litteris Latinis disputantur, quas quæstiones impendio haud minore uexauerit Varro. Tunc autem nonnulli referuntur libri ad disciplinas minores pertinentes, quibus adminiculis utimur studiis litterarum ac linguarum insudantes, uidelicet libri de bibliothecis uel de lectionibus; alio spectat uero series quarta quæ in re publica uertitur, cum in iure tum in magistratibus; post hæc uero et opera compendiaria aliqua uel *ἐπιτομαί* et ea quæ unum argumentum perstringunt et quidem presse ac definite, quæ nostri *monographias* appellare consuerunt, uidelicet *De re rustica*. Nam erant ista quæ senectuti bene congruerent, ait DELLA CORTE (1970: 237), quibusque animus tranquillus et ab omni cura remotus, ut ætate confirmatum decebat, in otio frueretur; claudunt demum catalogum opera cum maiore artificio et ui ingenii condita, tum institutioni eruditioniue leuius subiecta, siue soluta oratione exarata sint siue uersibus adstricta —carmina, saturæ, orationes.

Catalogum igitur talem disposuit KLOTZ qualem ipse RITSCHL (1877: 485) antea adumbrauerat paucissimis mutatis, eosque secutus DELLA CORTE (1979: 258) unam quidem obrussam admisit quam potissimum in eius confectione polluisse sibi uidebatur, id est, quod catalogus duobus præcipuis partibus constaret iisdem ad solam formam scriptorum spectantibus, ex quo sequitur ut in priore parte *catalogi* opera prosa oratione confecta cumlarentur —usque ad libros *rerum urbanarum*—, in altera uero carmina uaria numerarentur. Nimirum si id consideramus quod ipse Hieronymus de indole Varronis scriptoris profert, quem *philosophum* primum dicit, *poetam* dein insignatur: *M. Terentius Varro philosophus et poeta nascitur*.

His rebus ita nouatis atque ita catalogo constituto, hæc KLOTZ de ipsius descriptione colligit (1911: 11):

- primum, omnes titulos Hieronymum omisisse qui minus quam tribus uoluminibus constarent, cum nullus in catalogo sit, quod etiam RITSCHL (1877: 485) notauerat;
- dein, ea opera potius concreuisse quæ propinqua argumento essent, similitudine illa ex inscriptionibus deducta, quod idem DELLA CORTE (1953: 249) sensit;
- denique, Hieronymum promptium quoque fuisse ut opera diuersa in unum redigeret quæ in indice Varronis iuxta posita essent nec uero in titulo neque in argumento ullam communitatem haberent.

Hæ conclusiones uero infirmi aliquid continere demonstrantur, cum diligentius inspiciuntur: nam referuntur in catalogo opera et titulo et argumento cognata ut sunt *De scænicis actionibus* et *De actis scænicis*, prætermittitur autem *De poetis* idque ne in opere *De poematis* quidem concluditur, quod opus et ex catalogo Hieronymi et ex testimoniis antiquis tribus uoluminibus constat. Etenim KLOTZ et RITSCHL sibi cognitum haberent opera ipsa Varronis fuisse Hieronymo in promptu, unde notitias conquireret suas, quando quidem, ut ipse RITSCHL contenderat (1877: 489), uix in pretio ætate Hieronymi essent nec magni uulgo æstimarentur, grammaticis exceptis studiosisque rerum antiquarum delectis. Nobis igitur his in salebris etiam haerentibus, alia uia emetienda nouaque argumenta uexanda, quod lumen nouum ad catalogum cognoscendum inmitteretur. Neque res iam aliud pateretur inquisitionis quam ut Varronis operibus prætermisissis ad alium auctorem animum attenderemus.

1.3.4. TOTIVS QVÆSTIONIS SCATVRIGO SIVE DE SVETONIO

Ad quem auctorem prorsus HENDRICKSON (1911: 336) pro uirili parte pertinebat, quod Hieronymus Varronem ipsum non legerit, sed per alium auctorem, qui de Varrone scripserat, eum nouerit. Nec uero de quadringentis nonaginta uoluminibus aliud sensit, id est, quod eadem summa librorum Varronis in utroque testimonio et Gellii et Hieronymi casu uel fortuito euenire uix posset, nedum cum tam longo temporis interuallo diuiderentur. Vt igitur huius in summa librorum consensus et conuenientiæ rationem redderet, interposuit KLOTZ alium inter Varronem et Hieronymum auctorem qui cum legisset illum atque tractauisset, tum usque ad tempus Gellii et Hieronymi in hominum memoria uiguisset, posset igitur in catalogo colligendo testis uel auctor Hieronymo fuisse.

At de *catalogi* dispositione apud ipsum HENDRICKSON (1911: 336) quoque alia; iuxta eum quidem Hieronymus non modo titulos omisit dum catalogum describit, ut contenderat KLOTZ, uerum etiam uolumina prætermisit multa, ut a suis ipsius uerbis colligebatur: «et alia plurima, quae enumerare longum est». In qua sententia uoces «alia», «plurima» et «quæ», aiebat HENDRICKSON, ad «uolumina» indubie referebant nec indefinitum quidquam uel uagum significabant. Cur tamen, eo detrimento in computo non modo titulorum sed etiam librorum patefacto, summa eorum minime deminueretur et illis tritissimis quadringentis nonaginta uoluminibus etiam tunc contineretur, contendit HENDRICKSON factum hoc esse quod uoluisset auctor catalogi summam uoluminum quadringentorum nonaginta religiose seruare, non quod eum numerum ex perquisitionibus suis deduxisset, sed quia hæc erat ratio uoluminun Varronis quæ a Gellio porro inter studiosos Antiquitatis et uiros doctos constabat.

Itaque HENDRICKSON (1911: 331) catalogum ab Varrone abigendum ducebat, alteri uero auctori uertendum, at hæc erat apud eum causa præcipue obse-

ruanda, quod scripta Varronis sub titulo *Saturarum Menippearum libros CL* nisi post Plinium et Quintilianum eo nomine nuncupari potuissent, quoniam *satura* genus scribendi proprium ac singulare antehac non haberetur, neque coeptum est haberi, donec illud præclarum Quintilianus monumentis mandauerit: *satura quidem tota nostra est* (*inst.* 10,1,5). Exinde quas litteras Ennius, Lucilius, Varro Reatinus, Varro Atacinus, Horatius aliique coluerant, generis instar fuit tandem constabilitum.

Itaque Varro quæ nunc “*saturæ*” uocantur etiam si scripserit, inscribere ipse tamen non potuit: qui quidem de origine, tempore, causis ac natura horum librorum multa elucubrauerit quantum ex aliis nouimus —uidelicet a Liuiio (7,1,2) et Diomede (1,485 KEIL; CORTÉS 1986: 23; BAIER 1997: 108)—, nec mirum eum notionem quamdam “*satiricam*” agitauisse de indoli ac nominatu horum scriptorum, quæ cum originibus dramatis Græcorum et coniunxit et permiscuit, haud tamen, ut nostra fert opinio, genus litterarum tale constituere ualuit, at adumbrare tantum, unde talem inscriptionem imposuisse “*saturam*” lubricum uidetur. Legimus enim apud Ciceronem in *Academicis* (1,1) Varronem *Menippea* memorantem quæ tamen *illa uetera nostra* uocat pleno nomine omisso; testimonia uero quæ scripta Varronis “*saturas*” declarant sunt nihilominus posteriora, non modo post ætatem Varronis diuulgata sed post ipsum Quintilianum (*Gell.* 2,18,7; 13,31,1). Ex quibus firmis rationibus apparet quantum roboris sit titulis ipsis operum, quantum hi conducant ad meliorem atque ditiolem notitiam litterarum, eo magis quod in tanta inopia ipsius Varronis testimoniorum uersemur.

Quis ergo “*uitam*” scriberet Varronis nunc tractemus. Genera “*uitarum*” apud Romanos fuerunt uaria, ait VON ALBRECHT (1997–99: 442), inter eaque primum genus *politicum* internoscendum, id est, quod pondus uel momentum illius uiri cuius uita depingitur uicissitudinibus politicis commutatio-

nibusque sui temporis presse et anguste subiicitur —Suetonii *Cæsares* siue Nepotis uitæ nonnullæ; philosophicum dein, per quod præcepta diuulgantur philosophorum, quippe memoratu digna —Diogenis Lærtii *Vitæ* (DIAZ 1988: 1066); tertium denique quod eo tendit, ut eruditionem et ingenium eminentium auctorum inlustret, in quibus descriptionibus mos fert ut præter uitæ curriculum atque uicissitudines, etiam opera lustrentur (LEO 1901: 12) —denuo Suetonii eiusque *De uiris illustribus*.

Arduum tamen, ad Varronem quod pertinet, in uno uel altero ex generibus *biographiæ* cursum concludere eius uitæ, cum in uno eo rationes uiuendi tres commixtæ et intricatæ nobis appareant, quæ uix explicari possunt: fuit enim Varro uir politicus sui temporis qui litteris incubuit, neque eum extruserunt ex acie philosophorum Cicero (*ac.* 1,1) uel Suetonius et Hieronymus (REIFFERSCHIED 1859: 94). Ipse Hieronymus genus *biographicum* coluit atque in opere *De uiris illustribus* (circa annum 392 p. Ch. n.) unice inlustrauit, nouam dignitatem et amplitudinem litteris Christianis adeptus. Nam in iis scriptis causam unam enixe suscepit, ut doctrinam Christianam contra *paganos* strenue defenderet eamque, exemplis clarorum uirorum allatis, a quadam durtia et inurbanitate auerteret, quarum scriptores Christiani a Celso, Porphyrio, Iuliano eorumque asseclis accusati erant (SÁNCHEZ SALOR 2006: 31).

Quod propositum *apologeticum* primum a Hieronymo initum dicitur, apud Latinos scriptores uero inusitatum, qui enim nullo studio defensionis suscepto “uitas” illustres depinxerant —scriptis *autobiographicis* quæ appellantur, ait VON ALBRECHT (1997–99: 445), hinc exceptis. Qui uero, cum exemplum Christianum in re suscepta ei deficeret, quo duce uteretur (*De uiris illustribus* præf. 3), exempla sibi aliunde petiuit et ad Græcos Latinosque conuersus eorum uestigia tam presse calcauit, ut “uitæ” eius Christianæ a

monumentis gentilibus eiusdem generis uix distare uideantur, uelut ipse in præfatione iactabat: *apud Græcos Hermippus peripateticus, Antigonus Carystius, Satyrus doctus uir, et longe omnium doctissimus Aristoxenus musicus; apud Latinos autem Varro, Santra, Nepos, Hyginus et —ad cuius nos exemplum uis prouocare—, Tranquillum* (præf. 1,3). Quodsi tam multos commemoret quos dicit se esse secutum, compertum tamen non est an sibi exempla præter Suetonium alia proposuisset, eosdem uero laudauisset quos Suetonius ipse iam commendauerat: adeo enim sua consilia ac rationes omnes ex exemplo Suetonii est Hieronymus moderatus (VELAZA 1993: 40; BOESCH 1990: 231).

Sed res cogit ut alios “uitarum” scriptores præter Suetonium recenseamus, siquid uitæ Varronis possit inde deprehendere. In quo genere litterarum Cornelius Nepos haud parui æstimandus: is enim, etsi genus *biographicum* non primus exercuit —*Hebdomades* ipsius Varronis superioribus temporibus editæ sunt (BIELER 1971: 326)—, apud Suetonium uero plurimum ualuit, qui Nepotem eiusque exemplum usque sibi constituisse dicitur (VON ALBRECHT 1997–99: 460). Nam iuxta *Chronica* et *Exempla* opus præcipuum *De uiris illustribus* Nepos composuit quod posteriores tamquam in speculum erant inspecturi, in eo quod ad argumenta attinet non minus quam in forma et figura dicendi —quæ imitatio ex usitatissimo titulo *De uiris illustribus* patet. Quod opus in sedecim uolumina diuisum et regum peregrinorum uitas Romanorumque comprehendit, et ducum scriptorumque rerum gestarum —Attici uel Catonis inter alios (BIELER 1971: 326).

An Varro horum esset in numero, cui opera de historia rerum gestarum nonnulla tribuuntur, non inconsiderate requires: uterque Varro et Nepos excelluit doctrina inter Romanos illius temporis; uterque præterea ad ordinem equestrem pertinuit, uterque denique inter Attici necessarios locum haud mediocrem obtinuit (VON ALBRECHT 1997–99: 453). Quibus condi-

cionibus sociati, eorundem temporum æquales, nullum erat obstaculum quominus Nepos uitam Varronis consignaret, qui Atticum coæuum litteris erat prosecutus (5,3,1 MARSHALL; BÜCHNER 1968: 327). Sed de hac re fama nulla.

Ne præteritas conclusiones missas faciamus: nam retro si tantisper respexerimus, in eum terminum conlidemus quem HENDRICKSON scite statuerat, iuxta quem Varronis catalogi scriptor, quippe qui Varronis scripta “saturas” nuncupauisset, ante Plinium et Quintilianum esse non potuit. Hæc quod ad terminum attinet post quem catalogus confectus esse potuit; sin autem ad terminum spectamus ante catalogi confectionem, consentaneum uidetur in confinio sæculorum alterius et tertii illum auctorem statuere, quoniam opera antiquiora in desuetudinem uenire porro cœperunt, multorum enim monumentorum iactura tunc euenit. Quam tamen iacturam etsi florilegiis et lexicis grammaticisque sæculi IV restitutam uidebimus —«la seconda grossa fase di antologizzazione ed epitomazione», ait LIZZI (1989–99: 658)—, alia erit litterarum antiquarum traditio, alia earum cognitio et doctrina, aliud in superioribus temporibus earum studium et diuulgatio quæ nisi per laudationes et mentiones uel exiguas et excerpta auctorum plerumque non fiet —quod nominauit BALLESTER (1987: 324) «transcontextualización».

Terminis enim *biographiæ* uel descriptionis uitæ Varronis pressius circumscriptis, res non patitur quin Cornelium Nepotem neque Hieronymum huius operis auctores suscipiamus: ille quod, quamuis auctor *biographiæ*, numquam potuisset de “saturis” apud Varronem loqui, quod nomen enim alii alioque tempore illis saturis tribuerunt; hic tamen, non modo quod confessus sit catalogum descripsisse, non ipsum confecisse, uerum etiam quia

uix credi potest Hieronymum omnia opera Varronis suo tempore in promptu habuisse (RITZCHL 1877: 489).

Pauca sunt nobis tradita de Santra uel Hygino qui genus *biographicum* quoque coluerunt, sed non constat scripsisse eos “uitas” grammaticorum, inter quos Varro numerari posset: est enim quod nouum in hoc studium “uitarum” grammaticorum describendarum Suetonius induxisse iactatur (VELAZA 1993: 41). Huc si addimus acceptam opinionem quod Suetonius unum exemplar ab Hieronymo sibi propositum fuerit, uerius tunc adducemur ut Suetonium ipsum credamus et “uitæ” et catalogi operum Varronis auctorem. Quæ coniecturæ eo corroborantur quod contenderat REIFFERSCHIED (1859: 363–83) in commentariis suis super Suetonii *De uiris illustribus*, notitias summorum uirorum Romanorum quascumque Hieronymus in *Chronicis* suis celebrauerit, siue de scriptoribus rerum gestarum, siue de philosophis, siue de poetis, grammaticis oratoribusue, ab opere Suetonii omnes ad unam repetendas esse. Qui enim exemplum se erigit ac speciem Christianorum *uitarum*.

RITSCHL/ KLOTZ/ DELLA CORTE	HENDRIKSON	NOS
A Varrone catalogus est confectus qui per <i>Imagines</i> seu <i>De uita sua</i>	A testimoniis Varronis et aliis operibus	A testimoniis Varronis et aliis operibus
↓	↓	↓
ad Hieronymum (per Suetonium) peruenit	ab alio scriptore ignoto catalogus factus	A Suetonio catalogus confectus est
	↓	↓
	ad Hieronymum peruenit	Et inde ad Hieronymum

Figura 3: De itinere huius catalogi apud diuersos auctores necnon apud nos

Quem respectum erga Suetonium, ut diutius in eo commoremur, indignum cuidam forte apparebit quippe planum ac manifestum, nobis autem mini-

me abs re uisum, qui rem attenta cura perspectam habuimus. Nam quattuor sunt auctores in catalogo operum Varronis uersatissimi, huius opinionis particeps uero uel pauci se præbent apertissime: quod Suetonius testis Hieronymi in catalogo Varronis describendo fuerit, RITSCHL (1877: 489), DAHLMANN (1935: 1182), DELLA CORTE (1970: 255) concedunt, hi uero opus quoddam Varronis contendunt quod Hieronymus per Suetonium nouerit, siue *De uita sua* siue *Imagines* (KLOTZ 1911:11).

Itaque alium fuisse auctorem catalogi, minus autem Varronem, qui auctor extrinsecus notitias peteret ut Varronis indicem componeret, HENDRICKSON (1911: 336) unus contendit, hic uero nomen illius scriptoris uel rationes eius minime adumbravit. Recentiores uero indagatores harum disputationum inscii in rem inquirere supersederunt et Suetonium auctorem Hieronymi affirmarunt ad Varronem quod attinet minimis redditis rationibus uel nullis (CANKIK 1968: 253; LEHMANN 1995: 225). In qua re hunc tenorem tenuimus utilitati perspicuitatique legentibus ut faueremus, et quæ argumenta ad coniecturam ducerent nostram fusius prolixèque exposuimus, omnibus aditibus temptatis.

Suetonio igitur auctore freti atque persuasi, quod ille non modo et exemplari et testi Hieronymo in catalogo fuerit, sed etiam quod ille scriptor ipse ac auctor fuerit, huc quadrat ut opus eius strictim attingamus quicquid ad Varronis cognitionem conducat rimati. Namque fundamentis iactis huius generis litterarum ab scriptoribus quos proxime commemorauimus, diulgauit Suetonius anno 113 p. Ch. n. primum opus suum *biographicum* (MACÉ 1900: 244) quod aliquot annis post *Vitæ duodecim Cæsarum* sequentur (LEO 1901: 11).

In iis uero nonnulla animaduertuntur discrimina quæ ab antecessoribus Latinis Suetonium auertunt: primum, quod studium intendit ad uirorum

doctorum uitas eosque attigit qui litteris fuerunt consecrati ut grammaticos et rhetores (VELAZA 1993: 41), in qua re dicitur Apolonium Rhodensem secutus esse (REIFFERSCHEID 1860: 367), alii uero ipsius Nepotis exemplum qui de historicis Latinis iam tractauerat (DE ROSA 1927: 195). Quod signum, quam nouitatem, in titulo ipso quidam uoluerunt illustrare et nouum alium excogitarunt *De uiris in litteris illustribus*, at audaciorem et talem qualis nulli sit acceptum propterea quod nullo documento sustineatur. Nec frustra suspicatus est REIFFERSCHEID (1859: 369) *De uiris illustribus* fore reapse *rationem citandi*, id est nomen quoddam traditum et consuetum, haud uero *rationem libri inscribendi*, id est, titulum uel indicem.

Opus Suetonii in sex capita diuiditur quæ sex genera litterarum complectuntur uidelicet poesin, oratoriam, historiam rerum gestarum, philosophiam, grammaticam et rhetoricam. Itaque singulæ disciplinæ singulis libris continentur, præter grammaticam et rhetoricam quæ libro quinto communiter capiuntur (MACÉ 1900: 245), aliis tamen asserentibus Suetonium “uitas” rhetorum grammaticorumque separatim et in diuersis libris collegisse, quos posterius in unum redegerint (VELAZA 1993: 40).

Vt ut est, ad propositum nostrum quod attinet, argumentum cuiusque libri satis sibi constare uidetur et quidem uia et ratione accuratis ac pressis diligenter disponitur: refertur enim primum index auctorum quorum “uitæ” describendæ sunt; præbetur dein quasi præfatio de origine et notis uel elementis propriis cuiusque generis litterarum, quod sæpe copiose et late attingitur, sicut in libro de poesi, qui *ars poetica* Suetonii habetur, uel in libro de grammatica, in quo Suetonius adeo laudibus hanc disciplinam sustulisse dicitur ut *encomium* uel *panegyricum* effudisse uideatur (MACÉ 1900: 58); inducuntur denique “uitæ” omnium auctorum in superiore indice relatorum

qui illud genus coluerint ordini temporis seruato quo floruerint (REIFFERSCHIED 1859: 370).

Itaque consentiens argumento singulorum librorum id uidebatur, quod in parte postrema, qua "uita" auctoris decurrebatur, opera includerentur illius cuius uita lustrabatur, si minus omnia, illa saltem præcipua (LEO 1901: 12–3). Quæ digressio cum interponeretur haud aliena uideretur a negotio quod in laudando *cursu uitæ* uirorum eruditorum tenetur; nec id ipsius Suetonii indoli repugnauiisset: is enim, ait MACÉ (1900: 250), qua diligentia ac industria erat, uehementer enixus esset ut quam maxime exquisitas fideque dignas illis diuersis auctoribus notitias præberet, nec ipse tanta adhibita sedulitate quantum catalogorum et recensionum componere posset ex operibus suis abigeret.

Quæ methodus studiosa apud Hieronymum, quamuis imitatione Suetonii imbutus, infirmiter constat: ex quo conficitur ut cognitio eorum auctorum quos Suetonius collegit et Hieronymus recepit, mutila et contaminata nobis sæpe reddatur, atque cura Suetonii, alienis conmutationibus obruta et obscurata, pereat usquequaque in eorum "uita" quæ, ut Varronis, iniuriam temporum non eluserunt et testimonio Suetonii orbata, apud Hieronymum frustillatim referuntur. Etenim eius incuriæ indicia uaria atque certa deprehendit REIFFERSCHIED (1859: 386–8) atque contendit non omnes "uitas" Suetonii quæ per testimonia Hieronymi traderentur, magni esse æstimandas neque quasi specimina industriæ Suetonii ac exemplaria nobis ducendas, quoniam ipse Hieronymus interdum defatigatus, interdum compendiose, ut declarauit, eas descripsit. Præstantissimum autem documentum mentis rationisque Suetonii "uita" Terentii erat quam Donatus tradidit (REIFFERSCHIED 1859: 26–36), namque ibi, quantum a Donato accepimus, post ortum, aduentum in urbem et necessarios enarratos quibus uincula

amicitiæ Terentius instituerat, ad operum recensionem Suetonius transiit conatus enim cum titulum tum tempus inquirere quo illa emissa essent. Quæ structura semel adhibita et explorata, cum plerisque Suetonii “uitis” tum quoque Varronis uitæ conicitur.

Hoc uero nobis miraculo, Varronem eo in libro Suetonii recenseri qui philosophis consecratur. Quem ille ita commendat: *Marcus Terentius Varro poeta et philosophus nascitur* (fragm. 83 REIFFERSCHEID). Primum igitur cur poeta habeatur consideremus (SALLMANN 1976: 507): nam Varronem auctorem *Menippearum* uersusque uarios iis conserentem uix unus et alter laudauit (Cic. *ac.* 1,8; Quint. *inst.* 10,1,95; Gell. 2,18,7), carmina uero *De rerum natura* (Quint. *inst.* 1,4,4) uel *Poematum libros* —etenim præter Hieronymum, Charisius (1,114 KEIL) ea laudat cuius auctoritas apud multos in suspitione ponitur (SANDERS 1902: 28)—, ad hominum memoriam uixdum permanuerunt; nisi forte quod Suetonius opera Varronis *De poematis* et *De poetis* et nouisset et, ut ait REIFFERSCHEID (1849: 423), ad “uitas” Plauti, Næuii et Terentii conficiendas iis usus esset.

Illinc inuicem, quod philosophus ducatur, id tamen non inmerito uisum est, ait REIFFERSCHEID ibidem, quod philosophiam duxisset Varro quasi magistram uitæ et mores populi ad normas et præscripta philosophorum antiquorum aptari uoluisset, ut planissime ex *Menippeis* apparet. Erat quoque opinio æqualium eius: *quæro quid sit cur cum multa scribas genus hoc [sc. philosophicum] prætermittas, præsertim cum et tu in eo excellas* (Cic. *ac.* 1,3). Si enim de *uita philosophorum* sermo est, ut proponebat VON ALBRECHT (1997–99: 446), id fertur ceteris propositis præstans, uitam et doctrinam uirorum illustrium in medium proferri atque diuulgari, eo consilio, ut præcepta rationesque eorum præberentur, potius quam quæstiones de titulis et operibus eorum attingerentur. At dicebatur Varro, quamuis maximopere philo-

sophiæ fauerit eamque multis in locis patefacere intendit, doctrina tamen caruisse uel rationibus quæ propriæ, et suæ et nouæ dicerentur, potius uero placita multorum philosophorum sua fecisse et enixe protulisse.

Quibus scrupulis distentus reuocauit in dubium VELAZA (1993: 40) quod fuerit Varro per se inter philosophos Romanos a Suetonio adscriptus, qui inter grammaticos locum aptiorem ei dedisset. Nisi enim, ait VELAZA, hac condicione Suetonius teneretur, quod in libro quinto modo ii grammatici et rhetores recenserentur qui quandoque scholas Romæ recitauissent, quod uero Varronem fecisse non traditur. Quod in uitas *historicorum* potius adscriberetur, id, cum Suetonius primum scriptorem Sallustium rettulerit, omnes præteriens qui ei præcesserunt quippe antiquarii potius quam indagatores rerum gestarum habiti (REIFFERSCHEID 1859: 422), non datur.

Nec fugit quemquam quam sit difficile Varronis studia ad unam et solam doctrinam adscribere, quippe qui tam multifariis disciplinis incubuerit, operaque omnigena pepererit (RITSCHL 1877: 490–1). Quæ controuersia iam apud antiquos fuit ut quidam scriptores uni generi scribendi adstringerentur, unde indices illi scriptorum quos grammatici conficere consueuerunt, ut Quintilianus (*inst.* 10,1,93) de elegiacis Latinis eumque secutus Diomedes (1,484 KEIL), qui ceteroquin Ouidium ipsum ex acie elegiacorum depulsit, cum ille alia genera carminum præter elegiam coluerit. Itaque, ob has condiciones a grammaticorum historicorumque aciebus exceptus nisi ad philosophos quo Varro includeretur non erat.

Dein, quibus testimoniis Suetonius usus sit ad uitam Varronis exigendam, uerisimilius uidetur eum, qui documenta Varronis aliis in locis adhibuisse fatetur (præcipue in *uita* Terentii 2,1; REIFFERSCHEID 1859: 30), opera ipsius in promptu habuisse. Neque id quidem traditum, alium scriptorem uitam Varronis composuisse quo teste Suetonius uteretur. Sin tamen rationem

inimus illius *totius reuoluti* in titulis Varronis referendis et quæ menda in hac re Hieronymus admiserit expendimus quamque crebra, hoc multa meditatione et contemplatione assequi possumus, quod omnes difficultates quæ curantibus opera Varronis ex *catalogo* Hieronymi ordinanda gignebantur, non modo uitio negligentiaëque ipsius Hieronymi uertendæ erant, uerum eo ortas quod ne Suetonius quidem indicem inuenisset uel *catalogum* operum a Varrone ipso confectum, sed ei quoque opera Varronis recensenti opus fuit accurata et diligenti peruestigatione, quam nisi aggressus rem ad exitum deducere nequisset.

Sit enim catalogus erroribus implicatus, sit mendis haud orbatus, sit denique impolite ab Hieronymo traditus, infitari tamen non potest quin concinnatum aliquid et præstabile ibi restet quod ad operum dispositionem attinet quæ, ut supra commemorauimus, ita uidentur contexta ut singulis argumentis conueniant, primum, pro nomine dein quod captauerint, siue apud auctorem ipsum siue apud hominum memoriam. In qua re uidetur diligentia Suetonii plurimum potuisse. Quæ sedulitas tamen duabus de causis leuiter perire uidetur, primum, ut diximus, propter desidiam Hieronymi tam sæpe hic iactatam; tum uero, propter spinas ipsius rei, nam Suetonius, cum interdum ipsos titulos, interdum autem mentiones solas seu laudes quasdam operum inueniret, sic catalogus instruxit ut nescias interdum an inscriptio aut index referatur, id est *ratio inscribendi*, an potius *ratio citandi*, id est, nomen, cognomentum, nominatus siue totius operis siue cuiuscumque partis eius (cf. paginam 47; NACHMANSON 1941: 9).

Itaque Suetonius cum multis operibus Varronis ut *Imaginibus*, quas KLOTZ fontem catalogi Hieronymi contendebat, aut *De uita sua*, quam RITSCHL uolebat, tum non minus fasciculis epistularum uti potuit aliisque documentis priuatis, ut eius mos ferebat (REIFFERSCHIED 1859: 391; MACÉ 1900: 255), in

quibus sermo de litteris operibusque multus (Cic. *Att.* 15,13,1; 16,11,3; 16,12,1; 25,3,1), nec minus aliorum scripta quæ de Varrone quid attingerent, ut nomen *saturæ* in catalogo declarant. At hoc nobis uel compertum est, quod nullus fuit catalogus Varronis Suetonio prior, quem imitatus ille suum conficeret. Quod ratiocinati sumus, primum, postquam HENDRICKSON, genere “satirico” in catalogum inducto, a Varrone ipso abegit et recentioribus temporibus constituit, item postquam indolem catalogi ac naturam penitus elucubrauimus, quoniam quæ errationes et lapsus, quæ peccata et uitia admittuntur, pariuntur, delabuntur, repetuntur, non nisi hoc declarant, quam arduus fuerit ac spinosus labor Suetonii in rectis inscriptionibus et titulis perquirendis ex aceruo operum Varronis antiquitus trallato.

1.3.5. CATALOGVS PRISCVS ET CATALOGVS AVCTVS

Ecce uerba ipsius Hieronymi quæ tam sæpe in his paginis reuocauimus: iis enim catalogus Varronis comprehenditur qualem Hieronymus tradidit et primus RITSCHL (1877: 423) edidit:

«*Marcum Terentium Varronem miratur Antiquitas quod apud Latinos innumerabiles libros scripserit. Græci Ebalterum —quam lectionem magis idoneam CHAPPUIS (1856: 119), RITSCHL (1877: 420) tamen Chalcenterum— miris efferunt laudibus quod tantos libros composuerit quantos quiuis nostrum alienos sua manu describere non potest. Et quia non otiosum est apud Latinos Græcorum uoluminum indicem texere; de eo qui Latine scripsit aliqua commemorabo, ut intellegamus nos Epimenidis dormire somnum, et studium quod illi posuerunt in eruditione secularium —sæcularium RITSCHL (1877: 420)— litterarum in congregandis opibus ponere. Scripsit igitur Varro,*

45 libros Antiquitatum

4 de Vita Populi Romani

51 Imaginum

76 Ἀοτιος ΤοΠικον

25 de Lingua Latina

9 Disciplinarum

<i>5 de Sermone Latino</i>
<i>5 Quæstionum Plautinarum</i>
<i>3 Annalium</i>
<i>3 de Origine Linguæ Latinæ</i>
<i>3 de Poematis</i>
<i>3 de Originibus Sæculi</i>
<i>3 de Scenicis Actionibus</i>
<i>3 de Actis Scenicis</i>
<i>3 de Descriptionibus</i>
<i>3 de Proprietate Scriptorum</i>
<i>3 de Bibliothecis</i>
<i>3 de Lectionibus</i>
<i>3 de Similitudine Verborum</i>
<i>3 Legationum</i>
<i>3 Suasionum</i>
<i>3 de Pompeio</i>
<i>10 Singulares</i>
<i>3 de Personis</i>
<i>15 de Iure Ciuili</i>
<i>9 Επιτομην ex libris 45 Antiquitatum</i>
<i>9 Epitomen ex libris 15 de Lingua Latina</i>
<i>9 libros de Principiis Numerorum</i>
<i>3 Rerum Rusticorum</i>
<i>1 de Valetudine Tuenda</i>
<i>3 de Suauitate</i>
<i>3 de Forma Philosophiæ</i>
<i>3 Rerum Vrbanarum</i>
<i>150 SatyrarumMenypparum</i>
<i>10 Poematum</i>
<i>22 Orationum</i>
<i>6 Tragædiarum</i>
<i>4 Satyrarum</i>

Et alia plura quæ enumerare longum est. Vix medium descripsi et legentibus fastidiosum est».

Figura 4: catalogus Hieronymi in epistula ad Paulam descriptus

Quod documentum allatum RITSCHL (1877: 485–505) in meliorem speciem restituendum curauit et, quantum diligentiae et curae Hieronymo catalogum recensenti defuerant, supplere enixus est ratione quidem ferme *arithmetica* et exacta. Itaque, cum nulli esset dubitandum quin *uix medium*, id est, qualem catalogum sese descripsisse Hieronymus dicebat, non esset *de uerbo ad uerbum* transferendum, potius uero quasi *mos dicendi* habendus, tamen nihil illi RITSCHL obstetit quominus ex triginta et septem titulis in catalogo Hieronymi digestis et praesentibus —qui tituli uero, si bene numeramus, triginta et octo euadunt, uno uolumine tamen summam librorum deminuit, quoniam opus *De ualetudine tuenda* in *Logistoricos* adscribendum duxit (RITSCHL 1877: 485)— prorsus decuplam summam titulorum uindicaret, quibus contenderet opus Varronis reapse constitisse —eumque secutus idem DELLA CORTE (1970: 255) autumauit Hieronymum haud *partem mediam* catalogi descripsisse, id est, nec summam nem imam, sed potius *dimidiam* partem sibi uelle.

Et quia triginta et septem tituli ab Hieronymo descripti erant, eo fretus quod Hieronymus dixerat se *medium catalogum descripsisse*, triginta et septem alios persecutus est, ratus denique Varronem septuaginta et quattuor opera in uniuersum scripsisse.

<p>37 tituli erant in catalogo Hieronymi relati</p> <p>+</p> <p>37 quos RITSCHL postulauit, nam catalogus <i>uix medius</i> dicebatur esse (ex quibus 22 sunt ex aliis documentis coniecti)</p> <p>= 74 titulorum summa</p>

Figura 5: Ratio a RITSCHL inita quod ad summam titulorum attinet

Quænam opera elapsa essent e catalogo quoque nomine, perquisiuit RITSCHL cunctas uias emensus, donec a testimoniis et documentis antiquis uiginti et duo titulos eripuit in ulteriore conspectu propositos. Decem quidem ex his uiginti et duobus operibus ad libros rettulit qui sub ficto illo nomine uel *falso titulo* comprehenderentur *Libri singulares*, ex quibus tamen quinque modo reserare ualuit; cetera autem pars, aiebat RITSCHL, quæ ad summum circa duodecim uoluminibus constare posset, tenebris offussa erat. Neque posterius hanc quæstionem pari consilio aggressi illam calliginem dispellere ualuerunt: DELLA CORTE (1953: 255) enim decuplo haud minorem summam uoluminum omissam æstimauit, interdum tamen a pertinacia et concessionibus illius RITSCHL in operibus discernendis desciiuit; CARDAUNS (2001: 87) uero in opere de Varrone recentissimo haud longe discessit, aliis operibus omissis, quæ RITSCHL uindicauerat, uelut *Ephemeris rustica* et *Carmen de rerum natura*, nouissimis aliis probatis ut *De ora maritima* et *De litoralibus*.

Ecce nunc catalogus qui *auctus* uocatur (DELLA CORTE 1953: 255): eo enim omnia comprehenduntur opera quæ uiri docti et in hac quæstione uersatissimi ab Hieronymo ommissa ducunt:

RITSCHL (1877: 491–9)	DAHLMANN (1935: 1174–1277)	DELLA CORTE (1970: 255–7)	CARDAUNS (2001: 86–7)
<i>Carmen (De rerum natura?)</i>	<i>De rerum natura</i>		
<i>Epistulæ</i>	<i>Epistulæ Latinæ</i>		<i>Epistulæ</i>
<i>Epistolicarum Quæstiones</i>	<i>Epistulicæ Quæstiones</i>	<i>Epistolicæ Quæstiones</i>	
<i>Rhetoricorum libri</i>			<i>Rhetoricorum libri</i>
<i>De mensuris</i>			<i>De mensuris</i>
<i>De philosophia;</i>			<i>De philosophia</i>
<i>De æstuariis</i>			
<i>Ephemeris rustica</i>			
<i>Ephemeris naualis</i>	<i>Ephemeris naualis ad Pompeium</i>		
<i>De ora maritima (de litoralibus?)</i>	<i>De ora maritima</i>		

Catalogus

<i>De litoralibus</i>			
<i>De gente populi Romani</i>		<i>De gente populi Romani</i>	
<i>De familiis Troianis</i>			
<i>Liber tribuum</i>	<i>Tribuum liber</i>		<i>Tribuum liber</i>
<i>Εἰσαγωγικός ad Pompeium</i>			
<i>Ætion (Αἰτίων)</i>	<i>Ætia</i>		
<i>De gradibus</i>			
<i>De poetis</i>		<i>De poetis</i>	
<i>De descriptionibus Περι χαρακτήρων</i>		<i>De descriptionibus Περι χαρακτήρων</i>	
<i>De comædiis Plautinis</i>		<i>De comædiis Plautinis</i>	
<i>De compositione saturarum</i>			
<i>De antiquitate litterarum</i>			
<i>De utilitate sermonis</i>			
<i>Summa: 22</i>	<i>Summa: 23</i>	<i>Summa: 13</i>	<i>Summa: 21</i>

Figura 6: Catalogus auctus apud diuersos auctores

Hactenus quæ ad recensionem titulorum pertinent. Nunc uero ad numerum uoluminum spectantibus eædem fere rationes nobis subeunt quas supra aperuimus, conantibus uiris doctis quam exquisitissime rem definire. Itaque in *catalogo* quem anno 1848 RITSCHL primum recensuerat, quingenta et uiginti uolumina numerauit, quae summa uoluminum, codicibus Parisiensibus inuentis, deminuenda erat, ita ut ex quingentis et uiginti prioribus uoluminibus, quadringenta et nonaginta denique forent. Qui numerus tandem, ut fusius diximus, tritissimus apud antiquiores fuit cum sermo intercederet de Varronis diligentia.

Attamen post codices inuentos, RITSCHL, etsi ad illa noua testimonia in symbolis quas ulterius conscripsit, aliqua conformauit, nullam fecit nihilominus mentionem de summa uoluminum, quæ itaque in quingentis et uiginti uoluminibus se tenuit. At de omissis uoluminibus ita contendit RITSCHL (1877: 485): omnia opera quae ex tribus constarent libris fuisse a

Hieronymo relata quippe diuisio illa triplex apud Varronem frequentissima, omisisse eum uero quae ex paucioribus constarent uoluminibus —uno libro *De ualetudine tuenda* excepto eoque dubio—, pauciora uero ex quattuor —*De uita populi Romani* et *Saturarum libri quattuor*— dedisse. Itaque addidit summae uoluminum etiam centum noua, quam summam obtinuit quater multiplicando uiginti et quinque —quattuor erat numerus uoluminum ex quibus opera omissa constarent, nam si e tribus constitissent, ea quidem Hieronymus rettulisset.

Sed unde illum numerum uiginti et quinque consecutus sit, si forte requiris, statim explanabitur: RITSCHL enim ad uerbum intellexerat quæ Hieronymus de recensendo *catalogo* dixerat, scilicet se *uix medium descripsisse*, postulauit igitur ut, quantum operum essent in catalogo relatam, tandundem desideraretur. Erant enim in catalogo triginta et septem opera —dempto libro *De ualetudine tuenda* et ad *Logistoricos* allato—, triginta ergo et septem noua opera anquirenda: ex quibus uero duodecim detrahenda iterum erant: altera ex parte, illi decem Libri singulares, quorum inscriptiones aliquas RITSCHL comperire potuit, altera ex parte duo opera quæ ad *libros singulares* adscribenda non erant, uidelicet *Ephemeris Rustica* et *Ætia*. Quibus deductis uiginti et quinque opera restabant, quæ singula, ut supra commemorauimus, quattuor uoluminibus congesta essent.

Et sic addendo deducendoque uideas, quæ summa fiat reliqua: septuaginta et quattuor opera in propemodum septingentis uoluminibus digesta adipisceris, quos numeros nonnulli studiosi litterarum Latinarum in *enchiридиis* suis diffundunt. Etiam DELLA CORTE (1953: 255) hæc omnia ad calculum uocauit nec minus centum uoluminibus *catalogo* Hieronymi superaddita uindicauit.

<p>520 uolumina erant in catalogo Hieronymi relata*</p> <p>+</p> <p>100 = uolumina ex operibus omissis 25 [38 tituli – 1 <i>De ualetudine tuenda</i>; – 10 ex unoquoque libro singulari; – <i>Ætia</i>; – <i>Ephemerisrustica</i>] x 4 uolumina quibus omnia opera ommissa constarent]</p> <p>=</p> <p>620 uolumina</p>
<p>*490 postquam CHAPPUIS codices suos diuulgauit; RITSCHL tamen, his codicibus inuentis, computa non reuocauit</p>

Figura 7: Ratio qua RITSCHL numerum uoluminum deduxit

Quibus rationibus diligenter enodatis, sit laudandus animus omnium qui eas edisserere uoluerint, sit ex iis haud paruum commodum nobis Varroni incumbentibus comparatum, tamen non est infitiandum omnem ratiocinationem ac argumentationem ex duabus coniecturis nasci totidemque erroribus: etenim prior coniectura ex necessitate postulat ac requirit id quod saltem dubitandum erat, scilicet Hieronymum cum *uix medium* scriberet hoc *ad litteram*, non *ad consuetudinem* intellegendum esse; altera uero eo usquequaque innititur quod certissimis modis probari non poterat, uidelicet omnia opera ab Hieronymo ommissa ex quattuor uoluminibus necessario constitisse; errore denique priore implicatur quod numerus uoluminum qui post CHAPPUIS ad quadringenta nonaginta deminutus est, ipse RITSCHL non commutauit et supra numerum suum quingenta et duo omnes rationes subduxit; altero errore denique inuoluitur quod *Ephemeris rustica* postulauit quod opus nullus testis sustinuit. Hi uero numeri, scilicet septuaginta et quattuor opera, sescenta et uiginti uolumina ita late propagati sunt ut uix possint iam emendari: BOISSIER (1859: 37); GALMÉS (1928: v); DAHLMANN (1935: 1181); GUDEMAN (1961: 92); BAYET (1966: 187); BÜCHNER (1968: 225); TRAGLIA (1974: 32); RIPOSATI (1965: 17); BIELER (1983: 144); ROSTAGNI (1983: 609); KENNEY & CLAUSEN (1989: 320); MARCOS (1990: XIII); BAIER (1997: 12); RAMOS (1998: 766); HERNÁNDEZ (1998: 25).

Nam gratis ingeniis sufficebat siue memoriam repetiisse Gellii (3,10,17) ex quo didicimus summam librorum Varronis in quadringentis nonaginta uoluminibus constitisse (QUICHERAT 1850: 3; HEURGON 1978: VII; BICKEL 1982: 618; VON ALBRECHT 1997: 556; TIRADO 1992: VIII; CARDAUNS 2001: 12) siue illa opera recoluisse quæ ex testimoniis antiquis colligi poterant, Varronem circa quinquaginta opera conscripsisse —triginta et septem ex *catalogo* Hieronymi, cetera ex aliis documentis antiquis deducta— eadem eum *saltem* in quadringentis nonaginta uoluminibus digessisse.

1.3.6. CONSPECTVS ATQVE PROSPECTVS

Postquam tam multa attigimus quæ ad catalogum Varronis accedunt, scilicet qui auctor eum condidisset, quo tempore cuique operi adstrinxisset, quos testes illius auctor in auxilium adhibuisset, alium gradum facere non conducet nisi illa quæ nobis maioris momenti uisa sunt breuiter perstrinxerimus. Hæc igitur concludimus:

- *Quis catalogum confecerit*, colligimus non fuisse Hieronymum auctorem illius indicis operum Varronis quod una cum RITZL, KLOTZ et HENDRICKSON, documento ipsius Hieronymi perlecto, nec agitandum nec amplius disceptandum nobis uidetur. Labor enim Hieronymi in notitiis traditis describendis conclusus est. Quantum de Varrore Hieronymus scripserit, id totum haud ex opere ipsius Varronis, sed ex alio fonte deprompsisse, qui fons, cum omnes temptauerimus aditus, Suetonium fuisse suumque *De uiris illustribus* opus satis persuasum habemus.

Suetonius uero *quem laborem suscepit*, an potuerit ille catalogum a Varrore ipso confectum expromere, ut contendunt RITSCHL, KLOTZ et DELLA CORTE, quandoquidem in catalogo Hieronymi ea congeruntur opera quæ ipsa ætate Varronis uix diuulgata erant, id quidem

absonum non appaeret. Attamen uaria sunt indicia quæ operam Hieronymi clariore luce collustrant:

Obscuritas et confusio haud mediocres totum aspergunt catalogum, quæ incuriæ Hieronymi partim tribuuntur, nos uero difficultatem et asperitatem ipsius laboris pariter arguimus. Suetonius enim opera inscriptionesque aliquas non confudisset ac permiscuisset, primum, si catalogum repperisset siue a Varrone siue ab alio auctore iam conflatum, dein, si libri Varronis omnes in promptu habuisset.

At nequit Varro catalogum conficere, quod opera laudantur *Menippea* et cetera carmina sub "saturæ", quod genus litterarum tempore Varronis nondum erat adeo constitutum, corroboratum, adsiduum ut eo nomine diulgaretur.

Nec alius uero fuit, ut demonstramus, scriptor ante Suetonium qui uitam eius describeret ita adsidue ut catalogum daret illius librorum. Est igitur Suetonius et testis Hieronymi et inuentor ac auctor Varronis catalogi. Quem catalogum ex fontibus intrinsicis extrinsicisque excussis conflauit.

Inter quos fontes uero opera Varronis nec nominatim semper nec expresso titulo relata essent, quare ambiguitas haud mediocris in notitiis tractandis apud Suetonium est orta eamque passus Hieronymus negligentiae se dedit: undique enim oportebit, ut ait REIFERSCHIED (1859: 369), *rationes citandi a rationibus libri inscribendi* plane discernere, nedum cum plurimi libri hac ratione laudentur per præpositionem *de*, ubi discrimen, si modo quod est, uel leuissimum apparet.

- *Quem conspectum catalogi* Hieronymus tradiderit, notitiis Suetonii excussis, cum compendiosiore, breuiore, præcisiore eum redderet, ut confitetur ipse, hærent studiosi quibus rebus ille pluri-

mum pepercerit, utrum titulis an uoluminibus. At nobis neutrum postulatum refutandum uidetur, namque titulis pepercisse, ut contendunt RITSCHL et KLOTZ, par uidetur, quippe multum et arduum negotium erat tot titulos qui Varroni adsciscebantur in indicem quemdam uertere, non autem summam uoluminum permutare, ut pari consilio HENDRICKSON uolebat, quod nulla inerat difficultas in numeris describendis, nec uero congruens erat rationem uoluminum exsilium iniisse, quandoquidem Hieronymus Varronem et Originem conferre uolebat, quemadfinem obrussa ratio famæ, auctoritatis, nominis scriptoris subtilior haberetur uel minus ualeret, quippe *subiectiua* et iudicio Hieronymi obnoxia, quam ipse numerus librorum qui undique omnibus pateret.

Quibus rationibus allatis, tamen uidetur nobis Hieronymus ex necessario numerum uoluminum falsum præstitisse, propterea quod summa uoluminum eadem manet in catalogo atque ipse Varro in *Imaginibus* nuntiauerat, nouissimis operibus in catalogum illatis sicut epitomis et aliis. Summam igitur uoluminum, scilicet quadringenta nonaginta, prauam esse denique æstimamus, haud perfectam uel absolutam ducendam, sed eo ab Hieronymi seruatam et porro diuulgatam quod tanta erat monumentis antiquis allata, confirmata, constituta.

Dein, qua uia et ratione Hieronymus suum compendium exsequeretur, id nusquam enarratur nec aperitur, respuendum uero non uidetur, si KLOTZ sequimur, eum sub eodem titulo opera argumento propinqua conglutinasse, quod patet apud quædam sicut *Libri singulares*, *Antiquitates* uel *Logistorici*, etsi id cauendum est —ut ait HENDRICKSON, «will suggest caution»— quod opera simillima sicut *De scænicis actionibus* et *De actis scænicis* in unum redacta non sint.

Huc adde opus *De poetis* omissum, libros autem *Poematum* decem, qui fuisse uix creduntur, et Hieronymum negligentem in describendo reputes. Haud quidem scimus an aliqua cura uti uoluerit: etenim auspicatus est RITSCHL (1877: 485), cum modo unum opus uno uolumine constans recenseatur idque dubium —*De ualetudine tuenda* Hieronymum in ea opera animum modo induxisse quæ pluribus uoluminibus quam tribus non constarent, cetera autem omissa esse.

- *De summa uoluminum* igitur numerum quadringenta et nonaginta terminum ducimus supra quem summa librorum Varronis constitui potest, absolutum tamen, uniuocum ac uerum numerum uoluminum comperire, ut nostra fert opinio, neque licet neque copia est, primum quod, tractantibus fontibus eum numerum ac deprauantibus, de eo inquirere integrum non est; dein quod multo magis erroribus ac lituris obnoxia est mentio numerorum librorum quam enuntiatus quibus inscriptiones ipsæ librorum continentur. Quod spinosum se præbet quibus rem temptant et confragosum ac lubricum, nec modo quod manuscripti in prauis condicionibus sint nobis allati (confer saturam *Prometheus*, § 2.41.72), sed quoque quod notitiæ cum Antiquitatis tum perspicue Varronis nobis perueniunt quas cribrati alii multi iudicio suo ante nos purgauerunt (uide opus *Linguam Latinam*, § 2.14).
- *De inscriptionibus Varronis ueris ac genuinis, quales fuerint quamque multæ*, quoniam uisum est nobis et inquire posse et emolumenti ac fructus aliquid Varronis studiosis conferre, quas nobis in consiliis est corroborare, quas autem leuiter sustentas ducimus, eas cunctas labore et opera nostra ad trutinam admouebimus.

Medullam igitur rei iam iamque eruimus oculos ad catalogum conuersi: plerumque enim —illis *Libris singularibus* fortassis exceptis, quorum nomen non potest inter indices numerari— licet affirmare omnes enuntiatu catalogi ad opera Varronis referre, diuersis adhibitis rationibus, non tamen est consentiendum eos enuntiatu ad inscriptiones Varronis pariter reduci posse. Aliter dicamus: unusquisque enuntiatu sane ad aliquod opus reuocari potest, non tamen quisque enuntiatu index siue inscriptio alicuius operis ducendus est. Non agitur uero de *deturpatione* (BALLESTER 1991: 140) siue commutatione quam omnia uerba cuilibet contextui inserta subeunt, nedum in *fusiuis* quæ uocantur linguis (id est, eæ linguæ in quibus *morphemata* diuersa permiscetur et confunduntur ut aliud alias significant; inter eas enim et *flexiuæ* numerantur et eæ in quibus diuersa elementa tamquam glutine committuntur, Hispanice *aglutinantes*): itaque legimus in catalogo Hieronymi formas titulorum relatas sicut *Imaginum* uel *Antiquitatum* quæ ab aliis uerbis, hic profecto a *libris*, reguntur. Licet igitur tales titulos in nominatio fingere. Quod quidem patet in nonnullis indicibus; alii autem sunt inspiciendi, ne pro ratione inscribendi rationem laudandi siue citandi accipiamus, siue quamcumque formulam a commentatoribus seu grammaticis recentioribus pro rei utilitate diuulgatam (NACHMANSON 1941: 7). Quæ distinctio ambigua interdum se præbet, nec diligenter obseruatur; quadrat igitur huc ut discrimina paucis reuocemus quæ inter *inscriptionem*, *nomen* et *titulum* subiecit BALLESTER (1991: 137):

- *Inscriptio, index* seu *titulus* (Suet. *Claud.* 38,3,5) est modus et ratio quo ipse auctor opus suum inscripserit (“título”), exempli gratia Varronis *Hebdomades* (§ 2.32);
- *Nomen, nominatio* uel *cognomentum* autem diuersos modos rationesque comprehendit quibus quodlibet opus nominatim diuulgetur et agnos-

cetur, non est uero titulus uerus, genuinus (“denominación”); exemplum si sequimur proximum Varronis *Imagines* pro *Hebdomadibus* sæpe nuncupatae sunt, uel *peplographian*;

- Denique *nominatum* nuncupabimus, uulgare “titulación” (BALLESTER 1991: 137), primum actum inscribendi, deinde etiam illos enuntiatos, lemmata, uerba, uel uerborum commisura quaecumque, quibus et *inscriptio* et *nomen* comprehendi possunt, eo magis cum discrimen inter *inscriptionem* et *nomen* non satis constet; ad nostrum exemplum *Imagines*, *Hebdomades* uel *Peplographia* accedunt.

Apud Varronem denique erit aperiendum:

- qui nominatus catalogi opera Varronis significantur,
- quibus testimoniis antiquis præter illud Hieronymi notitias quaslibet de illis operibus nobis afferant idque qua ratione et uia faciant, id est,
- quibus inscriptionibus, uel nominibus, uel titulis testes utentur,
- a quo illi tituli conditi sint et qua de causa uel quem ad finem,
- quid inter illa diuersa nomina intersit,
- et denique quid de ipso opere uel auctore ab illis diuersis titulis nobis percipiendum sit.

Nec omnibus titulis nominationibusque impendemus quæ Varronis studiosissimus quisque proposuerit, sed ad eos tantum nos applicabimus qui testimoniorum fide aliquid ualuerint. Quam condicionem, ne quid eius operis prætermitteremus, ita constrinximus ut unius testimonii Antiquitatis copia satis afferat auctoritatis ut eo in titulo commoremur.

Imago 2: Signum Varronis in foro Oberdan, Rieti

2. TITVLI VARRONIS

«quo si non perueniam ad scientiam, at opinionem aucupabor, quod etiam in salute nostra nonnumquam facit, cum ægrotamus, medicus» (Varro ling. 5,8,2)

2.1. ÆTIA

Ius est gratiam habere grammaticis qui studium suum atque uoluntatem Varroni impenderunt eiusque memoriam fere indesinenter recoluerunt tantorum operum notitias monumentis litterarum prodeuntes. Ad quorum manus multa delapsa sunt quæ fortunæ temporum obnoxia, uelut hæc *Ætia*, periissent et e memoria hominum excidissent. Non sunt igitur prætermittenda nomina Seruii, ex quo duo excerpta ex his *Ætiis* demuntur: *Hinc est illud prouerbium quod Varro in ætiis ponit: herbam do, id est, cedo uictoriam* (ad *Æn.* 8,128 THILO); *Varro in ætiis dicit ideo faces præire quod antea non nisi per noctem nubentes ducebantur a sponsis* (ad *ecl.* 8,29 THILO); nec Charisii (1,144 KEIL): *Varro in ætiis: fax ex spinu alba præfertur*, uel Probi (4,31 KEIL): *sinciput sincipitis Varro posuit in aetiis*. Vnde copia fuit hæc Varronis *Ætia* comperisse, quæ Hieronymus omiserat.

Quam inscriptionem interpretantibus conuenientia atque consensus magni inter uiros doctos deferuntur, quoniam in eandem sententiam ab omnibus itum est: est enim *Ætia* uerbum —et inscriptio— a Græco *Αἴτια* deductum litterisque Latinis aptatum conformatumque: in quo uel frequentissima sunt testimonia illius assimilationis quæ contigit in Græco ‘αί’ deuenitque in Latinum ‘æ’ —uidelicet *Æsopus* ex Græco *Αἰσώπιος* siue *Æschylus*, Græce *Αἰσχύλος*—, at huius uocis *Ætiæ* in sermonem Latinum testimoniorum copia haud multa nec exemplorum ubertas præter excerpta grammaticorum quæ supra laudauimus atque hunc locum Martialis qui hac condicione excipitur (10,4,12): *Sed non uis, Mamurra, tuos cognoscere mores/ nec te scire: legas Ætia Callimachi*.

Qui locus, quamuis Latine consignatur, Græcum uerbum repetit Græcumque indicem et scriptorem. Etenim 'αἰτία', siue Latinum 'ætia', uernaculum uerbum fuisse non constat nec tritum uel apud Romanos frequens, at aduenticiu et quod ne apud doctiores quidem legatur præter inscriptionem Varronis quæ «Græcanice» (Varro *ling.* 10,3,70) sonat. Reperitur apud posteriores 'ætiologia', qua uoce quamuis minime sæpe usi sunt Quintilianus (1,9,3), Seneca (*Ep.* 95,65,4) et Suetonius (fragm. 4,7,6 BRUGNOLI), necnon singulare 'αἰτίον', de cuius interpretatione nullum est dubium post fragmentum Seruii perlectum (*ad Æn.* 1,408 THILO): *cuius rei αἰτίον, id est causam Varro, Callimachum secutus, exposuit.*

In quo fragmento et propositum quod Callimachus sibi fecerat indeque consilium Varronis planissime aperiuntur: agitur enim de 'causis' rerum quales infra definire conabimur. Quod documentum et ratio a Seruio enucleata indoli Varronis nec incongruentia uel absona uisa sunt: est enim illa mens causarum rerum extricandarum quæ apud eum uiget et dominatur usque neque hoc opere concluditur, at exigitur incontinenter et excellit in singulis eius operibus (MERCKLIN 1848: 271). Quam ardentem sciendi cupiditatem inlustrauit Cicero sic ut nemo (*ac.* 1,3,9): *tu omnium diuinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti.*

At Varronis *Ætia* inquirentes monuit prudenter HENRIKSSON (1956: 128) quam proximum esset Græcum 'αἰτίον' non modo Latino 'causæ' uerum etiam 'origini', quod uerbum Latinum nec tempori magis constrictum nec arctius erat ac inanius quam ut possit quoque, ut Græcum 'aition', 'causas' exprimere. In quo confert illud Festi colligere (198,1 LINDSAY), qui enim damnat in totum Catonem quod nequisset ille «plenum titulum» suis libris dare, scilicet satis strictum et circumscripse definitum, quod *Origenes* nuncuparet quæ meræ res gestæ erant: *Origenum libros quos inscripsit Cato, non*

satis plenum titulum propositi sui uidetur amplexus, quando prægrauant ea, quæ sunt rerum gestarum.

‘Origo’ igitur ‘aition’ ualet, itaque «tempora cum causis» declarat (BAIER 1997: 165), latius patens nec eo se tenens quod ad facta et gesta ordini temporum subiecta pertinet. Quæ uis tamen uidetur nostris in linguis remansisse et præcipuam esse cum ‘orígenes’ proferimus, quod uidemur tunc ‘de temporibus’ strictim disserere: sunt enim qui Calimachi *Αἴτια* ‘Orígenes’ Hispanice conuerterint (LESKY 1989: 741–2) et quidem Italice ‘Origini’ (COLONNA 1986: 555); cui nomini uero uidetur ad summam significationem aliquid deesse, neque ea ui esse ut «fastorum causas, consuetudines, institutiones atque denominationes» usquequaque attingat, ut Calimachus sibi uoluit. Varro contra libris suis *De origine linguæ Latinæ* inscriptionem indidisse accomodatorem uidetur quod ibi non modo historiam linguæ indagaret sed quoque eius principia causasque præcipuas (§ 2.16).

Itaque nos, cum uideamus Varronem, cui uox Latina plena ac completa in promptu erat, scilicet ‘origo’, qua insuper erat alibi usus, inscriptionem uero Græcam maluisse, curiose uexamur et hanc quæstionem studiose inquirimus. Quo quadrat forte uerba repetere illius MERCKLIN (1848: 268) de operibus *ætiologicis*, quæ dixit fuisse penitus apud Græcos radicata, qui quidem primum in fabulis mythologicis, dein in historia rerum gestarum et in scriptis diuersis rebus peruestigandis ac explicandis diligenter incubuerunt. A Græcia ergo et a Græcis est opus Varronis repetendum, qui enim ad eos se contulit totus ut exemplum tale sibi compararet, quale par atque simile suis rationibus esset, indidemque et inscriptio manauit et, ut aiunt, ipsius operis dispositio, hac una re ab exemplo suo ad Romanos deficiens, quod res patrias, ut Cato fecerat, usque perstrinxerit (MERCKLIN 1848: 270; DAHLMANN 1935: 1246).

Noster igitur in nouitatem quamdam incidisse uidetur qui, etsi titulum Græcis haud inauditum usurpauerit, unus scriptor Romanus fuit, quoad scitur, qui inscriptione tali usus sit, illud unum opus quod ita inscriptum sit, cum tamen multi sint qui *ætiologiam* quodam pacto tetigerint, multa sint quoque Varronis opera quæ *ætiologica* nuncupari possint, quorum inscriptiones uero 'originis', 'rerum' siue 'quæstionum' nomine solitæ sunt signari.

Qui cum inscriptionem sibi adsumpserit Callimachi et ad cultum Græcum in hoc opere sese adiunxerint, quærunt uiri docti quale et quantum et quibus in rebus hoc uinculum fuisse. Etenim fertur Callimachus suis in *Ἀῤτιαις* eo excelluisse quod conquirendas causas fabularum antiquarum curauerit quæ in urbibus Græcis celebrabantur easque perquisitas breui carmini atque continuato contexisse (PAVANETTO 1997: 62), eoque perpolito et in genere dicendi uel elatissimo uersanti multoque cum ornatu uerborum (LESKY 1989: 742–3). Quod si quid erat eorum apud Varronem commune et in eius *Ætiis* dominabatur, hoc tamen ratione ulla cognitum habere possumus.

At ratio Varronis in inscriptionibus imponendis hæc specimina Græca comparauit proinde ac apud alios auctores exemplis confutatur multis (BALLESTER 1991: 152): qui cultum Romanum efflictim defendebat consuetudinesque maiorum perpetuo in ore habebat, ad Græcos uero uel sæpissime transiit eorumque ex operibus haud paucas inscriptiones in Romanos intulit, modo suis rationibus aptius atque accommodatius conuenirent (§ 1.2.4). Cuius imitationis agmina duo conspici possunt, quorum in priore Græcum ad leuiora tendit et uenustiora, ut multis in inscriptionibus notatur *Menippearum*, in altero tamen grauiora affectat et quasi arcessit secun-

dum exemplum ueterum philosophorum, ut in operibus *Περὶ χαρακτήρων* multisque aliis (§ 2.19).

Quem finem in suis *Ætiis* sibi præstiterit cum compertum haberi non possit propter inopiam testimoniorum, tamen si percipimus, primum, quod dicitur Callimachus ansam præbuisse posterioribus fabulosis historiis prosa oratione conscriptis (PAVANETTO 1997: 62), dein quod aliis in operibus Varro fere omnes disciplinas originesque rerum seueriore ratione peruestigauerit —scilicet in *Antiquitatibus*—, denique, quod tituli Græci uidentur apud eum imitationem aliquam illius auctoris efferre, potest haud inconsiderate proponi fuisse *Ætia*Varronis ea indoli qua uoluptas et flosculi stili aliis consiliis præualerent, qua fabulis indulgeret, ita ut uiam Latinam aperiret posterioribus operibus qualia Ouidii *Fasti* erunt (NORDEN 1984: 117): est enim Varro, ait DAHLMANN (1962b: 4), *renouationis augusteæ* fundamentum et auctor. Ceterum, inter exemplum Græcum et Romanum Plutarchi *Αἷτια Ρωμαϊκά* uersabuntur (MERCKLIN 1848: 272–3), etsi de uinculo horum operum dissensio multa (DAHLMANN 1935: 1247; VALGILIO 1976: 571).

2.2. ANNALES

Varronem *Annalium* libros aliquot confecisse a Charisio (1,105 KEIL) et Hieronymi ex catalogo accepimus; quale id opus numero fuerit, id tamen in diuersum ducitur, cum in libros tres Varronis *Annales* diuisos Hieronymus prodiderit, Charisius autem memoriam tradiderit unius libri. Quod opus Varronis ex utraque mentione Charisii et Hieronymi exploratum habere oportebat et Varroni adscitum, iis uero indiciis addidit nouissimum RITSCHL (1877: 448) neque id parui aestimandum: qui enim uerba Gellii (17,21) de Latinis Græcisque *chronicorum* scriptoribus interpretatus, inter quos Varro laudabatur, mentionem Varronis *Annalium* ibi subaudiuit. Scrupulus tamen apud nonnullos mansit et dubium num ad alia opera illud testimonium pertineret, seu ad partem humanam *Antiquitatum* (§ 2.3), seu fortasse ad *res urbanas*: retulit hæc SANDERS (1902: 29–30) qui uero a testimonio Ciceronis *Academicarum* (1,3,9) —*tu ætatem patriæ [...] aperuisti*— potius adducebatur ut Varronis *Annalibus* fidem maiorem daret.

Quod genus operum quamuis uariis inscriptionibus nuncupatum —*Chronicon, Chronica, Chronici libri* siue *Annales*—, at eodem tendere uidetur, scilicet «ut conspectum quemdam ætatum antiquissimarum item uirorum inlustrium qui in his ætatibus nati fuissent» iuxta testimonium Gellii (17,21,1), seu aliter apud Isidorum (*et.* 5,28) «*chronica* Græce dicitur quæ Latine *temporum series* appellatur» —haud secus nostra memoria apud LEWIS et SHORT (1967: 312) *s.u.*: ‘a book of annals’. Nomina uero quæ sunt *Chronicon, Chronica* siue *Chronici libri* in sermone Latino nec adsidue prodeunt neque in litteris Latinis ante Plinium (*nat.* 35,58) testis eius ullus neque auctor inuenitur (HENRIKSSON 1956: 128). Quodsi apud Gellium nomen *Chronicon* legatur (15,16,1 et 17,21,1), RITSCHL uero illam commemorationem ad Varronis *Annales* retulit et quidem sapide: qui nomen *Chronica* operi imponere suo nequibat, cum in usu Latini sermonis eius temporibus non ui-

geret. Varro contra exemplum secutus cum multorum antecedentium tum eius sibi coniunctissimi Attici, opus suum *Annales* conscripsit (HENRIKSSON 1956: 129).

Quæ *formula imitationis* (§ 1.2.3) nobis in testimoniorum tenebris uersantibus aliquid luminis affert ducitque ut similitudines et uestigia paria iis in operibus ex communitate nominis colligamus: eandem enim uiam Varro calcauit quam primi historici Romani, eodem specimine ac exemplari usus. Nam multa sunt apud Varronem Græcitatæ exempla in titulis, talia tamen nomina Varro iis operibus præcipue indidisse uidetur siue quod pondus non paruum ornatui florique dicendi prægrauarit —sic enim in *Menippeis*, quæ Græcis titulis abundant—, siue quod nullum esset apud Romanos exemplum imitatione dignum et aptum. At quotienscumque consilium docendi et utilitas Romanorum ceteris rebus longius præstiterunt, sermo Latinus principatum obtinuit.

2.3. ANTIQVITATES

Varronis *Antiquitatum* testimonia duplicem naturam ostentant quæ ita discriminaberis siue ab ipso Varrone celebrantur —*Lupercalia 'februatio', ut in Antiquitatum libris demonstraui (ling. 6,3,2) et aliquot huius diei uestigia fugæ in sacris apparent de quibus rebus Antiquitatum libri plura referent (ling. 6,7,3)*—, siue ab aliis scriptoribus deferuntur, hæ uero multo crebriora ac uaria —Cicero *ac. 1,2: in his ipsis antiquitatum præmiis philosophiæ more scribere uoluimus (scilicet Varro) et ac. 1,3: tu ætatem patriæ, tu descriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu bellicam disciplinam, tu sedum regionum locorum, tu omnium diuinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti; Gellius 1,16,3: Varro in XVI humanarum: Ad Romuli initium plus mille et centum annorum est; 1,25: Duobus modis M. Varro in libro humanarum, qui est de bello et pace, "indutiæ" quid sint, definit; 3,2,2: M. Varro in libro rerum humanarum quem de diebus scripsit; 5,4,5: Varro libro XVI humanarum ita scripsit: 'Mortuus est anno duouicesimo, rex fuit annos XXI; 17,3,1: Verba M. Varronis ex libro quinto et uicesimo humanarum [...] In sermonibus forte, quos de temporibus rerum ad usus hominum repertarum agitabamus; Charisius 1,130 KEIL: idem Varro antiquitatum Romanarum libro XV: "fros fænum messis" (similiterque in 1,61; 1,100; 1,105; 1,137; 1,145; 1,147 KEIL); Diomedes 1,375 KEIL: idem Varro antiquitatum humanarum XV 'mortuos sallant'; Lactantius *inst. 1,6,7: M. Varro, quo nemo unquam doctior, ne apud Græcos quidem nedum apud Latinos uixit, in libris rerum diuinarum, quos ad C. Cæsarem pontificem maximum scripsit; Hieronymus in catalogo: Scripsit igitur Varro XLV libros Antiquitatum (CHAPPUIS 1856: 120); Augustinus *ciu. 4,27: Quod dicere etiam in libris rerum diuinarum Varro ipse non dubitat; ciu. 4,31: Quid ipse Varro, quem dolemus in rebus diuinis ludos scænicos, quamuis non iudicio proprio, posuisse; ciu. 6,3: Quadraginta et unum libros scripsit antiquitatum; hos in res humanas diuinasque diuisit, rebus humanis uiginti***

quinque, diuinis sedecim tribuit; ciu. 6,4: Varronis igitur confitentis ideo se prius de rebus humanis scripsisse, postea de diuinis, quia diuinæ istæ ab hominibus institutæ sunt; ciu. 7,35: diuinarum, non humanarum rerum libri hoc eum scripsisse testantur; Dionysus Halicarnassensis 1,14,14 (apud DAHLMANN 1935: 1233): Βάρρων ἐν ἀρχαιολογίαις; Macrobius Sat. 1,3,2: in libro rerum humanarum quem de diebus scripsit; 1,8,1: in libro sexto qui est de sacris ædibus; 1,16,19: uitabant etiam ferias sicut Varro in augurum libris scribit in hæc uerba; 3,2,8: Inde Varro diuinarum libro quinto dicit aras primum asas dictas; 3,2,11: Varro etiam in libro quinto decimo rerum diuinarum ita refert quod pontifex in sacris quibusdam uitulari soleat; 3,4,1: Varro libro octauo rerum Diuinarum delubrum ait alios æstimare in quo præter ædem sit area adsumpta deum causa; 3,4,7: Varro humanarum secundo Dardanum refert deos Penates ex Samothrace [...] detulisse; 3,6,10: Varro diuinarum libro quarto uictorem Herculem putat dictum quod omne genus animalium uicerit; 3,16,12: pisci Tiberino palmam tribuit his uerbis in libro rerum humanarum undecimo, et 6,4,8: cum Varro rerum diuinarum libro decimo dixerit; Tertulianus nat. 2,1,8: Quare secundum uestros commentarios, quos ex omni theologiæ genere recepistis, gradum conferens, quoniam maior in huiusmodi penes uos auctoritas literarum quam rerum est, elegi ad compendium Varronis opera, qui, rerum diuinarum ex omnibus retro digestis commentatus, idoneum se nobis scopum et posuit.

Quod opus quantum nomen apud antiquos captauerit exitumque quam felicem habuerit (CARDAUNS 2001: 50), post tam multam monumentorum turbam liquido ueritati dares. Etenim ad diuulgationem tam latam et dispositio eius et argumentorum copia ac materies quæ eo concurrebant nempe conduxerunt, necnon auctoritas qua Varro his in rebus uti consueuerat (Cic. Brut. 56,205). Vsque eo ut non solum inter æquales suos Varronis præstantia sanciretur, uerum etiam apud posterorum memoriam eorumque qui sæculis III et IV p. Ch. n. florent pondus illius operis etiam uigeret et

quidem multum. Quippe tanti auctores quales Vergilius, Plinius, Suetonius, Augustinus, Seruius, Festus fuerunt aliique grammatici commentatoresque haud parui nominis ad Varronem eiusque in hoc opere diligentiam sæpissime confugerent, etsi haud semper nominatim (DAHLMANN 1935: 1233). Nec tamen hæc gloria atque existimatio, quæ tantæ fuerunt, aliquid obsterunt quin quod fatum plerisque operibus Varronis erat destinatum atque constitutum, etiam *Antiquitates* eius ageret: sunt enim uix septuaginta fragmenta nobis allata quæ CARDAUNS (1976) recensuit eius operis quod dicitur apud eruditos maximum Varronis fuisse.

De titulo quæ comperimus

Ex fragmentis tamen et mentionibus quæ sunt nobis in promptu notitiæ aliquæ eruuntur de rationibus huius operis laudandi et inscribendi eæque uariæ. Inter quas tria nomina sunt quæ propter usum atque celebritatem emineant, uidelicet *Antiquitates*, *Res Humanæ* et *Res Diuinæ*. Iuxta ea uero multa committuntur nomina quæ ad idem opus referri possunt, iudicio uero acuto examinanda sunt ut a nominibus titulisque in consuetudine solitis et nonnumquam minoribus, scilicet, capitum uel partium totius operis, indices puri et inscriptiones accurate diiudicentur: nam nominibus *De bello et pace* (Gell. 13,12,5), *De diebus* (Gell. 3,2,2), *De temporibus* (Gell. 17,3,1) aut *De sæculis* (Cens. nat. 17,5), necnon *De dis incertis, præcipuis atque selectis* (Aug. ciu. 7,17), *Antiquitates* ipsæ quoquo pacto reuocantur, utrum indices recte habeantur necne, id autem in disceptationem uocari potest.

Quod tamen ut persoluamus, iisdem laqueis inuoluimur atque in aliis titulis inquirendis Varronis, scilicet quod eadem est formula et fere æque frequens ad argumentum operis designandum et ad titulum eius imponendum —*de* + nomen—, ita ut argumenti explanationem siue mentionem ab ipsius scriptoris inscriptione uix discernere possis. Quibus impendimentis

alium scrupulum adde uarietatem inscriptionum ac copiam earum tantam ut huius operis mentiones in utram partem mittas haud probe scias, seu ad inscriptiones seu ad argumentorum enodationes.

Vnde hæc congeries nominum ueniret inlustrauit perbelle DAHLMANN (1935: 1230) eamque ipsius operis dispositioni detulit: noluisse Varronem opus conscribere peculiare atque uastum de rebus gestis et cultu Romanorum, quod argumentum in operibus *De gente populi Romani* siue *De uita populi Romani* particulariter atque omnium ætatum conspectu perstrinxerat (GRUPPE 1876: 99), at opus condere *encyclopedicum* nec non solum quod ad amplitudinem et uarietatem argumentorum attinet sed etiam quod ad ipsam argumentorum partitionem atque distributionem, quam enim per "Stichwörter", ait DAHLMANN (1935: 1228), siue uocabula "capitalia" Varro exsecutus est.

Quæ quidem quorsum spectarent, quo consilio uteretur Varro, inquit DAHLMANN, ut omnes notitiæ argumentaque essent legentibus in promptu eorumque collocatio adeo peruia atque arcte ordinata ut quidquid de rebus humanis atque diuinis Romani sese rogarent, responsum continuum, strictum, planum suppeditaretur. Qui labor legendi atque consulendi eo facilius expediretur quo compressius atque strictius esset illud opus compositum atque dispositum, quem ad finem ualde conduceretur partes habere quam frequentissimas ac plane distinctas singulisque nominibus ornatas. Nihil enim non edocenter retulit ibi Varro. Qui talem dispositionem ex operibus quibusdam Græcis esse imitatus apud USENER (1913: 682) dicitur; est denique ordo rerum exigendarum qui a primoribus hominum cogitationibus repetitur et pro mundi intellectione ac dispositione post sæcula comprobatus (GERSCHEL 1958: 67).

Itaque, ut eos foueret qui in quouis studio rerum Romanorum antiquarum sese erudire uellent, in eo constare oportebat quod ad argumentorum collocationem pertinebat: tanta doctrina ibi patebat. Quem ad finem uidetur perutile unamquamque quæstionem siue membrum ad uiuum resecare eaque, cum minutatim essent circumscripta, oportune atque diligenter ordinare singulisque partibus aliquid nominatus imponere, quocirca tot nomina sunt inuenta tamque diuersa, ea uero quæ ad idem opus omnia referantur. Quam coniecturam si probaueris, haud inconsiderate hoc interpretaberis, primum, quod index exstaret totius operis isque apertus eaque amplitudine ut singula argumenta satis superque complecteretur: quo nullus aptior, nullus magis idoneus quam *Antiquitates*, ubi omnia ad pristina tempora pertinentia comprehenderentur. Præterea nihil inquirenti antiquius atque laetius quam testimonia certa de re inquisita inuenisse: nomen operis declarat Varro ipse uel aperte in suis libris *linguæ Latinæ* —*ling. 6,3,2: Antiquitatum libris demonstrauit*, et *ling. 6,7,3: de quibus rebus Antiquitatum libri*.

Ceterum par est neque aliis titulis Varronis repugnans nominibus uti sensu lato atque leuiter circumscripto in operibus inscribendis suis: indices tales commemorabimus quales *Quæstiones* siue *Res*, qui quidem uel uagi sunt atque dispersi nisi epithetis aliquibus pressius definiantur —*Res Rustica; Quæstiones Plautinæ*. Cum igitur uideretur *Antiquitates* index mediocriter circumscriptus, ab ipsa exsilitate alii tituli et nomina multiplicabantur ita ut eum inueniamus uel sæpissime uberius illustratum atque ad communem sensum magis accomodatum iis quidem iuncturis quæ sunt *Antiquitates rerum humanarum atque diuinarum* siue *diuinarum humanarumque rerum* ut singulæ partes in quas opus diuideretur, apertius declararentur.

Quod ad consuetudinem tituli nunc attinet, habetur Varro eius inuentor atque compositor apud Romanos, ad Græciam tamen respiciens et in pr

ximo sibi habens indices Græcos sicut *Ἀρχαιολογία* quem noster interpretari uidetur (CARDAUNS 2011: 50): namque iisdem fere temporibus scripserat Dionysus Halicarnassensis suam *Ρωμαϊκὴν ἀρχαιολογίαν*, in qua Varronis *Antiquitates* Græce laudantur (1,14,1 et 2,21,2), at alia exempla erant uel uetustiora, hæc enim inscriptio profusa in libris rerum gestarum Græcorum: libri Thucydidis cognomento tali ornati nonnumquam traduntur (LESKY 1989: 448), indeque ad Flauium Iosephum itur eiusque *Ἰουδαϊκὴν ἀρχαιολογίαν*, ne aliæ omittantur minus diuulgatæ ut *Φοινικὴ ἀρχαιολογία* ab Hieronymo Ægyptio conscripta, necnon Cleanthes ipse qui, teste Diogene Lærtio, suam *ἀρχαιολογίαν* habuit (7,174; LIDDELL & SCOTT 1996: 251).

Hoc unum discrimen notatur inter Græcos Latinosque ad nominatum quod attinet, quod Græci formam singularem plerumque præbuerunt, maluit autem Varro plurales *Antiquitates*. Quæ dissimilitudo uel leuis possit tamen discrepantiam aliquam significare in conspectu auctoris seu operis indolis. Dicuntur enim opera Græca sub inscriptione quæ est *ἀρχαιολογία* tradita ad historiam rerum gestarum Græcorum referri, quod genus scribendi latius apud eos patuisse quam apud Romanos, ita ut historiam totius orbis terrarum persequerentur. Romani contra rebus urbanis plerumque constricti ex eoque artiore conspectu omnia composuisse atque ordinauisse existimantur. Itaque opera Græca indolem magis amplam longiusque fluentem præstare uidentur, nec modo res Græcas sed etiam barbaricas easque exterarum gentium comprehenderent, quæ natura, ad uaria magis prona, forma tituli singulari generatim atque uniuerse significaretur.

Apud Varronem uero Roma est principium et fundamentum omnium rerum, quæ indolis ad domestica magis inclinata per indicem declararetur, scilicet *Antiquitates*: quod nomen suffecit ut temperamentum operis declar-

et, quod satis pateret eas *Antiquitates* esse *Romanas* neque alias *antiquitates* nisi *Romanas* Romanus scripsisset. *Antiquitates* ergo Varronis *Romanas* indidisse superuacaneum, uel 'pleonasticum' duceretur, apud alios uero necessarium ut apud Dionysium Halicarnassensem in sua *Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία*. Pluralem apud alios eo explanatur quod *Antiquitates* dixisse in duas partes diuidiretur, *diuinam* et *humanam*, quæ partitio argumenti in nomen operis manuerit itaque loquuntur recentiores de *Antiquitatibus humanis* et *Antiquitatibus diuinis* quippe quod nomen utile sit ac commodum (VAN NUFFELEN 2010: 163), at antiquorum uero nullus ita testatur.

Etenim duplex illa partitio Varronis *Antiquitatum* apud antiquos his enuntiationis significabatur, *Res Humanæ* et *Res diuinæ* (DESCHAMPS 1995b: 19). Quam diuisionem uisus est Varro primus fecisse, quantum ex notitiis Augustini colligi potest: *Varronis igitur confitentis ideo se prius de rebus humanis scripsisse, postea de diuinis, quia diuinæ istæ ab hominibus institutæ sunt (ciu. 6,4)* et *O Marce Varro, cum sis homo omnium acutissimus et sine ulla dubitatione doctissimus, sed tamen homo, non Deus, nec spiritu Dei ad uidentia et adnuntiantia diuina in ueritatem libertatemque subuectus, cernis quidem quam sint res diuinæ ab humanis nugis atque mendaciis dirimendæ (ciu. 6,6)*.

Attamen cum index externus et qui omnes partes comprehenderet *Antiquitates* esset, non est ideo dicendum *res humanas* uel *diuinas* alios indices eiusdem operis fuisse, sed nomina alia uel rationes citandi quibus et ipse uteretur et alii, cum ad argumenta alterutrius partis mentio fieri libitum esset. Eidem et uni operi nomina exstare diuersa nullus in dubium uocabit cum tam multæ occasiones tamque uariæ offerantur cuiusque operis laudandi siue ordinandi, dum bibliothecæ ornantur, siue ipsa opera uel recitantur uel describuntur uel in lucem eduntur (BALLESTER 1991: 143). Hic enim ipsum Varronem fuisse qui hanc partitionem tituli usurparet non est rationi

repugnans, sed *Res humanæ* atque *Res diuinæ* minus declarare uidentur et stilum et propositum auctoris, quas notas autem ex titulo *Antiquitatum* satis exhausimus.

At inlustremus iam demum ex præcepto Augustini quas in partes Varro-
nem suum opus digesserit (*ciu.* 6,3–6): *Quadraginta et unum libros scripsit antiquitatum; hos in res humanas diuināsque diuisit, rebus humanis uiginti quinque, diuinis sedecim tribuit, istam secutus in ea partitione rationem, ut rerum humanarum libros senos quattuor partibus daret. Intendit enim qui agant, ubi agant, quando agant, quid agant. In sex itaque primis de hominibus scripsit, in secundis sex de locis, sex tertios de temporibus, sex quartos eosdemque postremos de rebus absoluit. Quater autem seni uiginti et quattuor fiunt. Sed unum singularem, qui communiter prius de omnibus loqueretur, in capite posuit. In diuinis identidem rebus eadem ab illo diuisionis forma seruata est, quantum adinet ad ea, quæ diis exhibenda sunt. Exhibentur enim ab hominibus in locis et temporibus sacra. Hæc quattuor, quæ dixi, libris complexus est ternis: nam tres priores de hominibus scripsit, sequentes de locis, tertios de temporibus, quartos de sacris, etiam hic, qui exhibeant, ubi exhibeant, quando exhibeant, quid exhibeant, subtilissima distinctione commendans. Sed quia oportebat dicere et maxime id expectabatur, quibus exhibeant, de ipsis quoque diis tres conscripsit extremos, ut quinquies terni quindecim fierent. Sunt autem omnes, ut diximus, sedecim, quia et istorum exordio unum singularem, qui prius de omnibus loqueretur, apposuit. Quo absoluto consequenter ex illa quinquepartita distributione tres præcedentes, qui ad homines pertinent, ita subdiuisit, ut primus sit de pontificibus, secundus de auguribus, tertius de quindecim uiris sacrorum; secundos tres ad loca pertinentes ita, ut in uno eorum de sacellis, altero de sacris ædibus diceret, tertio de locis religiosis; tres porro, qui istos sequuntur et ad tempora pertinent, id est ad dies festos, ita, ut unum eorum faceret de feriis, alterum de ludis circensibus, de scænicis tertium; quartorum trium ad sacra pertinentium uni dedit consecrationes, alteri*

sacra priuata, ultimo publica. Hanc uelut pompam obsequiorum in tribus, qui restant, dii ipsi sequuntur extremi, quibus iste uniuersus cultus impensus est: in primo dii certi, in secundo incerti, in tertio cunctorum nouissimo dii præcipui atque selecti.

Itaque hæc collegimus de dispositione huius operis:

Antiquitates		
	Res Humanæ	Res diuinæ
	1. (Liber singularis exordii causa)	1. (Liber singularis exordii causa)
Quid agant? = De hominibus	2. ? 3. ? 4. ? 5. ? 6. ?	2. De pontificibus 3. De auguribus 4. De quindecim uiris sacrorum
Vbi agant? = De locis	7. ? 8. ? 9. ? 10. ? 11. ? 12. ?	5. De sacellis 6. De sacris ædibus 7. De locis religiosis
Quando agant? = De temporibus	13. De diebus (Gell 3,3,2) 14. De sæculis (Cens de die natali 17,5) 15. ? 16. ? 17. ? 18. ?	8. De feriis 9. De ludis circensibus 10. De ludis scænicis
Quid agant? = De rebus	19. ? 20. ? 21. ? 22. ? 23. ? 24. ? 25. De bello et pace (Gell 13,12,5)	11. Consecrationes 12. Sacra priuata 13. Sacra publica
		14. Dii certi 15. Dii incerti 16. Dii præcipui atque selecti

Vnde comperimus fuisse in animo Varroni iisdem rationibus res humanas et diuinas aggredi, atque homines, loca, tempora atque res in alterutra parte attingere, hac una exceptione admissa, quod *Humanæ* compluribus uoluminibus comprehenduntur, tres autem libri de deis *Rebus diuinis* adiciuntur. Singulis enim partibus perspectis, colligi potest duas esse uias atque formulas quibus capita minora laudarentur cum ex rebus humanis tum etiam ex diuinis, quod quidem si inspexerimus alicui usui esse potest ut id diiudicetur, qui essent tituli a Varrone propositi, qui autem modi laudandi. Namque Gellius, Censorinus, Augustinus formulam apud Varronem usitatissimam proferunt 'de + nomen': *De bello et pace*, *De diebus*, *De pontificibus* et alii. Quæ formula, ut diximus, in operibus Varronis quamuis corroborata, lubrica uero et quæ dubium moueat utrum titulus inducatur an sola argumenti commemoratio, eo magis quoniam nullum alium indicium ad 'inscribendum', 'inscriptionem' siue 'titulum' pressius referat.

Iuxta hanc formulam uero aliæ exstant rationes quibus capita *Antiquitatum* diuersa reuocantur, uidelicet *sermones quos de temporibus agitabamus* (Gell. 17,3,1), *liber qui est de bello et pace* (Gell. 13,12,5), *primus* (sc. *liber*) *sit de pontificibus* (Aug. *ciu.* 6,3,4), *diceret de sacellis* (Aug. 6,3,5), *faceret* (sc. *librum*) *de feriis* (Aug. 6,3,4), *uni* (sc. *libro*) *dedit consecrationes* (Aug. *ciu.* 6,3,6), *dii sequuntur* (Aug. *ciu.* 6,3,6) et alii, id est, magna uarietas locutionum quibus Augustinus materiem cuiusque libri significare uidetur, minus uero indices uel inscriptiones singularium partium declarare. Quas locutiones quidem potuit Augustinus, quem scimus libros Varronis e manibus non dimisisse, ab ipso Varrone depromere, qui eo adhibere potuit ut materiem tam amplam quamque uel artissime dispositam uellet, affabre ordinaret.

At has iuncturas titulo *Antiquitatum* adstipulari nequimus, neque subinscriptionum instar, ut nostra fert opinio, recte eas iudicaremus, cum unam

speciem eamque constantem non referantur, interdum uero aliis rationibus conficiantur, interdum iisdem, quod operi tam anguste atque stricte ordinatæ quale *Antiquitates* credimus minus conueniret. Tum, si tituli essent bene definiti atque circumscripti, nonne Augustinus eorum indicem præferret quam ut omnes partes quibus opus constaret exquirere atque hinc et illinc, ut a diuersitate illarum locutionum patet, indagare? Hoc igitur coniectamus, esse illas formulas ut argumenta diuersa declararent, non ut inscriptionum instar ducerentur.

Quibus rebus hoc addimus postremo, esse notitias *rerum diuinarum* quas ab Augustino didicimus multo frequentiores atque effusas quam *res humanas*, quibus in tradendis parcus atque negligens Augustinus se præbuit. Quainopia testimoniorum uero sunt multi studiosi adducti ut tantam egestatem supplerent iisdemque formulis quas Augustinus usurpauerat uterentur, scilicet interdum *de* cum ablatiuo, interdum autem nominibus ipsis argumentorum; sic enim MIRSCH (apud DAHLMANN 1935: 1229) partem *De locis* tractantem his capitibus ditauit: *De urbe Roma, De foriis, uis et uicis urbis Romæ, De Italiæ regionibus, De Italiæ fertilitate, De insulis, De prouinciis*; REITZENSTEIN, autem, capitulum instar maluit *Romam, Italiam, Europam, Asiam et Africam* (DAHLMANN 1935: 1229); KETTNER (1868: 14–5) denique capitulum *De temporibus* post Gellium *De diebus* (3,2,2) et Censorinum *De sæculis* (*nat.* 17,5), particulis *De mensibus, De annis, De lustris* et *De æuo* auxit, itemque GRUPPE (1876: 51) esse in capitulo *de temporibus* capitula *de annis, de lustris, de mensibus...* inscripta defendit, dum apud HERCHER (1859: 549) obtinet scriptum *De mensibus* locum operis. Vnum uero nos addimus nomen quod, quippe ab ipso Varrone aliunde deductum (*ling.* 5,56), posset *rebus humanis* bene comprehendi potius quam operis instar haberi, uidelicet *Liber tribuum* (DELLA CORTE 1970: 257).

Græcitatibus apud Varronis Antiquitates sicquid deprehendatur, quatenus id ad titulum pertineat.

Esse Varronis *Antiquitates* e conspectu Romanorum compositas cum a nomine tunc ab excerptis patet neque cum illud Augustini perlegerit (*ciu.* 6,4: *rerum humanarum libros non quantum ad orbem terrarum sed quantum ad solam Romam pertinet scripsit*) uix erit qui dubitet: Varronis meta ad beneficium atque utilitatem ipsorum Romanorum dirigebatur atque instituta multa reuocabantur et a longa desuetudine ac obliuione in quas inciderant quasi uindicabantur (CARDAUNS 2001: 53), ea magis quæ ad sacra pertinerent (GRUPPE 1876: 103) ipsorum ciuium negligentia iam iamque peritura (*Aug. ciu.* 6,2). Cum quibus consiliis communibus atque singularibus alia quoque *Πολιτικά* permiscebantur publicis uicissitudinibus tunc temporis haud leuiter obnoxia: notauit pariter LEHMANN (1986: 92) fuisse *Res diuinas* ampliores ac clariore quam catalogum siue indicem sacrorum deorumque ex Varronis instituto compositum atque ordinatum, et una cum KRAHNER (1846: 354) finem Varronis longius posuit eo ut quantum patrimonii religionis Romanæ ad salutem rei publicæ conduceret, tantum litteris consecraret iisque custodiret (LEHMANN 1986: 93). Varro enim partem diuinam suarum *Antiquitatum* Cæsari dicauerat (*Lact. inst.* 1,6,7), concedendum igitur uidetur fuisse publica consilia in cognatione huius operis siue uicinitate aliqua.

Fuerit salus rei publicæ Romanorum Varronis curæ, fuerint Cæsar, bella intestina, condiciones publicæ Romanæ radicitus conuulsæ quæ in fundamento iacerent huius operis siue omnia simul, robur uero eius inceptorum a Græcia subuenit illorumque philosophia, in qua *Res diuinæ* sedem inuenerunt suam, suum solum ac domicilium. Quod præter Romanissima consilia aureum fulcrum Græcum exstabat (LEHMANN 1986: 96) ac uinculum

cum præceptis Græcæ philosophiæ ac cognitionis firmum: Varro enim, ait AGAHD (1898: 54), *in hoc libro* —sc. *Antiquitates*— *totum se præstitit philosophum eumque stoicum*.

Rationes igitur suas Varro auxilio et adiumento Græcæ eruditionis condidit, ut firmauit BOYANCÉ (1953: 57–8) in profusa quadam symbola quam de Varronis *theologia* scripsit: ibi enim omni asseueratione affirmabat fuisse philosophos quales Panætium, Antiochum Ascalonis atque Posidonium qui hanc mentem Varronis conformauerant eorumque enim placita hunc minutatim esse secutum ut origines cultus Romanorum enuclearet. Vnde Varro primæuos duces atque reges Romanorum cum philosophis adstipulabatur, uidelicet Numam cum Pitagora siue Tarquinium tamquam mysteriorum Samothraciæ cultorem atque præceptorem (BOYANCÉ 1953: 71) inducebat; Romanorum auspicia atque diuinationes quattuor principiis rerum naturæ —humus, aqua, ignis, aer— adstringebat (BOYANCÉ 1953: 69), præcepta de hominum animis quæ placitis Platonis competerent enarrabat multa que alia quæ enumerare longum est (BOYANCÉ 1953: 78).

Fines igitur huius operis apud nonnullos uiros doctos latius patere uidebantur quam ut primo obtutu coniceretur itaque res sacræ Romanorum ab altiore et digniore origine repeterentur. Quem prospectum ad Græciam animaduерterat antea ROTH (1846: 284) cum quibusdam ueteribus sacris in agri cultura institutis in opere in *De mensuris* (§ 2.14) studeret; WENDLING (1893: 335) uero ad Posidonium philosophum Varronis interpretationem cultus Græcorum retulit et dein NORDEN (1893: 350 et 353) artissime coniuncta dixit Ciceronis *De natura deorum* et Varronis *Antiquitates rerum diuinarum*, cum hoc ille auctore atque præceptore usus esset, eo imprimis quod ad interpretationes *physicas* sacrorum pertineret.

Tum BICKEL (1951: 270 et 283), cum de officiis uatium edisseret, quaedam fragmenta de oraculorum ciuiliumque rituum *physica* atque philosophica interpretatione Varronis *Rebus diuinis* adscripsit, ita ut Romulus et Numa philosophi rerum sacrarum atque diuinationis interpretes euaderent. MARTEN (1961: 48–9) dein radices *Academicorum* necnon stoicas in Varronis postulatis de materie atque indole superiorum ac numinum perquisiuit, quas in Senecæ *Consolatione ad Heluiam* plane enarratas dixit, quæ placita corroborauit DESCHAMPS (1994: 51–6) omnia. Quæ præcepta, quo uigore ac studio apud Varronem erant, ad alia opera haud minus manifeste manarunt ut notauit PORTE (1976: 56) de *Lupercalium* philosophicis interpretationibus in libris *linguæ Latinæ* (*ling.* 7,3,2). WIFSTRAND (1999: 191–3) denique Varronis sacra præcepta cum Græco studio sapientiæ consociata apud Lactantium in *Diuinis institutionibus* animaduertit quæ ex *Antiquitatibus* siue *De uita populi Romani* libris repetenda censuit.

Vt rem tandem absoluamus, ad recentissimam symbolam illius VAN NUFFELEN (2010: 162–88) animum breui attendamus, nam omnia quæ in *Rebus diuinis* ad Græcum animi cultum spectabant strictim ac summatim attigit. Ibi enim consilium Varronis ‘antiquitatis’ Romanæ uindicandæ non negauit, prompsit autem conspectum illum philosophicum omnium rerum Romanorum nedum sacrarum et nomina commemorauit imprimis Antiochi atque Posidonii quorum quidem philosophiam ex Platone ac stoicis æque ferme conformatam Varro exemplaris instar habuisset (VAN NUFFELEN 2010: 163). Itaque, præter illa elementa philosophica quæ in rebus sacris Romanorum antea commemorauimus, protulit VAN NUFFELEN (2010: 175) quod primores Romanorum apud Varronem philosophi haberentur, itidem nonnullas allegorias physicas de origine mundi (2010: 165), et quæcumque sacra, ritus imaginesque Græcam philosophiam apud Varronem redolerent —ut Augustinus ait (*ciu.* 7,28): *dicit enim se ibi multis indiciis*

collegisse in simulacris aliud significare cælum, aliud terram, aliud exempla rerum, quas Plato appellat ideas.

Hæc omnia quæ cum Græca philosophia hactenus coniunximus quorsum pertineant, cum opus nostrum in titulis Varronis aperiendis magis constet, minus autem in minutissimis notis singulorum operum, statim patebit: cum enim apud tam multos uiros doctos ratum habeatur fuisse hoc opus Varronis non modo ad mores antiquos Romanorum *per se* defendendos diuulgandosque conscriptum, sed ad eos uindicandos quippe uerum et bonum philosophicum quoddam præstarent, idque bonum philosophicis fundamentis imprimis Græcis eniteretur (VAN NUFFELEN 2010: 186), hanc enim copulationem coagmentationemque rerum Græcarum Romanarumque ad ipsum titulum operis redundare posse consentaneum nobis uidetur, cum Varro opus exarare sibi proposuisset ubi res Romanas Græca philosophia omnino imbueret; etenim, hoc consilio suscepto, titulum Græcum *ἀρχαιολογία* sibi sumpsit, ei uero speciem Latinam dare posset per suam *Antiquitatum* interpretationem.

2.4. DE ACTIONIBVS SCÆNICIS

Quinque in uniuersum fragmenta notitias aliquas de his libris deferunt, quæ ex testimoniis grammaticis deprehendimus, uidelicet a Charisio (1,80; 1,95; 1,147 KEIL; fragmm. 82–4 FUNAIOLI) et Prisciano (2,204 KEIL; fragm. 85 FUNAIOLI), quibus additur fragmentum 86 FUNAIOLI e reliquis Plinii Minoris demptum. Ex quibus grammaticorum excerptis concordibus omnium suffragiis quod ad titulum attinet *De actionibus scænicis*, unum Charisii inscriptionem *De actione scænica* reuocat. Quæ quidem tituli figura cum numero grammaticali a ceteris distet, in reliquis autem mentionibus una sit atque constans forma tituli, *De actionibus scænicis* inscriptio habetur emendatior (POCIÑA 1975: 297), *De actione scænica* uero deterior quæ eo contaminari potuit quod essent in eodem contextu alia elementa linguæ singularia, uidelicet *hæc galearia Varro de actione scænica*.

Ab horum tamen nominatibus differunt denique Hieronymi *De scænicis actionibus* atque *De actis scænicis*, quas nominationes contemplantes non possumus facere quin de societate earum disputationem prolixiorem aggrediamur, quid inter eas intersit, aliene sint opera et disparilia quæ hic reuocentur, an eadem diuersis uero modis aliquotiens nuncupata. Nam de numero uoluminum quoque testimonia apud philologos contraria, sed tamen, cum sint eæ quæ ad destinatum nostrum minus conducant, ad RITSCHL (1877: 457) ideo eos delegamus qui his imbui uolunt.

De scænicis actionibus lis nascitur breuis, quæ cum in dispositione uerborum tantum differat, cum mentionibus supra relatis conferenda iisque adstipulanda atque in eandem speciem redigenda uidelicet *De actionibus scænicis*. Est enim exemplum illarum ancipitum nominationum quæ deprehenduntur nonnumquam apud Hieronymum, uestigium igitur alicuius hæsitationis apud Suetonium prioris, antiquioris: qui, cum inscriptionem huius ope-

ris dispariliter apud testes legeret, unam ex diuersis eius formis ad catalogum Varronis componendum seligeret et induceret.

At cum ad inscriptionem uenimus *De actis scænicis* controuersia inuolutior comparet: quibus nominationibus perspectis notauit SCHÖLL (1876: 470) alterum esse opus *De actionibus scænicis*, alterum uero *De actis scænicis*, quorum ille de ludis ipsis agendis —«dramatische Aufführungen», ait SCHÖLL— tractaret, hic uero documenta atque scripta ad fabulas agendas —«dramatische Urkunden»— complecteretur. Post quem RISTCHL (1877: 457) rem intricatiorem reddidit quoniam, cum concederet fuisse *De actionibus scænicis* et *De actis scænicis* diuersa opera, tamen *De actis scænicis* emendandum curauit ac in *De actibus scænicis* restituendum: haud enim insuetum commutationem accidisse aliquam inter uocabula secundæ ac quartæ declinationis, quæ apud ipsum Varronis in *poematis* (*ling.* 7,2) et *poematibus* (*ling.* 7,34) quoque comperimus.

Quos secutus est apud nostros POCIÑA (1975: 296–7), qui temperamentum ratus ipsius Varronis confutauit fuisse argumenta operum Varronis nimis arcte ac definite circumscripta, quantum ex titulis eius comperiri datur, quam ut tituli qui diuersis enuntiatibus traditi essent, scilicet *De actionibus scænicis* et *De actis scænicis*, alii pro aliis commutarem et in unum redigeremus. Quæ quidem natura admodum pressa, accurata, perspecta titulos Varronis peruestigantes non fugit: aliud fuit opus *De poetis*, aliud *De poematis*; alii *Rerum Rusticarum* libri, alii *De mensuris*, alii fuerunt libri *De lingua Latina*, alii *De sermone Latino*, alii denique *De uita populi Romanialii De gente populi Romani*. Consueuerat enim Varro de iisdem argumentis fuse ac seorsum dicere, ut indicio est quod de ludis scænicis separatim scriberet uide licet in *De originibus scænicis* (WEINRICH 1941: 100).

Tituli Varronis

Hic tamen discrimen quo *actio* et *actus* secerni possunt nobis leue esse uidetur sic ut numquam, nec a fragmentis ullis corroborari potest Varronem opera diuersa confecisse alterum *De actionibus scænicis*, alterum *De actis* siue *De actibus scænicis*. Scrupulus tamen residet propter testimonium Hieronymi *De actis scænicis*, sed causam harum repetitionum iam dedimus easque a Suetonio eiusque ipsius fontibus tribuimus: Hieronymus enim fiduciam gerens sui præceptoris Suetonii, quam disceptationem de operibus hic enarraret raptim ac negligenter descripsit ac errores peperit aliquos. Magis idcirco adducimur ut unum fuisse opus Varronis atque idem credamus, cuius titulum *De actionibus scænicis* testimoniis grammaticis seruatis colligimus.

Imago 3: Ad institutum studiorum Varronianum

DE ACTIS SCÆNICIS (*uide* DE ACTIONIBVS SCÆNICIS, § 2.4)

DE ÆSTVARIIS (*uide* DE ORA MARITIMA, § 2.15)

2.5. DE ANTIQVITATE LITTERARVM

Ad quod opus si ueneris, Priscianum testem unum inuenies, fragmentum eius testimonium unum quo libri Varronis *De antiquitate litterarum* nominatim euocentur (2,8 KEIL): *sunt indeclinabilia tam apud Græcos elementorum nomina quam apud Latinos, siue quod a barbaris inuenta dicuntur quod esse ostendit Varro in II de antiquitate litterarum*. Fuisse Varroni in animo historiam exarare Latinorum elementorum —de nominibus, forma, numero atque ordine litterarum, ait DAHLMANN (1935: 1219)— et a fragmento Prisciani conicere posses, et ab excerptis quæ apud Pompeium grammaticum sub nomine *Varronis librorum ad Accium* referuntur (5,98 et 5,108 KEIL), quæ mentiones quidem nullo discrepanti ad Varronis opus *de antiquitate litterarum* reuocantur (RITSCHL 1877: 469; FUNAIOLI 1907: 184) nomine pleno haudquaquam expresso: *olim XVI fuisse, postea ex superfluo additas alias litteras et factas XXIII. Habemus hoc in libris ad Accium apud Varronem, et cur tot sint, et quare eo ordine positæ et quare iisdem nominibus uocentur*. Quem locum optinuerit Accius apud Varronem, cuius præceptor fuit quique ualuit scintillas linguæ peruestigationis in eius studio suscitare, graphice describit DELLA CORTE (1970: 28–9): nullum aliud opus fuit ex Varrone ad Accium missum, nullus alius titulus ad argumentum magis accedit quod Pompeius Grammaticus (*loc. cit.*) reuocat quam *De antiquitate litterarum*.

Dicet tamen quispiam absonum nos in idem opus alias nominationes redegisse argumento propinquas uidelicet *De actis scænicis* et *De actionibus scænicis* (§ 2.4), siue *De æstuariis* et *De ora maritima* (§ 2.15), hic uero separatim perpendisse ac quasi descuuisse *De antiquitate litterarum* libros, cuius excerpta possent sane in libris *de lingua Latina* congeri, ubi Varro de litteris

quædam quoque tractauerat (*ling.* 8,64; 10,82). Quod tamen cum de disciplina linguæ disputatur, minus felix ac plausibile nobis uidetur: est enim studium linguæ cui Varro se totum consecrauit, ubi dominatum exercuit suum, de quo quæstiones, meditationes ac commentationes quoquouersus agitauit et subiecit, tam in libris *Rerum rusticarum* (1,2,1; 1,2,14;1,9,1; 11,11,14 et al.), quam in *Menippeis* (fragmm. 61, 398 et al.) uel aliis (fragmm. 1a, 1b, 18, 19, 31b FRACCARO ex fragmentis Varronis *De gente populi Romani*). Mirum enim quantum operam Varronis ac uoluntatem erga linguæ fundamenta plerisque eius operibus peruagetur ac pertineat, mirum quoque quantum per rimas irrepit ac primatum consequatur —*De origine linguæ Latinæ, De sermone Latino, De utilitate sermonis, De proprietate scriptorum, De descriptionibus.*

De titulo præterea nihil amplius significandum uidetur quoniam eum æstimamus ad formam et regulam Varronis conformatum quibus tituli concinantur in operibus eruditionem et doctrinam aliquas præcipue attingentibus. Nisi forte quod titulus *litteras* reuocet, haud *elementa*, quod quidem nomen uidetur a Romanis æque usitatum cum in his quæstionibus res uersaretur. Quod si Varro seligerit, ideo eum fecisse fieri potest, quod uox quæ est *elementum* latius pateret nec modo *litteras* tunc euocaret, at fundamenta ac principia aliorum quoque studiorum disciplinarumque (ERNOVT & MEILLET 1951: 344).

2.6. DE BIBLIOTHECIS

Itemque Varronem libros *de bibliothecis* scripsisse plus semel a Charisio accepimus: *qua declinatione usus est et Varro de bibliothecis* (1,87 KEIL); *glutine Varro de bibliothecis* (1,131 KEIL); *at Varro de bibliothecis II uectigaliorum* (1,146 KEIL). Qui haud inscite de argumento dissereret, cum munus bibliothecarum ministrandarum a Cæsare acceperit, ut commemorat Suetonius (*Iul.* 44): *bibliothecas Græcas Latinasque quas maximas posset publicare data M. Varroni cura comparandarum ac dirigendarum.*

Hanc inscriptionem laudauit et Hieronymus, de ea uero pauca habemus dicenda quod ratio, specimen ac exemplar in nominatu librorum haud desueta proferentur eoque diriguntur ut præ aliis notis argumentum in inscriptione distincte notetur. Hoc denique forte referat quod testantibus antiquis Varronem unum eiusmodi opus iniisse idque argumentum tractauisse, ideoque titulus talis est in conspectu litterarum Latinarum ei uni tribuendus.

DE COMEDIIS PLAVTINIS (*uide* QVÆSTIONES PLAVTINÆ, § 2.38)

DE COMPOSITIONE SATVRARVM (*uide* DE ORIGINIBVS SCÆNICIS, § 2.17)

2.7. DE DESCRIPTIONIBVS

Præter consuetudinem in quam hactenus uenimus, testimoniorum recensionem in præsentiarum omitemus, donec de ipsius tituli interpretatione aliquid clarius eruamus: quæ uia aptior uidetur et accommodatior cum nominatus trallaticius siue intricatior prodit siue sensu latius patet quam ut possimus de eo exsilter at accurate dicere. Suspicio enim iactatur quod fuerit huic operi multiformis nominatio ab aliis aliter tradita: quæ nominatio in triuo uersatur *De descriptionibus*, *De personis* —uterque index apud Hieronymum recognitum—, tertium *Περὶ χαρακτήρων* —apud Charisium solum (1,189 KEIL): *propius proxime Varro sic ait in III Περὶ χαρακτήρων*.

Quod ut inquiramus a fundamentis uocabuli incohandum est. Vox enim quæ est ‘descriptio’ cum multas uires complectatur, aliis uero in aliam oculos figentibus, ad diuersos uero fines idonea ac accommodata uisa est: ‘picturam’ siue ‘exornationem’ recensuit RITSCHL (1877: 461) et, Cicerone fretus —*top.* (83): *descriptio, quam χαρακτήρα Græci uocant*— Varronis inscriptionem *De descriptionibus* parem esse contendit atque similem Græcæ *Περὶ χαρακτήρων*, quam Charisius prorsus Varroni tribuerat. Quo demonstrato, titulos Varronis *De descriptionibus* et *Περὶ χαρακτήρων* in eandem copulam coiciendos coarguit, alterum ab Hieronymo Latine relatam, alterum uero a Charisio et quidem Græce —*Varro sic ait in tertio Περὶ χαρακτήρων, propius proxime* (1,189 KEIL).

Quod indicem Varronis Charisius Græcum attulerit, haud Latinum, contendit argute RITSCHL (1877: 460) eum propter communem utilitatem fecisse, namque inscriptionem si Latine conscriptam tradidisset, cum uerbum ‘descriptionis’ sensus alios comprehenderet, uoluntas auctoris satis liquido

non pateret, legentes igitur in errorem ducere posset. Quas errationes Varro ut fugeret, indicem non Latinum, sed potius Græcum concepisse.

Apud alios uero index *De descriptionibus* numquam fuit nec enim a titulo *De personis* seiungi potest (DELLA CORTE 1970: 258): quæ opera uisa sunt in inquisitiones grammaticæ incidisse, ut quoque *χαρακτῆρ* —USENER, apud DAHLMANN (1935: 1220) et HENRIKSSON (1956: 125). Quid tamen in arte grammatica ‘χαρακτῆρ’ significet, parum compertum est: posse illud, aiunt DAHLMANN et HENRIKSSON, idem atque ‘τύπος’ euocare, scilicet specimina et uariationes in uerborum forma et declinatione, quod Latine alio uerbo uix significari posset nisi ‘persona’. Quæ notio ‘personæ’ uero apud DELLA CORTE (1970: 247) ad ius ciuile eiusque scientiam magis pertinere apparet, apud RITSCHL (1877: 458–9) autem ad fabulas scænicas ac eius modi studia, opere cognito Aristophanis Byzantini cui nomen est *Περὶ Προσώπων*.

FUNAIOLI (1907: 207) tamen ‘χαρακτῆρ’ dicit ‘figuram, formam, formulam’ dicendi ualere proinde ac ex aliis operibus Græcis declaratur: *Περὶ ὀνομάτων χαρακτήρων* scripsit Tryphon Alexandria; *Περὶ λέξεως ἢ Περὶ χαρακτήρων* Anthistenes litteris mandauit. In cuius exemplari medulla est inscriptionis *Περὶ χαρακτήρων*, ut nostra fert opinio (§ 2.19). Theophrastus denique ad cultum animi illum ‘χαρακτῆρα’ transtulit mores hominum persecutus: quem enim Varro imitari potuit, ut HENRIKSSON (1956: 125) monuit, quo potuit etiam Heraclides Ponticus philosophus atque astronomus tendere qui *Χαρακτῆρες* quoque tractauit (HENRIKSSON 1956: 126).

Itaque societas ac uicinitas cum opere *Περὶ χαρακτήρων*, ut suo loco ac tempore retractabimus, in lubrico esse uidetur. Quod ad inscriptiones attinet *De descriptionibus* et *De personis*, ut eas in unum indicem redigamus, scrupulus nobis residet quod uterque ab Hieronymo laudatur idque, quoniam ille exsilitatem aliquam affectauisse uisus est ac procliuior ut numero

titulorum magis parceret quam augetet uel duplicem daret, dubium mouet. Nisi forte ipse Suetonius in mentionem illius *De personis* alias caderet, siue ut aliis uerbis idem opus *De descriptionibus* laudaret, siue ut argumentum ibi uexatum commemoraret. Hieronymus uero, harum disquisitionum ignarus, potuit ueloci suo calamo utrumque confuse referre. Nihil igitur de his titulis certum, nihil firmum dici potest, cum ne ipsæ operum inscriptiones quidem satis constant neque satis auctoritatis testimoniis tam paucis tam exsilibus tribui possit. Ad formulas inscribendi quod attinet nihil noui, nihil non usitati reperitur, quod illæ repetuntur siue quas consuetudo parauit —*De personis, De disciplinis*— siue quas Græca imitatio peperit —*Περὶ χαρακτήρων*.

2.8. DE FAMILIIS TROIANIS

Quod opus in catalogo Hieronymi deest, a Seruio uero in commentariis (*ad Æn.* 5,704 THILO) eius notitia allata: *libri quos de familiis Troianis scripsit*. Quæ materies quasi *locus communis* deuenit ineunte imperio ab iis excultus qui uoluntatem imperatoris sibi appeterent, ait TOOHEY (1984: 9), non mirum igitur Varronem, post uicissitudines belli ciuilis et clementiam Cæsaris, huic quoque rei opus unum uel alterum consecrauisse. At sunt qui non respuant *De familiis Troianis* capitulum fuisse siue membrum illius operis *De gente populi Romani* quod Varro composuerat, haud uero opus integrum et separatim editum (CARDAUNS 2001: 63).

Quidquid id est, titulus euadit omni ornatu uacuus ac destitutus qualem uoluntas Varronis parauit: quod apte congruit tam operis naturæ —est enim hæc formula *de* + nomen uel tritissima inscriptio eorum librorum Varronis quorum propositum rei inquirendæ ac inquisitæ rei describendæ præ aliis eminet—, quam argumento proposito, quod ad Antiquitatis peruestigationem pertinet et ab aliis inditus qui de iisdem quæstionibus inquisitiones egerant —Atticus, Messala, Hyginus *De Romanis familiis* tunc quoque scripserunt (Seru. *ad Æn.* 5,389,3 THILO; DAHLMANN 1935: 1242; IGLESIAS 1993: 26).

2.9. DE FORMA PHILOSOPHIÆ

Varia sunt et ad libellam examinanda testimonia illorum qui Varronis *De forma philosophiæ* memoriæ prodiderunt. Ex quo opere multa multi emendicarunt ut Macrobius et Servius (KRAHNER 1846: 2), nomen uero proprium docuerunt Charisius (1,103 KEIL) et Hieronymus (§ 1.3.5), *De philosophia* uero est Augustinus locutus (*ciu.* 19,1,1): *Marcus Varro in libro de philosophia*. Vtrum fuerint hæc opera diuersa et nequaquam commiscenda ideoque titulos diuersos acceperimus, an sint hæc tria monumenta ad idem opus et unum referenda, quod nimirum diuersis nominationibus allatum sit, in ea re inquirenda propter inopiam antiquorum testium est elaborandum.

Nam errarunt commentatores atque in diuersum coniecturas sibi fecerunt: fuerunt enim qui in omnibus testimoniis supra allatis eiusdem operis negotium fuisse defenderent, sic enim KRAHNER (1846: 3), qui quidem librum *De philosophia* in *Logistoricos* immisit, et RITSCHL (1877: 442). Qui tamen opus *De philosophia* minus recognouit, cogitauit uero de aliis operibus, siue de *logistorico* nomine *Curio de cultu deorum* quem Augustinus legerat (*ciu.* 7,34; § 2.34) et cuius argumento *De philosophia* siue *De forma philosophiæ* apte conueniret, siue de satura *Menippea* titulo *Περὶ Πλους* cuius liber alter erat interpretamento præditus *Περὶ φιλοσοφίας* (§ 2.41.69). Quæ opera proposuit RITSCHL eo ductus quod in *Academicis* (1,9) Varroni sermocinanti Cicero obiecerat, scilicet «philosophiam multis in locis incohasti, ad impellendum satis, ad edocendum parum»: suberat enim *Menippeis* *Logistoricis* illud consilii, philosophiam minus penitus excutere, quam ad eius studium uulgum exhortari. Quod ipse Varro inter fragmenta monet (fragm. 218): *uos qui in theatro qui uoluptatem auribus/ huc aucupatum concurristis domo,/ adeste et ad me quæ feram cognoscite/ domum ut feratis ex theatro litteras*. Idem notatur apud LEHMANN (2010: 39).

Quorum operum temperamentum tamen quo ad *σΠουδαιογέλοιον* (§ 2.41) magis tendebat, scilicet ut grauiora argumenta ueste quadam lepida et ridicula uestiret, eo minus accommodate eo congruebat quod apud Augustinum (*ciu.* 19,1,3) de Varronis libris *De philosophia* scriptum legebamus, uidelicet eum *tam multam dogmatum uarietatem diligenter atque subtiliter scrutatum esse*. Quod testimonium Augustini huic menti ac opinioni multi uerterunt, fuisse etiam Varronem philosophiæ peruestigatorem atque scriptorem, qui ita sedulo hanc animi cognitionem coluerat colendamque monuerat ut Suetonius eum philosophum numeraret (§ 1.3). Cuius opinionis et BOISSIER (1861: 112) fuit et CHAPPUIS (1868: 63): ille quidem diuerse tractauit *De philosophia* et *De forma philosophiæ*; hic autem, quamuis opera Varronis de philosophia a saturis logistoricisque disiunxit, *De forma philosophiæ* atque *De philosophia* in opus unum unamque inscriptionem redigendas duxit.

Quarum altera inscriptio erat, alterum uero nomen siue descriptio argumenti, at utrum ita recensendum, coniecit adprime CHAPPUIS (1868: 63) aliis testimoniis Varronis fretus et exquisitis rationibus: etenim non pauca excerpta nostri ex suo *De lingua Latina* collegit, ubi uocabulum quod est *forma* tunc a Varrone usurpari uidebatur cum propositum esset res grammaticas ac ad linguam pertinentes presse atque anguste ab ipsis fundamentis describere et definire, uidelicet *forma etymologiæ* cum causis et rationibus originum uerborum rimatur; *de similitudinum forma* cum ad analogiam transiit eamque perstrinxit (*ling.* 8,24); denique *quod nec fundamenta ut debuit posita a ullo, neque ordo ac natura ut res postulat explicita, ipse eius rei formam exponam* (*ling.* 10,1) cum in libro decimo destinatum suum patefacere uoluit.

Cui conclusioni plaudimus et nos ac per eam adducimur ut credamus fuisse *De forma philosophiæ* inscriptionem puram, emendatam, accuratam —contra TRAPÈ 1976: 561. Ceterum, quod Augustinus *De philosophia*

laudauerit, illud nomen fuisse unius ex illis tribus uoluminibus quibus opus *De forma philosophiæ* constaret, addidit CHAPPUIS (1868: 63), in quo enim moralis philosophia attingeretur uelut pars philosophiæ apud Varro- nem præstantissima; nos autem iudicium de hac re prudenter suspendi- mus, quando quidem repugnans non esset quod Augustinus illius operis argumentum commemorare uellet quasi obiter et præteriens.

Meruit igitur *De forma philosophiæ* locum inscriptionis nec monumenta eius apud Hieronymum et Charisium parui æstimanda sunt. Neque enim quod Cicero in *Academicis* dixerat Varronem philosophiam numquam penitus excusisse, erat inconcusse credendum quasi absolutum testimonium et cer- tissimum: quoniam potuit Varro his in libris quasi historiam philosophicam aggredi, haud ita præcepta propria ac sui ipsius enarrare. Est enim Varro haud philosophus (MARCOS 2004: 143) sed philosophia eruditissimus qui eam disciplinam commodis suis conformat. Compertum uero atque ex- ploratum est, primum quod Varro de *forma* quæstionis cuiuslibet cum scriberet, eius fundamentum et robur exquirere uellet, dein quod in libro de philosophia, ait Augustinus (*ciu.* 19,1,3), hanc disciplinam accurate atque meditate tractauit unde enim philosophus inter ultiores auctores nomina- retur: titulus igitur *De forma philosophiæ* haud mediocriter confirmatus uide- tur.

2.10. DE GENTE POPVLI ROMANI

Libros extitisse Varronis *De gente populi Romani* Arnobius (5,8) docet —*Varro ille Romanus multiformibus eminens disciplinis et in uetustatis indagatione rimator in librorum quattuor primo quos de gente conscriptos populi Romani dereliquit*— et Augustinus (*ciu.* 12,18; 18,2; 21,8) —*hæ fabulæ bellum ad usque Troianum ubi secundum librum Marcus Varro de populi Romani gente finiuit; Marcus Varro scribens de gente populi Romani. Quibus adde quædam Seruii memoranda, qui grammaticus inscriptionem De gente populi Romani ter laudauit (ad Æn. 6,760 et 7,176 THILO; in georg. 3,18 THILO) ac metam Varronis graphice ostendit —quid a quaque traxerint gente per imitationem—, aliquotiens uero, titulo omisso, argumenta decerpsit quæ ibi legerit (ad Æn 8,526 THILO; PETER 1906: 246); quod pariter egit Censorinus (nat. 21,1; 17,5) qui, hunc titulum Varronis nominatim si minus laudauit, at ex eius eruditione ac doctrina multa emendicauit (PETER 1906: 231).*

De titulo uero testimonium certissimum apud Augustinum perhibetur (*ciu.* 21,8): *est in Marci Varronis libris quorum inscriptio est De gente populi Romani. Quodsi testes in ancipiti uersantur et de populi Romani gente nunc referunt, nunc autem de gente populi Romani, causa nobis esse uidetur quod uoluntas et intentio auctoris minus ad ornatum quam ad argumentum et doctrinam spectant idque ad receptores inscriptionis quoque manauit. Hæc est forma atque species uel usitatissima in eiusmodi operibus Varronis, ubi, teste Arnobio (5,8,7), in uetustatis indagatione rimator Varro eminebat, ut aliis exemplaribus confirmatur quibus ordo quasi fixus et corroboratus uerborum apparet —De uita populi Romani, De compositione saturarum, De forma philosophiæ, De origine linguæ Latinæ, De similitudine uerborum. Dixit enim de titulo FRACCARO (1907: 69) Hieronymum ideo omisisse quippe qui esset post libros *De gente populi Romani* relatus eorumque in cognatione argumenti ac similitudine inscriptionis uersaretur.*

Denique dubium erat apud alios an pertinuerit hoc opus ad *Antiquitatum* libros ibique quasi capitulum siue opusculum comprehenderetur quo argumentorum uicinitas multos adduxerat suspicantes (DAHLMANN 1935: 1240–1). Cum tamen apud utrumque Arnobium atque Augustinum librorum numeri mentio sit, scilicet Varronem usque quattuor libros de his rebus confecisse, haud uisum est nobis rationi consentaneum id, quod adeo late ac prolixè Varro peruestigauerat, ut quattuor impleret libros, aliis operibus, scilicet *Antiquitatibus*, aliisque argumentis inserere et committere.

Varronis *De gente populi Romani* argumenta diuersa ac frequentia præstabant, quæ alia aliis operibus similia essent, alia uero noua ac inusitata et uicissitudinibus publicis incipientis imperii subiecta: recensuit enim Varro quam multi reges Romanorum ac Græcorum inter immortalium numina recepti essent, quo fundamenta sibi pararet, ait TAYLOR (1934: 225), Cæsaris *apotheosin*. De iis enim multa sunt a peruestigatoribus litteris mandata, et quidem fuse: qui tempus et operam collocauerunt multam, primum, ut argumentum huius operis ex fragmentis hic et illic dispersis dilucidarent, dein ut eius dispositionem aperirent, scilicet utrum esset naturali ordine seruato conscriptum (KRAHNER et SCHNEIDER, apud DAHLMANN 1935: 1237) an aliis obrussis compositum (RITSCHL 1877: 444–6), cui denique hoc opus Varro dicauerit, Octauianone an aliis (TAYLOR 1934; HORSFALL 1972: 124).

DE GEOMETRIA (*uide* DISCIPLINARVM LIBRI, § 2.26)

2.11. DE GRADIBVS

Est opus *De gradibus* ex numero eorum quæ monumento uno ornata ad nos perueniunt, hic enim per Seruium in commentariis suis *Æneidos* (5,412 THILO; fragm. 260 FUNAIOLI): *germanus est secundum Varronem in libris de gradibus de eadem genetrice manans non ut multi dicunt de eodem germine, quos ille tantum fratres uocat*. In quo libro de gradibus necessitudinum et cognationum negotium fuisse, id cum ex excerpto Seruii, tum ex innumeris locis apud antiquos rescimus (Sen. *ben.* 3,28,2: *primum cognationis gradum abstulisse*; Plin. *pan.* 39,1: *a matre Magnum Pompeium artissimo contigebat gradu*; Suet. *Aug.* 4,1: *personas quæ ex transcurso gradus cognatione iunguntur*), postremo etiam libro Pauli iuristæ eodem pæne titulo qui est *Liber singularis de gradibus et adfinibus et nominibus eorum* et Iustiniani in *Digesti* libris *De gradibus et adfinibus et nominibus eorum* (MOMMSEM, KRÜGER & WATSON 1985: 38,10,1).

Vnus tamen lapillus uel exiguus remanet in calceo peritorum iniectus, uidelicet unde Varro materiem sibi deprompserit ut libros complures, uelut ex testimonio Seruii audimus, *de gradibus* componeret (DAHLMANN 1935: 1255) et cognationes tam iugiter tamque fuse extricaret. In qua re nonnullos suspicio uexat quominus mens fuisset Varroni uocem *gradus* penitus excutere eiusque uires ac sensus diuersos ad utilitatem enodare (SCHANZ 1898: 24): *gradus explanandi uerborum origenes* (Varro *ling.* 5,7) siue *gradus antiquorum numerorum* (Varro *ling.* 9,86). Nos autem opinio ad libros *Iuris ciuilis* magis adducit, ubi posset noster id genus argumentum oportune ac apposite tractare: *De iure ciuili* laudatur inter libros catalogi Hieronymi idque tribus constat uoluminibus, inter quos posset forte *De gradibus* numerari. Vtrique tamen coniecturæ fulmentum testimoniorum deest.

2.12. DE IVRE CIVILI

Cuius operis quoniam nullum est uestigium in monumentis antiquis litterarum præter infirmam mentionem in catalogo operum Varronis quem Hieronymus descripsit, unde igitur coniciatur Varronem inter iuris peritos Romanorum numerandum esse (SANIO 1867), id a rebus quibusdam circumstantibus augurandum est: primum, quod alii fuerunt ætate rei publicæ qui de eadem materia libros composuerint, uidelicet Brutus *De iure ciuili*, uel Cicero *De iure ciuili in artem redigendo* (Gell. 1,22,7); unde conicimus fuisse doctrinam legum ac iuris quæ eruditorum studium tunc temporis suscitaret; dein, quod Hieronymus intentionem adhiberet in hos libros: quos si laudauit, cum exsilitatem usque appeteret (*uide* § 1.3), ideo factum esse potest quod ipse Suetonius largius siue uberius de iis scriberet.

Potuerunt hæ disquisitiones *de iure ciuili* in *Antiquitatibus rerum humanarum* comprehendi, ut monuit prudenter RITSCHL (1877: 444), nemo est qui possit fidenter negare. Nec de figura inscriptionis, si qua fuit, multum uellemus significare nec possemus quidem: nullum uidetur esse discrimen inter mentiones disciplinæ *iurisprudentiæ* quas apud scriptores leguntur (CicVerr. 1,120: *quam inanes domus eorum omnium qui de iure ciuili consuli solent*) et titulos eorum operum de *iurisprudentia* aliquid tractantium (Cic. Cluent. 141,7: *tres ipse excitauit recitatores cum singulis libellis quos M. Brutus, pater illius accusatoris, de iure ciuili reliquit*). Etenim uix opus aliquod inuenies quod doctrinæ cuiuscumque disciplinæ presse subiiciatur, cuius titulus aliquid artis, ingenii, ornatus præstet.

2.13. DE LECTIONIBVS

Hieronimum iterum unum inuenimus qui in catalogum suum hoc receperit opus eique tres adscripserit libros. Cur his in mentionibus, quæ per præpositionem *de* enarrantur, dubium nascatur ac erroris suspicio, prudentium nullum fugiet: certum enim non est utrum materies aliqua commemoretur quam Varro in libris suis agitare, an index uerus referatur cuiusdam operis. Quod dubium, nullo alio operis auctore præter Hieronimum, haud facile tollitur. Neque pro fide illius multum dici potest: namque cum uoluisset Hieronimus titulos recensere Varronis, at simul tædio legentibus parcere, ex hoc ancipiti proposito incuria et negligentia exortæ sunt. Minus enim consentaneum uideretur Hieronimum novos indices ex nihilo finxisse, attamen eum pro indice descripsisse id quod locum argumenti apud Suetonium obtineret, nulli miraculo. Quod raptim ac ueloci calamo suam conlationem Origenis et Varronis exsecutus est, ut ex temperamento catalogi colligitur.

Adde huc quod Varro alios libros aliaque opera maiora de litterarum Romanarum historia scripserit —uidelicet *De bibliothecis*, *De poematis*, *De poetis*—, iis uero testantibus quorum auctoritas paulo maior quam Hieronymi habeatur. Quibus operibus argumentum *De lectionibus* posset commode conuenire tamquam pars minor eorum siue caput eis operibus adiunctum. Quibus admonitis tamen, titulum *De lectionibus* si perpendere uolumus, ad RITSCHL (1877: 461–2) confugimus qui eius explicationem præbuit ita ‘lectionem’ interpretatus ut ‘recitationem’, id est, quasi ‘publicæ lectiones’ forent, cui coniecturæ corroborandæ Romanis testibus non caruit ubi uerbum ‘legendi’ pro ‘recitando’ usurparetur: *carmina cum populo iuuenilia legi* (Ou. *trist.* 4,10,57); *Crates nostris exemplo fuit ad imitandum. Hactenus tamen imitati, ut carmina [...] diligentius retractarent ac legendo commentandoque et ceteris nota facerent* (Suet. *gramm.* 2) et alia.

Quæ uis 'lectionis' in uocabulis Latinis quibus 'legentes' nuncupantur quoque colligi potest, nam fuerunt apud antiquos tam 'lectores' (Catull. 14; Cic. *de or.* 2,223; Nep *Att.* 19,1 et ceteri) quam 'recitatores' (Sen., *ep.* 95,2). Nilominus uaria et diuersa erant tempora quibus hæc 'lectiones' siue 'recitationes' eueniebant pro ut loca, occasiones siue aures essent quæ legentibus præberentur. Vt ad lectiones Varronis propius accedamus, monet CAVALLO (1989: 339–40) duo fuisse genera 'recitationum' temporibus rei publicæ præcipua, alterum quod secuti recitatores Rhetoricæ artificia in lectionibus suis exercebant quæ enim non modo publice celebrabantur, sed in conuiuuiis etiam siue coram arcessitis amicis, doctis hominibus atque litteris excultis; alterum uero uulgo usitatum potiusque pedestri musæ adscitum. Dicit enim Plinius *recitaturus orantiunculam quam publicare cogito aduocauit aliquos ut uererer paucos ut uerum audirem. Nam mihi duplex ratio recitandi, una ut sollicitudine intendar, altera ut admonear, si quid forte me ut meum fallit* (*ep.* 5,12). Indoli quidem Varronis priores illæ recitationes congruere uidentur, scilicet expolitæ et distinctæ. At de hac re certi nihil.

2.14. DE LINGVA LATINA

Quod opus cum in numero eorum sit quæ ad nos ex aliqua parte peruenierint —sunt enim ex uiginti et quinque uoluminibus integri libri ex quinto ad nonum, decimum magna ex parte seruatum, reliqua fragmenta per Hieronymum ceterosque grammaticos creberrima—, opportunum uidetur testimoniorum ea modo commemorare quæ ad titulum operis adstrictius pertineant, quorum nonnulla digna sunt recensendo.

Nam constat inter omnes titulum operis *De lingua Latina* fuisse, eumque apud ipsum Varronem legi datur (7,110): *omnis operis de lingua Latina tris feci partes*. Qua enim inscriptione libri sunt in lucem editi et usque ad recentissima tempora allati —de fato operis apud DAHLMANN (1935: 1202–3) omnia. Attamen cum apud nonnullos grammaticos libri *De lingua Latina* mittantur *ad Ciceronem* —Diom. 1,377 et 1,381 KEIL; Prisc. 2,540 KEIL; Char. 1,79; 1,105; 1,131; 1,139; 1,141; 1,142 KEIL; Seru. *ad Æn.* 1,43 THILO; 5,409 et 12,139 THILO et *ad ecl.* 2, 63, fragmm. 6, 10, 28 et 8 FUNAIOLI—, ipse autem Varro nomen alterius reuocet diuersum, scilicet *Septumi quæstoris* sui —*ling.* 7,109: *qua re institutis sex libris quem ad modum rebus Latina nomina essent imposita ad usum nostrum, e quis tris scripsi P. Septumio qui mihi fuit quæstor, tres tibi quorum hic est tertius*—, ambigitur ergo, cui sit opus integrum consecratum, utrum sit idem opus duobus uiris dicatum, scilicet Septumio et Ciceroni, an oporteret denique nomen alterutrius in titulum inducere, scilicet duplicem inscriptionem in titulum inducere: *M. Varronis liber ad Ciceronem de lingua Latina*.

Ex qua re magna controuersia orta, opiniones multum in diuersum, ea modo quæ FUNAIOLI (1907: 187–8) et DAHLMANN (1935: 1204–5) sunt elocuti, quipped certiora, uerbis mandauimus: primum, fuisse libros ad Septimum in lucem prius editos quam eos Ciceronisnam dicitur Varro eo uoluisse

quosdam libros ad Ciceronem mittere, quod uelit uerbis eius in *Academicis* respondere itaque gratiam referre parem (Cic. *Att.* 13,12,3 et *ac.* 1,1). Quod cum sibi proposuisset, libros ipsos retractauit ac dilatauit, ait FUNAIOLI; dein, opere *De lingua Latina* aliis uoluminibus argumentisque aucto, proposuisse sibi Varronem omnes libros Ciceroni dicare. Id uero neque ab ipso testimonio Varronis aperitur neque a Cicerone, abrepto eo in matura morte, sed a mentionibus grammaticorum comprobatur, nam nonnulla sunt excerpta quorum auctores alios etiam libros ad Ciceronem dirixerint præter illos tres quos Varro expressis uerbis ei scripserat, uerbigratia *Varro ad Ciceronem XI* (Char. 1,131 KEIL); *Varro ad Ciceronem XIII* (Char. 1,104 KEIL). Nisi forte mentio Ciceronis nomen Septimii obscuraret et prægrauaret, uellent grammatici igitur nomen illius quippe notabilius declarare. Proponit scitius RÖSCHE-BINDE (2001: 226) fuisse libros *linguæ Latinæ* ad Ciceronem missos alia editione alioque tempore quam reliquos emissos ut promissum Varro præstaret quod Ciceroni sponderat missurum se opus aliquod (*fam.* 9,8,1). Qui titulus utcumque ut adstrictius circumscribatur, nomen omitendum uidetur eius cui dicaretur, cum planum non sit uoluntas auctoris quam late pateret.

Pauca sunt ceterum de natura ac specie inscriptionis enodanda quæ post aliquot Varronis titulos hactenus inspectos apertiores nobis uidentur: de natura alioqui, quam uaga sit, quam tenuiter argumentum definiatur et ipsa inscriptio *De lingua Latina* clamitat et alii tituli Varronis de eadem materia cum illo comparantur, ut *De similitudine uerborum*, *De sermone Latino*, *De origine linguæ Latinæ* et ceteri similes, magis enim adstricti, minus diffusi; de specie denique et forma, quod Varro uidetur ad solitas ac simplices rationes inscribendi pedem referre, cum negotium est de disciplinis diuulgandis, præceptis tradendis, antiquis moribus conformandis. Nam fines huius operis in rebus demonstrandis extricandisque concluduntur et cum

ad utilitatem tum ad perspecuitatem rerum maximopere tendunt (TAYLOR 1977: 131), cui proposito et titulus, ut diximus, et figura dicendi Varronis opportune aptantur (VETTER 1958: 257).

Imago 4: Signum Varronis in foro Oberdan, Rieti

DE MENSVRIS (*uide* DISCIPLINARVM LIBRI § 2.26)

2.15. DE ORA MARITIMA

Quater laudauit Seruius in commentariis suis *Æneidos* hoc opus Varronis qui uero, quem indicem scriptor indiderit, multum disceptatur. Nam *De ora maritima* tradidit Seruius —*ad Æn.* 1,108 THILO: *Varro de ora maritima lib. I, ut faciunt hi qui ab Sardinia Siciliam aut contra petunt*; 1,112 THILO: *Varro de ora maritima lib. I: si ab aqua summa non alte est terra dicitur uadus*; 5,19 THILO: *Varro de ora maritima nihil enim uenti ut docti dixerunt nisi aer multus fluens transuersus*; 8,710 THILO: *Iapyga quem Varro de ora maritima agrestem dicit qui de occidente æstiuo flat*—, nonnulli autem studiosi alia testimonia uindicarunt quæ simile et par propositum ex nomine ipso patefaciebant, poterant igitur ad idem opus diuersis nominibus referre (RITSCHL 1877: 393; REITZENSTEIN 1885: 525; DAHLMANN 1935: 1251), uelut *libri nauales* apud Vegetium (*mil.* 4,41): *aer uero et mare ipsum nubiumque magnitudo uel species sollicitos instruit nautas. Aliquanta ab auibus, aliquanta significauit a piscibus, quæ Vergilius in Georgicis diuino pæne comprehendit ingenio et Varro in libris naualibus diligenter excoluit*; et de *litoralibus* apud Solinum (11,6): *albet iugis montium Dictynæi et Cadisti, qui ita excandescunt ut eminus nauigantes magis putent nubila. Præter ceteros Ida est qui ante solis ortum solem uidet. Varro in opere, quod de litoralibus est, etiam suis temporibus adfirmat sepulcrum Iouis ibi uisitatum, siue prouinciæ marinæ quas Philargyrus laudauerat* (*ad georg.* 2,533; DETLEFSEN 1886: 240): *Etruria maximum enim imperium Etruscorum fuit, ut ait Liuius, ab Alpibus usque ad fretum Siculum unde totum mare quod a dextra Italici litoris est Tyrrhenum dicitur. Hoc Varro doctius diuidit in prouincias marinas* —hoc uero enuntiatum *prouincias marinas*, ut nostra fert opinio, si index habendus esset, in ablatiuo potissimum scriberetur.

Nec desunt qui censeant librum *De æstuariis* in opus *De ora maritima* cogendum esse (RITSCHL 1877: 392), de quo opere ipse Varro alibi docet: *At in mari, credo, motus non habent similitudines geminas [...] de quibus in libro quem de æstuariis feci scripsi (ling. 9,26)*. Mens enim eodem tenderet, scilicet Varronem in opere *De ora maritima* æstuariorum quoque perstrinxisse, quod etiam in *re rustica* diuersa argumenta et ad uarias illius disciplinæ partes pertinentia quales sunt agri cultura ac uenationes, in eodem tamen loco enarranda suscepit (*uide* § 2.40). Alii autem exemplum secuti Poseidonii in opere *Περὶ ὠκεανοῦ*, magis persuadentur ut opus peculiare et singulare Varronis *De æstuariis* fuisse credant (DAHLMANN 1935: 1252). Præterea cum apud Plinium in *Naturali historia* (2,114; 3,50; 3,59; 3,108; 4,89; 4,41; 18,342 et 354 multaque alia) maritimis rebus propositis memoria Varronis identidem recoli uideatur quamuis haud nominatim, sæpius uero per alios auctores, ex fragmentorum argumento hoc quoque ambigitur, utrum quæstiones quæ geographicæ disciplinæ accederent in hoc opere prolixè ac late Varro iactauisset (REITZENSTEIN 1885: 518) an potius præcepta artis nauigandi diuulgauisset et eiusmodi operibus propius accessisset (DAHLMANN 1935: 1251); ex quo id non minus cogitur, ut etiam libri *Antiquitatum rerum humanarum* qui *de locis* fuerunt (Aug. *ciu.* 6,4; RITSCHL 1877: 389–394), libri *Disciplinarum de geometria*, ubi Varro descriptionem terrarum uniuersam tractauit, necnon *Legationum libri* in controuersiam deducantur. Nam suspicio est quominus omnes illæ geographicæ mentiones non nisi argumenta sint quorundam capitum quæ ad opera maiora pertinerent (REITZENSTEIN 1885: 526).

De inscriptione igitur omnia sub iudice sunt posita, cum nec satis constet quot fuerint opera, nec quæ eorum singula argumenta enarrarent. Apud REITZENSTEIN (1885: 530) uero res fixa et rata habetur, Varronem opus maius titulo *De ora maritima* scripsisse quod alii *De litoralibus* (Solinus), alii *Libros*

nauales (Vegetius) nuncuparunt, quo opere libellus *De æstuariis* inscriptum quoque comprehenderetur. Tum demum, quamuis diuersæ sint horum operum nominationes, hoc non est infitiandum, exiguum esse locum prauis interpretationibus in argumento operum enodando, cum simul ac distinctæ, apertæ et dilucidæ illæ sint.

Imago 5: Institutio studiorum Varronis

2.16. DE ORIGINE LINGVÆ LATINÆ

Cuius inscriptionis, quo firmioribus indiciis disputetur, duo sunt testimonia præsto, alterum Hieronymi in catalogo (§ 1.3), futile quidem ac exiguum, alterum Prisciani (2,30 KEIL), per quem materies illius operis *De origine linguæ Latinæ* magis patescit: *Sequente g uel c pro ea* (scilicet “n”) *g scribunt Græci et quidam tamen uetustissimi auctores Romanorum euphoniæ causa bene hoc facientes ut Agchises, agceps, aggulus, aggens, quod ostendit Varro in primo de origine linguæ Latinæ his uerbis*. Cum tamen adeo leuia ac rara sint huius inscriptionis uestigia, haud pauci sunt augurati annon posset fragmentum Prisciani libro primo *De lingua Latina* fundamentum præstare —RITSCHL (1877: 373–5); FUNAIOLI (1907: 184). Cuius uoluminis prioris *linguæ Latinæ* nihil nobis seruatum, ad quem tamen si oculos intentionemque uerteres, repugnans non iudicares opus *De lingua Latina* ab ipsius linguæ origine exordium cepisse.

Quod ut reicerent plerique cum ad diligentiam Prisciani in nominibus operibusque tradendis, tum etiam ad notitiam ipsius excerpti spectarunt: namque uidetur Varro comparisonem sibi proposuisse cum aliis linguis potius quam ipsius linguæ Latinæ accuratissimam descriptionem (RITSCHL 1877: 373; FUNAIOLI 1907: 185; DAHLMANN 1935: 1219; CARDAUNS 2001: 38–9). In qua re disceptanda, non minus iuuat inscriptiones alias ipsius scriptoris conferre: est *origo* uox sat frequens in titulis Varronis, per quam uidetur noster non in re gesta recensenda se tenere, neque in statu præsentis referendo, sed quoque radices persequi altissimas, ad causas intimas tendere, fundamenta rei exquirere (§ 2.1). At fulmentum nouissimum huic coniecturæ adiciamus: Varro enim, in secundo *rerum rusticarum* de re pecuaria proponit sibi, ut materiem ex ratione aggrediatur, ab «origine» rei exordium capere (*rust.* 2,1,3), quam ut enodet, philosophos reuocat Thalem Milesium, Zenonem Citieum, Pythagoram Samium ipsumque Aristotelem ut

principia generandi illustret ac necessitates rei corroboret. Quæ mens et uoluntas magis uidentur in Græco *αἰτίον* concludi, ut in *Ætiis* ipse Varro uoluerat, Latine uero nisi per *origines* uix exprimi potest, ut in ipsius Varronis *De originibus scænicis* libris (§ 2.17) siue Catonis *Origines* (FERENCZY 1989: 353). Quod ad speciem tituli demum attinet, præualet ratio fixa ac solita per quam consueuit Varro propositum diulgandi et præcipiendi significare, scilicet *de* adiecto nomine uno uel altero.

Imago 6: Conspectus oppidi Reatini

2.17. DE ORIGINIBVS SCÆNICIS

Quos libros Hieronymus docuit et ante eum grammatici nonnulli qui siue *De scænicis originibus* siue *De originibus scænicis* Varronis testimonium perhibuerunt: titulum uero Hieronymus *De originibus sæculi* tradiderat, quem tamen RITSCHL (1877: 455), comperto catalogo, apposite elimauit et ad mentiones grammaticorum adprime conformauit. Quorum hæc sunt excerpta: Censorini *De die natali* (17,8; fragm. 70 FUNAIOLI): *Varro de scænicis originibus libro primo ita scriptum reliquit*; Charisii (1,107, bis; 1,127; 1,80 KEIL = fragmm. 71, 72, 74 et 76 FUNAIOLI): *Varro de scænicis originibus, itemque Charisii (1,120; 1,128 KEIL; fragm. 23 FUNAIOLI): Varro de originibus scænicis*; Nonii denique (196, 8 LINDSAY = fragm. 75 FUNAIOLI): *De scænicis originibus*.

Quod hæreant grammatici atque in dispositione uerborum ancipites sese præbeant, scilicet rectus index utrum sit *De scænicis originibus* an *De originibus scænicis*, indicium nobis uidetur, quod ne in testimoniis quidem ex quibus Hieronymus aliique grammatici suas notitias exhausserant, fixum indicem ipsi inuenirent neque semper eundem ac unum. Quippe argumentum librorum una et altera specie tituli, scilicet *De scænicis originibus* siue *De originibus scænicis*, adeo definitum est ac conclusum: est enim 'scænicum' adiectiuum minime uagum uel quod possit legentes in errorem ducere, neque denique quod materiem det falsæ ulli interpretationi. Quod opus igitur inter libros de theatro numeratur ubi de fundamentis, ortu atque principiis huius institutionis Varro egisse dicitur (POCIÑA 1975: 295–6). Vox enim *origo*, ut modo diximus, 'aition' ualere uidetur lateque igitur pertinet nec in re gesta uel historica describenda concluditur, antea uero inquisitionem notat, cum temporum tunc causarum (§ 2.16).

Cui materiei et argumento ita a nostro exquisitis ac dispositis, accedit uel proxime liber Varronis *De compositione saturarum* a Nonio uno commemoratus (67,16 LINDSAY). Etenim, consentiunt multi et est a nobis in parte priorē huius dissertationis enarratum (§ 1.3), genus scribendi quod ‘saturam’ nuncupamus, id, cum a primoribus litterarum Latinarum scilicet ab Ennio incohatum sit, tamen ante Quintilianum constabilitum et constitutum non fuisse, uix igitur constitui potest ut Varro, cum ‘de compositione saturarum’ scriberet, curam, disquisitionem siue negotium conicere de carminibus illis admixtis quæ tempore labente ab ipsis Latinis ‘saturæ’ uocanda erant, sed potius de prisca specie quam comœdiæ aliaque specimina dramaticis apud Romanos haberent. In qua re ipse Titus Liuius tritissimus testis est: *impletas modis saturas descripto iam ad tibicinem cantu motuque congruenti peragebant [...] Liuius post aliquot annis, qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere, idem scilicet – id quod omnes tum erant – suorum carminum actor, dicitur* (7,1,2).

Tunc igitur, cum habeatur Varro, una cum Accio, ex acie primorum Romanorum philologorum fuisse, fons Liuii et auctoritas de originibus fabularum scænicarum disserentis (HENDRICKSON 1898: 288), res nobis patere uidetur, primum, ut affirmemus pertinuisse *de compositione saturarum* non ad genus ulterius ‘saturarum’ quæ apellantur, sed ad ipsas scænicas fabulas; dein, ut coniciamus opus integrum fuisse *De originibus scænicis*, quæ inscriptio multis fulcitur testimoniis iisque potest confirmari, *de compositione saturarum* autem commemorationem argumenti ducamus siue minorem nominationem a Nonio usurpatam, ad idem et unum opus *De originibus scænicis* attinentem. Nam est nunc communis opinio multis eruditibus commemorata quod eadem est origo ac fundamentum *saturarum* ac comœdiæ (BAIER 1997: 126), quod Varro etiam si esset suspicatus et suis in libris innueret, tamen cum de compositione saturarum diceret, id totum ad

ipsas fabulas scænicas relatum nobis uidetur. CORTÉS (1986: 21) tamen in alterutram partem disputat.

In aliam uero ac diuersam disceptationem res uenit cum apud Seruium (*ad georg.* 1,19; fragm. 77 FUNAIOLI) excerptum est inuentum in quo opera Varronis *De scænicis originibus* et *Scaurus* ita tradebantur ut duo membra unius inscriptionis uiderentur: *Varro De scænicis originibus uel in Scauro Triptolemum dicit*. Quam societatem RITSCHL (1877: 411) suspicatus, ad *Logistoricos* retulit *De originibus scænicis*, quandoquidem modus inscribendi similibus rationibus conformatus uideretur atque inscriptiones *Logistoricorum*, sibi enim finxit inscriptionem integram ac ueri similem *Scaurus uel de originibus scænicis* et ad *logistoricum* aliquem pertinentem.

Quod tamen nimis cursim defendisse uidetur, plerique igitur coniecturam eiecerunt eius; apud DAHLMANN (1935: 1223) lis integra manet, FUNAIOLI (1907: 217) autem unice rem collustrauit eadem titulorum notitia usus: etenim est in *Logistoricorum* inscriptionibus ratio quæ fixa dicitur et adsidua atque multis exemplis explorata et corroborata, iuxta quam rationem nomen quoddam Romanum ante argumentum inducitur, discretis uno et altero inscriptionis membro per particulam disiunctiuam “uel” (uide igitur *Cato uel de liberis educandis*, *Fundanius uel de admirandis* et multi tituli similiter, § 2.34); apud Seruium autem distincte FUNAIOLI discreuit quod nomen Romanum *Scaurus* argumento libri postpositum erat præter consuetudinem *Logistoricorum* solitam, tunc igitur particulam *uel* pro *et* interpretandam duxit et quidem recte. Ex quo id accipitur, non fuisse illum indicem ullius *Logistorici*, duo ergo opera ex illo fragmento ellicienda esse, nempe diuersa. Ad quam opinionem etiam nos hoc duxit, quod Seruius *De scænicis originibus uel in Scauro* diceret, id est, ante alterum titulum præpositionem *in* inducens, quod certe non fecisset nisi opera essent diuersa.

DE PERSONIS (*uide* DE DESCRIPTIONIBVS, § 2.7)

DE PHILOSOPHIA (*uide* DE FORMA PHILOSOPHIÆ, § 2.8)

2.18. DE POEMATIS

Testimonium hic præ ceteris eminet quod apud ipsum Varronem ex suis *Linguæ Latinæ* libris (7,36) excerpitur: *antiqui poetas uates appellabant a uersibus uiendis ut de poematis cum scribam ostendam*. Quod fragmentum quidem si solum haberemus, in lubricum ueniret, ut sæpenumero contigit, utrum esset his uerbis index Varronis planus atque manifestus iniectus, an argumentum potius quod ipse nuntiare uellet, alio tempore alioque loco ut retractaret. Cum tamen diuersa excerpta Charisii huc quoque accedant, quibus index, ut uidebis, ab usu uocabulorum corroboratur quæ ad inscribenda opera potissimum pertinent dubitationemque omnem tollunt, *De poematis* inscriptionem fuisse quam ipse Varro imposuerit, uix dubium mouet. Quorum fragmentorum hæc perspicuiora euadunt: *Nam et Varro sic inscribit in libro suo De poematis* (Char. 1,53 KEIL) et *Poematis quamuis ratio poematibus faciat, nam sic inscribit Varro libro suo De poematis* (Char. 1,140 KEIL); at addice quoque alios Charisii locos (1,99; 1,106; 1,126 KEIL) ubi titulus *De poematis* traditur (SBORDONE 1976: 514), iuxta quos Charisii *Varro in poetico libro* (1,400 KEIL) apponendum uidetur, quod enim idem opus euocare uidetur. Tum demum ne omittatur mentio Hieronymi in catalogo (§ 1.3).

Quod opus *De poematis* adamussim describendum DAHLMANN (1953: 3–72) curauit omnes eius rationes cum in medio poneret: nam dispositionem atque formam excusit, argumenta tractauit quibusque ex conspectibus ea noster aggrederetur, consilia huius operis demum descripsit. Quibus quæstionibus unum fuit plerumque responsum et idem, esse opus Varronis tamquam Latinam *poeticam* habendam sub specie atque exemplo Græco compositam. Nam etiam si Varronis placita in diuersum irent nec auctori-

bus Græcis de hisce rebus disserentibus Varro usque assentiretur, eadem in suo opere collustravit quæ antea Græci nonnulli litteris erant prosecuti uidelicet Neoptolemos, Andromenides, Dionysios ille Thrax, Praxiphanes necnon Aristoteles ipse (DAHLMANN 1953: 93, 100 et 102; SBODORNE 1976: 516): licet aliorum conclusiones, aliorum ipsæ argumentationes nonnumquam aliquid distarent, illorum operum dispositionem ac formam Varro secutus creditur, figuram uero ipsius 'poetæ' siue 'poematorum artificis' leuius aggressus (DAHLMANN 1953: 101) —id quidem in opere *De poetis* (§ 2.19) siue in satira *Parmenonte*, ut ipse DAHLMANN (1953: 112) et GELLER (1966: 70–3) aiunt, satius attigit. Vt enim primordia artis poeticæ ac elementa excuteret primum, deinde enarraret, ad Græca scripta spectauit quorum auctores de *rithmo* siue *metro*, de modis, de numeris et de *lexi* siue dictione, prolixè eloquebantur (DAHLMANN 1953: 114, 116, 121); argumenta indagauit singulis modis propria, Græcis inquisitionibus atque dissertationibus sedulo pensatis (DAHLMANN 1953: 127–39 et 140–6), multaque denique de generibus poematorum scripsit pro argumenti dispositione discernendis (DAHLMANN 1953: 146–58). Quod DAHLMANN a fragmentis cumprimis grammaticorum compertum sibi habet.

Qui enim in omnibus rebus scrupulose discernendis tam presse Græcos obseruauerat, in titulo imponendo eosdem non sequi absonum uideretur. Etenim Accius, præceptor Varronis quicum *philogogicas* controuersias noster acriter agitauit, *Didascalica* scripserat Aristotelis *Διδασκαλία* presse secutus, in quibus genera poematorum attingebat: *nam quam uaria sint genera poematorum, Bæbi, quamque longe distincta alia ab aliis, sis, nosce* (apud HENDRICKSON 1898: 304). Apud Varronem tamen, qui indicem simplicem et peruium *De poematis* sibi maluit, mens præualuit diuulgationis et propositum præ ceteris præceptionis, ut in aliis operibus fuse deprehendimus. Nec exempla ex Græcis ei defuerunt: nam opera Græca uelut Praxiphanis et

Philodemi *Περὶ Ποιημάτων* nuncupantur, Heraclidis Pontici *Περὶ Ποιητικῆς καὶ Ποιητῶν* (DAHLMANN 1953: 93 et 105).

Namque imitatio illa Græca non est apud Varronem uana uel futilis, quin immo in multis profert inscriptionibus, in quibus uidetur noster nomen imitari eorum operum quæ siue in cognatione ac uicinitate multa uersarentur, siue quæ essent apud Romanos minis consueta siue prioribus temporibus inquisita ideoque magis Græcis deberent siue quod eiusdem uel similis argumenti essent: quod de rebus philosophicis inquirenti affatim corroboratur (uide § 2.41). Quod temperamentum Varronis cum rescuissemus, non possumus mirari quod Latinum 'carmen' in nominatum haud induceretur, quod uocabulum proposito Varronis *philologico* minus expleret. Ait enim BAIER (1997: 109) ualere carmen quasi primum specimen *artis poeticæ* atque ad doctrinam et cognitionem eius minus conuenire.

Nihilominus inscriptio Varronis *De poematis* ad posteriores minus manauit, nec uero Accii *Didascalìa* multum uiguit, sed *ars poetica* promptius imponetur (DAHLMANN 1953: 99–111). In qua re discrimen aliquod latitare potest, Varronem non tamquam 'artem' linguarum studium duxisse, scilicet legibus quibusdam artificiosis terminatum, Græce 'τέχνη', sed potius tamquam 'ἐπιστήμη', id est, naturalem quamdam rationem hominibus impositam. Est enim opinio illius LANGENDOEN (1966: 34) ex ipsis Varronis uerbis de lingua Latina disserentis deducta: *duce natura* (Varro *ling.* 8,3,3).

Ceterum, ambigitur etiam cur testes ad unum *De poematis* tradant, cum sit *De poematibus* forma rationi magis consentanea, quippe uocabulum Græcum tertiæ declinationis. Quæ ambiguitas testes ipsos non fugit: *poematorum et in II et in III idem Varro adsidue dicit et his poematis tamquam nominatiuo hoc poematum sit et non hoc poema* (Charisii fragm. 65 FUNAIOLI). At Varro, ait DAHLMANN (1953: 96–7) Plinium secutus, haud rationem, sed con-

suetudinem auriumque suauitatem coluit: *quamquam ab 'hoc poemate, 'his poematibus' facere debeat, tamen consuetudini et suauitati aurium censet Varro summam esse tribuendam* (Plin. fragm. 83 DELLA CASA). Apud Accium enim 'poematorum' pro 'poematum' incussum legimus, ipse Varro uero de 'poematibus' semel tantum dixit (*ling. 7,34,8*), nam consuevit ille quæ uocabula priscis temporibus Romanos sibi assumpserant ea ratione Latina declinare (WOYTEK 1960: 50–1): *hæresim* (fragm. 417 BÜCHELER–ASTBURY), *pancratium* (fragm. 519 BÜCHELER–ASTBURY); *rythmis* (fragm. 398 BÜCHELER–ASTBURY).

2.19. DE POETIS

Inter testes quibus utuntur Varronis studiosi huius operis indagandi causa Gellius potissimum numeratur (1,24,3): *nisi a M. Varrone positum esset in libro de poetis I, et M. Varro primo de poetis libro; in libro de poetis primo; M. Varro in primo de poetis libro; M. Varro in libris de poetis primo; Varro in eodem libro I de poetis (17,21)*. Iuxta quem Priscianus adest de eodem indice (2,469 KEIL): *Varro de poetis libro I*.

At super inscriptione *De poetis* quæ dici possunt eo incipiunt quod DAHLMANN in utraque dissertatione *De poematis* (1953) ac *De poetis* (1962a) demonstravit, Græcos scriptores ita diligenter Varronem imitatione expressisse ut totius disciplinæ studium siue *Προθεωρίαν* in duas diuideret partes dispartimque aggredereetur, ita ut hinc ars, illinc artifex ipse tractaretur. Quare exstiterant apud Græcos Aristotelis *Περὶ Ποιητικῆς* et *Περὶ Ποιητῶν*, Asclepiadis Myrlensis *Περὶ γραμματικῆς* et *Περὶ γραμματικῶν*, Praxiphanis *Περὶ Ποιητῶν* et *Περὶ Ποιημάτων*, Heraclidis Pontici *Περὶ εὐρημάτων*, *Περὶ τῶν τριῶν τραγωδοποιῶν*, *Περὶ ἀλλητῶν*, *Περὶ Ποιητικῆς καὶ τῶν Ποιημάτων*, Pamphili *Περὶ γραφικῆς καὶ ζωγράφων*, Aristoxenis *Περὶ ἀλλητῶν* et *Περὶ τραγωδοποιῶν* (DAHLMANN 1962b: 6 et 26), Phainiæ, Hieronymi Rhodensis et Demetrii peripatetici *Περὶ Ποιητῶν* (DAHLMANN 1962b: 26), ubi ita quæstiones agitabantur ut hic rationes artis ex omni conspectu patescerent —scilicet natura, partes, initium, auctio, finis—, illic autem species artificis maiore diligentia ac cura recenseretur —idque ex conspectu historico quippe ortus, acumen et flos illorum in medio ponerentur.

Quocirca non est miraculo Varronem singula opera composuisse alterum quod poemata describeret (§ 2.18), alterum autem poetam ipsum attingeret: constat enim Varronem, una cum Accio, inter primores scriptores Ro-

manorum fuisse qui quæstiones “philologicas” quæ dicuntur litteris Latinis prosequerentur, qua in re nisi ad Græca exempla quo se uerterent non habebant (HENDRICKSON 1898: 304; DAHLMANN 1953: 98): uoluit enim noster a *ueteribus commentariis* (Cic. fragm. 60 MALCOVATI) parumper cedere quo acrius tales disquisitiones agigaret, inter quas locum principem obtinuerunt cum tempora ac ætates poetarum, tunc etiam notio de ‘proprietate’ scriptorum quæ post studia Varronis mire increbruit ac in pretio fuit.

Namque commemorauerat Hieronymus inscriptionem Varronis in catalogo *De proprietate scriptorum*, itemque Nonius in suo *De compendiosa doctrina: liquido rursus significat mollem et fluxum ut idem Varro de proprietate scriptorum* (527,4 LINDSAY). Ex quorum testimoniis uero pauca poterant ad speciem, formam et significationem inscriptionis uel ad uoluntatem auctoris conducere. Consueuerunt tamen studiosi aliud uestigium huius inscriptionis apud Gellium (6,14) deprehendere qui, quamuis expressis uerbis titulum aperuit nullum, ad eandem notionem *proprietatis* pertinere uidebatur: *uera autem et propria huiusmodi formarum exempla in Latina lingua M. Varro esse dicit ubertatis Pacuuium, gracilitatis Lucilium, mediocritatis Terentium*. Quæ uerba alii operi adiunxerunt quod est *Περὶ χαρακτήρων* (RITSCHL 1877: 463; § 2.7), alii societatem cum *De proprietate scriptorum* distincte inspexerunt (LENOIR 1971: 160), nobis autem ad libros *De poetis* adprime congruere uidentur.

Itaque si uolumus operi alicui *De proprietate scriptorum* locum dare aliquem et auctoritatem, ad notionem ‘proprietatis’ res primum repetenda eaque in conspectu operis et mentis Varronis recte collocanda. Cuius exempla sunt in monumentis Latinis crebra a Cicerone porro —in *Topica* (41,4) et *De partitione oratoria* (83,2 et 83,6); apud Celsum in opere *De Medicina* de ciborum potionumque *proprietate* loquentem (5,21,4); apud Columellam de agrorum

atque frugum *proprietate* (2,10,23; 3,21,8) monentem; apud Plinium cum primis de hominum atque animalium *proprietate* (1,32,9; 28,30,3). At magis confert ad grammaticos philologosque confugere, quorum in numero Varro fuit, cum ‘*proprietatis scriptorum*’ nobis curæ est ac negotio. Quocirca expedit exempla Quintiliani nonnulla inspicere, qui in præfatione libri primi suæ *Institutionis* notat quod *uerborum proprietatis ac differentia omnibus qui sermonis curam habent* —scilicet *scriptores*— *debet esse communis* (*inst.* 1,17). Quo si conferimus *casus autem qui et ipse præstat argumentis locum, sine dubio est ex insequentibus, sed quadam proprietate distinguitur, ut si dicam: “melior dux Scipio quam Hannibal, uicit Hannibalem”; ‘bonus gubernator, numquam fecit naufragium’*: *“bonus agricola, magnos sustulit fructus”* (*inst.* 10,48), ex commensura ‘*proprietatis scriptoris*’ mens uidetur pertinere ad singularem ac propriam condicionem scriptorum quod ad genus dicendi attinet. Cuius rei studio dicitur Varro in libris *De poetis* se consecrauisse uiamque ac rationem culcauisse alias et dissimiles a quibus grammatici sui temporis in scriptoribus peruestigandis usurpauerant (LENOIR 1971: 156). Accedit enim illi menti Varronis studiorum philologorum renouandorum illud Gellii (3,3,1) de Varrone qui commœdias Plautinas dilucide disiungere uoluit quadam methodo usus et *moribus ingenii atque linguæ eius [...] filo et facetiæ sermonis adductus*. Est enim quod noui Varro, ut modo demostraui, a Græcis sibi comparauit.

RITSCHL (1877: 463) uero alia opera innuit quo quadraret hæc notio philologica a Varrone nouissime adumbrata, scilicet *Περὶ χαρακτήρων* (*Char.* 1,189 KEIL), quod opus, una cum BRICK (1962: 31), uidetur nobis operi *De poetis* affabre congruere et ex hoc fragmento Varronis comprobandum (*rust.* 3,2,17) *nonne item L. Abuccius, homo, ut scitis, apprime doctus, cuius Luciliano caractere sunt libelli* —scilicet stilo et specie Lucilii poetæ; LENOIR (1971: 159) quidem fidem tribuit testibus qui *De proprietate scriptorum* recensue-

rant, scilicet Hieronymo et Nonio; at uterque, qui *De proprietate scriptorum* laudauit, opus omisit *De poetis*, quem lapsus uero casui et fortunæ inconsiderate daremus; quin etiam, utrumque opus *De poetis* et *De proprietate scriptorum* tribus constat uoluminibus. Hoc igitur colligimus, fuisse enuntiatum *De poetis*, *De proprietate scriptorum* atque *Περὶ χαρακτήρων* in proximitate apud antiqua testimonia collecta, adeo ut ad idem referrent opus, prior ut inscriptio, scilicet *De poetis*, alii uero ut nominatio siue argumenti commemoratio (uide p. 47). Quæ societas apud Hieronymum siue Suetonium, et Nonium siue eum ex quo Nonius notitias uenaretur suas, materiem dedit falsæ interpretationi.

Sed opus *De poetis* iterum suscipiamus. Temperamentum igitur Varronis eiusque dispositio in operibus de re poetica annos aliquos uiguerunt easque in scriptis quibusdam animaduertimus de diuersis artibus Varronis tempore floescentibus: unguem latum Ciceronon discessit cum altero opere oratores tractaret scilicet in *Bruto* suo, altero autem artem ipsam eloquentiæ scilicet in *De inuentione* (DAHLMANN 1962b: 17), etiam si quid in titulis nouaret. Posterioribus uero temporibus mos Alexandrinus præualere uidetur ex quo in 'uitis' inlustrum uirorum uidelicet Suetonii siue in artibus poeticis seu grammaticis quæ imperii ætate affluere cœperunt, et ars et artifex uno eodemque scripto concludebantur (DAHLMANN 1962: 11). Cui indoli ac naturæ Horatii epistula ad Pisones conformatur —est enim *Epistula eius ad Pisones* commenatariolus e contrario scriptus, scilicet contrariis propositis et finibus iisque contra *criticos* et *fautores ueterum* (DAHLMANN 1962b: 4— Suetonii uitæ, opus Diogenis Lærtii atque uitæ Isodori Hispaliensis sæculis uoluentibus magis accedent, eo autem temporis est opus Varronis inserendum cum Græca uis ac ueterum scriptorum species uehementius inualeret cum primis Aristotelis (DAHLMANN 1962b: 26), qui quidem ea structura dispositioneque quasi fixis ac adstrictis omnia ad artem poeticam

pertinentia recensuit. Vnde hoc non minus explicatur, quod argumenta tanta propinquitate in diuersis atque distinctis operibus attinguntur.

Fuerunt tamen conuenientiæ atque similitudines in utriusque operis præfationibus, inquit DAHLMANN (1962a: 6), et de artifice in opere de arte, et contra de arte in opere de artifice inuicem dicebatur, quantum ex testimoniis grammaticorum ille coniectat. Nam quasi locus communis habebatur in scriptis quæ artificem perstringerent quemuis, ὄνομα apud Græcos, seu apud Latinos *appellationem* quoque tractare, scilicet quam illi artifices haberent ac unde ea oriretur (DAHLMANN 1962a: 9). Cuius rei sunt nobis testimonia Græca manifesta —Pindarus enim et Hesiodus *rapsodas* esse ἀπὸ τοῦ ῥάπτειν τὰς ᾠδὰς appellatos dixerant (DAHLMANN 1948a: 339)— et apud Latinos illud Suetonii quadrat in opere *De grammaticis* (4,1): *Appellatio grammaticorum Græca consuetudine inualuit; sed initio litterati uocabantur.*

At disceptationi de nomine poetarum multi accesserunt hoc inquirentes, cur Varro nomen Latinum *uatis* in nominatum non adhiberet, siquidem iuxta eum tales ii artifices poematum dicerentur —*uersibus quos olim Fauni uatesque canebant* (*ling.* 7,36)—, maluit autem nomine peregrino, haud uernaculo, scilicet *poeta*, uti. Quod multis respondentibus, DAHLMANN (1948a: 337–51) uero ad hanc quæstionem illustrandam unice se præbuit, cum explicarit Varronem in errorem haud paruum incidisse in originatione enarranda uocabuli *uatis*, quam a uersiculo Ennii *Annalium* depromptam (*Cic. or.* 171,5) perperam interpretatus erat. Nam cum uellet Varro poetis Romanis honorem quemdam Antiquitatis ac cærimoniæ tribuere, repperit apud Ennium quomodo dignitati eorum faueret et uersum illum false tradidit (DAHLMANN 1948a: 347). Nam nec apud Ennium nec ætate Varronis illud uocabulum *uates* ullo modo ‘poetas’ significabat, at ad uoces Græcas μάντις siue Προφήται potius accedebat (DAHLMANN 1948a: 343; VIDAL

1997: 157), nec aliud uocabulum fuit antiquis Romanis nisi Græcum *poeta* —recusat enim DAHLMANN eos fuisse *scribas* nuncupatos—, quin immo non fuit ante Vergilium cum uox *uatis* in usum ueniret *poetæ* instar, qui quidem, inquit DAHLMANN (1948a: 347), ad Varronem in huius uocabuli usu spectauit, at quidem praue.

Apud studiosos enim, quam animi sententiam DAHLMANN diuulgauerat, profussa est ac inualuit tempore labente. At causas amplius cum rimaretur dixit DESCHAMPS (1990: 608) illius poetarum cognomenti *uatis* haud casu uel false a Varrone fictum fuisse, sed cum studio et certo proposito usurpatum. Namque Varro, qui litteras Romanas tam bene nouerat tamque penitus meditates erat, uix creditur in errorem iuisse cum apud Ennium de uatibus legeret idque perperam intellexisse. Contendit igitur poetas apud Varronem auctoritate quadam diuina polluisse, quasi sacra et, cum laudem quamdam antiquorum poetarum Varro persequeretur, *uates* eos appellauit laudis causa, attamen, cum de iis uellet scrupulose et scientifica quadam ratione scribere, nomen non imposuit aliud quam quod in sermone Romano uigebat, scilicet *De poetis*. Quam coniecturam ornauit illa in ulterioribus symbolis certis exemplis: de Varronis *poetarum* opinio eorumque officium admiratio ac obseruantia, ait DESCHAMPS (2006: 349), Democritus erat repetendus qui enim «negat sine furore quemquam poetam magnum esse» (Cic. *diu.* 1,80) et «excludit sanos Helicone poetas» (Hor. *ars* 296). Quos enim locum ita celsum et a ceteris distinctum apud Varronem habuisse, eo demonstratur quod regulis aliis præcipuisque perpendiculis, quod ad usum linguæ attinet, illi teneantur (Varro *ling.* 10,4,2–3; IOSEPH 2001: 21).

2.20. DE POMPEIO

Dedit Hieronymus in catalogo opus *De Pompeio* tribus uoluminibus præditum quod tamen nemo alius inter antiquos rettulit. Dicunt nihilominus alii posse nos ex nonnullis excerptis Plinii (*nat.* 3,18; 7,96–8) quæ Sallustii uerba forte repetant aliquid illius opusculi coniiicere, uidelicet illud non eo consilio a Varrone conscriptum esse ut uitam Pompeii «sine ira et studio» describeret —quod si contigisset, aptior titulus *De uita Pompeii* fuisset (RITSCHL 1877: 436)—, sed ut rebus eius faueret in lubricis illis ac uolubilibus annis rei publicæ (DAHLMANN 1935: 1249; TAYLOR 1934: 227; DELLA CORTE 1970: 245–6; KATZ 1981: 112). Quo enim nemo dignior, qua familiaritate cum Pompeio erat, nemo aptior, cum adeo litteris esset ornatus, ut opus ea natura atque proposito scriberet (§ 1.2). Pompeius enim imperium impetrauerat in bello piratico quod unice Cicero in suo *De imperio Pompeii* (52) fouerat: *de uno imperatore contra prædones constituendo*. Quam conditionem potuit Varro, qui eo munere quoque designatus fuit (*rust.* 2, præf. 6) contendere, ideoque uel orationem uel commentariolum conscribere. Desunt utcumque omnia testimonia quæ aliquid lucis afferre possint.

DE PRINCIPIIS NUMERORVM (*uide* DISCIPLINARVM LIBRI, § 2.26)

DE PROPRIETATE SCRIPTORVM (*uide* DE POETIS, § 2.19)

2.21. DE RERVM NATVRA

Testibus nonnullis asserentibus dicitur Varro *De rerum natura* scripsisse eamque doctrinam uersibus adstrinxisse: *propter Empedoclea in Græcis, Varronem ac Lucretium in Latinis, qui præcepta sapientiæ uersibus tradiderunt* (Quint. inst. 1,4,4); *Empedocles quem nescias utrumne inter poetas an inter philosophos numeres, quod de rerum natura uersibus scripsit ut apud Romanos Lucretius et Varro* (Lact. inst. 2,12,4); *auctores carminum Varronem ac Lucretium* (Vell. 2,36). His testimoniis adde illud Hieronymi, qui eandem inscriptionem Varroni tribuit, illud autem Nonii —*idem Varro de rerum natura libri I, ne familiæ rixentur cum uicinis* (477,25 LINDSAY)—, e monumentis huius operis eiciendum notatur, quoniam RITSCHL (1877: 434) *De rerum natura* titulum pro *De re rustica* recte emendauit, cum inspiceret uerba Nonii locum Varronis *Rerum rusticarum* euocauisse (1,15,1).

Idem tamen RITSCHL (1877: 433) in dubium reuocauit num fuisset Varro Reatinus qui *de rerum natura* carmen scriberet, proposuit uero esse potius Varronem Atacinum eiusque *Chorographiam* ex uerbis Quintiliani et Lactantii coniiciendos. At duo auctores tam longe distantes eundem peperisse errorem, quamuis plausibile, difficilius contigisse concedes. Atacinum illum Quintilianus bene nouerat ac bis, et quidem distincte, nominibus usus ‘Publio’ siue ‘Atacino’, eum laudauit (inst. 10,1,87: **Atacinus** *Varro in iis per quae nomen est adsecutus interpres operis alieni, non spernendus quidem, uerum ad augendam facultatem dicendi parum locuples; inst. 1,5,18; nos complexionem dicimus, qualis est apud P. Varronem*). Nec enim uidetur cum nostro Reatino illum umquam confudisse, cuius libros non tantum sæpius euoluisse apparet, sed quoque accuratius laudauisse aliis ornatis fretus uidelicet Teren-

tius Varro in eo libro quo initia Romanæ urbis enarrat, scilicet De gente populi Romani (inst. 1,6,12); Terentius Varro, uir Romanorum eruditissimus (inst. 10,1,95); quam multa, pæne omnia tradidit Varro (inst. 12, 11,24), qualis noster unice euadit; licet Varro Musas, Æli Stilonis sententia, Plautino dicat sermone locuturas fuisse si Latine loqui uellent (inst. 10,1,99), quod noster unus et discipulus fuit Stilonis et Plauto operam nauauit sedulo (uide § 2.38); sed cui non post Varronem sit uenia? Qui agrum quia in eo agatur aliquid, et gragulos quia gregatim uolent (inst. 1,6,37) de originationibus uerborum apud Varronem in libris De lingua Latina. Commemorauit denique DESCHAMPS (1998: 6) scriptorem quemdam mediæualem nomine Hugo de Saint Victor, qui opus Varronis recoluit Periphysion, quod opus, ait DESCHAMPS, posset huic carmini De rerum natura apte congruere.

Tamen præter indicia quæ supra laudauimus, primatum obtinent Varronis ipsius uerba in Academicis Ciceronis (1,6) collata quicum de libris *physicorum* scribendis ipse sermocinatur hæc proferens: *iam uero physica si Epicurum, id est si Democritum, probarem, possem scribere ita plane ut Amafinius. Quid est enim magnum cum causas rerum efficientium sustuleris de corpusculorum (ita enim appellat atomos) concursione fortuita loqui? Nostra tu physica nosti: quæ cum contineantur ex effectione et ex materia ea quam fingit et format adhibenda etiam geometria est; quam quibusnam quisquam enuntiare uerbis aut quem ad intellegendum poterit adducere?*

Quod uerbum ‘physica’ —neutrum plurale— siue ‘physica’ —femimum— fuit apud Ciceronem aliosque auctores tritissimum quo disciplinas siue quæstiones naturales attingerent (Cic. *or.* 119; *Tusc.* 1,48; *fin.* 1,17; *nat.* 3,54; *diu.* 1,110; Gell 17,19; ipse Varro *rust.* 3,16); cum qua inscriptione certabit *de rerum natura* in Latinum a Cæsare porro inductum et peruagatum. An Varro hoc in loco suam ipsius *physicam* laudaret, difficile

distinxis, cum primum «possem scribere» dicat, scilicet innuatur se non fecisse, saltem modo «Empedocleo» uel «Democriteo»; uerba dein faciat de «physica nostra», quasi eiusmodi opus adumbrauerit; in mentionem postremo incidat «geometriæ», tamquam esset geometria apud se physicæ permixta, quasi tandem in *Disciplinarum* libris sermones eorum uersarentur. At in testium auctoritate multum ponitur, nec enim Quintilianus, Velleius Paterculus uel Lactantius tanto temporis lapso a Varrone diuiduntur ut, orbatu notitiis atque eius operis ignari, noua quædam et commenticia sibi fingerent. Inualuit igitur horum gratia Varronis *De rerum natura*, quam negare quis audeat ab eoque abigere, qui animum tam uariis tamque diuersis appulit disciplinis? Neque erit abs re illud meminisse quod de Varrone Suetonius ipse dixerat eum «poetam atque philosophum natum esse» (fragm. 83 REIFFERSCHIED).

Inscriptio uero huius operis propria ac germana quæ fuerit, nos fugit, cum ex uerbis ipsius Varronis *physica* accipiamus, testes eius tamen eum cum Lucretio adstipularentur et nomen tribuerent *De rerum natura*. A qua societate titulorum studiosi nonnulli uincula quæsiuerunt quibuscum utrumque Varronem et Lucretium coniungerent et causam illius tituli et argumenti communitatis sibi explicarent. Sic DESCHAMPS (1998: 13) uestigiis instetit cuiusdam colloquii inter Varronem et Lucretium ad originem sacrorum ac linguæ quod attinet et, neutro Varrone neque Lucretio alterum laudante siue memorante, autumauit nihilominus ex necessitate rerum circumstantium, cum prope essent æquales, euoluisse eos eadem opera, ad eosdem fontes confugisse, auctores eosdem denique sibi comparauisse. De inscriptione sui operis tamen apud Lucretium notatio nulla: scripsit enim ipse semel *quos* (sc. *uersus*) *ego de rerum natura pangere conor* (Lucr. 1,25), unde nomen operis deductum suspicamur ac corroboratum. Quid tamen commune Varroni cum Lucretio subesset, a uerbis illius in *Academicis* Ciceronis,

cum dicat se neque Empedoclem, neque Democritum probare, exiguum nedum nullum dices.

Imago 7: Rieti, umbilicus Italiae

2.22. DE SERMONE LATINO

Cuius operis testimonia abunde tantum a grammaticis accepimus quantum sufficit ut plane sanciat omnique dubio remoto admittatur quoniam et nomen putum et errore purum recepimus, quod enim et intelligimus et congruit materiei ex fragmentis coniectæ, ut inter Varronis peritiores constat. Septendecim usque testimonia collegit DAHLMANN in quibus *De sermone Latino* referebatur: quorum priora ea notabimus quæ indicem proprium proferebant (id est Gellii 16,12; Nonii 54,2 et 318,26 LINDSAY; Charisii 1,103; 1,124; 1,126; 1,135; 1,205; 1,241 KEIL); deinceps ea curamus enarranda quæ præter indicem ipsum etiam nomen docebant cui hi libri missi erant scilicet *Marcello* —consuli creato anno 50 a. Ch. n. (Cic. *fam.* 15,9,1; CARDAUNS 2001: 38)—, id est Gellii 12,6,3 *de sermone Latino ad Marcellum libro secundo* et 12,10,4 *in libro secundo ad Marcellum de Latino sermone*; tum ea excerpta quæ quamuis titulum proprium perperam tradiderunt eumque pro *De lingua Latina* confuderunt, nomine Marcelli inducto, operi *De sermone Latino* rectius tribuuntur, id est Gellii 18,12 *Varro libris quod ad Marcellum de lingua Latina fecit*, et Rufini fragmenta 39 *idem Varro in IIII de lingua Latina ad Marcellum* et 46 *Varro de lingua Latina ad Marcellum* (FUNAIOLI 1907: 202 et 205). Adde postremo alia quæ inter uestigia huius operis accepta ab studiosis Varronis numerantur et a minoribus grammaticis produntur sicut *ad Marcellum de lingua Latina* (fragm. 44 FUNAIOLI) et *Varro in Marcello* (fragm. 47 FUNAIOLI) et illud Lydi (*De magistratibus* 2,13) quod illis DAHLMANN (1935: 1216) et FLINTOFF (1976: 368) plane probatur, uidelicet ἐν βιβλίῳ Πέμπῳ Περὶ Ῥωμαικῆς διαλέκτου; denique ne omittatur Hieronymi in catalogo mentio (§ 1.3).

Inscriptionem enim fragmentaque inspicientibus prima fronte apparet, quam proximi sint sensu, societas quanta intercedat inter indices *De sermone Latino* et *De lingua Latina*; at ex ipsis excerptis, et uoluntas dicandi alia,

scilicet «ad Marcellum», et meta librorum diuersa: etenim, præter uocabulorum ‘originationes’ et ‘notationes’ (COLEMAN 2001: 66) in quibus uersatur Varro in *linguæ Latinæ* libris, et a comparatione procul aliarum linguarum cum primis Græca, fortasse quoque cum aliis —de lingua enim Celtica siue Gallica locutus est WEISBERGER (1943: 350)— quantum a relictis scire datur, est negotium in uoluminibus *De sermone Latino* quinque de ‘Latinitate’, scilicet de usu Latinæ linguæ rectiore, puro, concinnato, suauis, apto, haud deturpato, haud aliis notis contaminato (RITSCHL 1877: 466–7; DAHLMANN 1935: 1216; CAVAZZA 1993: 145; CARDAUNS 2001: 38). Quæ notio similis apud Græcos *Ἑλληνισμός* euadit (GREBE 2001: 136), ipsum Varronem apud Diomedem (1,439) ita dicentem legimus «incorrupte lonquendi obseruatio secundum Romanam linguam».

Quod fastigium appetit quoque Cicerocum dicat in tertio *De oratore* (3,21) *sed hanc dico suauitatem, quæ exit ex ore; quæ quidem ut apud Græcos Atticorum, sic in Latino sermone huius est urbis maxime propria*. Ex quibus uerbis ac auctorum uoluntate de hodierna scientia dialectorum mentio fieri uidetur siue Hispanice *dialectología*, quam disciplinam dicitur Varro, studiosissimus omnium articularum linguæ, primus suscepisse (COLEMAN 2001: 93), dum *Latinitatem* Varronis alii in altissima scientia linguæ et consuetudine eruditorum constare dicunt (GREBE 2001: 159), alii denique in re metrica fuisse (DELLA CORTE 1962: 148). Ceterum, in tituli dispositione nihil nouum: quoniam præceptionis est, eius inscriptio terminis continetur modicis et perspicuis. Nota hic denique quod Varro in titulo imponendo exemplum potuit habere grammatici Antonii Gniphonis qui teste Suetonio ea inscriptione usus erat (DAHLMANN 1935: 1216).

Quod ad libros attinet *De utilitate sermonis* quattuor, Charisius unus inter tot tantosque testes Latinitatis Varronis profert: *ænigmatibus* Varro de utilitate

sermonis IIII (1,123 KEIL). De quo opere locus erat disputandi cum notitia tam tenuis nobis peruenerit, tamen uisum est plerisque hos libros indicare, qui uero auctoritate unius Charisii se non tenuerunt, sed etiam ad consuetudinem et rationem ipsius auctoris confugerunt: Varro enim librum consecrauerat «similitudini uerborum» (§ 2.23) siue *analogiæ*, cuius contrarium dixerat *anomalian* seu Latino uerbo *utilitatem* esse —quod discrimen sæpe fecit (*ling.* 8,11; 8,12; 8,14; 8,16), hic forte liquidius (*ling.* 9,33): *cum inquirunt utilitatis causa introducta sit oratio, sequendum non quæ habebit similitudinem sed quæ utilitatem*. Itaque quoniam scimus Varronem eandem quæstionem de *analogia* in libris *De lingua Latina* uberius tractauisse, iustum erat et æquum libros postulare *De utilitate sermonis*, quos breuiore quodam modo ac tamquam fundamenta quæstionis ante libros *De lingua Latina* Varro fecisse habetur (FUNAIOLI 1907: 185).

Nobis autem etiam hic aliquid residet scrupuli: nam si uoluisset Varro et *analogiam* et *anomalian* æque et uicissim tractare, tres libros quot scripsit *De similitudine uerborum* totidem *De utilitate sermonis* scripsisset: et uiget illud apud Varronem «in utramque partem disputare» (CALBOLI 2001: 46) et est trifaria librorum diuisio et dispositio apud Varronem frequentissima. Neque uidetur nobis sibi constare quam FUNAIOLI (1907: 185) coniecturam coniectat, fuisse ternos et quaternos libros —tres *De similitudine uerborum*, quattuor *De utilitate sermonis*— “præparationem” quamdam, sed potius prolixam et strictam de iis rebus disputationem; tum, intentionem in indicem *De utilitate sermonis* intendenti, medulla et sanguis eius apparet “utilitas sermonis”, haud “uerborum” (Varro *ling.* 8,12,1), nec “nomina” (Varro *ling.* 9,33,3) neque “orationis” (Varro *ling.* 8,11,1; 9,33,3), quæ uerborum commisuræ crebræ sunt in libris *De lingua Latina* quos de utilitate Varro fecit. Dein, peritissimus omnium ac defensor ‘anomaliæ’, scilicet Crates Mallensis, libros confecerat *Περὶ ἀνωμαλίας* suum magistrum Chrysippum

presse secutus (Varro *ling.* 8,36,1; 9,1,1) quos libros Varro dicitur usquequaque in octavo *linguæ Latinæ* discussisse (WEISBERGER 1943: 353), cuius indicem uerisimiliter, quoddam principium imitationis persecutus in nominatu librorum imponendo, ut in præfatione illustrauimus, siue imitatus esset noster siue planioribus uerbis in Latinum uertisset, si nouas controuersias de *anomalía* suscitare uoluisset, minus enim indicem obscuriorem indidisset *De utilitate sermonis*, in quo magis uidetur custos «sermonis» (Sen. *ep.* 95,65) et «uocis articulatae» (Aug. *sol.* 2,19) eminere, sermonem ipsum igitur potius quam historiam uerborum, uirtutes eius perpendere potius quam artem meditari (GREBE 2001: 137–9). Dicitur tamen uox *anomalía* male apud Romanos audiuisse, sæpissime igitur pro ea *consuetudo*, ut diximus, extitisse (sic apud Quintilianum *inst.* 1,6,43; GREBE 2001: 152): discrimen igitur, si de uerbis sermo est, oritur inter ‘similitudinem’ et ‘consuetudinem’, ut inter ‘analogiam’ et ‘anomaliam’, nam ‘consuetudinem’ parit ‘utilitatem’, at non est ‘utilitas’ per se.

Postremo auguratur COLLART (1962: 122) ex frequentia uocabuli *anomalíæ* minima apud antiquos —quod bis tantum in toto corpore grammaticorum illius KEIL profertur— nullam siue leuissimam fuisse apud antiquos de hac re disputationem, nullam enim aciem grammaticorum qui *anomaliam* contententes *analogiam* respuerent, atque eo potius rem a Varrone ita *bifronte ratione* dispositam fuisse ut de his duabus formis linguæ commodius et fuisius per contentionem disputaret, quoniam rationes linguæ, quæ apud Græcos longos occupauerant sermones, in litteris Latinis autem inusitatae et nouæ —contra TRAGLIA (1962: 139). Huc adde quod e uerbis Diomedis (1,439 KEIL) colligitur, constitisse ‘latinitatem’ quattuor fundamentis iuxta Varronem, uidelicet «natura, analogia, consuetudine, auctoritate»; ex quo iudicio *analogia* et *consuetudo*, haud *utilitas*, diuersas tenent partes.

Difficilius igitur uidetur nobis fingere Varronem opera integra ac diuersa his rebus consecrauisse quæ tempore labente in eodem loco, quantum a Diomede rescitur, quasi fundamenta linguæ collocauit (DELLA CORTE 1962: 134). Denique quoniam nullum est uestigium in libris *De lingua Latina* illius “ænigma” quod Charisius Varroni tribuit, colligimus pertinere illam mentionem Charisii potius ad libros *De sermone Latino* quorum maxima pars periit.

2.23. DE SIMILITVDINE VERBORVM

Post Hieronymum in catalogo, unum est testimonium Charisii (1,91 KEIL) quod de hoc opere Varronis aliquid doceat: *pix ut ait Varro de similitudine uerborum II*. Etenim, seu a fide grammatici ipsius seu a cura et diligentia ipsius notitiæ—in qua quidem numerus additur uoluminis, quod signum certioris notitiæ haberi solet—, nullus est qui opus istud in controuersiam uocetur, quamuis idem argumentum in *De lingua Latina* libris nono uolumine Varro tetigerit —‘similitudo uerborum’ est iunctura Latina qua de ‘analogia’ disserens Varro usus est (*ling.* 9, 93; CARDAUNS 2001: 38)—, quin etiam, quamuis inserat noster in libros *De lingua Latina* septuaginta et tres formas uocis *similitudinis*, quarum uiginti et septem in ablatiuum conformantur, semel *de similitudine* dicat.

At contendunt plerique Varronem in libris *De lingua Latina* uberius id disputauisse quod in opere *De similitudine uerborum* prius contigerat et quidem extremis digitis et tamquam fundamenta iacens quæstionis (FUNAIOLI 1907: 185). Nobis autem suspicio manet: nam uolumina tria *similitudini uerborum* dat Varro iuxta Hieronymum, et totidem uolumina in *linguæ Latinæ* libris in *similitudine uerborum* uersantur—VIII, IX et X. Vno uero obstaculo impedimur ne inscriptionem *De similitudine uerborum* respuamus et in libros *linguæ Latinæ* redigamus, quod uerbum “pix” de quo Charisius mentionem facit, in uoluminibus *linguæ Latinæ* qui quæstiones agitant de “similitudine uerborum” neque apparet neque uestigium eius ullum.

Cadit igitur liber *De similitudine uerborum* in numerum operum Varronis, de cuius inscriptione tantundem tandem corroboratur quod in aliis libris ubi magister ac præceptor cuiusuis disciplinæ scholasticæ Varro se præbet: nihil nouum igitur nec inopinatum nec contra morem seu traditum seu suum constat.

2.24. DE VITA POPVLI ROMANI

Est apud grammaticos huius inscriptionis copia multa: Seruius (*ad ecl.* 7,33 THILO; *ad Æn.* 7,27 THILO), Charisius (1,126 KEIL); Asconius Pedianus (*ad Ciceronis orationes in Pisonem* 22,52; KETTNER 1868: 7) hos libros *De uita populi Romani* nouerunt; Nonius præterea lemmata plus centum collegit quibus inscriptio refertur *De uita populi Romani* (LINDSAY 1903: 977–8), quæ summa fragmentorum Varronis tanta præterquam in *Menippearum* fragmentis non est; quibus adde Hieronymum in catalogo et multorum aliorum excerpta, ubi inscriptio haud nomine proprio laudatur, perspecta tamen atque pensata, nisi a Varrone, aliunde demi non possent —curiosius inquirentes ad KETTNER (1868: 11) relegamus recensionemque eius eximiam et diligentissimam.

Ex quibus uestigiis dicitur propositum Varronis et studium Antiquitatis sic ut nusquam maius patescere (KETTNER 1868: 7–8), WESSNER (1906: 460–72), DAHLMANN (1935: 1243–5), quo indutus Varro omnia *realia* Romanorum litteris prosequi contendit, tamen non ut cupiditatem quamdam inanem peruestigandi impletet ac antiquariorum more omnia colligeret quasi tropæa uitæ Romanorum, at ea mente persuasus et hoc unum principium sibi ratus, quod in antiquis moribus atque institutis Romanorum omnem gloriam atque uirtutem sui populi constabat. Scripsit enim KETTNER (1868: 8) Varronem «non ieiunam composuisse rerum gestarum narrationem uel antiquitatum enchiridion sed breui in tabella et ut capita tantum poneret, exhibuisse imaginem Romæ». Quæ quidem pertinax uoluntas inuestigatoribus Varronis miraculo non erit, quippe qui aciem et ingenium, tempus et impensam tantam beneficio Romanorum subiunxerit fastigium eorum et culmen quoquouersus persecutus.

Quatenus ea mens hoc in opere peruagauerit, ut resciamus, quibusque in rationibus uersaretur, conducit haud mediocriter ipsa inscriptio, unde eam Varro deprompserit, utrum enim antiquiores fuerint quos imitatus Varro nomen illud suo operi indideret seu aliqua ex parte aptaret, an nouus fuerit index atque omnino in conspectu litterarum Latinarum inusitatus. Cuius condicionis unum est indicium et quidem leue in opere Græco Dichæarchi quod est *Βίος Ελλάδος* siue *Περὶ τοῦ τῆς Ελλάδος βίου*, quam inscriptionem diligentissime AX (2000: 348) excussit ex tribusque sensibus qui temporibus Dichæarchi poterant nomini *βιῶ* referri —scilicet ‘tempus’ siue ‘ætas’ hominum, ‘uictus’ et ‘cultus’— idoneum duxit ac appositum ‘cultum quotidianum’. Quem enim noster, ait AX, et euoluit et aliquatenus secutus est, si minus quod ad finem ultimum attinet, qui apud Varronem latius pertinebat quod ad doctrinam omnium sui temporis Romanorum augendam spectabat, sane quod ad nomen et dispositionem operis accedit, etiam si illi libri eorumque auctorem apud Varronem reticeantur (KETTNER 1868: 4; DAHLMANN 1935: 1245; FERENCZY 1989: 355).

Affirmauit LEHMANN (1992: 279) ea præ aliis Varronem notauisse quæ ad hominum societatem eiusque progressus et uicissitudines spectarent itemque BAIER (2007: 263) illud illustrauit, quam multum ad usum et utilitatem per experientiam rerum et imitationem essent homines consecuti; ad propositum præcipiendi SALVADORE (1978: 290) cum primis inspexit dixitque multa ibi collecta et priuata et publica necnon sacra quæ animum hominum indolemque eorum in meliorem condicionem restituerent. Alii uero ad historiam Romanorum magis tetenderunt: collustrauit enim KETTNER (1868: 8) fuisse ante Varronis ætatem scriptores qui uocem ‘uitæ’ ab hominibus ad populos deduxerant et partes æui humani ad disciplinam historicam metaphorice adstipulabantur. Apparent utcumque argumenta Varronis librorum complurum permixta ac confusa: possent enim huic

agumento et *De uita populi Romani* et *De gente populi Romano* et *Antiquitates* quadrare et quidem apte (RAMMINGER 1985: 256). Neque in egestate indiciorum distinctius discernere datur.

Formula demum inscribendi modum præ se fert: est enim apud Varronem uel usitatissimus index qui cum *de* fingitur, nedum in libris qui ad doctrinam quamuis pertineant. Denique, fuisse hos libros gloriæ Attici conscriptos, et a fragmentis et a laudationibus testium quæ exstant didicimus (Char. 1,126 KEIL); quin etiam fuisse nomen *Attici* in titulo ipso operis laudatum KETTNER (1868: 3) coniecit, Varronem «quodam prudenti consilio» adductum Atticum in titulum suum consulto induxisse uoluisse: erat enim ille studiosissimus Romanorum *Antiquitatum* neque minore fama et nomine præditus.

2.25. DE VITA SVA

Laudat Charisius uitam quam Varro de semetipso scripserat (1,89 KEIL): *nam et Varro de uita sua non tantum huius Sarapis declinauit sed et Isis, quod paulo est durius*; et apud Hieronymum in catalogo licet etiam 'uitam' Varronis uindicare quam, quoniam erat in manuscriptis *De suauitate* relatum, inscriptionem talem et CHAPPUIS (1856: 122) et RITSCHL (1877: 439–40) pro *De sua uita* iure emendauerunt. Inter hos uero consensus in inscriptionis dispositione abest: *De sua uita* dedit Hieronymus, *De uita sua* autem Charisius consignauit. Vter titulum tradiderit rectius, id difficile dictu: nam discrimen quod ad argumentum attinet nullum neque quidquam additur detrahiturue uno uel altero titulo comprobato.

Quæ ratio dispar indicis tradendi eo orta duci potest quod tituli qui ad uitæ descriptiones referebant tam arcte ac stricte sibi non constarent, quoniam argumentum illorum operum esset undique circumscriptum, plane enim definitum. Confert tamen in titulis conquirendis tantum diligentiae collocare quantum ad rectam ac genuinam inscriptionum formam conducat, quo accuratius possint ipsæ inscriptiones a denominationibus quibuscumque differri. Cogimur enim, quoniam dissensio apparet inter testes, ut eorum fidem ac obseruantiam in litterarum monumenta perpendamus eaque acceptiora ducamus quæ lege antiquitatis magis teneantur —quo antiquior eo fide dignior (BALLESTER 1991: 142): qua condicione Hieronymus præstantior euadit, uidelicet inscriptio *De sua uita*, cuius auctoritas Suetonium repetit (§ 1.3).

Ne ab huius operis monumentis discedamus, uoluit DAHLMANN (1935: 1250–1 et 1948b: 365–6) præter Hieronymum et Charisium, etiam Plinium (*nat.* 35,170–3; 3,101; 16,7; 7,115; 2,209 et 7,176) in testimonium adhibere, Seruium (*ad Æn.* 11,743 THILO): *Varro cum de suo cognomine disputaret, ait*

eum qui primus Varro sit appellatus, in Illyrico hostem Varronem nomine quod rapuerat et ad suos portauerat, ex insigni facto uocabulum meruisse, et Macrobi-um (*Sat.* 3,18,13): *nux terentina dicitur quæ ita mollis est, ut uix adtrectata frangatur, de qua in libro Fauorini sic reperitur: item quod quidam Tarentinas oues uel nuces dicunt, quæ sunt terentinæ a tereno, quod est Sabinorum lingua 'molle', unde Terentios quoque dictos putat Varro ad Libonem primo, non quod hi indicem ipsum Varronis De uita sua laudarent, sed quia notitias multas uidebantur deprompsisse ex opere quod nisi uita Varronis nullum posset postulari nisi inconsideranti.*

Commemorabat enim Seruius (*ad Æn.* 11,743 THILO) in commentariis suis Varronem originationem sui ipsius cognominis enarrauisse, quod argumentum duxerat CICHORIUS (1922: 200) inter *locos communes* et consuetos in 'uitis' quas Romanos iuuit depingere. Hoc excerptum Seruii tamen DAHLMANN (1948b: 367) ad Macrobi-um (*Sat.* 3,18,13) reportauit in eum locum ubi ille originem iactabat adiectiui quod est 'tarentinus-terentinus': nam dicebat Macrobius eam originem ex Fauorino se dempsisse, qui inuicem ex libro Varronis titulo *Ad Libonem* excerpisse se fatebatur. Quæ enim excerpta si accurate perpendimus, iisque addimus quod quæstiones utrobique iactantur de cognomine quod est Varro —apud Seruium— et de nomine Terentio —apud Macrobi-um—, recte DAHLMANN (1948b: 367) collegisse dicetur quod utrumque fragmentum de opere quod Varro de sua uita scripserat demptum erat, quod opus et *De uita sua* et *Ad Libonem* promiscue apud antiquos nuncuparetur.

Neque miraculo est quod alii aliter idem opus appellarent, qui quidem siue argumento, siue eius usu nomine cui opus erat dicatum, siue utraque parte inscriptionis prorsus eundem librum significare uellent (DAHLMANN 1948: 368b). Alia sunt præterea exempla eiusdem fortunæ in incriptionibus Var-

ronis operum: sic enim apud Priscianum (2,8 KEIL) legimus *Varro in II de antiquitate litterarum*, scilicet argumento operis nuntiato *De antiquitate litterarum*, quem quidem librum Pompeius grammaticus (5,98 et 5,108 KEIL) pro *libris ad Accium* retulerat (RITSCHL 1877: 469); neque in opere *De lingua Latina* aliud contingit, quem librum Priscianus (2,90 KEIL) per argumentum commemorauerat —*Varro in libris qui sunt de lingua Latina*—, Charisius autem (1,73 KEIL) per eum cui Varro librum quemdam illius operis consecrauerat, id est *Varro ad Ciceronem*. Soliti sunt enim scriptores Latini eum laudare cui opus suum consecrabant siue in præfatione libri siue in primis eius capitibus, unde ad ipsam inscriptionem uel sæpissime defluerunt. Contingit item nonnumquam complures inuenire quibus singuli libri eiusdem operis dedicarentur, uidelicet apud Varronem in *De lingua Latina* (§ 2.14) et *Res rusticæ* (§ 2.39); non est igitur credendum fuisse *Ad Libonem* membrum alterum ipsius tituli, at amplificatio quædam qua titulus ipse ornabatur nec in omni operis mentione necessario inducebatur.

De titulis quibus soliti sint scriptores Latini Vitas quas scripsissent nuncupare

Romani enim magis in humanioribus disciplinis eruditi necnon ipsi scriptores in suam uitam depingendam haud raro incurrerunt, quin immo has uitæ uicissitudines in tam diuersis atque omnino disparibus operibus sunt persecuti ut diuersi indices atque nominationes animaduertantur. Ex qua condicione contendit CANFORA (1989: 11–2) posse esse ex numero ‘uitarum’ libros tam dispares tamque diuersos ut *Catonis ad Marcum filium* atque priora capita Sallustii *De coniuratione Catilinæ*, quorum auctores formulam suam uiuendi, cuicumque disciplinæ sese consecrarent, siue agriculturæ, siue rei publicæ siue litteris uel philosophiæ, a uituperationibus obtrectatorum defendendam curauerunt, laudibus sustulerunt, culpam haud minus uel alienas accusationes a se abegerunt.

Cicero quidem in operibus non paucis sicut *Hortensius*, *De finibus*, *Academica posteriora*, *Tusculanæ disputationes*, *De diuinatione* et etiam *De Archia poeta*, sese ad philosophiam totum dedisse animose atque audacter propugnauit (CANFORA 1989: 19-20 et 22), neque de uita eius hi tituli loquuntur. Itemque quam certo documento eius uitæ sint epistolæ quas omni tempore atque loco exarauit, nemo dubitare poterit, neque ob earum titulos solent inter 'uitas' scriptorum talia scripta numerari. Item contigit epistulis Senecæ atque Plinii (CANFORA 1989: 29 et 38). Licet igitur affirmare quod, ut in numero operum quæ *descriptiones uitarum* siue *autobiographias* attingunt quibus libri concludantur, plurimum confert quid nominis sit illis operibus inditum, quod nomen ab ipso auctore haud semper pendebit, immo uero quantum erit in fortuna temporum et testium positum, litterarum antiquarum studiosi ad unum testari poterint. Genera litterarum, ut monet distincte SILES (1983: 220), sunt a fundamentis et singularibus notis excutienda, haud a nominibus quibuscum memoria hominum eorum specimina nupauerit.

In numero enim uitarum descriptionum siue, sit uenia uocabulo hodierno, in genere *autobiographico*, satius ea opera erunt quæ ad uitam sui auctoris strictim per titulum constringantur, uidelicet Ciceronis *De consulatu suo*, *De temporibus suis* siue *De consiliis suis* —quod opus, teste CANFORA (1989: 29) Bœthius, Charisius et Augustinus laudauerunt— aliaque uelut Varronis *De uita sua* et *De reditu suo* Rutilii Namatiani. Licet iuxta eos Augustini *Confessiones* et *Retractationes* uindicare quæ enim modo haud laxo, propter tituli naturam et uim, ad suum conditorem pertinent. Possumus igitur colligere, horum operum titulis inspectis, quæ tam arcte ad uitæ argumentum reuocantur, quod duæ sint rationes quibus genus *autobiographicum* nomen suum apud Romanos inuenerit, quarum prior id genus tituli profert in quo præpositio *de* et pronomen reflexiuum non desunt, nomen autem substan-

tium pro argumento conformabitur: *uita, reditus, tempus*; altera quæ ad titulos pertinet qui nominibus diuersis componuntur nec in eiusmodi titulis, uelut apud Augustinum in *Confessionibus* siue in *Retractationibus*, ipse operis conditor expressis uerbis indicatur.

Plerumque tamen satis non constat inscriptionem siue nominationem nobis traditam illam fuisse ac eandem quam auctor imposuerat, cum ipse nec opus laudet nec usquam in eius incidat mentionem. Nulla est contentio quod ad carmen Ciceronis *De consulatu suo* attinet, ex mentionibus quæ apud ipsum Ciceronem reperiuntur (*diu.* 1,2,17 et *Brut.* 132) itemque de opere *De temporibus suis* (*fam.* 1,9,23); in oratione uero *Pro domo sua* durius ambigitur quoniam nullæ sunt apud Ciceronis huius operis mentiones. Sin uero in meditatione uersamur Rutilii Namatiani *De reditu suo*, maximus est scrupulus quod de inscriptione nihil apud eum legatur indeque controuersia haud minores atque alii alium titulum placitum ducunt uelut *Itinerarium, Iter, Iter Gallicum*. Quin etiam, aliquæ sunt inscriptiones duplicis naturæ in qua duæ coniunguntur nominationes, quarum altera ad titulum magis pertineret, altera autem ad argumentum (CONDOM 2000: 35–6). Attamen MÜNZER (1942: 1256) uitio uertit quæ nominationes illius operis *Iter* siue *Itinerarium* referunt easque per contaminationem ab antiquioribus operibus argumento haud dissimilibus explanat ut Horatii *Itinere Brundisino* et Ouidii *Itinere Milesio*. Est enim aliarum inscriptionum contaminatio causa multa ac frequens nominationum nouarum (§ 2.23). Multo adstrictiores indices apparent ut *Confessiones* siue *Retractationes*, quæ et comprobantur ab ipso actore (*conf.* 9,8; 9,13; 10,3; 10,34; 12,16 et 12,2) eiusque uoluntatem quasi sapiunt per notas quasdam naturales et proprias (BALLESTER 1991: 142) et denique, qua exsilitate atque breuitate sunt, ad hodiernas rationes inscribendi magis accedunt.

De Varronis 'uita' tamen nihil est quod indicium afferat certum huius operis, nec ab ipso auctore nec ab iis qui in hanc inciderint inscriptionem, nihil præterea in specie huius tituli quod miremur cum tam crebræ sint apud Varronem eadem atque pari ratione conscriptæ inscriptiones —scilicet cum *de*. Quæ enim formula inscribendi eo frequentius reperitur primum, quo minore artificio atque ornatu sint opera sic nuncupata, maiore autem doctrina aut studio peruestigandi et edocendi; dein, cum constet aliud existisse opus apud Græcos uel Latinos quod iisdem rationibus, consiliis siue propositis sit conscriptum unde formulam inscribendi parem imponere. Itaque, Varronis inscriptioni *De sua uita* omnes dabis calculos, quoniam et antiquior est apud Romanos inscriptio *De uita sua* —dicitur enim Scaurus uitam suam ante Varronem depinxisse (Cic. *Brut.* 112: *huius et orationes sunt et tres ad L. Fufidium libri scripti de uita ipsius acta sane utiles*)— et ornatu ullo in eiusmodi libri opus est, nec uero generi Varronis dicendi neque naturæ operis et argumento neque ætati auctoris (BALLESTER 1991: 143) repugnat *De sua uita*.

DE VTILITATE SERMONIS (*uide* 2.22, § DE SERMONE LATINO)

2.26. DISCIPLINARVM LIBRI

Testimonia huius operis aliqua nobis exstant, ea tamen spe minora, cum tantum nomen auctoritatemque tam magnam per libros suos *Disciplinarum* Varro captauisse diceretur, documenta eius tamen haud plura sint quam in aliis operibus Varronis *minoribus*. Nam habemus, naturali ordine seruato, illa Vitruuii 7, præf. 14: *item Terentius Varro de nouem disciplinis unum de architectura*; Gellii 10, 1, 6: *Verba M. Varronis ex libro disciplinarum quinto*, et 18,15,2: *Marcus etiam Varro in libris disciplinarum scripsit*; Nonii 435,8; 135,10 et 551,12 LINDSAY: *Varro in disciplinarum libris*; Hieronymi catalogum: *disciplinarum IX*; et denique Cassiodori *Institutiones* 109,15: *Dialecticam uero et rhetoricam Varro in nouem disciplinarum libris tali similitudine definiuit* —quod fragmentum ita recensuit SIMON (1966: 92), apud DAHLMANN (1935: 1255) uero Isidoro adsciscitur.

At ea hactenus notauimus quæ indicem proferunt proprio nomine ac pleno: uerum tamen multa alia colliguntur excerpta quæ huic operi Varronis uindicantur eaque ex libris Augustini, Martiani Cappellæ —secuti Varronem in eo præsertim quod ad *lexicum geometricum, grammaticum et astronomicum* pertinet, non patet tamen Martianum libros Varronis manibus suis ipsius euoluisse (SCHIEVENIN 1998: 492)—, Isidori dempta (SIMON 1966: 88–102), quorum memoriam, quoniam nec in nomine nec in inscriptione ipsius operis hi commorentur, immo prætereant et argumenta ipsorum librorum potius spectent ac perpendant, nos non persequemur —accuratissimas horum testimoniorum recensioni apud SIMON (1966: 88–102) et RITSCHL (1877: 352–400) leges.

Nihilominus hæc indicis uel inscriptionis prætermissio eo facta esse potuit quod alii opus Varronis *Disciplinarum*, cum euoluissent, ex parte aliqua fe-

cerint eaque excerpserint quæ in uno uel altero libro locum haberent. Nouem enim libris, quantum a testibus rescimus, Varronis *Disciplinæ* constiterunt, scilicet *Grammatica, Dialecta, Rhetorica, Musica, Geometria, Astronomia*, ut antiquitus sanctum erat, quibus addidit noster singulos de *Architectura* et *Medicina* libros. Dicitur enim Cato genus *encyclopedicum* in litteris Latinis esse auguratus quem secuti coluerunt Varro et Celsus iisdem fere temporibus: at Varro utrumque superauit et culmen produxit suum et decus, nec modo ad Plinium, qui easdem uias exemplo Varronis erat continuo emensurus, sed usque ad medium æuum ubi conspectus doctrinæ atque eruditionis ab eo conformati inualuerunt, maximum eius ornamentum et fastigium (Ax 2005: 19; DOODY 2009: 7).

Itaque in hos libros ad libitum et studium oculos et intentionem unusquisque coniecit. Cassiodorus enim *Geometriam* Varronis in libris suis *De institutione diuinarum litterarum* plus semel laudauit, altero fragmento 157,11 (apud SIMON 1966: 93): *Mundi quoque figuram curiosissimus Varro sublongæ rotunditati in Geometriæ uolumine comparauit, formam ipsius ab oui similitudinem trahens quod in latitudine quidem rotundum sed in longitudine probatur oblongum*; altero quod a commentariis REITZENSTEIN (1885: 516) dempsimus: *geometria Latine dicitur terræ dimensio [...] Sed Varro peritissimus Latinorum huius nominis causam sic exstitisse commemorate dicens prius quidem homines dimensiones terrarum terminis positas, uagantibus populis, paucis utilia præstitisse, deinde totius anni circuli menstrualis numero fuisse partitos; unde et ipsi menses, quod annum metiantur, dicti sunt.*

In qua re tamen sententiæ animi ancipites, quoniam sunt qui defendant alios fuisse libros Varronis *De geometria* præter *Disciplinarum* librum (RITSCHL 1877: 389–90), alii uero in alterutra parte disputant contenduntque pertinuisse non solum hæc fragmenta Cassiodori ad Varronis *disciplinarum*

librum *de geometria* (SCHINDEL 2006: 1089), sed alia ipsius Cassiodori ueluti Varro *de astrologia* (155,11 apud SIMON 1966: 92), *de grammatica* (ipse RITSCHL 1877: 359), *de arithmetica* (SIMON 1964: 142–3 et 1966: 92) siue *de dialectica* (Gell. 16,8, 1–6; BARATIN 2001: 21), quæ non in opere quodam præcipuo ‘de astrologia’, ‘de grammatica’, ‘de arithmetica’ et ita porro coacta erant, sed in singulos libros *Disciplinarum* distribuebantur, ut ueri similis uideretur. Sunt præterea Varronis excerpta apud Plinium nonnulla (*nat.* 2,114, 119–120; 3,50–51; 3,59; 3,89; 3,108 aliaque) et Gellium (10,7) aliosque quæ ad orbis terrarum descriptionem pertinent nec possunt *Antiquitatum* capitulo ‘de locis’ (§ 2.3) comprehendi quippe ibi, teste Augustino (*ciu.* 6,4), Romam solam Varro attigisset: dicuntur item ea ad libros Varronis *De geometria* pertinuisse (REITZENSTEIN 1885: 515–51).

Transeamus nunc ad inscriptionem *De mensuris* quam unum fragmentum Prisciani (2,420 KEIL) in elenchum Varronis adsciuit: “*infit*” cuius Varro in mensuralibus (*alias* in mensuris) *primam ponit personam infio*. In quo fragmento nihil præterea certi, nihil non infirmi ut, omni dubitatione sublata, affirmetur Varro *De mensuris* opus conscripsisse integrum. Quoniam constat libros fuisse Varronis *rerum rusticarum* ubi de mensuris uerba fiunt (1,10) iisque Prisciani ‘de mensuralibus’ recte conuenirent: est enim sermo de agri mensuris apud scriptores *rerum rusticarum* frequens (Col. 5,3,9; Plin. *nat.* 35,80,8). Neque absonum erat illud Prisciani ad ipsos *De geometria* libros *disciplinarum* adiungere ubi dimensiones terræ, ut index ipse declarat, noster complexus est (SIMON 1966: 98). RITSCHL (1877: 475) uero pertinaciter disputat opus fuisse *De mensuris* et testimonia ulteriora perhibet Isidori Hispalensis in quibus tamen index *De mensuris* haud proprio nomine confirmari potest.

Eadem condicione uti uidemur cum sermo est de operibus Varronis *Rhetoricorum libri* et *De principiis numerorum*. Quorum priores Priscianus (2,489 KEIL) modo edocuit, at ad librum *Disciplinarum de rhetorica*, ait RITSCHL (1877: 357), accedere uidetur. KLOTZ (1911: 13–4) uero indicem perperam dictum habet, at ex errore nactum æstimat pro libris *rerum humanarum*; DAHLMANN (1935: 1253) denique unus libros *Rhetoricorum* contendit, quorum si plures mentiones et firmiores non erant, ideo contigisse ducebat quod Cicero alios de arte rhetorica scriptores et indagatores usquequaque sua gloria et nomine obscurasse.

De principiis numerorum uero, quoniam præter Hieronymum qui hunc librum Varronis recensuit, nullum est indicium certum, quo possit inconcusse affirmari Varronem eiusmodi opus conscripsisse, acriores sunt controuersia. Nam adhibet RITSCHL (1877: 442) in testimonium fragmenta Pseudo-Augustini grammatici —*Varro in libris numerorum*—, ubi tamen præcepta grammaticæ de numerorum declinatione tradere uidentur (RITSCHL 1877: 363), et Gellii (18,14) —*qui Latine de numeris scripserunt*—, quibuscum tamen inscriptio Hieronymi *De principiis numerorum* uix conferri potest. Gellius enim ‘de numeris’ disserit quos Romani non ausi sunt in sermonem uertere patrium et quorum rationem et scientiam ne in libris quidem philosophorum percipi possunt (Gell. 18,14). Sed qui hi numeri sint, ab eodem Gellio breui illustratur: nam memoria recolitur in eadem paragrapho de Varronis «herois uersibus» (Gell. 18,15), scilicet uerba Varronis de uersibus epicis siue hexametris, super quibus, ut ipse indicat Gellius, Varro in libris *disciplinarum* obseruationes metricas quasdam collegerat.

Quam materiem de rebus metricis, nisi testimonium Gellii peruium haberemus, in libros inseruissemus quos Varro *De poematis* fecit (§ 2.18), ubi

eiusmodi omnia attigit; siue ad *Hebdomades* (§ 2.32) retulissemus, ubi nonnulla enarrantur de «uirtutibus potestatibusque» numerorum (Gell. 3,10,1–10) siue ad libros *De musica* ipsarum *Disciplinarum* (PIZZANI 1976: 473). Eas obseruationes ad *Disciplinarum* libros *de arithmetica* satius pertinuisse dixit SIMON (1966: 95). In libro enim *musicæ* agitauit Varro quæstiones de *prosodia* idque, ait MAAS (1913: 159), ratione quasi geometrica. Sit uni uel altero libro argumentum numerorum tribuendum, uidetur nobis ex testimonio Gellii patere esse apud Varronem sermonem numerorum de rebus metricis poeticisque neque esse *de principiis numerorum* nisi argumentum minus quod Varro in aliquo libro *Disciplinarum* percurrerit: quodsi Hieronymus, uel potius Suetonius, inscriptionis instar in indicem retulit suum, nulla est causa nisi societas et ambiguitas huius generis inscriptionis cum enuntiatis Latinis per quos argumenta tractanda et euoluenda significantur.

Verum est tamen quod inter doctissimos constat et ex compluribus testibus Antiquitatis firmari potest —apud PRÄCHTER (1911: 407) enim laudantur inter alios Gellius, Macrobius, Martianus Cappella, Censorinus, Fauonius, Augustinus (cum primis *ciu.* 9,30)—, Varronem altissime rationibus numerorum studuisse Pythagoricaque de his rebus præcepta penitus tenuisse, quippe enim a Nigidio Figulo audiuerit (Gell. 4,9,1: *homo, ut ego arbitror, iuxta M. Varronem doctissimus*; SOMVILLE 1964: 39) eique leges numerorum curæ semper fuisse quas quasi sacras obseruauit, ait BAYET (1966: 194). Sint multa testimonia quæ ad commemorationem huius operis *De numeris* nos ducant, sint haud pauca uestigia quæ de Varronis doctrina pythagorea alii collegerunt (*rust.* 1,8 et 2,3; DAHLMANN 1935: 1261; BARWICK 1964: 39–50), sit species inscriptionis argumento conueniens atque, ut par erat materiei, uerborum tenuitate atque decore dicendi moderato composita, nihilominus *De principiis numerorum* nisi apud Hieronymum nominatim non laudatur. Vnum igitur testem repperisse eumque parum sibi constantem non adducit

nos ut elenchum Varronis hoc indice ditemus, cum scientia ac ratio numerorum, ut Gellius potissimum innuit, in aliis disciplinis et operibus uersabatur.

Vt pensum *disciplinarum* denique absoluamus, de titulo pauca dicamus et principium Varronis in opere inscribendo illustrare temptemus. Namque materiem harum disciplinarum atque studiorum in Græcia totam ortam didicimus ibique meditatam, iuuat uero peruestigare unde Varro nomen deprehenderet suis libris. Nam a Græcis *ἐλευθέροις ἔστι τρία μαθήματα* (Plato *leg.* VII 817E), *τοσάδε τοίνυν ἐκάστων χρή φάναι μανθάνειν δεῖ τοὺς ἐλευθέρους* (Pl. *leg.* 819 A), ut apud Platonem legimus, siue ex Aristotele *Παιδεία ἐλευθέριος* siue *ἐγκύκλιος, ἐγκύκλια διακονήματα* (pol. 1,7,1255 B 25) siue *ἐγκύκλιοι διακονίαι* (pol. 2,5,1263 A 21), nomina sumpserunt Romani sua, ut uestigium apud Quintilianum aliquod legimus, cui «orbis ille doctrinæ quam Græci ἐγκύκλιον Παιδείαν uocant» (1,10,1) ad calamum plus semel uenit. Alii autem nomina maluerunt *encyclios disciplina* (Vit. 1,1,12 et 6, præf. 4), at ad naturam ac indolem potius quam ad ordinationem earum plerique spectarunt cum uocentur *disciplinæ ingenuæ* (Cic. *de fin.* 2, 80) seu *ingenuæ* et *humanæ artes* (Cic. *fin.* 5,74; *de orat.* 3,21), *bonæ disciplinæ* et *honestæ* (*ad Her.* 3,13 et 4,66), *illustres disciplinæ* (Col. 5,5,15), *altiores diciplinæ* (Quint. 2,1,3 et Gell. 1,9,3); alii dein *liberales artes* (Cic. *inu.* 1,35; Sen. *ep.* 88, 20; Val. Max. 8,11,1), *liberalia studia* (Sen. *ep.* 88,2) siue *liberales disciplinæ* (Suet. *Claud.* 3,1; *Nero.* 53,1; *Galb.* 5,1; Quint. 12,7,8; Sen. *ad Pol.* 2,5 et *dial.* 10,7,3; 11,2,5; Vell. Pat. 2,59,4; Gell. 7,17,1; 15,17,1), alii denique *sæculares disciplinæ* (Isid. *et.* 2,71,41 apud DAHLMANN 1935: 1258).

Quibus fragmentis perspectis, duplex coniectura de titulo Varronis *Disciplinarum* nobis apparet: primum, fuisse *disciplinas* apud antiquos aliquo ornatu auctas uidelicet *liberales, sæculares, illustres, bonæ, honestæ, altiores*

quæ uero omni lumine omisso apud Varronem in inscriptione prodeunt. Refert AX (2005: 11) quod ualuit 'disciplina' ætate Varronis quasi 'ars liberalis', quod tamen concedere nequimus cum uocabulum tam latius patere uideatur ullo ornatu apposito (LEWIS & SHORT 1967: 571 s. u.). Index igitur Varronis breuiatus, correptus, exilius ad nos peruenit, ideoque factum esse potest, quod in diffusione ipsius operis et diuulgatione, si multæ fuerunt, nomen cum facilius tum commodius præstaretur *Disciplinarum*, quippe rationi, methodo et scientificæ indoli consentaneum; dein, altera est causa quod indices potius laudarentur singulorum librorum, minus enim index totius operis; denique, quod ne index esset proprius et integer huius operis, sed nominatio quædam quæ ex ipso opere argumento et materia delabere-tur. Non est enim abs re principium uindicare quoddam siue formula con-taminationis, id est, nominatio est nobis huius operis tradita, minus tamen est locus inscriptionis concedendus, nec a calamo ipsius auctoris orta ui-detur, uerum tamen a consuetudine et utilitate imposita quod et argumen-tum et pateret et affatim diuulgatum et apertum esset.

Cum SCHANZER (1986: 272) enim minus stamus, qui subiecit esse indicem uerum huius operis *Libros Musarum*, proinde ac Aurelius Opilius commen-tarios suos nuncupauerat (ZILLIACUS 1938: 35; SÁNCHEZ 2013: 95). Quæ ins-criptio in uerbis Ciceronis nascitur quæ de Varrone in *Academicis* 1,2,7 di-xerat: *silent enim diutius quam solebant Musæ Varronis, nec tamen istud cessare sed celare potius quod scribat existimo*, necnon ab aliis scriptoribus ueluti Pli-nio qui titulum illum recoluit (præf. 24) quasi usitatum apud Græcos et quidem felicissimum, necnon Gellius (præf. 6). At Varro, ut nostra fert opi-nio, ad utilitatem et præceptionem petinacius tetendisse hoc in opere ui-detur, ubi omnes *disciplinas* describendas curauit, potius quam ad flores et decus dicendi quæ ab inscriptione ut *Libri Musarum* effluerentur. Talis ui-detur esse condicio Varronis in inscriptionibus indendis, ut ingenium et

acies stili iis operibus seruaret in quibus uoluntas docendi partes haud primas obtinebat. In quibus inscriptionibus, si non tantum acuminis, at utilitatis plus.

Imago 8: Signum Varronis in foro Oberdan

2.27. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΣ

Quam inscriptionem legentes non possumus facere quin miremur Gellium unum monumentoque uno suarum *Noctium Atticarum* (14,7,1–2) hunc Varronis *Isagogicum* inter antiquos memoraret: *Gnæo Pompeio consulatus primus cum M. Crasso designatus est. Eum magistratum Pompeius cum initurus foret, quoniam per militiæ tempora senatus habendi consulendique, rerum expers urbanarum fuit, M. Varronem familiarem suum rogavit uti commentarium faceret εἰσαγωγικὸν —sic enim Varro ipse appellat—, ex quo disceret, quid facere dicereque deberet, cum senatum consuleret.*

Est enim inter libros qui decursu sæculorum Varroni tribuuntur ratio satis dispar atque promiscua ac multicupida uarietas ad notitiam et cognitionem eorum futuram quod attinet, ex eo quo in lucem edita fuerunt, ipso Varrone uigente, usque ad recentissima tempora: nam iuxta ea quæ nomen haud mediocre sua ætate captauerint, alia exstant quæ mox erant peritura Varroque ipse siue ea obliuione obruta suo tempore ducebat siue iam amissa. Etenim testimonium huius *Εἰσαγωγικῶν*, qui liber arctis et adstrictis conditionibus Pompeii consulatus conscriptus est, uenit nobis a Gellio uno, est igitur in numero eorum operum Varronis quibus fortuna non arrisit, quoniam ne ipse Varro quidem huius iacturæ ignarus erat, nec auctor eius, scilicet Gellius, Varronis *Εἰσαγωγικὸν* sibi in promptu habebat, at eius notitiam sibi aliunde comparauit (Gell. 14,3): *eum librum commentarium quem super ea re Pompeio fecerat, perisse Varro ait in litteris quas ad Oppianum dedit, quæ sunt in libro epistolicarum quæstionum quarto, in quibus litteris quoniam quæ antea scripserat non comparebant, docet rursum multa ad eam rem ducentia.* At ex uno documento Gellii firmissimum indicium inscriptionis nobis patescit, quod Varro ipse, ut in primo documento apparet, nomen indidit *εἰσαγωγικὸν* —«sic enim ipse Varro appellat» (Gell. 14,7,2).

Qua sorte hoc opus Varronis iacteretur, multi litteris prosequuntur: Varro-
nem id opus in lucem non dedisse, priuatim autem Pompeio dicauisse alii
proposuerunt (DAHLMANN 1935: 1249); fuisse naturam ipsius operis, quod
tam strictim ad unum argumentum unumque uirum pertineret, eius detri-
mento ac iacturæ, nimirum cum officia consulum atque eorum munera tam
crebras atque manifestas mutationes inuito imperio subirent (MERCKLIN
1849: 429). Posthabito uero huius operis casu ac testimonio Gellii sedulitate
aliqua inspecto, naturam ipsius inscriptionis penitus inquiramus.

De genere isagogico apud Romanos

Etenim non est nobis in animo uestigia huius generis scribendi singulariter
describere, at potius ea opera recensere quæ *isagogica* inter Romanos haber-
entur indicesque perspicere quibus illa essent inscripta, eo consilio ut Var-
ronis *Εἰσαγωγικὸν*, quem cum aliis eiusmodi inscriptionibus operibusque
contulerimus, altius comprehendamus. Huc enim conducet illud memorare
quod MERCKLIN (1849: 429) explorauit ac præcepit, fuisse apud Romanos
scripta aliqua *isagogicis* consiliis ac præceptionis proposito conscripta, poti-
us quam genus proprium atque circumscriptum scribendi quod culti homi-
nes exercerent atque nomine *isagogico* adstrictè nuncuparent. Namque con-
cludebantur illis scriptis monitus atque præcepta diuersa quæ disciplinam
aliquam complectebantur ut ad optimam doctrinam atque exercitationem
conducerent (MERCKLIN 1849: 413) et, quoniam scripta talia nec generi uni
uel alteri strictim adscita erant, immo uero ad multos manabant scriptores
atque opera, eo imprimis isagogici libri apud Romanos eminebant, quippe
multiformes atque uarii, æque igitur multiformes atque uarii eorum indi-
ces.

Sunt nihilominus aliqua signa ac notæ peculiare quæ scripta id genus præ-
se ferebant et pariter exhibebant: materies erat plerumque ea dispositione

atque ordine composita qua in Græcis scriptis auctores repetere solebant —ibi enim genus isagogicum fuit ex præceptis Stoicorum antiquitus diuulgatum (NORDEN 1905: 515 et 517). Manifestum itidem uidetur quod opera isagogica ad exercitationem potius tenderent, et usum ac actum magis fouerent, necnon quod priuatis stimulis satius quam publicis et orirentur et diffunderentur quasi responsa quæ eius commodis pressius consecrarentur qui talia subsidia siue opes rogauerat (NORDEN 1905: 517 et 519).

Huc igitur epistolæ uariæ accedunt quæ enim domestico usu plerumque constringuntur (MERCKLIN 1849: 418, 421, 426), ea de causa, ait NORDEN (1905: 519), quod familiares necessitudines atque consuetudines apud Romanos longe sanctiores uiguerunt atque præ aliis institutis haud leuiter intercesserunt; quin etiam intimam hanc necessitatem dicunt speciem et formam horum operum eo conformauisse, quod ad usum priuatum atque coniunctissimum potius pertinerent, ita ut genus dicendi remissum fuerit, incultum, nitore uacuum (MERCKLIN 1849: 421). Et cum ad formam operis atque dispositionem tum etiam ad inscriptionem, ut postea demonstrare conabimur, hæc tota indoles manauit.

Quod si temperamentum tale ac condiciones ætate Varronis ualebunt, hoc uero animaduertendum, quod hæc omnia signa operum *isagogicorum* fient sæculis uoluentibus multo leuiora atque in operibus posterioribus minus sibi constabunt, eo præcipue quod ad exercitationem cuiusuis diciplinæ attinet atque diffussionem, quæ minus ad utilitatem spectabunt, itemque magis magisque ad publicam diuulgationem delabentur, necnon in specie earum atque ornatu notabitur, quippe maiore cura disponentur. Sic enim Frontinus opus *De aquæductibus* ex isagogico consilio scripsit (MERCKLIN 1849: 427), at eius utilitas quam late pateret, bene nosse uidetur (1,2): *huius commentarii fortassis pertinebit et ad successorem utilitas*.

Vt cumque si hoc conuenimus, fuisse apud Romanos haud genus proprium atque singulare quod isagogicum nuncuparetur sed potius scripta uaria indole atque natura quæ ex isagogicis principiis atque præceptis magis constarent, ideoque hæc opera ad multifarias disciplinas ac instituta Romanorum spectarent quibus in meditandis aliquid doctrinæ siue præceptionis præstaretur, quæ doceri possent atque litteris comprehendi, miraculo non erit quod accederent hæc opera cum ad religionem, tum ad iura Romana, ad bellum et ad cetera denique instituta quæ apud Romanos potissimum ualebant (MERCKLIN 1849: 417), necnon illas recenserent doctrinas quibus pueri et adulescentes erudirentur —quod quidem et Macrobius sibi proposuit et Gellius— seu quascumque artes quarum rudimenta diffundere uellent —res rusticas, artes grammaticas, institutiones, quæstiones (MERCKLIN 1849: 428). Quorum operum dispositio pro uarietate argumentorum mouetur atque conformatur, nam et colloquia proferunt —Varronis *Res rusticæ*—, epistolæ speciem induunt —Varronis *Epistolicae Quæstiones*— siue disquisitiones seu inuestigationes uarias explicant —*Libri disciplinarum* ne a Varronis exemplo discedamus.

Itaque quanta mutatio fuit quamque frequens in specie atque argumento horum operum, necnon in occasione atque condicionibus quibus conscriberentur, tanta in eorum inscriptionibus siue nominibus, quæ enim pro studiis atque consiliis singulorum auctorum ita nuncupabantur. Sub inscriptionibus igitur epistularum, aiebat MERCKLIN (1849: 429), disquisitiones ad litteras pertinentes nimirum reperiuntur, sicut in Varronis *Epistolicis Quæstionibus* siue Horatii *Epistula ad Pisones* (NORDEN 1905: 528), in quibus forma atque species epistolæ aliis notis præferebantur.

Haud enim abs re notauerat NORDEN (1905: 509) esse in his operibus præcipuam et apertam dispositionem quæ in duas diuideretur partes,

quarum altera ad *artem*, altera autem ad *artificem* spectaret —uide § 2.18 et § 2.19; scriptor igitur, siquidem *artem* complecti magis quam *artificem* uellet, studium suum in titulo significabat, uerbi gratia, *De iure ciuili*; sin autem ad *artificem* imprimis res spectabat, titulus uelut *De officio iuris consulti* antea reperiretur (Fest. fragm. 470 LINDSAY). Nec ulli sunt miraculo tituli quod ad officium quoduis attinent sicut Vlpiani *De officio proconsulis* ac Ælii Tuberonis *De officio iudicis* (NORDEN 1905: 512–3), *De officio iuris consulti* Cincii (MERCKLIN 1849: 426) et alii.

In iis igitur libris materies locum tenet præcipuum dum in iis qui formulam “libri ad... de...” exhibent ei animus attenditur cui opus dicatur —Catonis *Libri ad filium* (MERCKLIN 1849: 431). Alii indices autem nominibus utuntur parum adstrictis atque terminatis sicut *commentario* —*Commentarius de petitione consulatus* Quinti Ciceronis (BÜCHELER 1869: 2)— siue ipso *εἰσαγωγικῶ* apud Romanos inusitatissimo. Dein ne omittantur indices *institutiones* —sicut illæ Quintiliani et Lactantii— et illi *libri introductorii* —qui apud Cassiodorum significantur, et frequentiores post imperium initum euaserut (MERCKLIN 1849: 429 et 435). Alii denique indices ad occasionem temporis siue loci spectant quibus opera illa augurata sunt sicut Gellii *Noctes Atticæ* et Macrobbii *Saturnalia*.

Inscribendi formulæ igitur quæ sunt *commentarius*, *εἰσαγωγή* —unde originem adiectiuum *εἰσαγωγικὸν* ducit, ut breui perstringemus— siue etiam *introductio* atque *institutio*, in inscriptionibus operum *isagogicorum* ferme æque ualent. In qua re sunt nobis indicio nonnulla testimonia antiqua ut Gellii mentio de Varrone (14,7,1–2) ubi *commentarium* fuisse Varronis *Εἰσαγωγικὸν* dicit, siue interpretatio quam de titulo Boethii *Εἰσαγωγή εἰς τὰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας* Porphyrius retulit, scilicet *introductionem* (HENRIKSSON 1956: 164). Apud HENRIKSSON enim pari atque similari signifi-

catione sunt tituli *Instituta, Institutiones* siue *Instructiones* (1956: 163). Quos quidem dixit MERCKLIN in iis abundare libris qui fundamenta iacerent atque principia cuiusuis disciplinæ siue materie (1849: 426), defendit autem NORDEN (1905: 516) ab iis imponi auctoribus qui in meditatione multa atque diligenti indagatione uersarentur neque in fundamentis terminari eorum opera, sed altiore persequi doctrinam quam quod cuiusuis doctrinæ tirones sibi uellent.

Quidquid id est, nomen *institutionis* in titulos Latinos ante rem publicam exactam haud inducitur, qui terminus temporis, aiebat NORDEN (1905: 515), indicium non paruum existimandum est quod opera isagogica Romana eo tempore siue parua siue magna ex parte mutationem aliquam subirent, cum res Romanæ usque adeo essent inuito imperio commutatæ ut instituta omnia ac rationes solitæ euerterentur. Quarum uicissitudinum uestigia in litteris Romanis sane deprehenduntur, nam opera quæ 'isagogica' uocamus usum atque exercitationem minus iam fouebant, potius uero rerum contemplationem siue *theoriam*, ea præsertim rebus publicis consecrata (MERCKLIN 1849: 1826), ut a condicionibus imperii facile colligitur.

Etenim ad præcepta magis, minus uero ad usum, multa opera tendere cœperunt, nec modo ea rebus publicis dicata, sed alia quoque quæ isagogica principia aliqua iactarent: sit nobis Quintiliani *Institutio Oratoria* exemplo, ubi nouissimæ condiciones in gubernaculo rei publicæ artem oratoriam usquequaque commutauerunt. Quæ quidem condicio rerum noua cum ad indolem operum tum etiam ad eos quibus illa dicarentur dilapsa est, cum a priuata quadam atque domestica consuetudine ad diuulgationem magis amplam ac patentem isagogici libri fluerent, ita ut emolumento multorum ac commodis inseruissent. Nec illorum fructus ephimerus sed ex exiguis condicionibus quæ in *hic et nunc* constringebantur, ut Varronis com-

mentarium isagogicum ad Pompeium, maior erit temporis lapsus eorum usus et utilitatis (MERCKLIN 1849: 421).

Idem enim Quintilianus, qui amico Marcelo opus suum dicauit, ad mentionem quasi publicam identidem desiluit —*ut in manus hominum quam emendatissimi ueniant* (*inst. 1 ep. 3*). Nec aliud apud Lactantium in *Institutionibus* suis *Diuinis* (1,1,9): *quippe nunc rectius de præceptis cœlestibus dissereamus, quibus ad cultum ueræ maiestatis mentes hominum instruere possimus [...]. Quoniam bene dicere, ad paucos pertinet, bene autem uiuere ad omnes. Quod causa efficiens est ut in ipsis operibus isagogicis stilus scriptorum elegantior fieret eorumque oratio ex exsili et exsanguis magnificentior atque purior euaderet —ne excidant nobis uerba Quintiliani supra relata: [...]* *quam emendatissimi* (scilicet libri) *ueniant* (*inst. 1 ep. 3*). Alia igitur sunt eo tempore opera isagogica, ut aliud est genus dicendi, tum etiam legentium terminus alibi, aliudque temporis ratio, ex quo, ut nostra fert opinio, aliæ sunt inscriptiones indeque illæ *institutiones* frequentiores.

Varronis Εἰσαγωγικὸς

Sed satis sit hæc generaliter dixisse, ut quam accuratissimum documentum accipiamus de condicionibus horum operum isagogicorum in litteris Latinis. Siquidem ad opus Varronis oculis conicimus eiusque indicem inquiremus, quæ supra declaramus breui memorari oportet, scilicet quod inscriptio noua est et præter consuetudinem Antiquitatis imposita, neque a Romano uel Græco ullo proculcata (HENRIKSSON 1856: 162), necnon quod indicem *Εἰσαγωγικὸν* ex necessitate uerum ducimus et genuinum, quandoquidem Gellius (14,7,1–2) Varronis uoluntatem plane reuocet —«sic enim ipse appellat»; quod sit inscriptio Græce conscripta, nihil officit, quoniam æquus est apud Gellium locus Græci et Latini sermonis (ASTARITA 1995: 176).

Sed ad rem iam ueniamus quæ cum originatione uocabuli exordium capit: est enim uerbum *εἰσαγωγικὸς*, ut patet, a Græco sermone deductum ac in classem adiectiuorum inserendum, quod aliquid quasi ‘primordium’ siue ‘primarium principium’ efficit (LIDDELL & SCOTT 1996: 493 s. u.). Qui sensus eo ortus et deductus est quod ad Græca elementa ‘εἰς’ et ‘ἀγῶ’ reuocatur, scilicet quod impellit, quod aliquo ducit et inigit. Cuius adiectiui quamuis nonnulla sint eius usus apud Græcos uestigia —Chrysippi *Περὶ συλλογισμῶν εἰσαγωγικῶν Πρὸς Ζήγων* (HENRIKSSON 1956: 164) apud LIDDELL & SCOTT 1996: 2437, s. *εἰσάγω*)—, tamen maior est copia si de nomine substantiuo quod est *εἰσαγωγή* siue plurales *εἰσαγωγαί* res agitur: *Εἰσαγωγή ἀρμονικὴ* Euclidis, *Φυσιολογικὴ εἰσαγωγή* et *Εἰς τὰ δόγματα εἰσαγωγαί* Apollodori Seleuciæ, *Εἰσαγωγαί στερεομετρομένων* Heroni Alexandriae, *Περὶ λέξεως εἰσαγωγή* Posidonii, et Chrysippi indices nonnulli, qui quidem opera *isagogica* litteris mandauit multa et inscriptionem talem inter Græcos propagauit, *Περὶ τῆς εἰς τὰς ἀμφιβολίας εἰσαγωγῆς* et *Εἰσαγωγή τῆς Περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν Πραγματείας* (HENRIKSSON 1956: 163–4) —Diogenes enim Lærtii capitulum quoddam suarum uitarum his operibus isagogicis consecrauit (NORDEN 1905: 521–2).

Nunc autem si ad Latinum uenimus, gradus perspiciuntur uarii quod ad accomodationem ac interpretationem huius uocis ‘εἰσαγωγῆς’ attinet: sunt enim documenta in quibus species Græca durat neque mutationem ullam formæ siue soni subisse uidetur, sic apud Gellium (16,8,1): *Cum in disciplinas dialecticas induci atque imbui uellemus, necessus fuit adire atque cognoscere quas uocant dialectici εἰσαγωγάς*. Alia uero documenta uocem Græcam partim aptant, partim seruant, quod quidem apud Marium Victorinum contigit qui indicem qui erat *Εἰσαγωγή εἰς τὰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας* tamquam *Isagogen* (HENRIKSSON 1956: 163) in litteras Latinas commutauit. At ibi enim partim, hic autem Gellius ex omni parte ad Latinum uocem

Græcam conformauit, scilicet et formam uocabuli effinxit Latinam et sonum eius (1,2,6): *iussitque proferrī dissertationum Epicteti digestarum ab Arriano primum librum, in quo ille uenerandus senex iuuenes, qui se stoicos appellabant, neque frugis neque operæ probæ, sed theorematis tantum nugalibus et puerilium isagogarum commentationibus deblaterantes obiurgatione iusta incessuit.* Sunt denique qui nec ad Græcum confugerint nec formam Latinam uoci Græcæ imposuerint, sed uoces proprias Latinas ante omnes prætulerunt quæ synonyma illius Græci habentur, scilicet *inductio, introduction, instructio* siue *institutio* (HENRIKSSON 1956: 163); quarum *institutio*, ut antea illustrauimus, præualere uidetur. Quæ diuersitas atque interpretationis discrimina nouitatem corroborant Varronis *Εἰσαγωγικοῦ* quandoquidem nec partim nec omnino uellet noster indicem accomodare linguæ Latinæ nec uertere (HENRIKSSON 1956: 164). Itaque cum primam cutem ac speciem huius inscriptionis percusserimus, sanguinem nunc et medullam eius uoluntatis eruamus, scilicet cur Varro titulum proprium ac ab omnibus diuersum seligeret, quidnam enim eo indice legenti scilicet Pompeio significaret.

In qua re confert illud Chrysippi *συλλογισμῶν εἰσαγωγικῶν Πρὸς Ζήνωνα* in auxilium adhibere, cum index Varronis huc accedat et quidem proxime: est enim unus index Græcus, quoad scimus, in quem adiectiuum inducitur *εἰσαγωγικόν*. Quod adiectiuum quoniam apud Chrysippum nomen ornet *συλλογισμόν*, proposuerunt alii alia nomina quibuscum Varronis *εἰσαγωγικόν* auerent: profert apud RITSCHL (1877: 496) et CHAPPUIS (1856: 124) inscriptionem operis *Λίβερ εἰσαγωγικὸς*, DAHLMANN (1935: 1249) autem in Græco uersatur sermone et *λόγον εἰσαγωγικόν* sibi fingit; nobis uero ex testimonio Gellii ubi Varronis opus dicitur *commentarium* fuisse *εἰσαγωγικόν*, uisum est hanc iuncturam quasi propriam et aptiorem in inscriptione proponere (ZUCHELLI 1976: 611). Ex quo uerbo cedit tempore labente adiectiuum 'isagogicum' quod quasi iure suo uiget in lingua

—quam mutationem naturæ nominabit BROCCIA (1979: 34) “Ersparung” siue «sostantivazione per ellissi». Nec documentis aliis egemus huius inscriptionis in operibus isagogicis quæ uocantur, ueluti Quinti Ciceronis *Commentarius de petitione consulatus*. Ceterum, si cui est utilitati, est nomen Anglicum a LEHMANN (2010: 41) inditum “Review sheet [for initiation to the presidency of the Senate]”, Germanicum uero “[Fürten]spiegel” (BAIER 1997: 17), “Manual del perfecto senador para *dummies*”, uertit festiue NEGRETE (2013: 375).

At cur Varro Græco sermone usus esset, quemadmodum in aliis libris etiam hic parum illustrare oportet, quoniam causis constantibus atque circumscriptis id contigisse uidetur: etenim nobis de *Logistoricis* disserentibus siue de *Menippeis* quibus in operibus uoluntas Varronis linguæ Græcæ proferendæ singularis uidetur, causa, cur id fieret, hæc apparuit, quod opera essent in quibus artificium atque ornatus maiorem haberent locum, minorem autem studium docendi et præcipiendi.

Verum tamen, idem si de *Εἰσαγωγικῶν* sentiremus, errore non mediocri uersaremur, cum uix aliquid elegantiae siue magnificentiae et huic operi et ceteris eiusdem generis atque ætatis dici posset iis rationibus atque argumentis quæ supra commemorauimus. Alio est igitur usus Græci uertendum, quam uoluntatem nos *scientificam, technicam* —«uso objetivo» (*uide* 0.2.4)—, quæ tunc oriebatur cum studium Varronis ac propositum esset apud Romanos minus proculcatum, apud Græcos uero uel consuetum ac exercitatum: monuit nos enim MERCKLIN (1849: 418) fuisse apud Græcos isagogica scripta multo frequentiora eaque cum primis quæ ad doctrinam ac eruditionem rerum politicarum aliorumque publicorum munerum pertinerent. Quæ quidem opera possent Varroni ad Pompeium de consulatu scribenti exemplaris instar esse, quamuis Romani essent et terminus operis

et eius rationes (MERCKLIN 1849: 428). Est enim *Romanitas* horum operum, sit uenia uocabulo, nota quam præcipuam NORDEN (1905: 527) notauit, nullo nostrum uero fugiet esse Græcorum imitationem litterarum Romanorum principium ac fundamentum.

Quin etiam, aperuit MERCKLIN (1849: 417–8) euenisse apud Romanos negligentiam quamdam ac incuriam in condicionibus ac principiis magistratum obseruandis: hi enim qui creati erant, rationes uix aliquas reddebant nec peritiam uel scientiam ullam profitebantur cum ad iniendum munus perueniebant (MERCKLIN 1849: 417–8). Cuius criminis sunt nobis documenta manifesta apud Ciceronem in tertio *De legibus: sic animaduerto quosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere quantum apparitores uelint* (3,49), et *quod ignorari ab iis qui in re publica uersantur turpissimum puto* (3,180). Nam apparitoribus erat, officiis atque legibus Romanorum penitus nouisse ac minutissima quæque de muneribus, dum magistratus multarum rerum ignari manebant; partes enim horum apparitorum temporalibus terminis, quibus magistratus definiebantur, non tenebantur. Etiam Gellius eiusmodi scripta requirebat nec, quod ad ius pertinet, inuenisse uidetur (14,2,1): *libros utriusque linguæ de officio iudicis scriptos conquisiui, ut homo adulescens a poetarum fabulis et a rhetorum epilogis ad iudicandas lites uocatus [...] nihil quicquam nos huiusmodi libri iuuerunt.*

Dixeramus antea quantopere ad priuatum ac domesticum usum isagogica opera usque ad exitium rei publicæ pertinerent: commercium atque necessitudinem cum aliis magistratibus iisque peritioribus habuisse, uia optima ad perfectiorem atque absolutiorem harum rerum eruditionem fuisse uideatur, ne solam dicamus uiam. Affirmat enim MERCKLIN (1849: 417 et 421) Romanos admodum priuatim in rebus publicis egisse, et nimiam fuisse in isagogicis operibus æmulationem, quin immo inuidiam, et eorum usum

atque diuulgationem arctissime circumscriptos eo tempore. Et affert exemplum quoddam a Sulpicio Victore demptum (MERCCKLIN 1849: 426): *nec enim uolo hæc in multorum manus peruenire*. Quod ad librum Varronis attinet, usus eius priuatus ex ipsius operis fundamento nobis terminari uidetur cum ad Pompeium consecraretur eiusque muneri consulari, et alterius dubiis atque rogatis uix sufficeret. Quæ indoles priuata ex titulo ipso patet nec alia uideatur esse causa cur is titulus adeo apertus sit nec ullam argumenti mentionem contineat: multis enim non erat opus, cum liber esset priuatus, et auctor operis et discipulus argumentum bene nouissent, nec uero in publicum umquam flueret. Itaque in tam arcto circulo quo dumtaxat præceptor et auditor caperentur, index *Εἰσαγωγικὸς* satis erat suumque munus affatim suppeditabat; quodsi studiosi litterarum Latinarum, cum tam indefinitus esset index et apertus, nomen Pompeii in titulum inducere uoluerunt quasi formulam contaminationis admittentes, cum in aliis operibus isagogicis cum primis Græcis fieri comperirent, ita id egerunt quo facilius esset ac promptius opus Varronis agnoscere.

Quod hactenus fuse diximus, paucis nunc constringamus: nouitatem huius tituli primum illustrauimus, quoniam nullus erat testis Græcus uel Romanus, Varrone excepto, qui tali inscriptione uteretur. Quod si indicem nouum et suum Varro uoluerit, quin etiam, si Græcum sermonem Latino anteferret, non casu neque temere fecisse nos defendimus, at consulto et de industria ut sui operis indolem quodam modo significaret, formula usus imitationis, scilicet quod ad Græca *isagogica*, quamuis institutis Romanis uersaretur, non parum spectaret, eaque imprimis quæ publicas res attingebant et apud Græcos adsidue profluebant iis notis distincta, usu priuato ac exercitatione præ *theoretica* doctrina præualentibus, minore studio in ornatu atque artificio adhibito.

2.28. EPHEMERIS

Sub nomine Varronis *Ephemeridos* sunt nobis documenta rara tradita eaque sera atque omnia a Varronis ætate satis longo cursu diuisa, ita ut eorum fides natet aliquotiens neque præstans uideatur. Quoniam aliud in *Itinere Alexandrino* exstat testimonium, quod opus sæculo IV ad Constatinum imperatorem Iulius Valerius condidisse dicitur idque anno 1818 A. Maius recensuit (DAHLMANN 1935: 1252): *Varro Cn. Pompeio per Hispanias militaturo librum illum Ephemeridos sub nomine elaborauit, ut inhabiles res eidem gesturo scire esset ex facili inclinationem Oceani atque omnes reliquos motus ærios præscientiæ fide petere*; aliud apud Nonium (71,15 LINDSAY): *Varro Ephemeridi nauali*; tertium denique apud Priscianum (2,256 KEIL) *Varro in Ephemeride: postea honoris uirtutum causa Iulii Cæsaris qui fastus porrexit mensis "Iulius" est appellatus.*

Legentes enim non fugit quam lubrica sit huius operis æstimatio, quamque proxime possit rationibus ac argumentis accedere aliorum Varronis librorum, ut *De ora maritima* (§ 2.15), in quod opus redegit DAHLMANN (1935: 1252) hanc Varronis *Ephemeridem*, ut ex testimoniis supra relatis affatim comprobatur — *ephemeridi nauali*, auctore Nonio. Dicitur Varro præterea in primo horum testimoniorum hanc *Ephemeridem* ex rogatu Pompeii conscripsisse, quod non minus mouet inquirentibus suspicionem, annon erat hic negotium illius *Εἰσαγωγικὸς* (§ 2.27), quem commentarium Varro Pompeio consulatum gesturo confecerat.

Attamen in utraque societate, et cum *De ora maritima* et cum libro *Εἰσαγωγικὸς* obstaculis nonnullis officimur neque eorum communitates sancire possumus nisi temere: etenim libri *De ora maritima* sæpe a grammaticis laudantur, neque dicuntur usquam ad auxilium Pompeii missi esse; dein, erat *Εἰσαγωγικὸς* liber alia condicione scriptus, scilicet ad consulatum

quam rectissime ministrandum, abs re enim erant et itinera et motus uel cæli uel oceani. Postremo, dubium agitabat quod alius Varro aliam *Ephemeridem* conscripsisset, scilicet Atacinus, teste Seruio (*ad georg.* 1,397; BERGK 1842: 373): *Varro in Ephemeride nubes uellera lanæ stabunt. Sic et Aratus. Qui uersus tamen idem non constat in omnibus Seruii editionibus (haud apud THILO 1881).*

Nec enim nos hoc opus *Ephemeridos* recognouissemus nisi duas causas firmiores inuenissemus: primum, quod nomine proprio et expresso laudatur —«*Ephemeridos sub nomine*» Varro illum librum elaborauisse dicitur; dein, quod nonnulla sunt indicia quæ uidentur hanc *Ephemeridem* naturæ ac indoli illius libri *Εἰσαγωγικὸς* adstipulari. Quod utrumque opus, ut testes admittunt, Pompeio mittitur et in eius auxilium conscribitur; utrumque nomen Græcum exhibet et, quamuis in inscriptionibus Latinis uel Græcis desuetum, in sermone Latino Varronis ætatis uigens ac in usu (Cic. *Quinct.* 57,8; Nep. *Att.* 13,6,5; Prop 3,23,20; *Ou am.* 1,12,25; Plin *nat.* 29,9,9; Sen. *ep.* 123,10; Iuu. 6,574), hoc plerumque significans, ‘librum quo memoranda colliguntur alicuius rei siue officii’.

Varro enim qui in Hispania (Cæs. *ciu.* 2,19,3) militauerat librum tale conficere potuit ea memoratu digna colligens. At competunt quoque hæc opera in usum ac diuulgationem, quippe in priuatis manibus et conditione, quantum a testimoniis accepimus, uersabantur; deinceps, ut a testibus tam multum a tempore suo distantibus recenseantur, eo ex ipsa operum diffusione, quæ tam mediocris fuerit, euenire potuit: idem Varronis *Εἰσαγωγικὸς* a Gellio uno commemoratur. Lingua enim Græca, quæ præualet in Varronis *Εἰσαγωγικὸς* et in *Ephemeride*, eo pertinere posset quod Varro, principium et formulam secutus imitationis, Græcos spectaret libros et auctores: de hac inscriptione tamen apud peritissimum indicibus Græcis HENRIKSSON (1956:

190–5) nihil legitur; addidit BROCCIA (1979: 23) haud inconsideranter genus fuisse librorum, haud uero inscriptionem. Tum demum, utraque inscriptio nomine Pompeii augetur, ut dubium tollatur et ab aliis discernantur inscriptionibus, ita ut legatur sæpe *Ephemeris ad Pompeium*, ueluti *Εἰσαγωγικὸς ad Pompeium*. Quæ amplificatio enim ex commentariis illius RITSCHL (1877: 471–3) repetenda uidetur: qui uero Varronis *Ephemeridem* naualibus libris adstrinxit (§ 2.15) —REITZENSTEIN (1885: 529) contra.

Apud nos autem hæc *Ephemeris* calculos subducit haud paucos quibus in elenchum Varronis admittatur. At rei prope exactæ hoc unum addamus, quod iuxta hanc *Ephemeridem* —*naualem?*—, alteram Varronis *Ephemeridem rusticam* nonnulli innuerunt uestigia secuti in duas partes ferentia: dixit primum BERGK (1842: 369) excerptum Prisciani ad *Ephemeridem naualem* uix congruens esse, magis uero ad argumentum rei rusticæ conuenire, pote igitur Varronem duas *Ephemerides* conscripsisse, alteram naualem ad Pompeium, alteram rusticam uel agrestem (DELLA CORTE 1970: 53). At res nobis aliter ac simpliciter solui uidetur si crimen haud Prisciano sed Nonio incusatur: qui quidem *Ephemeridem* ‘*naualem*’ de suo dixit ac auxit siue quod cum libris *De ora maritima* confuderit siue quod illud ornamentum ex excerptis quibus usus erat accomodatum sibi uideretur. Vnde titulus purus *Ephemeris* uisus est. RODGER (1978: 283) denique, ex fragmentis Varronis quæ apud Græca *Geoponica* (s. x) deprehendebantur, quoniam ab eius libris *rerum rusticarum* minime repeterentur, aliud opus rusticum Varronis existisse proposuit. Id uero, nullis documentis antiquorum præcipientibus, in existimationem nobis non uenit.

2.29. EPISTOLICÆ QVÆSTIONES

Cultus Varronis apud posteros quam uarius fuerit ac instabilis, ipsa monumenta eius operum confirmant: ita ex exigua recordatione tantorum librorum qui fuerunt *Disciplinarum* uel *De gente populi Romani* aut *Antiquitatum*, ad uberiolem uenimus memoriam eorum operum quæ minoris nominis ducuntur uel mediocria. Namque *Epistolicæ Quæstiones* testimoniis cumulantur cum Gellii —*sunt item multi, qui coniectanea, neque item non sunt, qui indices libris suis fecerint aut epistularum moralium aut epistolicarum quaestionum aut confusarum et quædam alia inscripta nimis lepida multasque prorsum concinnitates redolentia* (præf. 9); *uerba Varronis sunt ex primo epistolicarum quaestionum* (6,10,2); *Varro ait in litteris quas ad Oppianum dedit, quæ sunt in libro epistolicarum quaestionum quarto* (14,7,3); *M. autem Varro in quarto epistolicarum quaestionum* (14,8,2)—, tum etiam multorum grammaticorum, uidelicet Festi (142 et 339 LINDSAY) *Varro epistolicarum quaestionum ait a deorum sede cum in meridies spectes ad sinistram sunt partes mundi exorientes, ad dextram occidentes*; *M. Varro ait pœnam esse sed pecuniariam de qua subtiliter in lib. I quaestionum epist. refert*; Seruii (ad *Æn.* 1,43 THILO): *Varro epistolicarum quaestionum “inter mensem Februarium qui tunc esset extremus et inter Kalendas Martias, quæ tunc erant primæ”*; Charisii: *itaque Varro, epistolicarum quaestionum libro I “corona” inquit “nauali”, quia et homini et negotio aptari potest nec tamen in proprium hominis nomen cadit* (1,138 KEIL); *sicut barbam, nam Varro epistolicarum III negabat pluraliter dici debere* (1,104 KEIL); *et Varro epistolicarum VIII margaritum unum, margarita plura* (1,108 KEIL); quo loco *per o et quo loci per i Varro posse dici in epistolicarum VI scribit* (1,109 KEIL); *Annalei Varro epistolicarum quaestionum libro VI “eclogas ex annalei descriptas”* (1,120 KEIL); *Quintum tricensimum annum dici sine coniunctione uult Varro epistolicarum VI et similia* (1,120 KEIL); et denique Diomedis

(1,374 KEIL): *melius tamen dicitur sii, ut Varro epistolicarum quæstionum sexto "ad mortem me perducere non siit"*.

Itaque in excerpto Gellii quod primum commemoramus (præf. 9,1) uisus est ille docere opera aliqua quæ suis *Noctibus Atticis* proxima essent cum ex argumento tum e conspectu siue consilio ex quo orirentur. Qui enim ea opera illorum inscriptionibus usus euocauit, et uoces protulit uelut 'indicem' siue 'inscribere' quæ ad modum inscribendi cuiusuis operis solita sunt apud antiquos referre: 'index' enim inter ea uerba numeratur quæ antiquitus 'titulum' seu 'inscriptionem' cum primis librorum ualebant (§ 1.3; LEWIS & SHORT 1967: 881 s.u.); uerbum autem 'inscribendi' actum ipsum nuncupandi seu indicis imponendi definite ac examussim significabat (LEWIS & SHORT 1967: 921 s. u.).

Cuius consuetudinis exempla multa, inter ea uero illud eminet Ciceronis (*or.* 2,61) qui hæc duo uerba in eundem prorsus locum inducit: *deceptus indicibus librorum, qui sunt fere inscripti de rebus notis*. Quam interpretationem alia corroborant excerpta, uidelicet "*Oratorem*" meum —sic enim inscripsi— (*Cic. fam.* 15,20,1), siue in *fabula quam "Aululariam"* inscripsit (*Plin. nat.* 1,8,107). Vnde possumus colligere fuisse *Epistolicas Quæstiones* inscriptionem aliquam Varronis, quamuis desint ipsius scriptoris monumenta ubi mentio fuerit: fuit *Epistolicae Quæstiones* opus a Varrone compositum idque BOISSIER (1861: 319), RITSCHL (1877: 477), DELLA CORTE (1970: 255–7) et CARDAUNS (2001: 86) assumpserunt, unus uero DAHLMANN (1950: 200) indicem probauit *Epistulicæ Quæstiones*, quod adiectiuum *epistulicum* neque FORCELLINI (1864) neque LEWIS et SHORT (1967) in suis lexicis recensuerunt.

Siquidem de natura et indole huius indicis disputaturi sumus, hoc primum dicendum: licet Gellius (præf. 9,1) de operibus uariis nomine *Epistolicae Quæstiones* sermonem habuerit, quasi frequens inscriptio et ab uno et altero

in suos libros imposita, licet sint multi Romanorum qui in *quæstiones* inciderint præceptionis causa —Senecæ *Naturales Quæstiones*, Plutarchi *Quæstiones Conuiuales* a Græco ΣυμΠοσιακά deducta; Iulii Modesti *Quæstiones Confusæ* (qui ætate Tiberii floruit; MARCOS 2004: 119) necnon Varronis ipsius *Quæstiones Plautinæ* (§ 2.38)—, at index talis *Epistolicarum Quæstionum* unus Varronis remansit. Et de altero inscriptionis membro, scilicet *quæstionibus*, si fragmenta relicta bene perpendimus, nullum erit dubium: nam agitur plerumque de argumentis uarietate distinctis ac multiformibus quæ nunc ad res publicas et iura (CENDERELLI 1976: 322), nunc ad grammaticas rationes et antiquitates pertinere uidentur, uno uero consilio præcipiendi inducto. Nam nihil Varro non edocenter egisse uidetur.

Fasciculum igitur epistularum Varronis disquisitiones diuersa indole diuersasque disciplinas comprehendentes complectebatur (RITSCHL 1877: 476) quæ ei inquirebantur, immittebantur et dirigebantur cui epistula scribebatur, ut a Gellio (14,7,3) accepimus Varronem *ad Opianum* scripsisse, neque conuenit epistulam uocari, nisi destinatum habeat quamuis latum uel generale. Ob naturam quidem argumenti quantum e fragmentis scitur necnon eo quod non essent epistolæ publicæ at priuatæ potius, ad *Logistoricos* hoc opus accessisse dixit DAHLMANN (1950: 201). At magis quam ad disceptationem rerum, ut uidetur ex *Logistoricis* posse conici, eo hæ quæstiones tendebant ut cuiusuis disciplinæ seu materiæ eius notitias augerent quem Varro erudire enitebatur.

Romani uero ad adiectiuum ‘epistolicum’ raro accesserunt eiusque pauca sunt fragmenta reliqua: illud Gellii (præf. 9) cum de quibusdam inscriptionibus Latinis sermo est, cetera autem sex numerantur quæ opus Varronis ad unum referunt. In inscriptionibus enim operum illud adiectiuum constringi solitum asseruerunt LEWIS et SHORT (1967: 613 *s.u.*) neque in aliis locis siue

usibus illud est umquam repertum. Quibus enim notionibus uel signis illud *epistolicum* inscriptiones attingat, et quemadmodum *quæstiones* definiat quas auctores tractent, ab eius originatione, ut rem tractemus integram, exordium capiamus.

Est enim *epistolicum* adiectiuum ab *epistula* tractum per suffixum *-icus*, quod ita conformat adiectiuum “quod ad epistulas refertur siue cum eis coniungitur” (PALMER 1954: 238). In titulo autem nostro adstrictius definiri uidetur et a sensu latius patenti in arctiorem uenire: minus igitur finem indicat nec de *quæstionibus* agitur “ad epistulas scribendas”, potius uero ad naturam et figuram pertinere uidetur, eas significans quæstiones quæ formam et speciem epistularum accipiunt (LEWIS et SHORT 1967: 613 s. u.). Est denique sensus quod per testes adprime corroboratur, nec rationi esset congruens Varronem uolumina tam multa scripsisse quibus argumentum in epistulis conficiendis uersaretur, sed ueri similius tales quæstiones attingisse —argumenta, disputationes, inquisitiones seu diuersæ naturæ peruestigationes— quæ in epistulis solitæ sunt tractari siue epistulis aptæ ac accomodatæ. Quod si uolumus accuratius definire ad Germanicum uenimus *Formtittel*, titulus scilicet a forma libri tractus, haud ab argumento (BROCCIA (1979: 21).

Voluisse Varronem per titulum operis formam ipsius scripti commemorare, minus autem eius argumentum, est nobis indicio quod adiectiuo utitur ‘epistolico’, haud ‘epistulari’ (LEWIS & SHORT 1967: 613 s. u.): namque suffixum quod est *-āris* —sicut *-ālis*— illis adiectiuis sæpius coniungi uidetur quæ a nominibus rerum sunt deducta, dum *-īcus* et *-īnus* a nominibus hominum et animalium magis accedunt (PALMER 1954: 237–8). Itaque si quæstiones haberemus *epistulares*, eas magis ad ipsas epistulas coniungendas uiderentur —est nihilominus adiectiuum *epistulare* recentius et apud

Martialem primum constat (14,7): *chartæ epistolares*. Quod si eas quæstiones ‘epistolicas’ habemus, alio tendere uidentur, itidemque Varronis habemus *Quæstiones Plautinas*, id est “ad Plautum pertinentes”. Quadrat huc exemplum afferre Ciceronis (*fam.* 2,4,1), qui scripsit ad Curionem esse «epistularum genera duo quæ me magno opera delectant, unum familiare et iocosum, alterum seuerum et graue», quorum in altero hæ quæstiones uersarentur.

Vltimum dicamus de inscriptionis dispositione, quæ plerumque —una facta apud Festum exceptione— hanc speciem præbet in qua substantiuum *Quæstiones* adiectiuo postponitur. Nam eadem adiectiua possunt nomina aliter et distinctius ornare et definire prout ab auctore ante siue post nomen ipsum sint disposita. Etenim dicuntur adiectiua anteposita quasi *subiectiua* et ad notiones magnitudinis seu qualitatis magis pertinentia (RUBIO 1989: 199–200), ex quibus notionibus forma seu species in quas opus redactum est haud alienæ, ut nobis uisum est adiectiuum *epistolicum* significare. Iuxta quod denique sæpe iactatur adiectiuorum postpositio definitiores quasdam rationes proferre seu ut dicimus nostris in linguis *obiectiuas*, eo enim in adiectiuis a nominibus deductis collocandis sæpius usurpata (RUBIO 1989: 199–200) —sit nobis exemplum Varronis *Quæstiones Plautinæ*.

Quæ hactenus diximus paucis absoluamus: esse huiusce inscriptionis notitiam atque intelligentiam nostram quasi expletam omnibus partibus cum species eius sit a testibus affatim corroborata, sensus autem eius sit patefactus neque nobis obscurum qua in re index et operis argumentum coniungantur (BALLESTER 1991: 138). Quæ quidem notitia tituli eo conduxerit quo propositum operis atque destinatum firmius nouissemus itidemque ipsius operis formam. Neque est a Varrone alienum titulos usurpare generatim atque uniuerse patentes —*res, quæstiones*— qui quidem per adiectiua qui-

bus committantur accuratius circumscribuntur —uidelicet *Res rusticæ*, *Res urbanæ*, *Res diuinæ*, *Quæstiones Plautinæ*. Denique prætermittendum non est illud adiectiuum *epistolicum* nisi apud Varronem in litteris Latinis alias non constare, quam nouitatem eo magis miramur quod sunt hæc opera epistularia talia ut uix aliquid noui ex eorum inscriptionibus expectari possit (BALLESTER 1991: 152).

2.30. EPISTVLÆ

Contraxit Varro suo tempore commercium epistularum sat crebrum. Cuius consuetudinis sunt apud Ciceronem uestigia quædam (*fam.* 9,1–8) et manent itidem apud Nonium nomina haud pauca quæ cum epistulis Varronis coniunguntur: epistula *ad Iulium Cæsarem* (56,29; 263,3; 423,6 LINDSAY); epistula *ad Fabium* (493,24 LINDSAY); epistula *ad Fufium* (117,4; 144,2; 425,20 LINDSAY); epistula *ad Marullum* (545,4 LINDSAY); epistula *ad Seruium Sulpicium* (112,26 LINDSAY); *Varro ad Neronem* (26,10 et 167,10 LINDSAY). Interdum uero ad *Epistulas* quasdam *Latinas* per testimonia adducimur Charisii (1,130 KEIL): *in libro primo* epistularum Latinarum, et potissimum Nonii (121,11; 141,13; 419,9 et 473,17 LINDSAY). Quæ epistolæ, qua uoluntate quemque ad finem sint conscriptæ, distinctæne an eadem natura quam illæ priores ad familiares missæ, quin etiam, utrum ab *Epistolicis Quæstionibus* alienæ fuerint an uero iis adiunctæ ac permixtæ, dicendum est.

Nam disceptationes tales multi agitarunt inquisitionibusque uariis respondere temptarunt, quandoquidem Hieronymus, testis haud prodigus Varronis operum, utrumque tradidit opus diuersa ac disiecta inscriptione, alia *Epistolicae Quæstiones* (§ 2.29), alia *Epistolæ*. Et ex prioribus quædam sunt testimonia ut illa ad Oppianum (Gell. 14,7,3) quæ accedunt epistulis quas supra commemorauimus eo quod nomen inducitur accipientis, illi uero *Epistolæ Latinæ* Nonii et Charisii minime congruunt. Necnon copia monumentorum in alterutrum opus cadens in suspicionem doctiores adduxit: sunt enim illæ *Epistolicae Quæstiones* a Gellio crebrisque grammaticis laudatæ, nemo autem testis præter Nonium et Charisium epistulas Varronis ad familiares commemorarat (DAHLMANN 1950: 200). Sed absonum uidebatur Gellium ceterosque grammaticos nullas habuisse illarum epistularum ad familiares notitias, Nonium autem earum multas nouisse, *Epistolicarum* contra *Quæstionum* nullam recoluisse.

At in eo discrimine uersantes nominatu ipso quocum epistolæ aliæ ab aliis laudabantur, auxilio fuerunt et duci ut res enuclearetur. Nam *Epistolæ* ad familiares eadem ratione ac constanti in testimoniis inducebantur, ita ut “epistula ad Fabium”, “epistula ad Fufium”, “epistula ad Marullum” eadem formula significarentur. A qua formula uero “Varro ad Neronem” et distabat et simul ad specimen accedebat illius epistolæ “ad Oppianum” (Gell. 14,7,2) quæ in *Epistolicis Quæstionibus* comprehendebatur. Etenim, in inscriptione *Epistolicarum Quæstionum* adiectiuum ‘epistolicum’ ad maiorem tituli definitionem ducit, certe, at primatum non tenet, quoniam medulla rei sub “Quæstiones” latescit circum quas argumentum uertitur. In epistulis autem quæ familiaribus conscribuntur, et ipsum nomen *epistolæ* et nomen accipientis —Hisp. ‘destinatario’— locum habent. “Ad Neronem” igitur in numero *Epistolicarum Quæstionum* admittitur, ceteræ uero inter epistulas Varronis familiares (DAHLMANN 1950: 204).

Quas *Epistulas* et *Epistolicas Quæstiones* segregant plerique —RITSCHL (1877: 476–80); DAHLMANN (1950: 200–20) DELLA CORTE (1970: 255–7); CARDAUNS (2001: 86)—, ducti enim cum ex diuersitate grammaticorum recordationis, ut supra explicuimus, tum ex genere scribendi, uoluntate auctoris et notitia argumenti: iuxta doctrinam atque disciplinarum uariam eruditionem quas dicuntur *Epistolicae Quæstiones* præstitisse itemque grauiorem earum naturam —quibus, ait BOISSIER (1861:319), familiaritatis atque amicalis coniunctionis uestigium aliquid uix esset— Varronis *Epistolæ* aliquid *σπουδαιογέλοιον* atque domesticas notas genuisse dicuntur (DAHLMANN 1950: 200). Quæ quidem natura magis intima atque familiaris allexit Nonium ita ut enixe quæreret, uelut e lexico suo apparet, signa omnia cotidiani sermonis aliaque dicta mirabilia quibus ut Varronis *Menippeæ* etiam *Epistolæ* abundarent (DAHLMANN 1950: 202).

Itaque hæ sufficiunt peruestigatoribus rationes ut *Epistolæ* Varronis ab *Epistolicis Quæstionibus* firmiter disiungantur: alia est natura huius operis, aliud propositum eius ac fines uidentur, quamuis illa discrimina uel leuia sint et a recordatione inscriptionis, magis quam ab ipsis epistularum uestigiis, colligi possint. Namque arduum est, ad epistulas quod attinet, inscriptiones uindicare, nedum ab ipsius scriptoris manu. Nulli enim miraculo erit quod corpusculum illud *Epistularum* indice ullo nec inscriptione essent signatæ: sic enim fert mos, quippe uariæ ac diffusæ argumento epistolæ sunt et priuatæ (BALLESTER 1991: 146). Itaque unum est signum quo nixi eas epistulas discernere possimus, scilicet nomen eius cui componerentur, quod nomen tamen quamuis ab ipso auctore impositum, ulterioribus temporibus in locum nominationis inductum sit, cum munus urgeret epistularum congerendarum sicut in Ciceronis *Epistulis ad Quintum fratrem* seu *ad familiares*. Ad Varronem quod attinet, fuerit ei in animo epistulas diuulgari quandoque necne, ab inopia testimoniorum resciri nequitur, at notant nonnulli hunc gloriæ appetitum atque immortalitatis apud Varronem (DAHLMANN 1950: 219), alii autem mediocritatem eius ac pudorem asserunt (DESCHAMPS 1986: 130).

Postremo uero, ad obscuriorem notitiam Varronis epistularum ueniamus, scilicet ad *Epistulam Latinam* cuius cognitio a testimoniis Nonii gignitur —usque quater eam refert—, et Charisii —semel. In cuius nomine uoluntas percipitur maior illius epistolæ definiendæ: iuxta nomen *Epistularum*, quod omni ornato semoto patet, nomen hic uno additamento notatur, scilicet *Latina*. Vnde scripsit RITSCHL (1877: 479) esse consentaneum rationi *Epistulam* quamdam *Græcam* Varronis coniectare, a qua illa *Latina* nomine discerneretur. Quæ auguratio, quamuis a doctissimo uiro rebusque Varronis sic ut nemo erudito, nullis illius *Græcæ epistolæ* excerptis, testimoniis seu mentionibus repertis, firmari non potest. Leuitatis huius coniecturæ sibi

consciis, accessit RITSCHL (1877: 479) ad alia inscriptionum exempla et nominis interpretationem ex loco deduxit in quo illa epistula conscripta esset: erant enim Varroni diuersa in Latio prædia. Fuit igitur eadem inscribendi formula quam apud Ouidium in *Epistulis ex Ponto*, Gellium *Noctibus Atticis* siue ipsum Varronem in *Menippeis* sicut *Baiæ* (§ 2.41.10) siue *Postumi cui Seplasia fetet* (§ 2.41.70), ubi nomen loci notas quasdam inscriptioni suffudit, ut mos quoque apud Græcos ferebat: notat ZILLIACUS (1938: 20) Theoprasti *Μεγαρικόν*, et Dichærci *Κορινθιακόν*. Vt illi *Latinæ Epistolæ* ultimam imponamus manum, cur interdum singulari numero, interdum plurali Nonius —semel 121,11 LINDSAY— et Charisius —1,130 KEIL— laudauerint, dixit DAHLMANN (1950: 214) eo contigisse quod opus plus uno uolumine constaret, unde quasi contaminationem ex numero librorum in titulum manuisse.

2.31. EPITOMES

Codicibus inuentis Rufini, aliis in oppido Arras (RITSCHL 1877: 528), aliis in bibliotheca Parisiensi (CHAPPUIS 1856: 6), summæ operum Varronis additæ sunt epitomæ tres, quarum priores ex libris *Antiquitatum* et ex libris *linguæ Latinæ* effectæ ad codicem Arrianum pertinebant, tertia ex *Imaginum* libris in codicibus Parisiensibus coacta. Et quoniam harum epitomarum mentio nisi Hieronymus nemo auctor tradidit, pauca uel nulla apud commentatores sunt pro re inquisita. At est unde studium nobis suscitetur et quidem haud minus, scilicet an scripserit Varro ipse has epitomas necne, unde nomen traxerit ex Græcis, imitatusne sit, an ipse denique inscriptionem suis compendiis imposuerit. Quas res quasi per transennam prætereuntes studiosi leuiter aspexerunt et hoc unum de epitomis RITSCHL (1877: 466) quasi obiter et præteriens dixit, Varronem ipsum compendia illa ad suum ipsius usum et commodum confecisse, hoc autem DELLA CORTE (1970: 243 et 245), epitomas *Antiquitatum* ipsum Varronem senescentem conscripsisse, eas uero *De lingua Latina* ad Græcum conuersas fuisse unde quidam grammatici —Lydus— notitias haberent suas.

Quod ut explicemus, nisi ipsa indicia litterarum Latinarum et aliorum operum comparatio, nihil nos conducet. Id primum temptemus, num conscripserit ipse Varro epitomas suas. Nam fuit ætate imperiali usitatum, cum editio librorum acumine et laude ingeniorum floresceret, atque more sæculi abrepti uellent culti homines doctrinam quasi *encyclopedicam* sibi comparare (GEYMONAT 1990: 288), epitomas siue excerpta postulare eorum operum quæ uel amplissima forent et ad eruditionem doctorum uirorum plurimum facerent, quo facilius eorum usus redderetur cum profitentibus tum proficientibus, minus uero iis in institutione communi ac simpliciore uersantibus.

Exemplum idoneum huius consuetudinis *epitomandi*, ut aiunt scriptores *Historiæ Augustæ* (2,30,22 HOHL), seu coartandi, sunt libri Liuii *Ab urbe condita* qui iam ætate poetæ Martialis breuiati postulabantur, immo edebantur: *pellibus exiguis artatur Liuius ingens/ quem mea non totum bibliotheca capit* (14,190). At etiam Marcus Aurelius a Frontone quæ *Lucretii aut Ennii excerpta* haberet, rogabat (4,1,3 VAN DE HOUT). Non est igitur mirandum illam deminutionem iis operibus Varronis contigisse quæ uastissimas creberrimasque notitias multarum rerum proferrent, scilicet *Imagines*, *Antiquitates* et *De lingua Latina*.

Ad Liuium quod adinet, sunt ‘periochæ’ siue ‘epitomæ’ librorum, quoad scimus, post eum mortuum confectæ, siue de minoribus editionibus agatur, ut ex epigrammate Martialis augurari possumus, siue de editione illa *T. Liuii Periochæ omnium librorum ab urbe condita* quæ forte sæculo tertio p. Ch. n. peruulgata est (GEYMONAT 1990: 290). Pompeii Trogi *Historiæ Philippicæ* duobus sæculis post quam editæ sunt, a Iustino rescribuntur duobusque *epitomis* coartantur. Nec alia opera notissima ab his compendiis sese eripuerunt, sicut Plinii *Naturalis historia* et Pomponii Mellæ *Chorographia*, quæ ne suum nomen quidem genuinum seruauerunt sed sub inscriptione *Collectanea rerum memorabilium* tradita sunt quæ Solinus sæculo III p. Ch. n. peranguste conclusit.

Eo temporis igitur sunt compendia magnorum operum plerumque composita. Qui usus uero ætate litterarum Christianarum obsoluit, cum uoluntas atque propositum doctrinæ diuulgandæ Christianæ præ ceteris eminent ac esset in consiliis scriptorum illa nouissima præcepta quam latissime propagare: quod fecit Lactantius in suis *Institutionibus diuinis* quarum compendium septem uoluminibus ipse confecit (GEYMONAT 1990: 292).

Nobis autem de Varronis inquirentibus unum est uestigium quod sequamur in nomine *epitome* ab Hieronymo tradito. Etenim sunt apud eum in catalogo horum operum mentiones Græce conscriptæ, scilicet ἐπιτομήν et quidem ter (prima ex *Antiquitatibus*, alia ex *Imaginibus*, tertia denique ex libris *De lingua Latina*); quæ testimonia huius uocis priora Latinitate, quæ dicitur *aurea*, repetenda sunt, nec ante Ciceronis libros reperiuntur: is enim uerba facit in epistulis ad Atticum de quadam “epitoma” Bruti quam non sine cura animo uoluebat (*Att.* 12,5 et 13,8).

Quo uocabulo quidem utrum Latine an Græce Cicero tunc usus sit, ambigitur, cum casus nominandi sit “epitome” (*Att.* 12,5), ablatiuus quoque “epitome” (*Att.* 12,5), accusatiuum autem habeat Græcum “epitomen” (*Att.* 13,8). Alias uero Græca se præbet illa uox tota (*Att.* 5,20,1): *quæ cognosce ἐν ἐπιτομῇ: sic enim mihi concedis proximis litteris*. Sed hæc ambiguitas non est singularis in uocabulis Græcis quæ scriptores Romani sibi sumpserint, immo frequens et multa si de sermone minus quotidiano agitur (WOYTEK 1970: 49–52). Quod attigimus cum negotium erat de Varronis libris *De poematis* (§ 2.18) et *Εἰσαγωγικὸς* (§ 2.27).

Uterioribus testimoniis tamen species huius uocis Latina undecumque præualet: iam apud Columellam (1,1,10) ablatiuus profluit primæ declinationis —*per multa diffusum uolumina sex epitomis circumscrisit*— et manet apud Plinium Maiorem forma Latina —sæpe accusatiuus pluralis est *epitomas* (*nat.* 1,10; 1,14 et al.)— nisi cum opus quoddam Græcum laudet: *Metrodorus, qui ἐπιτομήν ῥιζοτομουμένων scripsit* (*nat.* 20,214). Nec aliter contigit apud scriptores *Historiæ Augustæ* et in codicibus Iustiniani (*passim*). At Hieronymus hoc uerbum, insolito more sui ætatis, Græce usurpauit, qui usus pro tempore et condicione nobis miraculo est.

Nos enim non fugit esse inscriptionem cuiusuis operis, nedum si ad Græca uocabula refertur, promiscue impositam siue Latine siue Græce et ab arbitrio scribarum seu doctrina magis pendere quam a uoluntate ipsius scriptoris (WOYTEK 1970: 50). Verumtamen usus linguæ Græcæ in epitomis Varronis memorandis plus habet apud Hieronymum ponderis, quoniam potest ætati multo præcedenti congruere, iis enim temporibus cum ambiguitas in uocabulo transcribendo etiam constaret, cum uox Latina *epitoma* non esset firma uel sermone et consuetudine corroborata, scilicet uel ætati Ciceronis eiusdemque Varronis conuenire, uel temporibus haud multum ab iis differentibus, cum catalogus Varronis confectus est, scilicet Suetonio florente. Exinde hoc colligimus potuisse Varronem, ut innuebat RITSCHL, has epitomas ipse conscribere uel, ni ita fuit, quod nullo modo comprobari potest, hoc adducimus: fuisse epitomas Varronis recentes neque post longum temporis interuallum a morte eius conscriptas. Quod ab inconstantia deducimus quæ deprehenditur inter mentiones Hieronymi et forma uocis *epitomæ* suo tempore magis usitata.

De uoluntate scriptoris denique dicamus. Quod quoniam duo sunt uocabula quæ uidentur apud antiquos in operibus coartandis præualere, cum *epitome* et tum *Περιοχή*, usum alterutrius quid statuatur, iuuat inspicere. Apud Græcos enim, ait HENRIKSSON (1956: 182), duo exempla trahuntur alterius uocis, scilicet *Περιοχὰὶ τῶν Μενάνδρου δραμάτων* et *Περιοχὴ τῶν δονονσιακῶν Ποιημάτων*, nullum autem uocis ‘*epitomæ*’ quæ apud eum ne in numero quidem inscriptionum habetur. Atque id miraculo, quod sint in testimoniis Romanis posterioris ætatis Liuii *Periochæ* et aliæ, quamuis nomen unum uel alterum a uoluntate editoris magis quam ab instituto ipsius auctoris, scilicet Flori, constare uideatur: etenim, edidit MALCOVATI (1972) opera Flori sub nomine *epitomarum*, HENRIKSSON (1956: 181) uero sub nomine *periocharum* idem opus recensuit. Est enim inscriptio haud præcipua his

in operibus uel quæ notas ullas uel proprietatem aliquam præ se ferat: utilitas igitur et perspicuitas quæruntur quæ ex consuetudine et usu communi constant.

HENRIKSSON enim (1956: 183) *epitomam* ducit *nomen technicum* neque in conspectum titulorum Græcorum id inserit. Ætate enim Varronis erat uerbum *periocha* in usum inductum, aliud uero significans, uidelicet ‘paragraphum’ —Hispanice ‘párrafo’— ut ex fragmento Ciceronis (*Att.* 13,25,3) HENRIKSSON (1956: 180) dilucide illustrauit: *ergo ne Tironi quidem dictaui qui totas Περιοχὰς persequi solet, sed Spintharo syllabatim*. Varro igitur, si ipse epitomas confecerit suas easque ipse inscripserit, formulam quamdam mediocritatis secutus et utilitatem, quod nomen erat inter adsiduios usitatus, id uerisimiliter selegerit; utrum Græcum an Latinum, ut a Ciceronis excerpta uidimus, et minus constat et momentum habere minus uidetur.

2.32. HEBDOMADES

Monumenta huius operis, quibusuis nominibus usurpatis, propriis an trallaticiis —nam uaria ea fuerunt— pariter uero adhibita ac æque adsidue, temporis ordine seruato, apud Ciceronem inueniuntur (*Att.* 16,11,3): Πεπλογοραφίαν Varronis tibi probari non moleste fero, et apud Plinium (*nat.* 35,11,1): imaginum amore flagrasse quondam testes sunt Atticus ille Ciceronis edito de iis uolumine, M. Varro benignissimo inuento insertis uoluminum suorum fecunditati etiam septingentorum inlustrium aliquo modo imaginibus, non passus intercidere figuras aut uetustatem æui contra homines ualere, inuentor muneris etiam dis inuidiosi, quando immortalitatem non solum dedit uerum etiam in omnes terras misit, ut præsentis ubique ceu di possent.

Apud posteriores uel sæpissime apud Gellium M. Varro in primo librorum qui inscribitur hebdomades uel de imaginibus, septenarii numeri, quem Græce hebdomade appellant, uirtutes potestatesque multas uariasque dicit (3,10,1); M. autem Varro in primo de imaginibus uter prius sit natus parum constare dicit (3,11,1); M. Varro in libro de imaginibus primo Homeri imagini epigramma hoc apposuit (3,11,7); rarius autem apud Nonium (145,4 LINDSAY): lucis numero plurale quod sunt dies. Varro hebdomadum sub imagine Demetri, et Charisium (1,147 KEIL): Varro hebdomadon nono; rarissimo denique apud Symmachum (*ep.* 1,1,2 apud DAHLMANN 1935: 1227): scis [...] Terentium [...] hebdomadorum libros epigrammatum tum adiectione condisse, et Ausonium (*Mos.* 306): forsitan et insignes hominumque operumque labores hic habuit decimo celebrata uolumine Marcei hebdomas.

His adde ceterum illud Hieronymi in catalogo: *Scripsit igitur Varro [...] imaginum XV* (CHAPPUIS 1856: 120) atque, ad naturam operis si proprius accedere uolumus, restat ut excerptum Nepotis (*Att.* 18,5): de Attico narrantis singulariter proferamus: *uersibus de iis qui honore reumque gestarum ges-*

tarum amplitudine ceteros Romani populi præstiterunt exposuit ita ut sub singulorum imaginibus facta magistratusque eorum non amplius quaternis quinisque uersibus descripserit.

Quorum librorum Varronis tamen nomina usque quattuor ex antiquis testimoniis numerantur —Πεπλογραφία, *Imagines*, *Hebdomades*, *De imaginibus*— ideoque hoc enitemur, ut indices proprii qui possint haberi a nominibus aliis inquinatis siue fama et usu acceptis diiudicentur iique certis rationibus definiantur, nominationes uero alias unde exoriantur aperiamus, tum demum eiusdem operis nomina alia explicemus.

Nam tam multa nomina quales sint qui præbeant, quod in his rebus comperisse haud parui æstimatur, continuo recensebimus: est enim Gellius duorum nominum auctor, scilicet *De imaginibus* et *Hebdomades*. Ad *Hebdomades* et grammatici se conferunt, Nonius enim Latine *Hebdomadam libri*, Charisius uero Græce *Hebdomadon*; Symmachus denique et Ausonius pares denominationes proferunt utramque Latinam, scilicet *Hebdomadorum* et *Hebdomadas*. *De imaginibus* enim nisi Gellius nemo auctor est: cuius sedulitas atque cura, immo constantia (MERCKLIN 1877: 567), cum sæpenumero laudetur, hic tamen labi nobis uidetur, et nimiam fuisse et eum in errorem induxisse quod, quamuis opus ipsum manu sua uolueret—in capitulo enim decimo tertii libri in paragraphis ex 1 ad 17 ueniunt identidem in sermonem uerba *inquit, ait, dicit* quæ ad Varronem referuntur eiusque uerba repetere uidentur—, tamen inscriptiones aliorum operum Varronis secutus—ipse Gellius indices Varronis laudauit *De officio mariti, De salute De lingua Latina*— atque consuetudine usus communi, uolens *Imagines* aliis Varronis inscriptionibus concinere, perperam *De imaginibus* alterum indicem dedit.

At huius indicis testimonio minus credendum, quippe quod argumento ipsius operis minime congruat et propositum Varronis minus dilucide obseruetur: non erat enim mens Varronis *de imaginibus* quibuslibet peruestigare siue disceptationem de arte pictorica suscitare —quæ condicio solet indices cogere cum *de*—, at uitas ipsas quorundam uirorum sua oratione depingere horumque quidem illustriorum (DAHLMANN 1935: 1227). Quem nominatum corroborauit temere AX (2005: 10).

Primum igitur actum de nomine improprio quod Gellius huic operi dedit rati sumus, secundum uero nunc adtexamus. Nam unde nomen ueniret *Imagines* DAHLMANN aperuit (1935: 1229) et operis nouitatem declarauit, cum dixerit singulas uitas in hoc libro congestas et epigrammate quodam ornatas esse —a Gellio illud Homeri didicimus (3,11,7), a Nonio autem notitiam Demetrii (145,4 LINDSAY)— et parua *imaguncula* siue *effigie* singulorum uirorum depicta —illud enim reliquiæ nonnullæ ipsius operis declarant: *Varro Hebdomadum sub imagine Demetri* (Nonii 145,4 LINDSAY).

Quæ nota perquam singularis et apud Romanos inusitata causas reddit nominis *Imaginum* et quidem affatim (NISARD 1851: 56): alia enim opera uidimus quæ ex singularitate quadam quamuis leui siue parte aliqua eaque licet exsili seu uix memoratu digna nec ad argumentum ipsius operis polienti, nomen ceperunt suum —incidunt in hanc fortunam multi sicut Propertii *Monobiblos*, Hieronymi *Vulgata*, Catulli *Carmina*, et alia (BALLESTER 1991: 145), nec erit abs re illud Plinii memorare (*ep.* 4,14,8–9): *unum illud prædicendum uidetur, cogitare me has meas nugas ita inscribere hendecasyllabi qui titulus sola metri lege constringitur*.

Posset igitur *Imagines* index fide haud parua duci quippe ex quadam nota illius libri singularis deductus. Nec modo proposito scriptoris ipsius et argumento congrueret uerum etiam stilo ac ornatui quos ille nonnumquam

affectauit in suis Latinis titulis, id est, longe quantum titulos petere ac in uno solo nomine titulum integrum densare quasi lumen procul spectanti eique uim haud paruam suffundere. Sunt enim ‘imagines’ siue ‘effigies maiorum’ quæ domus ornabant —Cic. *Sull.* 88,8— siue ‘umbram’, ‘mortui imaginem’ uel ‘spectrum’ ualent —*Aspicite, o ciues, senis Enni imaginis formam* (Cic. *Tusc.* 1,34); *Vixi, et quem dederat cursum fortuna, peregit/ et nunc magna mei sub terra ibit imago* (Verg. *Æn.* 4,653–4)—, unde possit index operis eo spectare quod uitæ depingerentur uirorum illustrium qui fato perfuncti essent (LEHMANN 1997: 14).

Iuxta *Imagines* nihilominus alii *Hebdomades* docuerunt, nec semel hæ tantum nec ab uno modo laudantur: quinque sunt in summa fragmenta ex antiquis collecta quibus opus Varronis *Hebdomades* —siue *Hebdomadum libri*, siue Græce libri *Hebdomadon* uel *Hebdomas*— similiter proditur. Quod nomen cum sæpe testimonia referant, conducatur ad uerum indicem necne est nobis scrutandum. Prius autem unde nomen ueniat inspiciamus et, an congruat argumento stiloque Varronis necne, quoad datur iudicemus.

Nam patet ex uerbis Gellii (3,10,1–16) uoluisse Varronem his in libris facultates insignes uiresque septenariorum numerorum illustrari et diuulgari —quas quidem a præceptis Pitagoreorum sibi perspectas forte habuerit (DAHLMANN 1935: 1228; DELLA CORTE 1970: 247): *M. Varro in primo librorum, ait Gellius, qui inscribuntur hebdomades uel de imaginibus, septenarii numeri, quem Græce hebdomada appellant, uirtutes potestatesque multas uariasque dicit. "Is namque numerus" inquit "septentriones maiores minoresque in cælo facit, item uergilias, quas pleiadas Græci uocant, facit etiam stellas, quas alii erraticas, P. Nigidius erroneas appellat". Circulos quoque ait in cælo circum longitudinem axis septem esse [...]* Ac neque ipse zodiacus septenario numero caret; nam in septimo signo fit solstitium a bruma, in septimo bruma a solstitio, in sep-

*timo æquinoctium ab æquinoctio. Dies deinde illos, quibus alcyones hieme anni in aqua nidulantur, eos quoque septem esse dicit. Præterea scribit lunæ curriculum confici integris quater septenis diebus [...] Ad homines quoque nascendos uim numeri istius porrigi pertinereque ait: "Nam cum in uterum" inquit "mulieris genitale semen datum est, primis septem diebus conglobatur coagulaturque fitque ad capiendam figuram idoneum. Post deinde quarta hebdomade, quod eius uirile secus futurum est, caput et spina, quæ est in dorso, informatur. Septima autem fere hebdomade, id est nono et quadragesimo die, totus" inquit "homo in utero absoluitur". Illam quoque uim numeri huius obseruatam refert, quod ante mensem septimum neque mas neque femina salubriter ac secundum naturam nasci potest et quod hi, qui iustissime in utero sunt, post ducentos septuaginta tres dies, postquam sunt concepti, quadragesima denique hebdomade inita nascuntur. Pericula quoque uitæ fortunarumque hominum, quæ **climacteras** Chaldæi appellant, grauissimos quosque fieri affirmat septenarios. Præter hoc modum esse dicit summum adolescendi humani corporis septem pedes [...] Dentes quoque et in septem mensibus primis et septenos ex utraque parte gigni ait et cadere annis septimis et genuinos adnasci annis fere bis septenis. Venas etiam in hominibus uel potius arterias medicos musicos dicere ait numero moueri septenario, quod ipsi appellant τήν διὰ τήσσαραν συμφωνίαν, quæ fit in collatione quaternarii numeri. Discrimina etiam periculorum in morbis maiore ui fieri putat in diebus, qui conficiuntur ex numero septenario, eosque dies omnium maxime, ita ut medici appellant, **κρισιμούς** uideri: primam hebdomadam et secundam et tertiam. Neque non id etiam sumit ad uim facultatesque eius numeri augendas, quod, quibus inedia mori consilium est, septimo demum die mortem oppetunt. Hæc Varro de numero septenario scripsit admodum conquisite. Sed alia quoque ibidem congerit frigidiuscula: ueluti septem opera esse in orbe terræ miranda et sapientes item ueteres septem fuisse et curricula ludorum circensium sollempnia septem esse et ad oppugnandas Thebas duces septem delectos.*

Quo testimonio perspecto, uel aperta euasit inscriptionis origo eruditissimis Varronis uersatissimis: dixit enim MERCKLIN (1858: 473) «ipsum librorum nomen, quod nemo quidem umquam dubitauit, quin a septenis imaginibus per capita dispositis deriuandum sit», quem secutus RITSCHL (1877: 510) «ipsum Hebdomadum nomen nemo umquam dubitauit quin hi libri inde traxerint», inquit, «quod inlustriū hominum imagines non promiscue proponerent sed per capita dispositas quæ septenas imagines complecterentur». Etenim Græcum nomen quod est *ἑβδομάς* et septem numerum significat et coetum quemuis elementorum ad septem et, cum indicet cumprimis spatium temporis, siue dierum —scilicet septimanam—, siue annorum (LIDDELL & SCOTT 1996: 466, *s.u.*), hic uero greges septenarum imaginum siue uirorum illustrium uitarum sibi uult. Quod nomen *Hebdomades* operis dispositionem arduam atque exquisitam reserat: at de multis in ordinatione operis controuersiis sæpius ac sedulius doceberis apud MERCKLIN (1858: 462–3), SCHMIDT (1865: 298–9) siue RITSCHL (1877: 536, 551), qui quidem adprime ac mira accuratone eius dispositionem, ordinem ac materiem peruestigarunt.

Inerat enim septenariis numeris, quantum legimus, uis quædam circumquam Varro opus disposuit totum: quod in quindecim diuisit uolumina —illam sequimur recensionem quam SCHLEICHER proposuerat (apud RITSCHL 1877: 509)—, quorum quattuordecim prioribus septem *hebdomades* uitarum continerentur, scilicet quadraginta et nouem singulis uoluminibus ex quo summa efficietur sescentarum et duodenonaginta uitarum; quibus addes duas *hebdomades* uitarum, id est quattuordecim, ex primo uolumine quod ducitur præfationis instar compositum: septingentæ enim uitæ addendo detrahendoque fiunt reliquæ, qui numerus quidem septenarius est.

15 volumina	
1 prius volumen × 2 hebdomades <i>Imaginum</i> (14 uitæ) = 14	14 insequentia uolumina × 7 hebdomades <i>Imaginum</i> (49 uitæ) = 686
700 Imagines	

Figura 8: de dispositione Varronis *Imaginum*

Atque quemadmodum hæc placita et rationes numerorum ad dispositionem operis manauerunt, ita etiam ad indicem ipsius operis peruenire potuerunt, si quidem uerbis commentatorum cito credimus: *Tum in his maxime libris quibus a numerorum συμμετρία nomen inditum* (MERCKLIN 1858: 465; RITSCHL 1877: 564). Varro enim hanc formulam inscribendi usurpauerat aliis in operibus in quibus ab specie, forma seu notis libri externis indicem indiderat —uide enim *Epistolicas quæstiones* (§ 2.29), quæ quæstiones id nominis capiunt quod sub specie epistolæ sunt compositæ, necnon scripta eius *Menippea* quæ ita nuncupantur ut imitationem Menippi præ se ferant eaque imitatio plurimum ad formam confert, id est quod prosimetro utatur, minus autem ad argumenta quæ apud Varronem leuius hoc in opere attinguntur (§ 2.41).

Huc accedit quod Varro uel sæpe ad Græcum confugit in titulis imponendis (§ 0.2.4). Testimonia enim pleraque indicem Latinum *Hebdomadam* seu *Hebdomadorum* —quæ hæsitatio in casu patrico in libris *De poematis* etiam didicimus (§ 2.18)—, at Charisius *Hebdomadon libros* affertur itemque Ausonius quoque *Hebdomas* traditur: quæ uox non uidetur in litteris Latinis adeo profluxisse tempore Varronis ut casus undecumque Latini indicarentur. Gellius enim quinque tantum fragmentis illud nomen retulit quarum quatuor ad Varronis opus referuntur (3,10,17; 3,10,7; 3,10,8; 3,10,15), una autem facta exceptione (15,2,3). Sed rarior usus euadit illius Græci *ἑβδομάδος* si ad

testimonia prioris ætatis nos conferimus uidelicet ad Ciceronem, qui semel tantum hoc utitur nomine (*fam.* 16,9,3): *ne in quartam hebdomada incideres*. Quæ inopia in exemplis ac testimoniis huius uocis necnon cunctatio in eius declinatione quæ ex Græco Ciceronis ad Latinum Gellii labi uidetur nisi hoc illustrat, quod temporibus Varronis tamquam aduentitium siue peregrinum uerbum illud haberetur nec uernaculum quidem sed a Græco sermone deductum. A qua sententia discessit HENRIKSSON (1856: 10), qui hanc uocem undique Latinam duxit quandoquidem in opere suo de titulis Græcis litterarum Latinarum non incluserit. At ibi erat inserendum, nostra quidem sententia, quoniam id saltem nemo infitietur, quod a Græcis deductum est. Ceterum, præstat Græcus sermo Latinum in illis inscriptionibus in quibus Varro ad delectationem magis quam ad doctrinam tendit: quod opus *Hebdomades* si epigrammatis erat ornatum, uoluptatem quondam affectauisse haud temere diceres.

Itaque, utrum index Varronis *Imagines* an *Hebdomades* fuerit, nunc disputabimus: nam uterque enuntiatus, si eorum rationes et originem ad calculos reuocamus, uoluntatem Varronis et consuetudinem satis expleuisse uidetur. Potuisse Varronem bifariam opus inscripsisse, scilicet hinc per *Imagines*, hinc per *Hebdomades*, præ exiguitate duplicum inscriptionum coniectura uix se tenet: monet enim BALLESTER (1991: 147–8) quam raro quamque insolenter soliti sint scriptores antiqui in eius modi indices incidere qui tamquam duo membra haberent, nedum cum alter alterum neque explicet neque interpretetur neque ullo modo referat, ut in *Imaginibus Hebdomadibusque* contigit, ubi sensus alterius ex altero suspensus non uidetur. Nihil igitur rationi magis aptum quam ut alterum nomen indicem, alterum autem nominationem seu cognomentum coniectemus (uide p. 47).

Inerat, ut inuimus supra, nouitas haud mediocris imagunculis illis quibus opus Varronis ornari traditur (MERCCKLIN 1858: 466), at uetus illa consuetudo quod ad alias disciplinas attinet, uidelicet in operibus geographicis, ut papyri quæ exstant probe testantur, seu in iis quæ artem medicam et eiusmodi studia tractarent, quorum dispositionem posset Varro in suo opere imitari (BRUNN 1858: 473), uetus quoque et longa consuetudo titulum præcedebat, si in mentem ueniunt Cratis Mallensis Πίνακες siue Nicostratis Εἰκόνας (ZILLIACUS 1938: 28). Hi quidem ornatus, pergit BRUNN (1858: 474), moribus Alexandrinis accedebant: constat enim fuisse publicas bibliothecas Alexandriæ et Pergami eorum simulacris honestatas quorum libri ibi diuulgarentur eundemque morem Romanos esse obseruatos, hoc non minus compertum habetur ex eo quod de bibliothecis Asinii Pollionis accepimus, qui prorsus effigiem Varronis inter alias ibi exprimendam curauit (Plin. nat. 7,30,115). Quod Varro hunc morem secutus libros suos imaginibus illustraret, erat procul dubio miraculo legentium atque memoratu dignum et æqualibus Varronis et posteris, ut manifestum uestigium in fragmentis Plinii est (nat. 35,11,1), ubi et *imagines* quibus opus concinnaretur *benignissimum inuentum* notabantur et ipse Varro *inuentor muneris etiam diis inuidiosi* insigniebatur. Idem Plinius dicit Varronem his imaginibus multum delectatum esse —*imaginum amore flagrasse* (nat. 35,11,1).

Nec modo multorum admirationem hoc artificio Varro mouit, ait BRUNN (1858: 474), sed etiam imitatores captauit, ut uestigia corroborant quæ in quibusdam codicibus manuscriptis sæculi v p. Ch. n. Vindobonæ inspecta sunt: ibi enim Galeni imagines inter alios medicos depingebantur quorum uitas descriptæ erant. Quin immo illæ uitæ per hebdomades ordinabantur, ita ut septem auctores in singulis eius operis paginis caperentur ibique *imagines* promiscue distribuebantur prout locus esset in pagina: singulæ imagines in summa atque infima pagina, trinæ a sinistra totidemque a dextera

—quam dispositionem posses e uerbis Plinii deducere (*nat.* 35,11): *ne passus intercidere figuras.*

His quidem adde quod auctores et Græci et Romani qui ibi recensebantur sine ulla originis distinctione recipiebantur, quod in opere Varronis contigisse suspicamur, cum sint indicia et Homeri (*Gell.* 3,11,7) et Demetrii (Phalerei? *Non.* 145,4 LINDSAY). At tam multas cognationes ac conuenientiæ casui ac fortunæ omni scrupulo sublato dari non possunt, et haud temere imitationi Varronis uertuntur. Itaque, si dispositio Varronis *Imaginum* tam late dissipata erat atque probata ut interuallo sæculorum haud paruo intermisso alios abriperet auctores qui ad speciem Varronis suum opus componere uellent, tum enim *imagines* Varronis atque figuræ neque parui æstimarentur neque locus earum in conspectu Varronis paruus iudicaretur. Non enim casu neque forte iuxta titulos ueros noua nomina oriuntur.

Attamen audacioris erat affirmare illas figuras in opere Varronis præualuisse eisque primatum dare; quin immo, ne desunt quidem qui eas imagunculas tanti pretii æstimarent quanti cuiusuis ornamenti aut artificis industriæ, id est, haud magni: sic ULRICH (1859: 606), qui illas notauit quasi Varro uel præteriens uel obiter tantum ac molli brachio eas iniecerit neque exquisitissimum apparatus neque præstantiam ullam eis tribuerit, nec dignas iudicauerit quibus homines tempus uel intentionem ullam ibi collocarent, cum delectatio uel minima ex iis caperetur. Hæc quidem mens, quæ eo corroboratur quod ex ingenio Varronis aliis in locis nobis patefactum est, plurimum roboris tenere nobis uidetur: non enim credimus Varronem illud ornamentum sui operis neglexisse, cum conferret; at uirum qua grauitate Varro erat, qui nisi in suis saturis ullos ludos facetiasque ullas sibi indulserat, his nugis ac leporibus adeo oblectari ut nomen tanto operi inderet, ubi uitas depingebat illustrium uirorum, conuenire rationi non uidetur.

Imagines igitur pro nominatione satius habeatur ex eo petita quod *novitas* aliqua his imaginibus inesset, index autem *Hebdomades* rectius ducatur: Varro enim illas uires proprietatesque septenariorum numerorum quas erat ei in animo diuulgare iam inde a titulo ipso collustrauit. Vnde enim illud Gellii *De imaginibus* deduci posset. Præterea, difficilius eueniret ut posteriores commentatores ad unum nomen darent *Hebdomades*, quippe Græcum et longius quam *Imagines* petitur. Ex nouem testimoniis quæ nobis sunt in promptu quinque *Hebdomades* tradunt inscriptionis instar ulla iniecta hæsitacione uel ambiguitate, quorum auctores præterea diuersis ætatibus et sæculis floruerunt. Quin etiam, Gellius uerba Varronis tradiderit quibus ipse indolem sui operis enodaret eaque non *imagines* quibus id ornaret uerum septenariorum uirtutes illustrarent, hoc testimonium largiter ualet ne inconsiderate iudicemur omnes calculos *Hebdomadibus* dedisse. Dixit enim MERCKLIN (1858: 466) illam *συμμετρίαν* ad septenarios numeros pertinentem cardinem huius operis et fuisse et ex omni parte Varronem eam prosequi uoluisse ita ut dispositionem materie ad illam condicionem aptaret eaque terminaret: eandem diligentiam ac sedulitatem Varronem etiam in titulo obsecutum esse, eo minus infitiandum.

Ad tertium et postremum de aliis nominibus actum iam perueniamus: rem enim haud absolutam ducemus nisi antea de *Πεπλογραφία* Varronis quam Cicero dixit aliquid in medio ponamus et hoc disputemus, an ad Varronis *Hebdomades* concurrat. Scripsit enim Cicero ad Atticum (16,11,3): *Πεπλογραφίαν Varronis tibi probari non moleste fero*, quæ mentio singularis apparet atque eo eminet propterea quod uox Græca *Πεπλογραφία* nisi in hoc fragmento Ciceronis alias in litteris Latinis non constet: est enim *hapax legomenon* quod uocatur. Itaque ex testimonio Ciceronis eam nominationem ad quoddam opus Varronis referri non pauci æstimauerunt, quod multi

Hebdomades contenderunt (DAHLMANN 1935: 1228): iuuit enim Ciceronem Græca nomina operibus Varronis imponere (§ 2.34).

Conueniretne illa *Πεπλογραφία* Varronis *Hebdomadibus* necne, ac si ita esset, unde oriretur quibusque rationibus Cicero eam indidisset, est nobis locus porro destinatus. Cuius quæstionis ut speciem aliquam exprimeremus, ad uocabuli originationem respeximus indeque rem petiuimus: uoci Græcæ quæ est *Πέπλος* intendimus si quid forte cum Varronis opere haberet, at hic tamen, nisi quod ad uestimenta illarum figurarum quibus opus Varronis ornaretur quod arctius conueniret non inuenimus. Cui argumento si quid tribueremus in eam incideremus opinionem, Ciceronem imagunculas illas præter alia illius operis emolumenta potissimum æstimate. BRUNN (1858: 475) tamen haud nequiquam dixerat *imagines* Varronis non in toto corpore sed in capite tantum depictas esse.

Alio enim nos contulimus ac intentionem nostram in eo collocauimus quod uox Græca *Πέπλος* quidam quasi ‘papyri paginam’ habuerunt —‘sheet’ (LIDDELL & SCOTT 1996: 1363). Quæ interpretatio cum eo comparauimus quod apud nonnullos commentatores dictum erat, esse singulas *hebdomades* uitarum Varronis spatio unius paginæ expressas —«der Text der 700 ‘illustrium aliquo modo’, der wohl schwerlich 700 Blätter füllte» (BRUNN 1858: 473): quod si ita esset, hanc interpretationem duceremus illius *Πεπλογραφίας* causam. Verumtamen Ciceronem opus Varronis pro “serie quadam papyrorum” nuncupasse, tenuis argumentatio nobis uidebatur nec omnino persuadebamur. Sic enim originationem aliam quæsiuimus et denique ad aptiorem peruenimus rationem cum in opus quoddam Aristotelis nomine *Πέπλος* incidissemus de quo Eustachius mentionem præbebat (fragm. 640 ROSE) *ἱστορεῖ δὲ ὁ αὐτός Πορφύριος καὶ ὅτι Ἀριστοτέλης σύγγραμμα Πραγματευσάμενος, ὃπερ ἐκλήθη Πέπλος, γενεαλογίας*

ἡγεμόνων ἐξέθετο [...] καὶ ἐπιγράμματα εἰς αὐτούς —quod fragmentum ipsi ita interpretati sumus: *narrat etiam Porphyrius ipse Aristotelem opus composuisse nomine Πέπλος in quo origines quorundam ducum accurate describebat [...] necnon epigrammata eis dicata.*

Aristotelis Πέπλος nomen dedit toti illi generi (ZILLIACUS 1938: 25) ad quod Cicero spectabat de opere Varronis disserens. Quod ita apparebat quoniam in libris Aristotelis non modo uitæ depingebantur quorundam hominum illustrium sed etiam epigrammatibus eæ ornabantur (DELLA CORTE 1970: 191; MANZO 1976: 425). Quæ singularitates nempe apud Varronem in *Hebdomadibus* concurrebant. Tum demum, fuisse Varronem atque Ciceronem studiosissimos uersatissimosque operum Aristotelis mentionibus illius perspectis non est quod amplius demonstrare nitamur —apud Ciceronem cum primis in *De finibus* (5,32; 5,53; 14,6, 14,26), *De inuentione* (1,61), *Orator* (127 et 172), *De oratore* (2,14; 2,38; 3,18) et *Topica* quod opus exemplo Aristotelis inscriberet (*top.* 2); apud Varronem autem nominatim in *De lingua Latina* 7,3,27 et 8,4,1; *De re rustica* 1,1, 2,1 et 2,4 necnon in *Menippearum* fragmenta 128 et 543.

Quam coniecturam atque societatem Varronis cum opere Aristotelis recusauit usquequaque JONES (1939: 148) multaque obiecit, primum, quod epistula Ciceronis multo ante esset scripta —scilicet anno 44 a. Ch. n.— quam ut Varro manum imponeret suis *Hebdomadibus* —habetur enim terminus, ut ipse in præfatione *Imaginum* declarat, anno 39 a. Ch. n (Gell. 10,17); dein, quod in illa epistula ad Atticum negotium agatur de Ciceronis *Philippicis*, in quibus orationibus enixus est Cicero ut Varronem defenderet contra Antonii iniurias (Cic. *Phil.* 2,103–5), *Πεπλογραφία* illa quam Cicero significat ita habenda sit ut elogium quoddam erga Varronem, non tamen operis instar quam Varroni tribueretur —erat enim *Varronis* in testimonio Ciceronis

[Πεπλογογραφίαν Varronis], ut grammaticæ pedem impingamus, genetiuus *obiectiuus* habendus, uidelicet *Varronem* ipsum Πεπλογογραφεῖν (DELLA CORTE 1970: 190), haud uero *subiectiuus* qui uocatur, id est, *Varro* ipse alios Πεπλογογραφεῖ. Quibus augurationibus hoc unum obstat, quod Græcum Πεπλογογραφία neque apud Græcos neque apud Romanos alibi exstat ideoque adeo non patet posse nos ‘elogii’ seu ‘laudationis’ uim ei uocabulo subigere. Quod si ita esset, neque locus minus lubricus atque anceps esset, nec dubium de hac re omne tolleretur, nam cur ferret Cicero moleste probauisse Atticum eius ipsius laudationem Varronis, non est res quæ per se intelligatur. Nisi quoniam haud paucae fuerint inter Varronem et Ciceronem simultates (KUMANIECKI 1962: 240; DELLA CORTE 1970: 89–103).

Vt rem tandem peragamus, hoc unum uelimus in aspectum lucemque proferre, quam multum notitiarum ex diuersis nominibus unius operis elicere possimus, ita ut studium nostrum in inscriptiones Varronis circumagens nouis uindicemus exemplis: namque ab inscriptione *Hebdomadam* ea didicimus quæ ad operis dispositionem pertinerent; a nomine uero *Imaginum* de operis ornatu atque nouitate nonnulla accepimus; a Ciceronis Πεπλογογραφία denique hoc nobis apparuit, ab exemplis Græcis Varronem consilium suum aliquatenus petiuisse. Inscriptionis denique species ordinetur tandem atque concludatur: primum, quod index est quadam “Græcitate” tinctus et in ipsius uocabuli usu et in eius exemplo scilicet Aristotelis; dein quod suffunditur ei uis haud parua cum ex uno solo uocabulo constet; denique, quod propositum auctoris ab ipsa inscriptione diuulgatur, quanti apud eum numeri septenarii aestimarentur —de mysterio huius numeri in rebus Romanis uide GELMOSINO (1976: 388).

LAVDATIONES (*uide* LOGISTORICI, § 2.34)

2.33. LEGATIONVM LIBRI

Vnum est horum librorum uestigium apud Hieronymum in catalogo. At non diceres fuisse alienum consuetudine siue abs re, Varronem, qui de muneribus consularibus Pompeio scripserat (§ 2.27) eique *Ephemeridem* dicauerat de regionibus Hispanorum (§ 2.28), ubi ipse militauerat, uolumina quaedam suis legationibus dicauisse quæ munera tam diu tamque multum procul a Roma eum distinuerunt (§ 2.41.78 *Sesquiulixes* primum sub Cosconio in Ilyria (Varro *ling.* 5,158; 6,36; 6,89), dein ter sub Pompeio contra piratas (Varro *rust.* 2, præf. 6) et in Hispania (Varro *rust.* 3,12,7; 3,16,10; Cæs. *ciu.* 1,38; 2,17; 2,18). Itaque cum ter munere functus esset legati, totidem uolumina conscripsisse uisum est (RITSCHL 1877: 437–8).

Cadit denique hoc nomen *Legationes* in formulam inscribendi quam “consuetudinis” siue “hereditate acceptam” diximus: quæ tum nobis contigisse uidetur cum neque uoluntas inscribendi ulla apparet neque ipse scriptor suæ ipsius inscriptionis auctor uidetur, sed potius tamquam hereditatem eam inscriptionem accepisse siue ex communi consuetudine et usu, siue ex argumento et materie ipsius operis. Deest etiam nonnumquam firma diuulgandi uoluntas et potius in familiares hi libri cadunt siue in usum priuatum (§ 2.27 *Εἰσαγωγικὸς*), at non semper (§ 2.26 *Disciplinarum libri*).

2.34. LOGISTORICI

Complures sunt apud antiquos qui *Logistoricos* Varronis siue ex omni parte receperint siue ex parte quadam legerint et memoriæ prodiderint; tamen cum multa sint opuscula atque diuersa quæ sub nomine *Logistoricorum* tradita sunt, eorum testimonia separatim referemus quo faciliorem recensiois laborem ac solutiorem legentibus reddamus:

Catus uel de liberis educandis Gellius (4,19,1): *M. Varro in logistorico qui inscriptus est Catus aut de liberis educandis*; (20,11,1): *in logistorico M. Varronis qui inscribitur Catus*; Nonius (77,5 77,13; 81,1; 88,14; 94,16; 94,19; 108,16; 108,19; 108,23; 131,3; 133,19; 141,25; 162,21; 167,24; 168,2; 179,6, 201,12; 211,20; 213,19; 308,35; 352,31; 363,14; 367,24; 395,4; 447,35; 480,4; 481,13; 483,36; 494,15; 494,18; 494,21; 494,23; 502,22; 520,23; 532,18; 542,29; 552,3 LINDSAY); Macrobius (*Sat.* 3,6): *meminit huius aræ et Cato de liberis educandis*.

Messalla de ualetudine tuenda: Probus *ad ecl.* 6,31 (apud DAHLMANN 1935: 1265): *Varro in logistorico quem inscripsit Messalla de ualetudine*.

Tubero de origine humana: Probus *ad ecl.* 6,31 (apud DAHLMANN 1935: 1267): *Varro in logistorico qui inscribitur Tubero de origine humana*; Censorinus *nat.* 9 (apud CHAPPUIS 1868: 55): *transeo ad opinionem Pythagoricam Varronis tractatam in libro qui uocatur Tubero et intus subscribitur de origine humana*;

Curio de cultu deorum: Augustinus *ciu.* (7,9 et 7,34): *Varro in libro quem seorsum ab istis de cultu deorum scripsit; apud eundem Varronem in libro de cultu deorum*.

Marius de fortuna: Macrobius (*Sat.* 3,14): *Varro in logistorico qui inscribitur Marius de fortuna*; Vetus interpres Virgilii a Maio edito ad *Æneida* (VII, 681; apud CHAPPUIS 1868: 29): *hunc Varro ab Depidiis pastoribus educatum ipsi-*

que Depidio nomen fuisse et cognomentum **Cæculo** (tradit) libro qui inscribitur Marius aut de Fortuna.

Atticus de numeris: Censorinus (*nat.* 2, apud RITSCHL 1877: 407): *Varro in eo libro cui titulus est Atticus et est de numeris.*

Orestes uel de insania: Gellius (13,4,1): *in libro Varronis qui inscriptus est Orestes uel de insania.*

Pius aut de pace: Gell. (17,18,1): *in libro quem scripsit Pius aut de pace.*

Sisenna uel de historia: Gellius (16,9,1): *M. Varro in Sisenna uel de historia.*

Scaurus uel de scænicis originibus: Seruius (*ad georg.* 1,19 THILO): *Varro de scænicis originibus uel in Scauro; Charisius (1,77; 1,88; 1,106; 1,131 KEIL): Varro in Scauro; Charisius (1,80; 1,107; 1,120 KEIL): Varro de scænicis originibus; Censorinus (nat. 17 apud RITSCHL 1877: 407): Varro de originibus scænicis secundo; Nonius (196,8 LINDSAY; apud RITSCHL 1877: 406): Varro de scænicis originibus lib. III.*

Gallus de admirandis: Macrobius (*Sat.* 2,11): *Varro in libro qui inscribitur Gallus de admirandis.* Nonius (71,21; 105,33; 217,1; 218,16; 220,9 LINDSAY): *Gallo uel Fundanio de admirandis rebus; Varro Gallo uel Fundanio de miris; Varro Gallo aut Fundanio; Priscianus (2,331 KEIL): Varro in Fundanio; Charisius (1,72; 1,83; 1,90; 1,131 KEIL): Varro in admirandis; (1,61; 1,137 KEIL): Varro in Fundanio; Philargyrus (ad georg. 3,113; CHAPPUIS 1868: 23): Varro in libro qui Admirabilium inscribitur; Arnorbius (nat. 6,2): Varro in admirandis.*

Laterensis: Priscianus (2,511 KEIL) et Diomedes (1,368 KEIL): *Varro in Laterensi.*

Nepos: Charisius (1,59 KEIL) *Varro in Nepote.*

Calenus: Seruius (ad *Æn.* 9,52 THILO): *Varro in Caleno*.

Tanaquil de pudicitia: Seruius (ad *Æn.* 4,45 THILO): *Varro de pudicitia*; Nonius (166,23; 532,9; 532,14 LINDSAY): *Varro Tanaquile*.

Sed quædam sunt imprimis de his monumentis præcipienda neque hæc minora. Namque si qua uestigia Varronis operum persequimur, in duabus præcipuis semitis est nobis inquirendum: manuscripta sunt nobis præsto sed cum pauca tum in pauciora opera ferentia; notitiæ autem quæ apud alios scriptores aliaque opera leguntur multo sunt crebriores, at breuissimæ quidem et quæ modo leuiter curiositati nostræ satisfaciant uel expectationes expleant: exinde tamen omne *Logistoricorum* studium pendet.

Est enim inter auctores *Logistoricorum* uarietas haud parua et quæ in *Logistoricorum* cognitione maxime pollet, cum in tempore posita tum in regione Italiæ siue imperii Romani qua auctores uersarentur cum *Logistoricos* cognouerint siue omnes siue aliquos. Gellius enim omnes *Logistoricos* in promptu non habuit aliisque ex scriptoribus eos excerpit (PIACENTE 1998: 198), ut in *Cato de liberis educandis* plane apparet cuius notitiam accepit Gellius ex grammatico Lauinio (Gell. 20,11,1). Sin uero de Nonio dicimus, nouit ille tres modo *logistoricos*, quorum duos identidem laudat, scilicet *Catum de liberis educandis* et *Gallum Fundanium de admirandis*, unum uero semel *Nepotem*. Neque hi auctores omnes indicant *Logistoricos* neque ad opus *Logistoricorum* amplius uerba referunt, sed ad singulos et separatos: unde colligitur primum quod omnes *Logistorici* haud in unum ac idem corpus seu editionem coalescebantur, sed potius quod erant diuersis libris coacti atque singulatim in lucem editi (PIACENTE 1998: 197); dein quod illa editio omnibus *Logistoricis* aucta magno interuallo temporis intermisso confecta est, cum notitia *Logistoricorum* ex conspectu uniuersali siue ex toto opere ante Seruium euenisse non uidetur: *in libris logistoricis* (ad *Æn.* 11,97 THILO) et *Varronem in*

logistoricis (*ad Æn.* 5,80 THILO). Quam editionem uniuersalem siue omnium *Logistoricorum* uidetur Hieronymus comprobare: RITSCHL (1877: 424) enim, cum monumenta Hieronymi sunt in Arris reperta eaque ob oculos teneret atque sedulo inspiceret, refinxit litteras Græcas quæ ΑΟΤΙΟΣ ΤΟΠΙΚΟΝ proferebant et ad *Logistoricos* adsciuit, quippe qui notitiam ex antiquioribus testibus acceperat. Neque longo temporis spatio intermisso CHAPPUIS (1856: 120), diligentia adhibita haud minore, ex uocibus quas tamquam αοτιος τοπιον in codicibus Parisiensibus recognouerat ad titulum Græcum Λογιστορικῶν uenit —scilicet in genetiuo propter contextum sententiæ Hieronymi: *scripsit igitur Varro [...] libros*. Verumtamen inscriptionem ullam ex multitudine, scilicet quæ ad omnes libros pertineat, siue Latinam *Logistoricorum* siue Græcam Λογιστορικῶν, nemo præter eos dedit.

Putatur enim Varro unumquemque *Logistoricum* singulatim, inuicem, unum post alterum concepisse, non tamquam capita eiusdem operis sed potius opusculorum instar ideoque singulis titulis eos inscripsit (RITSCHL 1877: 404; DAHLMANN 1935: 1262; BÜCHNER 1968: 229). Hieronymus enim summam *Logistoricorum* septuaginta et sex libris constituisse docet: quod cum tanta erat summa, par uidetur in tantis operibus non ita protinus et continuo omnia edere uolumina, sed potius gradatim et carptim. In qua re cum notitiæ sint adeo exiguæ, iuuat ex inscriptionibus aliquid eruere: illa uariatio ex *Logistoricorum* mentionibus singularibus ad mentionem quæ ad multitudinis casum fert, rationem reddit diuersarum editionum cum singulares tum uniuersales, siue a Varrone confectæ, siue ab aliis.

Sunt enim hæ notæ quæ in modo scribendi exoriuntur et hos libros peculiaries reddunt: namque unus et singularis index *Logistoricorum* nos in longum sermonem uocabat, nunc uero, cum constaret opus integrum, teste Hieronymo, septuaginta et sex uoluminibus, alii profluunt indices —nec uero

omnes— quæ nostri negotii sunt. Eadem enim condicio erit nobis in *Menippeis* uersantibus, quæ saturæ præter nominationem maiorem singulas inscriptiones atque minores singulæ præbent. Quin etiam, notant multi haud pauca nec mediocria inter *Menippeas* Varronis et *Logistoricos* uincula (VAHLEN 1858: 191): uterque opus in eadem argumenta cadit, uidelicet in sermonem de moribus et moralem philosophiam, in pietatem debitam ac obseruantiam erga publica instituta et sacra —coniungit nimirum CHAPPUIS (1868: 6) saturas nonnullas cum *Logistoricis: Eumenides et Orestem; Aborigines et Tuberonem; Pseudolus Apollo et Curionem*; idem quoque dicitur in diuulgatione earum contigisse, quod Varro haud protinus neque in una editione saturas protulerit; denique, quæ copia rerum atque diuersitas in saturis, tantundem in *Logistoricis* scribendis fuit (CHAPPUIS 1868: 5).

Neque si ad titulos uenimus alta sunt inter *Menippeas* et *Logistoricos* discrimina: linguam nuntiant *Logistorici* Græcam, promittunt igitur flosculos stili aliquos et subtilitatem aliquam; non satis enim constat quæ natura indicis uel sensus euadat et nomen, utrum ex argumento sit inditum, proinde ut in formulis Varronis quas uocamus “mediocritatis” —*De gente populi Romani, De familiis Troianis* multaque alia— an ex accedentibus atque extrinsecis notis ad indolem suam propriamque minus pertinentibus —*Epistolicae quæstiones, Hebdomades*— uel, si minus, quibus rebus hoc nouissimum nomen *Logistorici* constaret. Vnum uero hoc minime latet, quod uoces *Logistoricus* et *Logistorici* —*Logistorica*, plurale neutrum, modo HENRIKSSON (1956: 144) proponit— minime sunt aperta neque apud Latinos aut Græcos auctores comperta uel explorata, sed in numerum ἄΠαξ λεγόμενων cadunt, unde Varro tam inauditas libauit inscriptiones.

Est nobis in promptu uerbum compositicum e duobus elementis exortum, “logos” et “historicos”: quod ad originationem attingit, res ipsa loquitur

atque omnibus patescit; si tamen ad interpretationem itur, sententiæ in diuersum tendunt. Quid sit *logos* in titulo, hoc si uolumus enodare, proficiet admonere quam usitatum sit uerbum in litteris Latinis a primoribus auctoribus, crebrius autem cum genus dicendi in sermonibus quotidianis siue familiaribus uersatur, proinde ut apud Plautum in comœdiis —*loquere uter meruistis culpam, paucis, non longos logos* (*Men.* 779); *logos ridiculos uendo* (*Stich.* 221)— ‘fabulam, relatum quoddam factum siue res narrandas interdum commenticias’ indicans (LEWIS & SHORT 1968: 1041 s.u.). Nec aliter apud recentiores: Cicero (ex orationum reliquis 6,5,2 MALCOVATI): *te [...] omnes logos qui ludis dicti sunt, animaduertisse*; Seneca (*dial.* 2,8,3): *Æsopeos logos*.

Vnde haud pauci *Logistoricos* Varronis in formam dialogorum redactos sibi proposuerunt: ait HIRZEL (1895: 330) ualuisse ‘λόγος’ idem atque Germanicum *Gespräche*, scilicet ‘sermones’, nec alio discesserunt RITSCHL (1877: 416) et HEISTERHAGEN (1957: 421) qui multa dialogorum uestigia inter relictia *Logistoricorum* recensuit: *uelim mehercules, inquit, ipse usu magno puerilitatis formam audire; et omnia, inquam, in docendis pueris, quæ dempta non prohibent uerum bonum fieri, mediocria sunt, utrumque ex Cato de liberis educandis* excerptis. Etiam in colloquio uersatur CHAPPUIS (1868: 4), qui proponit percontationes illorum uirorum qui in titulis adducuntur, quasi fuissent ii de consiliis seu animi opinionibus rogati. Quæ natura colloquii confirmatur cum ad alios Varronis indices uenimus uidelicet inscriptio *Λογομαχία* ex *Menippeis* excerpta (§ 2.41.48): hic enim illud Græcum ‘λόγος’ prodit et constat, plerisque commentatoribus asserentibus, pugnam quamdam dialecticam fictam esse cuius participes plures uno sane fuerunt.

Varronem haud methodicam enarrationem exegisse (Quint. *Inst.* 1,9,1), sed potius speciem colloquii præbuisse, hoc in uestigiis constat et in inscriptio-

nibus singulorum *Logistoricorum* in quas nomen inducitur alicuius. At non in ipso nomine *logistorico*: nam multi ad philosophiam magis adducti, illum 'logon' ex inscriptione ad dispositionem et genus argumentorum pertinuisse dixerunt quibus *Logistorici* constarent, minus igitur ad formam (RITSCHL 1877: 483, HENRIKSSON 1956: 144–5; ROSTAGNI 1983: 614). Iactabat RIESE (1865: 33) Varronem rationes, sententias, animaduersiones uel præcepta ex philosophia sumptis per illum 'logon' sibi uoluisse, ut in aliis exemplis et Ciceronis (*fat.* 28): *appellatur enim quidam a philosophis argos logos*, et ipsius Varronis (*ling.* 10,3,1): *ea uerba bina habent eundem logon —rationem, originem*.

Adiectiuum uero *historicum* effluxit in monumentis Latinis posterioris ætatis rei publicæ ab auctoribus uelut Varrone, Cicerone uel Nepote sæpenu-mero usurpatum. Scatet Cicero huius uocis exemplis, quamuis non semper idem ualuerunt; plerumque est *historicum* ad scriptores rerum gestarum relatum: *et negant historici hoc Lacedæmoniis nullum ostentum tristius accidisse* (*diu.* 2,102; neque aliter uis uerbi in *diu.* 1,55; *Mur.* 16; *or.* 68: *de or.* 2,14; *top.* 2,78); adiectiui uero instar, scilicet ut nomini cuius adiectum illustret illud ac expleat, in excerptis legitur sicut *non tam historico quam oratorio genere perscripsit* (*Brut.* 1,286), et *narrationes credibiles nec historico sed prope cotidiano sermone* (*or.* 2,124). Documenta eiusdem usus apud Varronem haud multum distant: *ego uero, inquam, dicam dumtaxat quod est historicon, de duabus rebus primis quæ accepi* (*rust.* 2,12); *Merula, ut cetera fecit, historicos quæ sequi melitturgoe demonstrabit* (*rust.* 3,16).

Vnde si ad *Logistoricos* uenimus, quadrat ita Varronem inscriptionem confinxisse ut ad exemplar properaret historicorum, siue in argumentis siue in genere dicendi. Notauit enim HEISTERHAGEN (1957: 421) Varronem hoc in opere peruestigationi rerum sic ut numquam studuisse, unde ad originem

uocis *ἱστορία* unice accessit. Varro enim, *Πολυγραφότατος* ille, non affectauit fabellas repetere antiquorum Romanorum, sed penitus materiem inquirere et *scientificam* —sit uenia peregrino uerbo— rem exsequi per has *historicas* dissertationes. In qua sollertis erat peritissimum quemque selegisse qui in singulis artibus siue disciplinis siue colloquiis de quibus disputare iuuit et emineret et ex auctoritate loqui posset —*Sisenna de historia, Tubero de origine humana* (MORGAN 1974: 117). Qua condicione usus est Varro in suis *Rebus rusticis*, ubi quisque pro scientia atque usu de diuersis partibus materiei colloquebatur (*rust.* 3,2,2), proinde ac cognomen cuiusque plane significabat: *Cornelius Merula, Minicius Pica, Petronius Passer, Axius Appius*.

Quem ad modum his in libris *philosophia* et *historia* coalescerentur et concinerentur, necnon utri disciplinæ, philosophiæ an historiæ, plurimum Varro daret, sunt quæstiones ob egestatem fragmentorum tenebris circumfussæ. Non est tamen, si quid lucis his rebus afferre uolumus, ratio apud Varro-nem insueta uel imperita: qui etiam in peruestigatione linguæ confugit ad historiam uel sæpissime —*ἐτυμολογία κατὰ ἱστορίαν*, ait SCHRÖTER (1962: 100) de libris linguæ Latinæ— et philosophiam affectat eamque quasi facultas ratiocinandi habet (Varro *ling.* 5,1,7): *singulorum uerborum origines expediam quorum quattuor explanandi gradus; tertius gradus quo philosophia ascendens peruenit atque ea quæ in consuetudine communi essent aperire cæpit*. Denique, si ad scientiam confugimus nostrorum, hanc coniecturam sibi DAHLMANN (1935: 1263) fecit: fuisse *Logistoricos* dissertationis instar compositos et ad fines philosophicos et morales prolatos, ad impellendum magis quam ad edocendum, ubi clarissimus quisque testimonium eleuaret suæ auctoritatis siue rerum experientiæ. Commemorauit MERCKLIN (1857: 390) uerba Senecæ (*ep.* 100) de quodam Liuii opere memoriæ nostræ ignoto, quippe apta *Logistoricis: dialogos, quos non magis philosophiæ annumerare pos-*

sis quam historiae. Varronem uiros selegisse qui quasi exemplaria adducerentur dixerunt HENRIKSSON (1956: 44–5) et BIELER (1971: 145–6); ut propositis eius inseruissent alii in alia re siue publica, siue sacra, siue philosophica dixit RITSCHL (1877: 482–3).

De lingua huius inscriptionis *Logistoricorum* est nunc nouus actus adtexandus. Nam iactatio quaedam huius ‘historici’ accidit inter sermonem Græcum et Romanum se agitans, et apud ipsum Varronem dispariliter profluit nunc Græce (*rust.* 2,12) nunc Latine (*rust.* 2,16). At monuit HENRIKSSON (1956: 144) adiectiuum ‘historicum’ etiam tunc, scilicet ætate Varronis, Græcitatem redoluisse, neque esse uocem adeo corroboratam neque exemplis confirmatam ante scripta Ciceronis. In qua re, qua in lingua sit index libri in testimoniis quibuscumque prolaturum —uidetur enim Hieronymus litteris Græcis usus esse—, haud plurimum ualet, quando quidem in peritia atque industria scribarum librorum tam multum sit positum, neque fortuna in traditione testimoniorum parum dominetur, ut ait WOYTEK (1970: 50); inspiciendum tamen quo scriptor aliis in inscriptionibus properet, quænam sit natura earum quidque utra in lingua, Latina an Græca, uelit ille significare. Græcum sermonem huic titulo defenderunt CHAPPUIS (1856: 120); RIESE (1865:32) et HENRIKSSON (1956: 144); Latinum autem MERCKLIN (1857: 372); RITSCHL (1877: 403); DAHLMANN (1935: 1261). Parum tamen nobis uidetur interesse cum origo uocis ‘logistorici’ plane ad Græcos spectet.

Sed a communibus initium faciamus, semitas iam tritas proculcemus, alias inscriptiones denique scrutemur si quid possint cum *Logistoricis* conferri. Nam mentionem supra fecimus de societate inter *Menippeas* et *Logistoricos* arctissima —sunt enim isti quasi transenam quam Varro transiens doctrinam deposuit grauiorem et ad leuiora uenit (PARATORE 1976: 244); quin etiam duxerunt CHAPPUIS (1868: 6) et NORDEN (1891: 277) unum esse dis-

crimen inter ea, scilicet illud graue seu *σΠουδαίον* quod in percontationibus *Logistoricorum* regnare uidebatur, quæ indolis procul uersaretur ab illis fabulis facetisque rationibus quæ in *Menippeis* fingebantur; et ROSTAGNI (1983: 613) discrimina repperit leuia, præterquam quod *Logistorici* solutam orationem effluerent, *Menippeæ* autem prosimetro componerentur, more Menippi. At argumenta et proposita conditoris parum distare uidentur, ut supra nuntiauius, quamuis aliis semitis utatur, scilicet exemplis in *Logistoricis*, mitti quadam *inuectiua* in *Menippeis*. Et feruntur hæc opera, etiam si a consilio præcipiendi, quod perpetuum apud Varronem fuit, nequaquam discedant, tamen ab operibus de lingua Latina et institutionibus Romanorum aliquid recedere, propterea quod ab eruditione præclara summaque doctrina ad maiorem ornatum et artificium abeunt (MARCOS 1990: XIX).

Quæ similitudines ex genere dicendi ad formulam inscribendi nimirum manauerunt, et in singulis inscriptionibus *Menippearum* et cum in ipsa uoce *Logistoricorum* tum in singularibus inscriptionibus librorum, uidetur noster ingenii aciem exercere et sic ut nusquam exhibere. Negotium si de lingua est, ferme triginta ex *Menippeis* inscriptionibus Græce conscriptæ sunt siue uocibus Græcis compositæ proinde ut ipsi *Logistorici*, quibus adde indices aliorum operum ut *Ætia*, *Hebdomades*, *Ephemeris* et *Εἰσαγωγικὸς* quibus chartis Græcis admouit Varro acumina. Ex quibus inscriptionibus duæ uoluntates scriptoris nobis erui posse uidentur: prior, in qua uidetur Varro instituta linguæ et litterarum siue classes quærere apud Romanos insuetas; *Ætia*, *Ephemeris*, *Εἰσαγωγικὸς* eo tendere uidentur: est enim usus *scientificus*, si licet uerbo uti, qua condicione usus, confugit Varro ad Græcum et quidem lubens (MALTBY 2001: 193); posterior, quæ usum singularem præstat et ad uenustatem et ornatum merum properat: in qua tandem exacuit Varro acumen et perspicuitatem.

Ad *Logistoricos* quod attinet ambigitur opinio nostra atque inter usum *scientificum* et peculiarem iactatur. Potuit enim Varro genus scribendi siue classem libri præcipuam per hanc inscriptionem requirere quæ apud Latinos non exstaret: quod idem factum est in indice *Εἰσαγωγικὸς*, qui genus dissertationis repetit apud Romanos desuetum, apud Græcos uero late dissipatum. Quin etiam, dixit Seruius conscripsisse Varronem *libros logistoricos*, ut Gellius *librum* dixerat *εἰσαγωγικὸν*: unde inscriptio nostra ad classem adiectiuorum accederet et genus operis præcipuum sibi uellet. Tamen cum non sit nomen 'logistoricum' apud Græcos umquam dictum uel contestatum, usus *scientificus* minus in aperto esse uidetur. Vsus uero singularis, et a natura operis corroboratur, quam iam diximus, et cum a subtilitate ipsius nominis tum a perspicuitate sigulorum nominum *Logistoricorum* quam postea aperiemus. Varro igitur ad maius decus dicendi in his operibus aspirasse inde a titulis eorum percipi potest.

At priusquam ad singulos indices *Logistoricorum* transeamus, alios modos recenseamus quibus et Cicero et ipse Varro hæc opuscula nuncupasse uisi sunt. Sunt enim apud Ciceronem quædam fragmenta ex epistulis ad Atticum excerpta ubi sermo deflexit ad dialogum siue colloquium Varronis quod nomen capit *Ἡρακλειδεῖον*: *Varronis dialogum exspecto. Iam probo Ἡρακλειδεῖον, præsertim cum tu tantopere delectere (Att. 15,13,3); Varronis, a quo adhuc Ἡρακλειδεῖον illud non abstuli (Att. 16,2,3); de Ἡρακλειδεῖω Varronis negotia salsa. Me quidem nihil umquam sic delectauit (Att. 16,12,1).*

Illud colloquium in numero *Logistoricorum* posuit RIESE (1865: 34) genus *Heraclideum* ex Diogene Lærtio interpretatus: *μεσοτής τις ὀμιλητικὴ φιλοσόφων τε καὶ στρατηγικῶν καὶ Πολιτικῶν ἀνδρῶν Πρὸς ἀλλήλους διαλεγομένων*, scilicet, fuisse colloquia inter philosophos siue magistratus habita qui quidem de rebus uariis amabiliter inter se sermocinarentur. Ista

enim a colloquiis quæ *Aristotelica* uocantur ita distant ut in his primas habeat ipse auctor, in illis autem *heraclideis* sinat ille ceteris confabulationis cursum tenere (CHAPPUIS 1868: 4). Quod si ita erat, ab opinione quam plerique de *Logistoricis* senserunt res haud multum abiret uelut RIESE (1865: 34) duxit et iuxta eum RITSCHL (1877: 482–4) et ALFONSI (1952: 16), qui communitatem cum Heraclide Pontico quamdam Varroni uindicauerunt eo præsertim quod ad philosophica argumenta attingit, cum uterque in Academia Athenarum Antiochum Ascalonis audiuisset (Cic. *ac.* 1,4), eaque præcepta amabili quadam ratione ornatuque non mediocri aspersisset, ut homines philosophiam edocerent minus, at magis ut eos ad digniora studia impellerent. Varronem tamen minorem locum fabellis uulgo decantatis tribuisse ex ipso nomine operis patet: quod neque *Μυθιστορικὰ βιβλοὶ* neque *Μυθιστορίαι*, tituli Heraclidis, hi fuerunt, at longius quantum Varro suum quæsiuit nomen (CHAPPUIS 1868: 4).

Quod genus scribendi Cicero dicitur in suis colloquiis *Cato maior de senectute* uel *Lælius de amicitia* coluisse (*Att.* 15,27,2 et 16,2,6) ad exemplar Varronis properans (POWELL 1988: 8): est enim in inscriptionibus singulorum *Logistoricorum* quod Ciceronem reuocet, iisdem duabus partibus hic propositis, altera argumenti memori, altera nominis illius uiri qui plurimum in illo dialogo sibi sumit —*Catus de liberis educandis*; indolis denique utriusque scriptoris haud dissimiliter hoc in opere apparet (BÜCHNER 1968: 229; BIELER 1971: 145–6; ROSTAGNI 1983: 613). Quæ formula inscribendi ipsum Platonem denique repetit (NACHMANSON 1941: 12). Corroboratur igitur methodus nostra inscriptionum inquirendarum, cum multorum operum notitias augeri uideamus quorum prope nihil seruatum erat et per eorum indices siue nomina adsiduius persequi possimus.

Indices *Logistoricorum* qui nobis remanserint iam iamque scrutemur. In quorum numero illæ inscriptiones habentur quæ tamquam *Logistorici* sunt apud antiquos plane et manifeste dictæ —summa earum, omnibus litibus dissipatis, quinque fit: *Catus de liberis educandis*, *Messalla de ualetudine tuenda*, *Tubero de origine humana*, *Curio de cultu deorum* et *Marius de fortuna*. Atque quoniam tales inscriptiones iisdem rationibus usque terminentur, scilicet mentione inducta et argumenti et uiri cuiusdam qui de eo haud insipide loqui possit, *Logistorici* quoque ducuntur ii indices Varronis ex iisdem partibus confecti et Latine conscripti, quamuis expressis uerbis ‘*Logistorici*’ haud uocentur: *Atticus de numeris*, *Orestes uel de insania*, *Pius aut de pace*, *Sisenna uel de historia*, *Scaurus de scænicis originibus* et *Gallus Fundanius de admirandis*.

RITSCHL (1877: 405) et DAHLMANN (1935: 1265) titulum comprehenderunt in *Logistoricorum* agmine *Pappus de indige*, quem autem plerique *Menippeam* inscriptionem habuerunt (CHAPPUIS 1868: 5; ASTBURY 2002: 65 *Pappus aut index*); grauitati huius operis philosophici ac temperamento minus conueniret quod persona quædam comica ex *Attellanis* deducta, scilicet *Pappus*, euocaretur (MERCKLIN 1857: 397–8), quamuis hæreat RITSCHL (1877: 408–9) neque persuasum sit sibi illum *Pappum* quempiam senem Varronis æqualem non fuisse. In excerptis grammaticorum est utrumque membrum inscriptionis per particulas *uel* et *aut* promiscue distinctum: fuisse illam disjunctionem hac de causa interpositam, ut titulum externum siue ‘eponimum’ ab altero interiore differret quo argumentum significaretur, dixit MERCKLIN (1857: 397) exemplum Censorini (*nat.* 9,1) secutus de *Logistoricorum* titulis disserentis: *Tubero et intus subscribitur de origine humana*. Attamen non apud omnes grammaticos illa distinctio firma apparet atque sibi constans, nam modo Gellius, Nonius et Seruius illam obseruant, non ita Augustinus et alii.

Iuxta hos quos supra commemorauimus et concordibus omnium suffragiis in numero *Logistoricorum* ducuntur, alii exstant indices qui huc adscribuntur quoniam in eorum inscriptione seu cognomen indicetur quoduis seu argumentum a re philosophica haud diuergens: sunt *Laterensis* (RITSCHL 1877: 415; DAHLMANN 1935: 1265), *Nepos* (RITSCHL 1877: 414; DAHLMANN 1935: 1266), *Calenus* (RITSCHL 1877: 415; DAHLMANN 1935: 1264), *De moribus* (RITSCHL 1877: 407; DAHLMANN 1935: 1265) et *De pudicitia* (RITSCHL 1877: 405). Descriptio uero argumenti indicium *Logistorici* minus firmum nobis uidetur, quippe quæ illa formula inscribendi apud Varronem usitatissima euadat et quod uix posses eam ab aliis inscriptionibus differreminis tamen diuulgatum nec commune in eius inscriptionibus nomen quoddam proprium afferre uidetur, quod autem in *Logistoricis*, sicut in eiusdem generis colloquiis quæ, ut diximus, ad *genos Herakleideion* pertinere feruntur, manet et fixum est.

Sunt quidem *Menippeæ* nonnullæ quarum in titulo cognomina inducuntur, at Græca plerumque et præterquam in satura *Serrano* ea apparent nomina quæ personis fabularum solita sunt imponi, scilicet ficta, non Varronis æqualibus uel familiaribus. Sed alia uidetur personarum condicio ac fortuna in *Logistoricis*: sunt plerique in titulis *Logistoricorum* æquales Varronis inducti atque qui iisdem temporibus floruerint. Neque enim dudum decesserant, cum libri in lucem sunt editi (DAHLMANN 1935: 1262) —in *Oreste* et *Tanaquile* paulo commorabimur postea. Singuli enim uiri suo cognomine euocantur præterquam in *Logistoricis* qui sunt *Marius* et *Gallus*: quod dicitur ea de causa factum esse, quod ad *Marium* attinet, propterea quod homo nouus ille esset neque cognomen haberet satis inter æquales diuulgatum (CHAPPUIS 1868: 3; propter uiri gloriam quæ quidem legentes in errorem minus inducere posset dixit RITSCHL 1877: 409); quod ad *Gallum* autem pertinet, quem *Gallum Fundanium* in titulo appellauit, quippe obscurior uir

neque satis apud Romanos illius temporis illustris (CHAPPUIS 1868: 3; RITSCHL 1877: 409).

Quem ad finem illa nomina in titulos prodirent, rationes amicitiae sunt qui defendant et familiaritatem qua Varro eis coniunctus erat, quasi essent scripta honoris causa eorumque commodo atque laudi consecrata (CHAPPUIS 1868: 3). Non enim abs re affirmavit CARDAUNS (2001: 72), eodem antea a KRAHNER (1846:12) affirmato, esse *Logistoricos* Varronis quasdam *laudationes* quarum in mentionem in *Academicis* Ciceronis Varro inciderat (*ac.* 3,1) ubi ipse autumabat se philosophica argumenta perstrinxisse. Etiam DAHLMANN (1957: 137) *laudationes* cum *Logistoricis* coniunxit easque *funebres* fuisse existimavit, quas Varro ubi primum hi uiri e uita migrauerant, scripsit. Quin etiam, commemorat Cicero *laudationem Porciae* quam possis Varro ni (*Att.* 13,48,2) e contextu tribuere eamque duxit DAHLMANN *logistoricum* fuisse et argumento *De pudicitia* bene congruere. Nobis autem non in clara luce res esse uidetur.

Neque eadem sententia MORGAN (1974: 119) tenuit, qui defendit *Logistoricos* latius patuisse neque posse eorum argumentum *laudationibus* circumscribi; esse autem *laudationes* inter opera Varronis quae fortuna temporum nobis negauerat. At de inscriptionibus *Logistoricorum* ipse MORGAN multa adiecit: negavit enim posse eas inscriptiones tam arctis terminis temporis concludere —unde par esset *Tanaquil* ad *Logistoricos* referre; defendit non esse illa opuscula honoris causa omnia composita, neque necessario esse personas inscriptionum aequales Varronis neque inuicem personas fabularum esse his titulis interdictas (MORGAN 1974: 117–22). Alio illa nomina in *Logistoricis* spectare proposuit CICHORIUS (1922: 237): qui eas in praefatione illorum dialogorum inductas duxit ut fundamenta rei in medio iacerent suoque loco collocarent, quo amplius ipse Varro argumentum dilataret.

Eas personas tales fuisse quæ argumentum diuersis de causis firmiter tenerent siue experti essent, omnes probarunt; fuisse eas exempli instar in *Logistoricos* propositas, si ad dialogos Ciceronis spectamus et *Lælium* et *Catonem* perpendimus, rationi repugnans non uidetur: *Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior; nunc Lælius et sapiens —sic enim est habitus—, et amicitiae gloria excellens de amicitia loquetur* (Cic. *de amicitia*, 5). Argutius denique DAHLMANN (1957: 120–1) deduxit illa cognomina plus habere in recessu quam fronte promitterent eaque potuisse Varronem in inscriptiones inducere non tantum quod idoneæ essent atque promptiores ad disputationes de illis argumentis habendas, sed quia ipsa cognomina aliquid ostenderent quod in disceptationibus plurimum polleret.

Exemplum præbuit inscriptionis *Catus de liberis educandis*, in qua haud *Cato* est qui nomen dat *Logistorico*, at *Catus*, quod nomen adiectiuum repetit idem significans ac ‘acutus’ siue ‘sapiens’ (Varro *ling.* 3,16), scilicet indolis insignis cum *de liberis educandis* sermo est. Indicia etiam huius opinionis afferunt *Curio* quippe de *cultu* deorum siue ‘cura’ agatur (DAHLMANN 1957: 121). Sunt enim nomina quæ aliquid ultro prædicunt, nam non casu est *Pius* qui pacem tractet, curet, nec denique *Valerius Messalla*, ut postea patebit, qui de ualetudine disputet. Eadem enim methodo, ut diximus, usus est Varro in sermocinationibus *Rerum rusticarum* (*rust.* 3,2,2).

Artius igitur contrahamus quæ de singulorum *Logistoricorum* nominibus disputata sunt omnes quæstiones summatim percurrentes. Prima disceptatio de *logistorico* qui est *Catus de liberis educandis* oritur, in quo titulo Gellius *Catum* laudauerat, Macrobius et Nonius perperam *Catonem* retulerunt. Quod mendum a casu ablatiuo exortum dicitur (RITSCHL 1877: 413–4) et ab exemplis in quibus præpositio *in* non comparebat (CHAPPUIS 1868: 9) —*Varro in Cato*, sicut *Varro Gallo uel Fundanio de admirandis*. Ad gentem

Æliam quæ floruit tempore Varronis CARDAUNS (2001: 73) spectauit et collegit fuisse *Catum* filium illius notissimi Quinti Ælii Tuberonis, scilicet Sextum Ælium Catum, exemplum uiri incorruptis moribus per præcepta maiorum sanctis atque politis (DAHLMANN 1935: 1265).

Contigit in *Logistorico* nomine *Messala de ualetudine tuenda* quod alterius operis instar apud Hieronymum laudetur. Quare id factum sit satis non constat; sunt autem qui dicant illud opusculum ex numero *Logistoricorum* eo Hieronymum eiecisse ut posset numerum uoluminum atque librorum Varronis suo commodo componere (§ 1.3); at non desunt qui contendant illud opus *De ualetudine tuenda* aliud atque diuersum fuisse a *Logistoricis* (RITSCHL 1877: 440–1; DAHLMANN 1935: 1265); potuit enim Varro idem argumentum, ait MERCKLIN (1857: 396), ex diuersis conspectibus aggredi, ita ut bina opera una et eadem materia *de ualetudine tuenda* constarent, id autem ex dissimilibus generibus scribendi: idem enim cum *Logistorico* qui est *Scaurus de scænicis originibus* et opus *De originibus scænicis* contingere uidetur (CHAPPUIS 1868: 6; § 2.17). De hoc opere tamen tempus disputandi et locum postea captauimus. Quod ad titulum uero attinet, est iuxta nonnullos manifestum quod Varro Marcum Valerium Messalam Rufum consulem anni 53 significare uoluerit, qui enim, Macrobio auctore (*Sat.* 1,9,14), firmissima quidem ualetudine usus esse ferebatur (CICHORIUS 1922: 234).

Si ad titulum transimus *Curionem de cultu deorum*, Gaium Scribonium Curionem omnes ad unum agnouerunt, qui consulatum anno 76 a.Ch. n. gessit et pontificis munia sustinuit (RITSCHL 1877: 414; CICHORIUS 1922: 238); quod ad argumentum huius operis pertinet, arta uincula esse dicitur cum aliis theologis scriptis Varronis uelut *Antiquitatibus* ex quibus Augustinus non parum pependit (CARDAUNS 2011: 73). De *Logistorico* qui est *Tubero de origine humana*, eius in titulo Lucius Ælius Tubero euocari fertur, necessarius Cice-

ronis, forte etiam Varronis, studio philosophiæ penitus consecratus (DAHLMANN 1935: 1268). Quem quidem titulum retulit Censorinus hac mentione (9,1): *Tubero et intus subscribitur de origine humana*, unde coniecit NORDEN (1891: 277) esse illam duplicem inscriptionem minime nouatam sed in multis operibus Varronis, sicut in *Menippeis*, satis solitam. De libri argumento docet PETER (1902: 236) Varronem Pythagoram secutum *genethliacum* se gessisse, scilicet de ortu ac ætatibus hominum hic disputauisse.

Marius de fortuna inter diuulgatissimos *Logistoricos* habetur, cum tantus sit uir hoc in titulo commemoratus, etsi sunt qui eius filium agnoscant (CICHORIUS 1922: 233) uel potius nepotem (CARDAUNS 2001: 74). Nam apud antiquos fortunam colere Marii locus fuit usitatissimus, et consulatum eius, quod munus septies impetrauit (Sall. *Iug.* 114,3; NORDEN 1893: 542; CICHORIUS 1922: 233), et gesta sua cum Cimbros fudit —Caes. *Gall.* 1,40; Cic. *Man.* 60,12; *or.* 2,266; Sall. *Cat.* 59,4; Plin. *nat.* 17,2; Sen. *ep.* 94,66; Val. Max. 15,7; notauit CICHORIUS (1922: 234) sermonem serius ocus in ipsum Marium deflexum iri, etiam si cognati in titulo euocarentur.

In *Logistorico* autem *Atticus de numeris* una est omnium opinio et Pomponius Atticus, qui uel familiarissime Varrone usus erat (KUMANIECKI 1962: 225), primas hic habuisse fingitur (RITSCHL 1877: 414). Eo quod apud Censorinum in excerpto suo (2,2; RITSCHL 1877: 408) de *munere quodam annali* sermo esse uideatur, sunt qui titulum uoluerint emendare et *De muneribus* statuere (CHAPPUIS 1868: 9), quod tamen firmiter exploratum non est. Quid ad Atticum cum numeris, ut Varro uellet eum hic dominari, in diuersum tendunt coniecturæ, neque quidquam compertum, utrum de *rythmo* fuerint disputaturi (Gell. 18,14,2) an ad grauiora uenerint et placita Pythagorica de numeris perstrinxerint (DAHLMANN 1962a: 168).

Cum de *Logistorico* disceptatur *Orestes de insania*, accurrit statim nobis nati Agamemnonis imago quem Eumenides ad uesaniam redegerunt propterea quod matrem occiderat —quod argumentum etiam in satira *Menippea* titulo *Eumenides* Varro tetigit (§ 2.41.31). Nequaquam enim admonuit CICHORIUS satius esse hunc librum inter saturas numerari (1922: 284). Verum tamen cum ii, qui in titulis *logistoricorum* laudantur, uiri Romani fuerint, personas uero fabularum siue dramatum minus Varronem euocasse contenditur, fertur ille *Orestes* in titulo *Aufidius Orestes* fuisse, qui consulatum anno 71 a. Ch. n. iniuit (RITSCHL 1877: 408). Sententiam denique illius CARDAUNS (2001: 74) patefaciamus, qui coniecit potuisse Varronem *Aufidium Orestem* euocare prorsus ob eius cognomen, cum ad insaniam illud nomen propter Græcam fabulam uulgo statim referretur —et duos apros uno capere saltu: est enim eadem ratio atque uia quibus Varro eos selegit qui in aliis *Logistoricis* prodeunt siue in colloquio *rerum rusticarum* partes sustinuerunt, quorum quidem cognominibus officia diuersa ruris reuocantur. Quod si ita fuerit, manifestum erit quantopere sit Varro iis cauillationibus uerborum in titulis suis delectatus. Ceterum collustrauit SALLMANN (1976: 215) quantum Varro in inuestigatione ac diuulgatione medicæ disciplinæ proficeret, quod non solum *Orestes de insania* declarat, sed quoque *Messala de ualetudine tuenda* et *Tubero de origine*.

Si quidem de *Pio* strictim inquiritur ex titulo *Pius de pace*, multæ sunt atque diuersæ quæ coniecturæ capiuntur: idoneus euadit apud CHAPPUIS (1868: 4) et RITSCHL (1877: 410) Quintus Cecilius Metellus Pius si de pace negotium est, consul anno 80 a. Ch. n. qui una cum Varrone sub signis Pompeii in Hispania meruit et semel atque iterum apud Ciceronem in *Pro Archia poeta* (4) et *Pro Balbo* (22) quasi *sanctissimus* et *modestissimus omnium* laudibus extollitur. DAHLMANN (1957: 37) uero Metellum Pium Scipionem sibi finxit, consulem anno 52 a. Ch. n. creatum nec Pompeio minus amicum, qui enim

fertur bellis intestinis ineuntibus de pace nauiter egisse (Cæs. *ciu.* 3,57,4–5)
—CICHORIUS (1922: 229) uero et HORSFALL (1972: 124) in hac re hærent.

At tertium poscitur nomen Sexti Pompeii, ipsius Pompeii nati qui tempora non præteriret quæ *logistoricis* diuulgandis uindicantur, dicitur et insuper locum non mediocrem occupauisse in pace quæ Miceni sancta est (KATZ 1985: 152–8). His adde quod innuitur in testimonio Gellii (17,18) Varronem de adulterio Gaii Salustii Crispi cum Fausta Milonis uxore hic narrauisse: id enim eo Varronem fecisse sunt qui coniciant ut laudibus erga filium Pompeii celebratis, ipsum Pompeium sibi amicitia coniunctissimum ornaret necnon uersute atque subtiliter contra Sallustium diceret, qui prorsus in Pompeium tam uehementer sæpe inuectus erat (KATZ 1985: 127). Vnus est scrupulus huius assumptus quem KATZ (1985: 153) contendit, quod enim nusquam in monumentis Latinis est Sextus Pompeius *pius* appellatus, etsi pietatem eius alicubi laudatam legimus (Sen. *dial.* 11,15,1): fieri potest, ait KATZ, ut agnominis siue cognamenti locum ille *Pius* obtineret. Denique commonefacit idem KATZ (1985: 158) quam multi de *Logistoricis* disserentes hoc omiserint, inesse huic operi proposita latentia siue fines præter quam quod ad litterarum consilia refert, scilicet eorum nomina nobilitare qui iisdem partibus in rebus publicis fauerent. Ne demum omittatur, fuisse hoc opus apud Latinos unum seruatum quod *de pace* agat post DAHLMANN (1935: 1267) consignemus.

Diiudicare autem quis *Sissenna* fuerit, res est quæ paruo negotio effici potest: ad unum nuntiarunt Varronis studiosi Lucium Cornelium Sissenam, rerum gestarum scriptorem —sic enim apud Festum grammaticum innuitur (*De uerborum significatione* 333,49 LINDSAY)— qui anno circa 67 a. Ch. n. a uiuis decessit (CARDAUNS 2001: 75). Nec enim maiorem laborem subierunt qui de *Gallo Fundanio de admirandis* aliquid coniectare uoluerunt:

socer fuit Varronis, particeps etiam colloquii suarum *rusticarum rerum*, cui Varro delectationem quamdam hoc opusculo afferre uoluerit (RITSCHL 1877: 409). Ceterum, quod Nonius titulum laudaret *de miris, de rebus admirandis* et interdum *de admirandis*, uelut alii retulerunt testes, documento esse potest quod pars tituli altera qua argumentum significaretur in ipsa operis inscriptione minus corroborata siue adeo fixa non esset ut eadem maneret ab aliis in alios tradita, siue denique alium locum minorem occuparet. RITSCHL (1877: 406) autem negligentiae infimæque curæ Nonii hæc ratio dispar uertit. Titulum *Admirabilium* unus Philargyrus tradidit (RITSCHL 1877: 406) neque ad rem multum conducit.

Eos *Logistoricos* nunc ad inspiciendum transeamus quorum monumenta alterutrum membrum inscriptionis modo proferunt, scilicet cognomen aliquod, argumento uero uel omisso uel ignorato. Est igitur in eorum numero titulus *Laterensis* quem a Prisciano accepimus: quod nomen recensuit RITSCHL (1877: 415) *logistorici* instar ibique *Marcum Iuuentum Laterensem* agnouit, cuius memoriam nulli prodeunt ex antiquis, quantum resciri potest, qui præter Ciceronem coluerint —apud eum in oratione *Pro Plancio* ubique nec minus sæpe in epistulis ad familiares. Si qua de titulo *Nepos* agitantur, nullus est quem fugiat posse hic *Cornelium Nepotem* euocari, quod a ratione non procul abest quoniam Varro satis familiariter eo uteretur (DAHLMANN 1935: 1266); alii autem ad ueritatem *Quintum Metellum Nepotem* propensiores habuerunt qui sub Pompeio, uelut Varro, anno 67 a. Ch. n. militauerat (MORGAN 1974: 123–4).

MORGAN de cognomine huius tituli acute quantum uoluntatem Varronis coniectauit contra luxuriam —abit enim uox *nepos* in prouerbum ut eum indicaret hominem qui in patrimonio suo consumendo nimis profusus, dissolutus, quin etiam luxuriosus esset (WAGNER 1878: 566, s. *prodigus*): est

enim genus *amphiboliæ* cuius est in litteris Latinis copia (BALLESTER 2014: 18). Huius uocis exemplum optimum nactus est MORGAN apud Valerium Maximum de illo *Metello Nepote* (9,14,4), qui *Pamphilus* appellandus erat nisi a moribus suis cognomen *Nepotis* uel aptissime ei conueniret. Est enim in titulis Varronis eiusmodi subtilitatis copia magna, in *Menippeis* ab omnibus comperta, in *Logistoricis* autem coniecturis non imbecillis augurata. Iam RIESE (1865: 257) huic *Nepoti* argumentum *De moribus* uelut membrum alterum inscriptionis coniunxerat, quod uerum firmioribus rationibus minime conquisitis neque testibus ullis testantibus probari uix potest; selegit CHAPPUIS (1868: 2) argumentum *De seculis* quod alii *Scauro* dederunt —*De scænicis originibus*; maluit uero MORGAN (1974: 125) speciei huius tituli cognominique materiem postulare *De luxuria*, quod tamen ad ueritatem minus accedit cum nemo usquam consignet Varronem opus *De luxuria* scripsisse.

Dein, utrum fuerit *Calenus* ille *Gaius Subernius Calenus* (Cic. *fam.* 9,13,1) Varronis in Hispania anno 49 a. Ch. n. commilito, an *Fufius Calenus*, cuius auxilii gratia Varro ab instanti periculo post Antonii proscriptiones sese eripuerat (App. *ciu.* 4,47), satis non constat (DAHLMANN 1935: 1264). De titulo *Scauro* nunc dicamus: hic quidem quattuor in locis a Censorino laudatur omni argumenti commemoratione destitutus, a Seruio uero argumento *De originibus scænicis* ornatus.

Quod quidem discrimen apud RISTSCHL (1877: 411) nullum mouet dubium cum *Scaurus de originibus scænicis* unus atque idem habeatur titulus logistoricus; apud RIESE (1865: 37) autem satis compertum non est cum auctoritati atque diligentiae Censorini haud parum tribuatur neque sit rationi consentaneum quod aliis in locis tria numerentur illius operis *De originibus scænicis* uolumina quæ, cum de *Scauro* mentio fit, omnino prætermittuntur. Sed de disputatione hac uide amplius inscriptionem *De originibus scænicis* (§ 2.17).

Quis ille *Scaurus* fuerit, uix hæsitur: ad Marcum Æmilium Scaurum ædilem omnes spectant, quippe qui ludos scænicos clarissimos anno 58 a. Ch. n. præbuerit (RITSCHL 1877: 411).

A capite iam ad calcem peruenimus et quæ disputationes sunt ortæ de titulo *De pudicitia* postremo perstringemus. Quod argumentum coniunxerat Nonius in opere suo cum *Tanaquile* ideoque multi ad *Logistoricos* multi spectarunt. CHAPPUIS (1868: 5) tamen negat fuisse illud opusculum in numero *logistoricorum* numerandum siue potius ad *Menippeas*; DAHLMANN (1957: 141) autem eponimum *Porciæ* illi argumento uindicat (*uide supra*); MORGAN (1974: 122) est denique qui, audito MERCKLIN (1857: 391–2), titulum integrum huius *logistorici* defendit *Tanaquil de pudicitia*. Quam aptum esset nomen *Tanaquilis* sermoni *de pudicitia* testimonia ipsa declarant: *quam Varro Fauni filiam —scilicet Tanaquil— tradit adeo pudicam* (Macr. *Sat.* 1,12,27), siue *Si Fauni filia pudicitia præcallebat* (Tert. *nat.* 2,9).

Quod si probatur neque inscriptio *Tanaquil de pudicitia* a uero absona uideatur, tanto minus infitiandum quantum Varro hic nouauerit, quoniam tribuuntur *Logistoricis* cognomina masculina quæ uiris erant non fictis nec commenticiis, sed Varronis æqualibus ab eoque plerumque amicaliter tractati; hic uero nomen uindicatur femineum ideoque titulus nouatus apparet et inter ceteros Varronis excellens propterea quod nisi in *Menippea* quæ est *Eumenides* (§ 2.41.31) et in *Laudatione Porciæ*, si titulus Varronis fuit (Cic. *Att.* 13,48,2), nusquam mulieres inscriptione dignæ processerunt.

2.35. ORATIONVM LIBRI

Scripsisse Varronem aliquot libros orationum ex testimonio uno Hieronymi nobis est traditum: qui nomine *Orationum* libros tres in catalogum retulit. Huic notitiæ ergo non est quod addamus, cum neque fragmenta ulla neque harum orationum perspicuiore mentiones ad nos peruenerint. Nobis uero in tanta rerum ignorantia uersantibus non uisum est hunc titulum ab elencho Varronis emouere: Hieronymus quidem, cuius rationibus in catalogo conficiendo diffidunt plerique (§ 1.3), hos libros haud sponte recensisset nisi notitiam aliquam in suis testimoniis legisset; quoniam non est eadem huius operis condicio atque aliis in testimoniis Varronis contigit, scilicet quod argumentum semel enarratum —*de* quacumque re— inscriptionis uice ab auctoribus assumatur et recenseatur.

Quæ earum *Orationum* indoles et natura essent, uix dici potest; at cum de his pæne nihil diuulgatum est, fuisse eas meras exercitationes absonum non uidetur (RITSCHL 1877: 434); eas ad usum priuatum Varronem adumbrasse neque umquam publice habuisse etiam par esse potest: nonnulli enim *Laudationes* (§ 2.34) sunt rati quas ipse Varro in *Academicis* Ciceronis se composuisse dixerat (1,2; MORGAN 1974: 117–22). Quidquid id est, scitur Varronem rethoricam ab Stilone audiuisse eique nauiter studuisse (§ 2.26), quantum uero in genere oratorio ualeret, quod Cicero in *Bruto* memoriam eius nequaquam recoluit, quod poeta et philosophus in uita Suetonii appelletur, duriter ambigitur (DELLA CORTE 1970: 220).

Impositio igitur huius inscriptionis, siquidem *Orationes* Varronis diuulgatæ non fuerunt, ab ipso Varrone ad posteriores deflecteretur et in numero esset illarum formularum *consuetudinis* quas uocauimus (§ 0.2.3), quarum auctores potius ii euadunt quibus causa recensionis ad inscriptionem cogebat (BALLESTER 1991: 143), quam scriptores ipsi.

ΠΕΡΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΩΝ (*uide DE POETIS, § 2.19*)

2.36. POEMATVM LIBRI

Quos libro *Poematorum* et Hieronymus in catalogo et Charisius asserit, eosque nos uix diuulgandos curaremus, cum nullum sit uestigium apud antiquos præter nomen receptum, nisi alia essent nobis indicia Varronis artis et quidem manifesta: noster enim numeros haud semel exercuit, nec modo in *Menippeis*, quas Varro «omni fere numero» ornauit (Cic. *ac.* 1,8), sed etiam in libris *Hebdomadum*, quos epigrammatibus (Gell. 3,11,7) ornauit et in carmine quod panxit *De rerum natura* (Quint. *inst.* 1,4,4; Lact. *inst.* 2,12,4; Vell. 2,36). Quæ poemata quæcumque fuerint ita ualuerunt ut Suetonius nostrum “poetam” appellaret (fragm. 83 REIFFERSCHIED). Fuisse hos *Poematum libros* in testimoniis falso euocatos, id est, confudisse ac admiscuisse Charisium et Hieronymum hæc poemata præter *Hebdomades* uel *Menippeas*, in quibus operibus erant recognoscenda, hoc scientiam fugit nostram. Scripsit RIESE (1877: 429–30) esse hic negotium de minoribus carminibus, quæ igitur possent ad libros *Hebdomadum* pertinere. Denique de hæsitatione inter uoces *poematum* et *poematorum* ad libros *De poetis* (§ 2.19) legentes reuocamus.

2.37. PSEVDOTRAGÆDIÆ

Sit Hieronymus unus testes qui hoc opus comprobarit (CHAPPUIS 1856: 123; RITSCHL 1877: 527), sint quoque multi qui de diligentia ac peritia eius diffisi sint (§ 1.3), sint denique fragmenta nulla allata quo liberius firmius securius res corroboretur, nihilo serius commentatores nostræ memoriæ complures has singulares tragædias Varronis receperunt neque deterriti sunt quominus eis crediderint. Nimirum, ut nostra fert opinio, cum earum inscriptio sit adeo insueta ac præcipua ut obscurari atque omitti uix possit.

De fragmentis, cur nullum sit seruatum, contendit RITSCHL (1877: 528) esse uestigia *Pseudotragædiarum* inter fragmenta *Menippearum* inquirenda, quippe commixta atque inserta in corpore Varronis a grammaticis prolato. Quare illa contaminatio fragmentorum contigerit, hoc neque satis constat neque præter coniecturam sciri potest, sed frequentes inter hæc opera similitudines in crimine esse uidentur: iactantur enim numerorum seu rythmi rationes quibus *Pseudotragædiæ* et *Menippeæ* uinciebantur, necnon *σπουδαιογέλοιον* illud ex ipso titulo *Pseudotragædiarum* manans quocum et saturæ aspergebantur (RIESE 1865: 33). Huc adde propositum monendi atque par studium præcipiendi quibus Varro ipse tenebatur et in quocumque scripto eruebat; neque est prætermittendum quam proximi sint tituli *Menippearum* haud pauci tragædiis Græcis atque Latinis, quam multum igitur *Menippeæ* his *pseudotragædiis* accedere possent, quam sit denique necessarium eos indices ad obrussam exigere si quid ex operibus Varronis in lucem euocare uolumus.

At a maioribus initium persequamur: nam inscriptionem *Pseudotragædiæ* aperuit diligentissime RITSCHL (1877: 527) non esse ideo dictam quod hæc tragædiæ perperam Varroni adscriberentur —sic enim soliti sint appellari ii quibus aliena opera falso tribuerentur, exempli causa *Pseudoaugustinus*.

Quod si ita esset, *Tragædiæ Pseudouarronianæ* nuncupatæ essent. Hic uero aliud atque diuersum in dramate præstatum quod neque *tragædiis* omnino accedit neque *comædiis* ac minoribus fabulis uelut *mimo* et *pantomimæ* satius conuenit. Est enim genus dramatis in quo grauiora et leuiora commiscentur et promiscue adhibentur, ut apud Græcos mos ferebat: memorauit enim RIESE (1865: 33) Græcas *κωμωδοτραγωδίαν*, *ίλαροτραγωδίαν* et Plautinam *tragicomædiam* (*Amph.* 59 et 63), quibus hæc erat societas et communitas, quod argumentum tragicum aliquatenus deflecteretur aliisque ridiculis elementis inquinaretur.

Quod genus dramatis cum primis Cynici coluerunt (RIBBECK 1891: 328), ex quorum acie Philiscus, Enomachus siue Timo processerunt: ii enim *tragædiarum* uariationes componebant fabulas diuinas ex cynicis præceptis alegorice interpretati hominesque ad summa bona exhortati. At nomen Latinum his singularibus artificiis *pseudotragicis* ipsi Varroni uindicandum est (DAHLMANN 1935: 1276): mens enim erat argumentum uulgo traditum inclinare et a peruulgatissimis ac decantatissimis fabulis personisque alio deflectere. Quæ nota, ratio, consilium nouatum proprium ac peculiare adiectiuo Græco *pseudo* contineretur.

Adiectiuum uero *pseudo*, quamuis a priscis temporibus in Latinum sermonem assumptum eiusque litteris conformatum, tamen in nominibus compositiis atque propriis teneri uidetur cum ueris —*Pseudodamasippus* (Cic. *fam.* 7,23,3); *Pseudocatone* (Cic. *Att.* 1,14,6) et *Pseudophilippus* (Liu. 50,2,1 et 50,41,1; Val. Max. 7,5,4; Vell. 1,11,1)— tum etiam commenticis et inscriptionis uice inductis et Græcis et Latinis, uidelicet Pherecratis *Pseudoheracles* et Apolodori Gelæ *Pseudaias* (CÈBE 1990: 1795), Plauti *Pseudolus*, ipsius Varronis *Pseudæneas* et *Pseudulus Apollo*. Nec ante scriptores ætatis quæ dicitur argenteæ liberius illud ponetur quo cuius uoci anteposito nouæ orientur et

diuersæ: *pseudocypiri* (Plin. nat. 34,133,5), *pseudosmaragdus* (Plin. nat. 37,75,3), *pseudographias* (Quint. inst. 1,10,39), *pseudodipteros* (Vitr. 6,2,3).

Est igitur 'pseudo' adiectiuum quod apud Varronem inscriptiones haud paucas pariat: usus enim adsiduus cuiusdam peculiaris speciei atque in eodem scriptore continuatus permagni interest quo magis inscriptionem quamuis siue accipiatur siue respuatur (BALLESTER 1991: 143). Nec modo ubertas huius 'pseudo' hic notanda est, sed genus compositicium in inscriptionibus quod Varro uel sæpe adhibuit, et lingua Græca qua solitus est Varro uel libentissime uti cum nouas classes aut genera scribendi dicendique excudere uoluit: est inscriptio *Logistoricorum* exemplar utriusque conditionis inlustre. Etiam in *Logistoricis*, proinde ac in *Menippeis* et, ut apparet, in *Pseudotragædiis*, singuli libri coguntur quorum singulæ sunt inscriptiones: centum et quinquaginta fuerunt *Menippeæ* Gellio teste (Gell. 2,18,7); septuaginta plus autem *Logistoricos* Varro conscripsisse dicitur (§ 2.34); sex denique libri *Pseudotragædiarum* in indice Hieronymi consignantur. Quas Hieronymus, utrum ex editione quadam uniuersali nouerit, an singulatim editas ac dissipatas, captum fugit nostrum.

At dicunt esse fragmenta *Pseudotragædiarum* inter *Menippeas* abdita et confusa. Quod si ita est, ut hinc *Menippeæ* hinc *Pseudotragædiæ* distinctæ euadant, duæ sunt condiciones quas in recensione nostra præualere debent: prior, ut inscriptiones tragædias redoleant antiquas et uulgo proculcatas; altera, ut numeri seu rythmos earum accurate constituentur: dicuntur enim *Pseudotragædiæ*, more antiquo, senariis uinctæ esse, *Menippeæ* uero uestigia prosimetri ostendere (RIESE 1865: 33). Quarum condicionum si prior obseruatur, scilicet quod sit inscriptio fabularum tragicarum memor, caderent in numerum *Pseudotragædiarum* cum *Ajax Stramenticius* tum *Armorum iudicium* —quod argumentum tragicum Accius quoque tetigit (fragm. 21t et 145t

RIBBECK)—, *Catamitus* —ubi Græcus *Ganymedes* per linguam Tuscam litteris Latinis aptatur—, *Prometheus liber*, *Pseudæneas*, *Pseudulus Apollo*, necnon *Ædipothyestes* —qui titulus duabus diuersis tragœdiis Latinis ab Accio et Pacuio compositis imbutus est cuiusque species ad alios respicit titulos quales sunt Leuii *Protesilaodamia* et *Sirenocirce*— id est, omnes indices qui ex carminibus epicis ac tragœdiis deorum heroumque ad *Menippeas* abierunt (RIBBECK 1891: 328). Ad alteram condicionem si respicimus, quoniam indicia prosimetri in fragmentis deprehenduntur quæ ad inscriptiones referunt *Ajax Stramenticius*, *Armorum iudicium* et *Ædipothyestes* (ASTBURY 2002: XXIV), eæ prorsus inscriptiones quasi *Pseudotragœdiæ* minus recte percensentur. His addidit CÈBE (1996: 1763) inscriptionem *Prometheus liber* in qua prosimetrum defendit; si ad *Pseudulum Apollinem* spectamus, quoniam interpretamento *Περὶ θεῶν διαγνώσεως* titulus præditus est idque signum *Menippearum* singulare habetur, ex *Pseudotragœdiarum* numero necessario eicitur (RITSCHL 1877: 528).

Quibus titulis iure sublatis, duo relictis sunt et in ancipiti positi: *Catamitus* et *Pseudæneas*. De quibus plane non liquet studiosis utrum in opus adscisci debeant, *Menippeas*ne an *Pseudotragœdias*, nec uestigia sunt alia quæ calcari possint quo ad firmiorem notitiam ueniamus ideoque litterarum studiosi qui ulterioribus temporibus floruerunt morem antiquorum grammaticorum plerique gesserunt illosque indices, qui inter *Menippeas* ac *Pseudotragœdias* hærebant, omnes nihilominus in illarum grege scilicet *Menippearum* computarunt, scrupulis suis tamen neque sublatis neque dissimulatis (RIESE 1865: 33; ASTBURY 2002: XXIV). Quod ad nos attinet, haud expertes opinionis mansimus: potuit enim Hieronymum pro inscriptione operis descriptionem habere quarundam *Menippearum* quas Suetonius uelut *pseudotragœdias* enarrauerat.

Itaque, ea modo certissima manent quæ ad inscriptionem *Psuedotragædiæ* pertinent, ubi indicia non desunt Varronis industriæ quam in operibus suis inscribendis adhibendam curavit: imitatio Græca, uerborum inuentio et compositionem; nouarum rerum cum antiquis callida temperatio et auctoris propositis accomodatio.

Imago 9: Forum Oberdan, Rieti

2.38. QVÆSTIONES PLAVTINÆ

Quarum quaestionum testimonium præter Hieronymum in catalogo —*libri V Quæstionum Plautinarum*— Nonius (2,9,13 LINDSAY) et Diomedes (1,485 KEIL) perhibent. At posthabitis præter consuetudinem natura ac notione huius tituli, una est controuersia ex necessario diribenda, sitne liber *de comædiis Plautinis* quem Gellius commemorat (3,3,9) in hoc ipso opere coactus (DELLA CORTE 1970: 257), an contra alius sit aliaque ex materie fundamentum capiat (RITSCHL 1877: 456; DAHLMANN 1935: 1225; POCIÑA 1975: 293). Hoc enim qui dilucidare uoluerint nisi ad fragmenta quo confugerent non habuerunt: itaque, quod in excerptis *quæstionum Plautinarum* de uocabulis quæ sunt ‘amussis’ —apud Nonium *loc. cit.*: ‘amussis’ est æquamen leuamentum, id est apud fabros tabula quædam qua utuntur ad saxa coagmentata— ac ‘satura’ —apud Diomedem ‘satura’ est uua passa et polenta et nuclei pini ex mulso conspars— Varronem disserentem legerent, ibi solas uerborum notationes eum agitauisse contenderunt quo perspicuiores redderet singularitates Plauti in genere dicendi, pertinuisse igitur omnem disputationem de genuinis Plauti fabulis a falsis discernendis —quem laborem ac onus unice Varro exegit— ad libros *De commædiis Plautinis* (POCIÑA 1975: 293).

Sed in breui conspectu rem ponamus: Varro enim fundamenta *scientiæ philologicæ* inter primos Romanorum iniecit; quod ut faceret, ad Græcos properauit eorumque exemplaria, uelut Accius antea fecerat Aristotelis *Didascalía* imitatus (HENDRICKSON 1898: 304; D’ANNA 1956: 75). At noster e penu stoicorum multa parauit (*ling.* 5,1,9) necnon ab ipso Crate Mallensi (*ling.* 8,36,1; 9,1,1), qui opus integrum *Περὶ κωμωδίας* composuerat (HENDRICKSON 1898: 286), unde Varro Græcum interpretatus suum *De comædiis Plautinis* parere potuit. Varro enim uisus est nobis imitationem persequi Græcorum, ad inscriptiones quod attinet, easque transferre multas cum

societas esset cum Græcis aliqua, siue cum uellet institutum litterarum quoduis apud Romanos insuetum more Græco componere.

Quare nihil esset nobis quod contra hoc nouum *De comædis Plautinis* uel innueremus, nisi tria numerarentur Varronis opera quæ in Plauto eiusque libris uersarentur, scilicet *Quæstiones Plautinæ*, *De comædiis Plautinis* et *De poetis* (§ 2.19). Quodsi proluxa erat materia et quæ summum studium apud antiquos concitare posset, quodsi erat Varro uir litteris consecratus et qui de omnibus ferme rebus scripsisset et quidem fuse, nedum de Plauto, quem dicitur uel memoriter recitauisse (KLOTZ 1944: 18), tamen ut eodem auctore atque argumento tot uolumina impleret —quinque enim saltem libris *Quæstiones Plautinæ* pandebantur, ut de eorum summa Hieronymus nos docet, quibus unum adderetur, quoad scimus, ex testimonio Gellii *de comædiis Plautinis* et quodcumque Varro ex tribus *De poetis* libris Plautinis rebus consecrare uellet— res pati non uidetur. Nec uero documentum Gellii tam arcte atque plane constrictum nobis apparet: potuit enim ille has *Quæstiones Plautinas* argumento usus indicare *de comædiis Plautinis*. Quam descriptionem argumenti commentatores deprehenderunt et quasi aliud opus atque diuersum protulerunt.

At contendit POČIŇA (1975: 294) abesse uerba ‘amusim’ et ‘saturam’ quas Gellius commemorat a comædis Plautinis *Varronianis* quæ nunc uocantur et nobis sunt præsto, quibus uocibus a testimoniis deficientibus, illa confirmaretur mens iuxta quam Varro de aliis rebus *Plautinis*, haud de illis uiginti et una comædiis, in libris *Quæstionum Plautinarum* ageret, eas uero comædias, unde uoces ‘amusis’ et ‘satura’ uenirent, alibi et fusius edocuerit, scilicet in libris *De comædiis Plautinis*. Nobis autem hoc consilium potissimum perstat, quod inscriptio *Quæstionum Plautinarum* multo latius pertinere uidetur, potuit igitur omnia argumenta ac rationes constringere quæ ad Plautum suas-

que fabulas attingerent et quidem affatim. *Quæstiones enim Plautinæ* est inscriptio leuiter definita nec per se quidquam argumenti respuit, immo hoc unum declarat quod in Plautum res circumagitur. Quod ad notationes attinet uocabulorum *amysis* et *saturæ* quæ a comœdiis Plauti absunt, nulli erit miraculo Varronem quæstiones grammaticas atque lexicas intexuisse, quoniam eadem est multis locis condicio: tantum erat hominis in hac re studium atque intentio (*rust.* 1,2,1; 1,9; 1,17,1; 3,1,6 et alia; *Men.* fragmm. 3, 61, 179, 213, 398, 541, 575 et alia).

Quibus rebus dictis et testimoniis horum operum haud tenuiter indagatis, magis adducimur ut *Quæstiones Plautinas* inscriptionem ducamus unius operis Varronis quod de Plauto fuit —præter *De poetis* (§ 2.19)—, *de comœdiis* autem *Plautinis* nomen habemus quo usus Gellius hos libros commemorauit ex eo quod fuit controuersia de comœdiis Plautinis quam Varro his libris potissimum est prosecutus, scilicet ut inter farraginem titulorum Plauti, qui apud antiquos diuulgabantur, a falsis ueros ad amussim discerneret firmis argumentis nisus. Denique quod ad speciem attinet inscriptionis, quæ per nomen quod est *quæstio* inditur, hoc tantum memoremus, esse Varroni commodo talia usurpare nomina quæ late pateant eaque persæpe adiectiuo aliquo ornata quo pressius res contrahatur, proinde ac his quæstionibus quas *Plautinas* uindicat siue in rebus quas interdum *rusticas* (§ 2.39), interdum *urbanas* (§ 2.39), *diuinas* (§ 2.3), *humanas* (§ 2.3) uoluit.

2.39. RERVM RVSTICARVM

Testimonium Hieronymi perhibere de Varronis *rebus rusticis* disputantibus superuacaneum uidebitur et præposteræ curæ, cum ipsi libri ad nos peruenierint ferme integri —excepta modo alterius libri præfatione (HEURGON 1978: xx)— mentionesque eorum percrebræ sint aliunde allatæ. At commentatoribus nihilo serius facessitum est negotium, si minus quod ad notitiam ipsius operis attinet, at quod ad inscriptionem pertinet, quoniam eius ratio dispar. Multi enim fuerunt scriptores qui post decessum Varronis ad eius *res rusticas* continuo confugerint, ex quibus haud unum neque sibi constans nomen earum euadit: ipse Columella Varronis libros rusticos plus decies commemorauit (3,3; 3,9; 5,1; 6, præf.; 6,37; 8,1,8; 8,1), semel uero apud eum nomen librorum arctius definitum apparet: *in primo libro rerum rusticarum* (3,3). Item Gellius, quam sæpe Varronis libros euolueret indeque quam multa exciperet, omnes iactant, at tres sunt loci apud eum ubi Varronis libri de agricultura nominatim euocentur (2,10; 2,19; 2,20): *M. Varro in libris de re rustica*. Plinius denique ex Varronis libris de re rustica haud pauca exhaustit, eius uero memoriæ minime inuigilauit et nomen usquequaque præteriuit (REITZENSTEIN 1885: 514–18; HEURGON 1978: LII).

Quam incuriam nominis, quod antiqui siue omisisse uideantur, siue laxius uel haud constanter commemorauisse, nostri haud improuisam uel casui debitam duxerunt. Etenim neque doctissimi qui inter antiquos habiti sunt nec grammatici recentioris ætatis lucis aliquid afferunt: decies laudauit Charisius Varronis *res rusticas*, bis uero tituli oblitus—1,118 et 387 KEIL. Qui inscriptionem pluralem semper dedit: *Varro rerum rusticarum libro III seu I*: 1,65; 1,79; 1,125; 1,130; 1,134; 1,142; 1,376 KEIL, proinde ac Priscianus 2,162; 2,168; 2,321; 2,520 KEIL. At apud Nonium eiusdem operis nomina quattuor præstantur (LINDSAY 1903: 970–1): *De re rustica* (147,12; 197,22; 491,10 LINDSAY), *Rusticæ res* (118,3; 163,12; 228,29; 414,28 LINDSAY), *Res Rusticæ* (19,28;

444,22 LINDSAY) et *De rusticatione* (62,3; 119,11; 403,9; 546,7; 163,15 LINDSAY). Qui enim in suo lexico conficiendo excerptis usus erat, quæ ratio in mentionibus antiquorum haud dispariliter momentum habere æstimatur (BALLESTER 1987: 327–8): Nonius quidem quot nomina in testimoniis legeret suis totidem descripsisse putabitur.

Diuersa enim nomina apud Varronis testes, dissimilia quoque ex codicibus manu scriptis apparent: Policianus (anno 1472) enim et Victorius (anno 1541; DAHLMANN 1935: 1183) qui ex archetypo Florentino opus recensuerunt, alius titulum dedit alium, ille *Re rustica*, hic autem *Res rusticæ* (DESCHAMPS 2002: 509). Tandem ne riuulos insectari uideamur, fontem ipsum, scilicet Varronem, persequamur: qui enim de horum librorum inscriptione quidquam commemorauit nisi argumenta eius præcipua indicauit (1,1 et 3,1,9): *Quo breuius de ea re conor tribus libris exponere, uno de agri cultura, altero de re pecuaria, tertio de uillaticis pastionibus; itaque cum putarem esse rerum rusticarum quæ constituta sunt fructus causa tria genera tres libros institui, e quis duo scripsi, primum ad Fundaniam uxorem de agri cultura, secundum de pecuaria ad Turranium Nigrum; qui reliquus est tertius de uillaticis fructibus in hoc ad te mitto.*

Ex quo excerpto quoniam Varro ipse uerba faciat, exhaustit DESCHAMPS (2000: 509) quam inscriptionem ueram sibi uoluit, scilicet *Res Rusticæ*. Ad quam plerique properarunt qui hos libros rati sunt: GALMÉS (1928: XII), BRAKMAN (1932: 422), HOOPER (1934: xvii), BAYET (1966:189), BÜCHNER (1968: 225), BIELER (1971: 145), IJSEWIJN (1976: 229), HEURGON (1978: VII), KENNEY CLAUSENQUE (1982: 316). Vnus TRAGLIA (1974: 24), inscriptione indita *De re rustica*, in aliam discessit opinionem et Gellium sibi auctorem poposcit (2,20,1 et 2,10,9). At hoc præcipiendum, quod neque apud ipsum Varronem nec apud posteriores ullum repertum est uestigium manifestum et luce cla-

rius quod ad inscriptionem ferat præter dubium, nusquam uoces leguntur 'titulus' seu 'inscribere' in contextu horum nominum.

Intercedit enim inter illas formulas scribendi, scilicet *De re rustica* et *Res Rusticæ*, discrimen uel leue, eo quod, si Gellium et Nonium secuti inscriptionem corroboramus *De re rustica*, argumenti explanationem seu commemorationem fouemus, ut apud Varronem multis in operibus contigit; at si titulum ducimus in nominatiuo, scilicet *Res rusticæ* ut pleraque testimonia proferunt —*Libri rerum rusticarum*— titulus ab explicatione simplici, puta, pura discedit et picturæ seu scænæ instar imago quædam uitæ rusticæ offertur (DESCHAMPS 2002: 508). De Gellio uero aliquid hic præcipiendum, quod Varronis *Imagines* memorauit semel *De imaginibus* (§ 2.32) et quidem perperam, eo falsus quod opera ipsius Varronis multa item ex argumento ipso nomen ceperint —*De officio mariti*, *De salute*, quos titulos ipse Gellius laudauerat.

Quæ condicio anceps uidetur nobis Varronis inscriptionibus uel sæpe subesse: aliud est nomina indere *De lingua Latina*, *De sermone Latino* siue *De poetis*, ubi uoluntas auctoris uidetur ex originibus et fundamentis per inquisitionem uel frequentissime historicam —*ἱστορίαν* (§ 2.34)— materiem repetere et disputationibus promptior se præbere, aliud uero imaginem proponere quasi a sensibus profectus, quæ curiositatem pelliciat hominum et studium, proinde ac *Hebdomadibus*, *Ætiis* uel *Logistorici* consequuntur; aliud enim enarrationem exigere methodicen, aliud exsili littera ac ornatu aliquo rem expedire; aliud denique docendi finibus atque artis diuulgandæ rem constringere, aliud ad uenustatem tendere. Dixit VON ALBRECHT (1997: 532) esse inter illos libros qui ad doctrinam potissimum spectant discrimina haud mediocria ex legentibus suspensa quibus mittuntur, ita ut possis diiudicare quæ opera *artes* habeantur —quæ quidem ad delectandum mi-

nus, ad docendum magis pertinent— ab iis quæ disciplinam quamdam diuulgandam attingunt at limato stilo et magis exercitato.

Vtram inscriptionem Varro dederit ut diiudicemus, in eo uolui uidetur quid ei in consiliis fuerit. Ad delectandum magis nostrum tetendisse et inde a primis sententiis suarum *Rerum rusticarum* lumina quædam in dicendo affectauisse dixit DAHLMANN (1935: 1185–6). Vestigia enim deprehenduntur illorum colloquiorum quæ *aristotelio modo* confecta dicuntur, in quibus sermo non sua sponte nec casu oritur, sed interdum ex tempore necti uidetur, interdum uero commenticium est (Cic. *ad Att.* 13,19,4; GALMÉS 1928: XII; DAHLMANN 1935: 1186). De nominibus confabulantium sumus iam aliquid rati (§ 2.34), quæ eo mutantur ut materiei accomodentur (*Scrofa, Turranius, Pica, Passer, Appio* et alia). Nec eodem tempore ac loco nec iisdem participibus adeuntibus sermocinationes *rerum rusticarum* Varronis contingunt, sed alias apud cenam quamdam in templo Telluris (*rust.* 1,2,1), alias in campo Martio dum comitia habentur ædilium (*rust.* 3,2,1). Quibus rebus lucubratio librorum *De lingua Latina* usquequaque absona: quos «ad lucernam» Aristophanis grammatici et Cleanthes composuisse ipse Varro fassus est (*ling.* 5,1,9). Tum demum, ipsius Varronis uerba mentem eius aperiant, cum significet plus semel «duas esse metas» agri culturæ: «utilitatem» et «delectationem» (*rust.* 1,4), «fructum» et iterum «delectationem» (*rust.* 3,3).

Quæ cum ita sint, satis nobis indicia attulisse uidemur ut contendamus Varronem, dedita opera ac compacto, ita res gessisse, ut ornatus, digressiones aliaque a rerum ordine discedentia ad libitum euocaret et propositum operis et institutum leporibus aliquibus et suauitate tingeret. His quidem rationibus ab ipso argumento ad alia eaque a re rustica diuersa sermo sæpe deflectitur, quam occasionem Varro non præterit quominus imagines sui temporis depingat (HEURGON 1978: X et XIII; TRAGLIA 1974: 25–6; DESCHAMPS

1986: 126; COARELLI 1992: 106). Affirmauit enim BAYET (1966: 191) inesse Varronis *rebus rusticis* studium quoddam *sensuale* ac quasi poeticum quod in opere suo non minus uehementer exercuit, dum TRAGLIA (1974: 27) uim, aciem, ingenium eius plenum uigoris collustrauit necnon altissimam humanitatem quæ ex illo opere elici posset. Animaduerterat enim MARCOS (2004: 145–6) quam neglecti sint deos in Varronis *rebus rusticis*, quam eorum cultum oblitum ac remissum uisum sit: quod si ita erat potest esse causa ac fundamentum huius incuriæ rerum diuinarum, quæ quasi dicis causa in præfatione adducebantur mira que quadam ratione ac dispositione, quod ipse propositum suum ad publica consilia ac instituta propaganda minus accomodaret, magis uero ad priuatam oblectationem ac utilitatem, ubi ornatus magis dominaretur.

Quæ notæ quidem ita in opere Varronis eminere uidentur ut ad Catonem *de agri cultura* multo minus quam ad Vergilii *Georgicas* Varronis *Res rusticæ* apud multos accedant, tanto colore ac ornatu cum ibi omnia describantur (ROSTAGNI 1983: 619). Titulus igitur *Res rusticæ* intentioni illi quasi ingenuæ ac minus seruili huius operis apte congrueret: uia enim ac ratione eadem sunt quibus tituli conformantur sicut *Logistorici*, *Pseudotragædiæ*, *Hebdomades* uel *Menippeæ* pleræque, in quibus rerum doctrina proposito delectandi posthabetur (GALMÉS 1928: IV), eius forma ac stilus politiores euadunt.

At ex inscriptione haud firma, quæ ex testimoniis prodibat, et diuersa, ad refutationem omnis inscriptionis peruenit DESCHAMPS (2002: 509): quæ incuria operæ inscribendæ eo sæpe eueniebat quod esset argumentum satis circumscriptum ac conclusum unde nominatio aliqua confestim oriebatur eaque satis plana ac manifesta erat (BALLESTER 1990: 151) et quæ utilitatis et consuetudinis causa adhiberetur, eo magis si ars quædam excutebatur ac diuulgabatur. Potuisse igitur Varronem inscriptionem omittere, negligere,

decolere, nemo erit qui confidenter infitietur: erat enim institutum auctoris et destinatum plane ab initio nuntiatus —*rust. 1,1,4: de agri cultura, de pecuaria, de uillaticis fructibus*— necnon, progredienti opere, undique expeditum et expletum (BAYET 1966: 190). Qua de re impositio nominis minime urgebat.

Etiam MARTIN (1971) quaedam induxit negligentiae indicia quae imperfectas uel rudes, haud absolutas, Varronis *Res rusticas* redderent. Quas enim Varro iactabat post octogesimum annum completum se iniisse (*rust. 1,1*, scilicet anno 37 a. Ch. n.), multa uero ibi enarrauit quae aliis temporibus aliisque condicionibus iisque quidem multo antiquioribus consentanea uidebantur —laudatio Italiae fertilitatis eo temporis habita cum agri Romani uix colerentur (GALMÉS 1928: XII; HEURGON 1978: XXII); dein incohata multa erant quae inconclusa manserunt, ut indices auctorum Latinorum rerum rusticarum, qui deficiunt, necnon alterius libri praefatio (HEURGON 1978: XXIII).

At alii erant naeuuli qui hos libros deturpabant et inconditos reddebant, ut dicationes plures, nunc ad Fundaniam uxorem (*rust. 1,1,4*)—, nunc ad Turranium Nigrum (*rust. 2*, praef. 6) et Quintum Pinnium (*rust. 3,1,9*; FRANCKEN 1900: 294); ut personae quae semel locutae euanescebant, comitia numquam habitae uel descriptiones aliquot aedificiorum quae nondum exstructa erant (FRANCKEN 1900: 295–7). Quin etiam, ipsa lingua Varronis rustico quodam colore tincta apparebat (FRANCKEN 1900: 281–2), ut exempla declarant *uella* pro *uilla* (*rust. 1,2,14*), *tibe* pro *tibi* (*rust. 3,16,9*), *coda* pro *cauda* (*rust. 2,5,8*), *dosso* pro *dorso* (*rust. 2,10,5*), *fros* pro *frons* (*rust. 1,24,3*) et alia quae inurbanitatem quamdam illustrabant, quas alii uero siue ad fluxum praesentis sermonis pertinuisse dicunt siue ad usum uetustiore sermonis quo Varro usus est: *Res rustic* enim uetustatem aliquam redolent (CASTRESANA 1957: 107).

Quos errores omnes eo contigisse MARTIN (1971) dixit, quod *Res suas Rusticas* non anno 37 a. Ch. n. de integro adgressus Varro componeret, sed eas ex diuersis colloquiis conformauit quæ alio tempore scripserat, tum autem anno 37 a. Ch. n. recensuit et ad edendum perpelliuit (HEURGON 1978: XX; contra BIANCO 1976: 305). Quæ igitur imperfecta ac exsili littera adumbrata uidentur propterea proueniunt, quod Varro nec tempus nec occasionem rei exigendæ nancisceretur: GALMÉS (1928: XII) enim uiribus animi et corporis Varronem esse destitutum dixit, quod in modum eius scribendi sine ulla dubitatione manabat; BÜCHNER (1968: 226) dein et KENNEY CLAUSENQUE (1989: 321) festinationis ac in scribendo celeritatis Varronem accusauerunt.

Nobis autem usus sermonis uestustioris haud absonum Varronis naturæ ac instituto uidetur: qui fastidiebat uerba uernacula a nouatis Græcis esse obliterata, immo rustica ab urbanioribus (BOSCHERINI 1976: 318), qui enim mores atque antiquorum instituta adeo affectabat, ut etiam in loquendo persequeretur (*rust.* 1,2; 2, præf. 2; 3,10,1). Quin etiam, constat inter omnes Varronem uitam rusticam præ urbana anteposuisse (*rust.* 3,1), ideoque par erat rustice loquentes eos inducere qui de rebus rusticis sermocinari deberent (FRANCKEN 1900: 289). Licet igitur Varro *res rusticas* ex parte aliqua prioribus temporibus adumbraret, ulteriore uero ætate colligeret nec ea, uiribus confectus seu angustiis temporis impeditus, usquequaque concineret, *rusticitas* tamen quædam potuit ab ipso calamo Varronis euenire. Nihilominus, sint aliqua signa dedecoris uel negligentiae quæ hic deprehendantur, tamen ad obruendam et obscurandam Varronis uoluntatem non ualent, quæ, ut nobis uisum est, ab utilitate et fructu ad delectationem dissipatur, quæ mens nimirum ad inscriptionem manat *Rerum rusticarum*, ab historia et disputationibus eo magis libera quod ad oblectationem, iucunditatem, humanitatem promptior (BARBU 1976: 283).

Verba denique faciamus de Varronis *rerum urbanarum* libris, quos retulit Hieronymus in catalogo tres, quibus tamen nihil obscurius, nihil incertius, cum leue est testimonium unum cui adstipulari possunt, uidelicet illud Charisii (1,133 KEIL): ‘*innocente*’ Varro de rebus urbanis III: “*Spartaco innocente coniecto ad gladiatorium*”. Cui accedere potest illud Quintiliani (*inst.* 1,6,12): *Varro in eo libro quo initia urbis Romæ enarrat*. Qua in re, si libri quidam urbani comprobarentur, eundem scriptorem, scilicet Varronem, qui res rusticas in libris tribus prolixè attigerat, eas quidem urbanis multo præstantiores ac laude digniores iudicauerat (*rust.* 3,1,3–4), esse eas stilo prosecutum et miraberis et absonum arbitraberis. At indicia erroris alii alibi reppererunt, cum ipsa uerba quæ fragmentum Charisii clamitant, quod ad urbem leuiter pertineant, tum huius operis uolumina, quod totidem libris constaret quot ipsæ *Res rusticæ* (RITSCHL 1877: 449–50). Illa enim de rebus urbanis argumenta inter Antiquitates possent probe numerari.

RERVM VRBANARUM LIBRI (*uide RES RVSTICÆ, § 2.40*)

RHETORICORVM LIBRI (*uide DISCIPLINARVM LIBRI, § 2.26*)

2.40. SATVRÆ

Præter saturas quæ nostris temporibus, more accepto, *Menippeæ* nuncupantur, fertur Varro ex antiquis testimoniis alios libros saturarum Enniano siue «Luciliano caractere» (*rust.* 3,1) conscripsisse: de numero librorum monet Hieronymus in indice fuisse eos quattuor, Porphyrius uero grammaticus in commentariis ad Horatii epistulas (1,3) de eorum indole uerba facit: *hic Florus fuit saturarum scriptor, cuius sunt electæ ex Ennio, Lucilio, Varrone* (RITSCHL 1877: 431).

Quæ notitia operis, etsi ab antiquis testimoniis leuiter corroborata uidetur, eo firmior euasit cum ad ipsorum titulorum testimonium rem supputamus, ut RITSCHL (1877: 430) coniecerat, quoniam si saturæ Varronis *Menippeæ* illæ tantum constarent, superuacaneum esset nomen earum epitheto *Menippæo* ornare quod apud posteriores usque apparet; cum autem sint illa scripta ab ipso Varrone *Cynica* dicta, ab aliis *Menippea* (Gell. 2,18,1; 13,31,1), scilicet alio uocaulo uel cognomine adiecto, uoluntas discernendi subauditur, discrimen apparet aliquod, colligitur ergo nostrum duo genera poematum coluisse, eaque uero, cum ratione diuersa ac caractere alio pollerent, aliter nuncupata emerserunt.

Quarum *saturarum* nomina, ut antea docuimus, ulteriore ætate instituenda erunt (CORONEL 2002: 18): *satura* enim est uox quæ apud antiquos ad indolem uariam, admixtam et quasi extemplo actam refertur et a re culinaria primum ad sermones præsentis manat, deinde ad scripta, ut ex his fragmentis dici potest: *Dein postero die quasi per saturam sententiis exquisitis in deditionem accipitur* (Sall. *Iug.* 29,5); *si diuisa generatim argumenta nectemus,*

non sparsa nec sine discrimine aggerata ut ea quæ per saturam feruntur (Front. ep. 4,7).

Etenim Lucilius ‘poemata’, ‘sermones’ uel ‘ludos’ componere sibi uideretur (GUILLÉN 1991: 29; BAIER 1997: 72), uel ‘poemata per saturam’, (MARX 1904: 13), quod nomen Seneca suæ *Apotheosi* adrogauit (GUILLÉN 1991: 29) et in fragmentis ipsius Lucilii constat (1,48 MARX). Quod nomen peruagatur decursu sæculorum, sed ab ipsis scriptoribus saturarum numquam dictum ante Horatium —(*serm.* 2,1): *sunt quibus in satira uidear nimis acer et ultra legem tendere opus*—, a Quintiliano denique tamquam genus scribendi inducitur (Quint. *inst.* 10,1,95: *saturæ genus*). Varronis enim *Saturæ* ex formula quam dicimus “consuetudinis” nomen suum cepisse potuerunt.

2.41. SATVRÆ MENIPPEÆ

«Deceptus indicibus librorum, qui sunt fere inscripti de rebus notis»

(Cic. *De or.* 2,61)

Quid ex antiquis exceperit, quid noui et sui Varro conflauerit

Multi fuerunt e scriptoribus Romanorum qui, oculis huic generi *Menippeo* infixis, complures tradiderint notitias quæ scientiam nostrorum et expediuerunt et ditarunt. Fuit enim genus *Menippeum*, ut nomen ipsum declarat, ex indole ac tenore nuncupatum quibus temperauerat sua scripta Menippus ille Gadareus sæculo III a. Ch. n. In quibus scriptis notæ duæ præcipue eminebant nouæ et inusitatæ, primum quod prosimetrum in saturis suis condendis adhibuerit —id est, et prosa oratione et uersibus promiscue usus est—, dein quod argumenta inducenda parauerit quæ cum ad philosophiam, tum ad rectiorem institutionem hominum sui temporis spectabant (CORONEL 2002: 87). Quibus rebus Varro inuigilauit quoque, nec celauit talem Menippi Gadarei imitationem, immo uero, liberius de eo in Ciceronis *Academicis* locutus, hæc posteritati tradidit: *in illis ueteribus nostris quæ Menippum imitati, non interpretati* (Cic. *ac.* 1,8).

Imitatus igitur Menippum et non interpretatus, assumpsit sibi Varro specimina uaria, quibus genus scribendi eius æmularetur, ad cuius exemplum uel sæpe properauit, cum ex figuris et formis dicendi, tum e sensis animi ac cogitatis eorumque dispositione. Quibus subsidiis MRAS (1914: 391–420) operam unice nauauit nec ullam omisit uel formularum dicendi, uel numerorum et stropharum tam uaria natura; nec uero ex diuersitate rerum et argumentorum aliquid MRAS obscurauit, immo distincte omnia hæc e summo aggere disposuit et argute ostendit quo pacto Varro, omnia persecutus seuera, sacra, grauia quæ ad religionem, tragœdiam uel mythologiam relabebantur, ea in nugas uel iocos deflexerit quadam faceta ratione

—“*Travestien von σεμνά*”, ait MRAS, siue, ut SILES (2014: 1035) arridet, euadit *leuis* quæ *Musa grauis* erat: litteræ enim Latinæ properant unice his ludicis contentionibus siue ‘dictis’ (BALLESTER 2014: 17)—, dein quam multum Varro cum leuioribus grauia nonnulla miscenda curauerit et concinnauerit—quod Græce per adiectiuum *σΠουδαιογέλοιον* exprimi solet (PAVANETTO 1997: 141)—, denique quam libere noster ad contoruersiam tetenderit, qua mordacitate et acerbitate in philosophos sui temporis inuectus fuerit.

At inter antiquos quoque constabat quanta uarietate numerorum Varro suas saturas cumulauerat, sic apud Quintilianum (*inst.* 10,1,95): *alterum illud etiam prius saturæ genus sed non sola carminum uarietate mixtum condidit Terentius Varro, uir Romanorum eruditissimus, itidemque apud Probum (ad ecl. 6,31): Varro qui sit Menippeus non a magistro, cuius ætas longe præcesserat, nominatus, sed a societate ingenii, quod is quoque omnigeno carmine saturas suas expoliuerat. Et iure quidem, cum possint apud Varronem in Menippeis cum senarii inueniri, tum etiam coliambi, septenarii iambici, octonarii iambici, trochaici, septenarii trochaici, septenarii trochaici scazontes, octonarii trochaici, hexametra dactylica, pentametra dactylica, distichi elegiaci, dimetri anapæstici, septenarii anapæstici, tetrametra onica, sotadei, galliambi, tetrametra cretica, cretica et bæcchea continuata, glyconii, hendecasyllabi et dimetra choriambica (ASTBURY 2002: 137).*

Sin uero de materia saturarum est sermo, quod hæ præter *Menippeas* apud antiquos *cynicæ* appellarentur (Gell. 2,18,7; 13,31,3), indicat nobis quo colore sua scripta Varro tinxerit: accedebant ea, ut constat, diatribæ philosophicæ ætatis *helenisticæ* quam Menippus ipse coluerat, cuius origo fortassis ad Socratem sit repetenda eiusque consuetudinem sermocinandi et de fundamentis indolis humanæ cauillandi, quem morem ulterioribus temporibus scholæ cynicæ potissimum sibi assumpserunt (CORONEL 2002: 23–4). Fue-

runt enim antiquitus arcta uincula inter philosophiam et saturam cum e societate rerum tractandarum tum ex finibus præstitutis: uindicarunt enim multi locum proprium Varroni inter philosophos, sic apud Apuleium in *Apologia* (2,42): *memini me apud Varronem philosophum*; apud Suetonium in *relictis uitarum M. T. Varro philosophus atque poeta nascitur* (fragm. 83 REIFFERSCHIED), nec stupuit quisquam cum Varro primas partes in Ciceronis *Academicis* haberet, in quibus sermo in philosophia uertitur: *in illis ueteribus nostris, quæ Menippum imitati, non interpretati, quadam hilaritate conspersimus, multa admixta ex intima philosophia, multa dicta dialectice* (Cic. ac. 1,2,8–9). At etiam memoria nostra: MENDELL (1970: 143) et RICCOMAGNO (1931: 41–2).

Licet similitudines inter Menippum et Varronem complures fuerint nec exigui momenti, oportet tamen hanc Varronis imitationem, ut ipse monet, caute suscipere, ne omnia saturarum propria æmulationi Menippi uertamus et, quod nouum et suum ex respectu Menippi Varro confluit, et prætereamus et ideo opus Varronis iniqua libra perpendamus. Nam indolem utriusque auctoris imparem didicimus ac minime aliam alii congruentem: Menippus quidem etsi Sirius ortu et humili loco, mores et cultum Græcos suos penitus fecit, uir patriæ alienus, mordacitate redundans et ab hominum societate ultro semotus qui, postquam in usura omnia posuit magnamque pecuniam corrasit, fortuna deiectus mortem sibi consciuit (PAVANETTO 1997: 141). Varro contra, nobili loco natus, uir cum maxime eruditus tum ad primores rei publicæ promptus, qui cursu honoris, ut suæ conditioni par erat, non sine laude functus est, acerrimus studiosus morum, patriæ, cultus Romanorum habetur (KNOCHE 1971: 35–6). Et quemadmodum uaria et dispar utriusque scriptoris condicio, disparia etiam eorum studia fuerunt, ait CORONEL (2002: 88), non modo in proposito quod uterque sibi præstituit et in conspectu ex quo argumenta aggressus est, sed quoque in fundamentis quæ uim *satiricam* aliquam afferebant.

Itaque, dum Menippus uitam sibi secundum naturam uindicabat et a necessitudinibus et uinculis usquequaque destitutam ad quæ et religio et communio societatis familiæque homines attemperant et a uita beata præpediunt, quoniam consuetudines uel officia naturæ humanæ plane aliena eis ingerunt (KNOCHE 1971: 36), animus et studium Varronis ad ciues Romanos eorumque mores usque intenduntur (CORTÉS 1997: 86), ita ut argumentum in maioribus Romanis uirtutibusque ab eis receptis ne unguem latum quidem deflectatur. Quin etiam, dum Menippus unice et pressius præceptis cynicis obtemperauit, nullius scholæ uel philosophi auctoritati acquiescit Varro atque aperto et ab omnibus dogmatibus libero animo *eclecticus* euadit, præbens se mentis heres et indolis Academiae quas ab Antiocho Ascalonio exceperat, ubi sic accipiebantur diuersæ et multiformes sectæ philosophicæ tunc temporis abunde profluentes prout inter controuersias uel discrimina quibus homines animo afficerentur in beneficium eorum et tranquillitatem redundarent (CORTÉS 1997: 86). Neque uero fuit propositum Varronis uia et ratione quadam usus philosophiam docere, uel potius ad studium eius ciues hortari: *philosophiamque multis locis inchoasti, ad impellendum satis, ad edocendum parum* (Cic. ac. 1,9).

Quæ omnia hoc efficiunt, ut uis saturarum ac robor alibi sint positi et dum Menippus in præcepta philosophica inuehitur per ridiculum detorsa et derisa, ab ipsa philosophia eiusque inuentis Varro in eos deflectit sermonem qui præcepta philosophorum quasi dogmata haberent, et doctrina sua tumentes, spiritus tantos et arrogantiam sibi sumentes, sapientibus similes sapientiamque simulantes, ea tradebant quæ uel aliena indoli Romanæ essent uel ciuitati minime prodessent, quin etiam nocerent (MRAS 1914: 397). Varro igitur formam et dispositionem *Menippeam* exsequens, studio patriæ parens neque a maiorum traditis transuersum discedens id in saturis suis contendit, præcepta moralia et ciuilia tradita Romana cum philosophia

Græca coalescere in animis Romanorum, quibus præ ceteris inceptum opus deuouit, eis prodesse, eosque animaduertere, corrigere, docere (CORTÉS 1997: 87).

De receptione Menippearum apud antiquos

Ex iudiciis et opinionibus antiquorum quales Cicero, Plinius, Gellius aliique scripserunt in sententiam perducimur quod homines docti siue de litteris bene sentientes tunc temporis florentes benigno animo ac iucundo has saturas receperint nec parui æstimauerint. Non tamen de populo atque uulgo imperitorum idem auspiciandum est (DELLA CORTE 1976: 112; CORTÉS 1997: 89), ut a Gellio (13,31) famam accepimus cuiusdam Romani qui superbe sese iactabat quod unus esset qui quamdam saturam Varronis probe intellexerit: *Quid sit in satura M. Varronis "caninum prandium": laudabat uenditabatque se nuper quispiam in libraria sedens homo inepte gloriosus, tamquam unus esset in omni cælo saturarum M. Varronis enarrator.*

Indicium est igitur nobis haud parum firmum quod et saturas et mentem quas in singulis earum Varro diffundere uellet, ab hominibus litteris incultis uel modestioribus fuisse leuiter perceptas nisi ab omni cogitatione præteritas. Quin etiam quarumdem saturarum iactura fertur ipsius Varronis ætate contigisse, quippe quod opus immaturum et a Varrone adulescente inceptum —traditur enim Varro annum tricesimum uel tricesimum quintum egisse cum saturis conscribendis se dedit, et ipse disserens apud Ciceronem (*ac.* 1,8) «ueteres» illas æstimat (KNOCHE 1971: 36).

Siue quod opera Varronis uestustiora parui æstimarentur siue quod ille non poeta haberetur, sed antiquitatis inuestigator apud æquales potius ualeret (Quint. *inst.* 10,1,95), ideoque gratia et auctoritate eatenus polleret quatenus litterarum præcepta antiquorumque memoriam traderet uel eru-

ditionem, saturæ *Menippeæ* Varronis, quarum studium alacriter suscepimus, mutilæ et deminutæ nobis allatæ sunt nostraque igitur cognitio huiusce operis cum operosa tum ardua et per uias deuias expedienda euadit quæ ad fidem ipsius Varronis directo reuocari nequeunt. Quod contingit necessario iis qui ad litteras antiquas semel accesserunt, a quibus nos et decursus sæculorum prohibet qui intermissus est, et labor eorum qui ante nos illa opera interceperunt conmutationemque aliquam intulerunt. Huc præterea addendum est quod saturæ Varronis non in condicione ipsa operis nobis notæ sint, sed in alia uel aliena cum a tempore tum a loco ubi singulæ saturæ conditæ fuerunt, scilicet apud grammaticos et glossatores qui temporibus ulterioribus saturas Varronis diseccuerunt alioque transtulerunt.

Indidem enim nostram saturarum *Menippearum* cognitionem *bis* inuolutam ducimus, bis obscuram, intricatam, inuiam, cum neque ex ipso Varrone neque ex ipso opere *Menippeo* fragmenta deducta sint, ea uero ex diuersis auctoribus seu grammaticis sint plerumque deprompta, qui sua opera frequentissimis fragmentis Varronis ornare uoluerunt. Quod denique BALLESTER (1987: 324) «transcontextualización» appellat: euenit igitur ut saturas Varronis uel fragmenta earum quæ hactenus nobis remanserunt, ex mentionibus modo possint colligi quas alii auctores posteriorum ætatum suis in operibus frustullatim induxerunt, interdum auctoritatis, interdum ornatus seu animi causa.

Grammatici igitur et quicumque operam peculiarem linguæ Latinæ nauarent, siue quod saturæ eruditione et doctrina scaterent, siue quod accuratum et inuolutum usum sermonis Latini prosequerentur, quo illud opus conscriptum erat, curiositate quadam tracti, saturas Varronis minutatim excusserunt (RICCOMAGNO 1931: 109). Et cum aliæ fuerint causæ legendi, alia

studia eaque diuersa ab eo quod Varroni in consiliis erat, opus *Menippeum* igitur apud posteriores scriptores in aliud relapsum est quam Varro ipse conceperat et, finibus propositisque animaduertendi ac docendi inde remotis, detortum est in merum instrumentum ad Antiquitatem cognoscendam (RICCOMAGNO 1931: 117).

Quod enim liquido liquet in mentionibus quæ ad linguam Latinam pertinent, quæ quidem summo studio sunt ulterioribus temporibus inquisita, tamquam illæ saturæ quoddam *enchiridion* essent uetustissimis formis et inusitatis plenum, nihil igitur ualere nisi ad leuandam insatiabilem et exquisitam curiositatem uirorum doctorum. Neque haud parum ipsum Varronem pæniteret, ait RICCOMAGNO (1931: 117–8), tanto impendio tantaque diligentia dilectum uerborum habuisse dispositionemque eorum concinnauisse, cum suas *Menippeas* naufragio inscius proiecerit et ad indignam ac immaturam mortem eas dederit in libris grammaticis qui sæculis II et III p. Ch. n. in pretio Romæ fuerunt (RICCOMAGNO 1931: 117–8).

Nihilominus cum nobis non sit integrum penitus probeque id cognoscere quod ab aliis in aliud deflexum est —ait enim VELAZA (1998: 259) esse singulas mentiones cuius operis singulares ac peculiare, e quibus regulæ uel rationes ullas uix erui possint—, tamen hoc est confitendum, quod permutatio —siue «transcontextualización»— eius indolis ac naturæ quas apud grammaticos in mentionibus saturarum Varronis inspeximus, ea si cum aliis confertur, uidelicet cum *centone*, *paraphrasi* uel *in aliam linguam interpretatione*, minus contaminata uel deturpata apparet, ideoque fide dignior. Etenim, cum hi auctores fragmenta siue excerpta ex aliis operibus in suam depromunt, hoc ad uerbum et litteratim exsequi solent neque omittitur unde et ex quo auctore illa dempta sint, quo efficitur ut possimus eorum men-

tionibus fidem facere et constantiam in notitiis tradendis aliquam erga fontem ex quo originem ducunt (BALLESTER 1987: 324–5).

Nostra igitur cuiuslibet operis antiquitatis cognitio quod excutiendum curauimus, non modo in diligentia nostra erit posita, uerum tamen ab studio, uoluntate et animo illorum pendeat qui id nobis tradiderint siue integrum siue deminutum, neque minus a cura et impendio uel negligentia et inertia quod in eo collocauerunt quicumque librarii uel scribæ illud opus usurpauerunt (BALLESTER 1987: 326). Quas condiciones suo loco et tempore excutemus cum de singulis saturis singulisque testibus uerba faciamus.

De inscriptione aliisque nominibus huius operis

Constat ex catalogo Hieronymi Varronis saturas *Menippeas* e centum quinquaginta libris constitisse. Quarum cum singulæ nomen aliud uel inscriptionem præ se ferant pro argumenti uarietate, par uidetur ac congruens haud editionem unam et uniuersalem omnium saturarum postulare, at affirmare potius illas singulatim editas fuisse (D'ELIA 1964: 111; KNOCHE 1971: 35). Exstat nihilominus his saturis nomen, quod fortasse inscriptio uel titulus totius operis habere audacis est, quæ, Gellio auctore (2,18,7), ipsi Varro adroganda apparet: *ille Menippus fuit, cuius libros M. Varro in saturis æmulatus est, quas alii 'Cynicas', ipse appellat 'Menippeas'*.

Quo quadrat testimonium recolare Probi, qui asserit Varronem *Menippeum* appellatum esse, non quod Menippus magister eius fuerit, sed quia quædam communitas uel propinquitas fuit in formis et argumentis saturarum quas uterque coluit (*ad ecl.* 6,31): *Varro qui sit Menippeus non a magistro, cuius ætas longe præcesserat, nominatus, sed a societate ingenii, quod is quoque omnigeno carmine saturas suas expoliauerat.* Itaque, non ab omni ratione proponitur ipse Varro carminibus quæ Menippum imitatus composuit nomen

indidisse ‘Menippeum’, siue ‘scripta Menippea’, uocem tamen saturæ minime uero in titulum induxisse quoniam nomen huius generis proprium ac præcipuum, ut sæpe aliasque commemorauimus (§ 2.40), ante tempus Quintiliani non fuit. Ex quo nomine *saturarum Menippearum* uel inscriptione totius operis hoc colligi potest, fuisse tempore ulteriore florilegium quoddam diuulgatum quo omnes saturæ collectæ et in lucem editæ fuerint. At de hac re fama incerta.

De titulis uero quibus singulæ saturæ inscriptæ sunt, ulterius fusiusque tractabimus, namque et eorum uarietas et interpretatio ampliorem et altiorrem postulat disputationem. Nunc tamen est nobis propositum aliqua perscringere quæ ad “subinscriptiones” uel “subtitulos” pertinent quibus nonnullæ saturæ ornatae sunt. Qui ‘subtituli’ pari et simili ratione usque compositi apparent, scilicet Græca præpositione *Περί*, uel minus adsidue præpositione Latina *de* cum ablatiuo, uidelicet *Ἀνθρωπόπολις Περί γενεθλιακῆς*, *Aborigines Περί ἀνθρώπων φύσεως* aliaque multa. Quæstio est uero inueterata et prolixè ac iugiter inter uersatissimos Varronis uexata, sitne ipse Varro auctor illarum ‘subinscriptionum’ dicendus.

Neque ullus studiosorum hanc quæstionem omisit qui Varronis saturas recensendas curauit —editiones iam sæculo XIX exeunte affluerunt complures—, sic apud MERCKLIN (1857), VAHLEN (1858), RIESE (1865), HAVET (1882) et NORDEN (1891), at lite integra, donec LINDSAY (1903) clariore luce eam collustrauerit. Nam dubium mouebat quod tantummodo triginta et quattuor ex nonaginta et sex inscriptionibus saturarum seruatis quibuscumque ‘subtitulis’ amplificati essent, ceteræ tamen ab iis destitutæ manerent ut RIESE in commentariis suis adumbrauerat (1865: 43–5). Addendum est quod nonnullæ saturæ subinscriptionibus præditæ apparent pro arbitrio fontis uel auctoris qui eas tradiderit: sic contigit in satura *Testamentum*,

quam affirmat Gellius (3,16,13) se ipso illo die legisse cum de ea scripsit, eandem uero apud Nonium duplici inscriptione notatam *Testamentum Περὶ διαθηκῶν* accepimus.

Plerumque enim Nonius unus est testis illorum subtulorum, quo magis suspicione perstringimur, quoniam unum fontem harum notitiarum habemus, cuius labor et cura haud semper constetit. Addice nunc quod in illis subtulis nihil noui, apertioris nec euidentioris sæpe præbetur quod cognitionem tituli uel ipsius saturæ expediat, sed res in uersione tenetur Græca sicut in satura *Testamentum Περὶ διαθηκῶν*. Decem enim saturæ in medio ponuntur quas Gellius memoriæ prodidit in quibus nulla est mentio subtuli uel subinscriptionis quam apud Nonium ulterius inuenietur. Quod contigit item apud Plinium, Macrobius et alios. Sed maiore errore rapimur cum ne ipse Nonius quidem constans in subtulis tradendis sese præbeat: sunt enim nonnullæ saturæ sicut *Caprinum prælium*, *Est modus matulæ* uel *Octogessis*, quæ interdum subtulo laudantur, interdum ratione sola tituli adducuntur (ASTBURY 1977b: 175–6).

His condicionibus adductus et coniectura auguratus, contendit RIESE (1865: 45), Nonium, testem frequentiore operis Varronis *Menippeï* et unum fontem illorum subtulorum quibuscum nonnulli amplificantur tituli, diuersis editionibus siue florilegiis fragmentorum in *lexico* suo colligendo usum esse, in quibus aliæ saturæ illos subtulos proponerent quasi enodationes uel interpretationes ad argumenta explicanda, aliæ uero ab his destitutæ essent. Neque multum a uia aberrauit, immo uero eius coniectura tempore labente confirmata et corroborata uisa est, cum LINDSAY rationem methodi Nonii accuratius definiret ex sua *lege Lindsay*, qua lata potuit demonstrare tres fuisse ac diuersas series fragmentorum in lexico Nonii adhibitas, scilicet *VARRO I*, *VARRO II* et *VARRO III*.

Vnde ad primum gregem illæ saturæ adscribebantur quæ subtitulo ornatae essent —excepta satura titulo *Prometheus liber*—, eaque, dein, quæ et Græce et præpositione *Περὶ* in titulis insignata essent, uidelicet *Περὶ αἰρέσεων*, *Περὶ ἐδέσµατων*, *Περὶ ἐξαγογῆς* et *Περὶ κεραννοῦ*. Qui tituli, etsi eadem atque pari ratione atque illæ subinscriptiones quæ a Nonio accepimus conditi sunt, tamquam tituli et ab ipso Varrone conscripti habentur idque propter diligentiam ac eruditionem auctorum qui eas tradiderunt ac firmiorem fidem meruerunt —scilicet Gellius, Priscianus uel Macrobius. Hic tamen congruit in mentionem incidere de satura cui titulus est *Octogessis*, quæ apud Priscianum titulo *De nomismatis* laudatur: sunt enim qui defendant esse illum enuntiatum uersionem Latinam ad subtitulum Græcum *Περὶ νομισμάτων* referentem, quod quidem unum indicium esset subtitulos saturarum in aliis fasciculis præterquam in *VARRO I* exstitisse (ASTBURY 1977b: 178).

Potuit enim Varro, in tanta titulorum diuersitate quantam in inscribendis saturis adhibuit, illa formula inscriptionis uti per præpositionem *Περὶ* siue *de*, quæ enim satis communis et usitata apud scriptores antiquos erat (RIESE 1865: 45; ASTBURY 1977b: 178), cum de operibus philosophicis uel argumentis idem genus potissimum ageretur (HENRIKSSON 1956: 24–30). Ad quod genus philosophicum, ad quæ argumenta ac rationes aspirauit Varro in suis *Menippeis* (MRAS 1914: 393). Verum est nihilominus tales titulos qui per *Περὶ* siue *de* serie et morose, ut ait RIESE (1865: 44), compositi sunt, ad festiuitatem iucunditatemque, qua plerique tituli sunt aspersi, minus conuenire. Attamen hoc conici potest, Varronem consulto siue ex composito quosdam titulos tamquam seueriores siue altiores finxisse eo ut ridiculum aliquod ocus serius præberet, in seueritatem auramque diuinam quorundam philosophorum per risum inuectus: sunt enim illæ *Trauestien uon σεμνά* quas MRAS argute signauit (1914: 396).

Etenim ipsi tituli uidentur innuere uel nuntiare quasdam controuersias siue disputationes de placitis consuetudinibusque philosophorum quas etiam aliis in locis litterarum Latinarum agitatae legimus (Sen. *ep.* 1,5,2). Quas respuebat Varro, quod ad mores Romanos haud conuenirent siue longius essent petitae ac uulgo non prodessent (TRILLI 1976: 566): sic *Περὶ αἱρέσεων* siue de sectis philosophorum, *Περὶ ἐξαγογῆς* siue de morte sibi consciscenda, *Περὶ ἐδέσμων* siue de uictu, *Περὶ κεραυνοῦ* siue de fulgore aliique portentis naturæ. Quæ plus habent in recessu quam fronte promittunt et, dum per titulum argumenta grauiora siue altiora iactant, ea præter expectatum in nugas conuertunt et contemnunt quippe absurdas; quæ enim quippe subtiliora in sollertia legentium constabunt —ait SILES (2014: 1022) *lecturificación*.

Aliquid dicendum est nunc de titulis qui præter Græcum enuntiatum Latinam præpositionem *de* ostendunt. Quæ in summa tres sunt, quarum uero *De officio mariti* atque *De salute* formulæ inscribendi ducuntur, condicio autem *De numismatis* alia. Eæ enim inscriptiones, quamuis solitae in monumentis litterarum Latinarum et in aliis operibus Varronis, longe uidentur distare a uarietate et ingenio quibus plerosque titulos saturarum Varro aspersit ideoque curiositatem uel potius suspicionem studiosorum excitarunt (CÈBE 1975: 353). Quos titulos *De officio mariti* et *De salute* alii usquequaque negarunt eosque interpretationes Latinas fuisse duxerunt potius aliorum Græcorum subtitulorum quibus saturæ ornatae erant (VAHLEN 1858: 195–8; RICCOMAGNO 1931: 42–3); quos alii ad contextum reuocant ubi enarrantur et, quamuis ibi uerbum *scribendi* generaliter usurpetur (Gell. 1,17,4; Philarg. 1,356), non tamen uerbum *inscribendi* quod ad mentiones inscriptionum proprius erat, illos dicunt esse formulas describendi argumenti uel commemorandi, haud genuinos titulos, siue aliter, esse eos *rationes citandi* et

non *rationes libri inscribendi* (RIESE 1865: 115; ASTBURY 1977b: 179). Res igitur de his saturis in suspenso.

Vnde uero 'subtituli' *Menippearum* sint deducti, et quis eos composuerit, iam iamque aggrediamur: nam sunt qui defendant fuisse eos ex calamo ipsius Varronis exortos (NORDEN 1891: 276–7; COFFEY 1976: 154), eos uero non in omnibus codicibus manuscriptis *Menippearum* adfuisse neque igitur omnibus testibus uel omnibus saturis præsto. Cui coniecturæ fundamentum deest, nam non in "aliquibus" testimoniis sunt subtituli seruari, sed in nullis nisi in iis quæ Nonii sunt; quod tantummodo triginta et quattuor saturæ ex centum et quinquaginta quæ fuerunt, et nonaginta et sex quæ nobis seruatae sunt, subtitulo præditæ sint, indicat Varronem non singulis titulis subtitulum imposuisse, sed quemdam delectum habuisse, quem delectum, quo spectaret, difficile explanatu arbitramur si nullus adhibetur subtitulus in aliquot saturis quarum titulum uix interpretari possimus —sic enim in satura cui titulus est *Flaxtabula*—, imponitur uero in aliis quibus titulus planus atque manifestus apparet, exempli gratia in satura *Testamento* (ASTBURY 1977a: 180).

Quos scopulos uidebatur sibi superauisse HAVET (1882), auguratus Varronem ipsum subtitulos addidisse cuidam editioni saturarum ulteriori, cuius notitia non ad omnes eius studiosos dissipata erat (ASTBURY 1977a: 180). Quo adductus quoque COLEIRO (1976: 337), cui subtituli saturarum temperamentum Varronis philosophicum aperiebant ad disquisitiones eius indolis promptius. Nimirum quidem Varronem grammaticum ac in *exegesi* linguæ Latinæ adsidue distinctum titulos saturarum adminiculo subditorum patefacere studuisse (CORTÉS 1997: 86); haud quidem miraculo Varronem in disquisitionibus philosophicis esse uersatum; mirum tamen, quod uestigia huius ulterioris editionis saturarum apud Nonium unum inquiri possunt,

qui enim neque peritissimus peruestigator antiquitatis neque ultimus testis Latinitatis qui memoriam saturarum Varronis coluit habetur.

Rationi enim proprius ea opinio uersatur, quod haud Varro eorum auctor erat, sed grammaticus quidam siue eruditus ortus inter tempus Gellii, qui nullum subtitulum, et Nonii, qui plerosque tradidit. Qui grammaticus saturas subditorum auxilio edisserendas curauerit quippe intricatissimas (RIESE 1865: 45; RICCOMAGNO 1931: 42–3; CÈBE1975: XIV; ASTBURY 1977a: 180). In quo labore ad exemplar properauit ipsius Varronis earumque saturarum quarum tituli planissimi et ab anfractibus linguæ quam maxime semoti uiderentur, sed eruditionem affectarent, ideoque per præpositionem *Περί* eos subtitulos composuit (ASTBURY 1977a: 180).

Ille enim minime peregrinus neque rudis philosophiæ antiquæ uisus est, at eam disciplinam probe nouisse, cum in subtitulis suppeditandis illuc confugere uideatur titulosque inlustres, si quidem argumentis saturarum satis conueniebant, uerbum de uerbo ad subtitulos suos uertisse —sic uideatur contigisse in satura *Aborigines Περί ἀνθρώπων φύσεως*, cuius ‘subtitulus’ ex operibus Democriti, Hippocrati, Platonis, Zenonis detractus uidetur (HENRIKSSON 1956: 26): quæ formulæ nominandi sunt in philosophis *præso-craticis* perfrequentes (NACHMANSON 1941: 8), at argumentum declarant purum et initium disquisitionis, minus uero titulum. At quæ argumenta apud antiquiores deerant, ille eodem exemplari usus est ad notandas saturas usus est uidelicet in satura *Cycnus Περί ταφής*.

Denique, cum nulla sit uox antiqua quæ nostrum ‘subtítulo’ ualeat, est nobis in consiliis eas formulas ambagibus notare quas subtitulos uel subinscriptiones antehac minus belle induximus. Quæ apud nos ‘interpretamentum’ uel ‘adnotamentum inscriptionis’ dicentur, quibus nominibus proinde ut nihil intersit utemur indiscrimatim, promiscue.

Imago 10: Nummus ætatis Varronis

MENIPPEARVM TITVLI

2.41.1. *Aborigines Περί ἀνθρώπων φύσεως*

Recensiones omnes *Menippearum* exordium capiunt in satira nomine *Aborigines* eiusque quinque excerpta quæ retulit Nonius in libris *De compendiosa doctrina* (82,17; 114,23; 156,17; 156,21; 171,24 LINDSAY). Quæ satira uidetur consensione omnium bonorum auspiciatissimum fundamentum iacere, quoniam de specie inscriptionis contoruersia remotæ, haud ita magnæ si interpretatio temptatur. Etenim, a testimoniis antiquis ipsius Varronis in suis *De lingua Latina* libris (*ling.* 5,5,8), qui eos aborigines ex agro Reatino oriundos dixerat, necnon a uerbis Sallustii (*Cat.* 6,1) qui eas gentes agrestes, illeges, liberas ac solutas ante aduentum Æneæ descripserat, uersatissimus quisque *aborigines* in hac inscriptione ‘primæuos incolas’ Italiae duxit (BOISSIER 1861: 2; LEWIS & SHORT 1962: 9 s. u.; DESCHAMPS 1986: 131).

Quod nomen a quibus rebus sit impositum, mirum quantum Varro curiosissimus uerborum originationum omiserit, atque hærent antiqui. Nam quæ etymologia nobis præ oculis exstare uidetur —scilicet uerbum esse confictum ex *ab* et *origo*— minus apud antiquos constat: qui malunt, ut Festus et Aurelius Victor referunt, ex *ab* et *errare* uerbum confingere, ut *aborigines* quasi erroneus ac peregrinantes fuerint (apud LANERI 1996: 98). At inscriptio interpretamento aliquo ornatur *Περί ἀνθρώπων φύσεως*, quod Varronis inclinationem ad philosophiam aperte collustrat: sunt enim nonnulli ante Varronem philosophi qui idem nomen *Περί ἀνθρώπων φύσεως* operibus quibusdam indiderunt, sic Democritus, Zeno, Hippocrates et Plato inter alios (HENRIKSSON 1956: 26). Varro igitur inde a primis *Menippeis* in portum philosophiæ confugisse uidetur et inuenta sectarum quæ post Socratem mortuum exortæ sunt —imprimis epicurea, stoica et cynica— sibi probe percepta ad usum deprompsisse (MRAS 1914: 396).

Qui sermo de primigenia natura hominum apud alios philosophos produci-
tur uidelicet apud Lucretium eiusque *De rerum natura libros* (5,925–1010) in
quos multa Varronis competunt: cupiditates nouissimæ taxantur, quarum
finem homines neque nouerunt umquam neque semel prosecuti ab inani-
bus his sese abdicarunt (fragm. 4 BÜCHELER–ASTBURY: *itaque breui tempore
magna pars in desiderium puparum et sigillorum ueniebat*), et studium gloriæ
nimium (fragm. 2 BÜCHELER–ASTBURY: *ita sublimis speribus iactato omnia ac
uolitantis alios nitens trudito*). Progressus igitur hominum, qui noxius ap-
paret, seuerè hic carpitur (RICCOMAGNO 1931: 168; DELLA CORTE 1970: 48;
CÈBE 1972: 6). Contra affirmat LANERI (1996: 110) religiones superstition-
esque hominum fuisse hic curæ Varroni; qui *pupas* et *sigilla* primi fragmenti
homines duxit deorum uoluntatis inclinationibus obnoxios, ut de hoc frag-
mento Plauti (*Most.* 151) quoque colligitur: *di nos quasi pilas homines habent*.
Non enim erat in natura illorum hominum deos colere tamquam fautores
ac patronos fortunæ. Ad sacrificia quoque possunt fragmenta 2 et 3 huius
saturæ referre (LANERI 1996: 113).

Ceterum, quod ad figuram dicendi in inscriptione internoscitur, non est
omittendum uno solo nomine substantiuo uti ad inscribendum opus neque
usitatum esse neque solitum in conspectu litterarum Latinarum, apud Var-
ronem tamen in *Menippeis* satis crebrum ac tritum, quo quidem studium
quoddam nouandi significatur (BALLESTER 1990: 154): inscriptio enim una
sola uoce præstat, una notione, in qua sensa et cogitata uno conspectu
ponuntur, simul atque summo colore illustrantur summaque uis suffundi-
tur: tales denique tituli *rem continent, copia non redundant, feriunt animum,
uno ictu frequenter impellunt, ipsa breuitate magis hærent, delectatione per-
suadent* (Quint. *inst.* 12,10,48).

2.41.2. Agatho

Constat hæc satura fragmentis a sexto usque ad decimum quartum editionis BÜCHELER–ASTBURY, uno teste testante Nonio (4,16; 46,27; 47,1; 99,16; 167,5; 187,10; 247,23; 345,6; 357,1; 400,15; 346,18; 521,22 LINDSAY). In quibus fragmentis scæna conuiuialis depingitur (fragm. 11 BÜCHELER–ASTBURY; ÖHLER 1844: 90; RIESE 1865: 95), ubi ille *Agatho* quis fuerit quasque haberet partes, omnis inscriptionis meditatio atque coniectura uoluitur.

Fuit enim Agatho conuiuia Platonis in illustrissimo illo colloquio nomine *Conuiuuium*; qui enim rediuius et Roman delatus, ait RIESE (1865: 95) opinione assecutus, partes suas in conuiuio Varronis agebat. Haud procul ue-sabatur DELLA CORTE (1970: 44), interpretatus ipsum conuiuium Platonis fuisse in hac satura legentibus reuocatum (fragm. 6 BÜCHELER–ASTBURY), ubi Varro, nouissimus Agatho, particeps fuerit (DELLA CORTE 1970: 45). At a Græcis scænis longe multi abierunt, colore et indole Romana huius saturæ persuasi quas uestigia maiorum et litterarum antiquiorum ostendebant, uidelicet uersus Fescennini qui in fragmentis canebantur (fragmm. 10 et 11 BÜCHELER–ASTBURY). Itaque CÈBE (1972: 40–1) ad Romanos illum Agathonem traxit eiusque nomen imposuit Lucio Licinio Luculo Varronis familiaris (Varro *rust.* 1,13,6; CÈBE 1972: 41).

Qui eo species et cognomentum Agathonis sibi induerat quod de amore *Platonico more* hac in satura sermocinaretur (CÈBE 1972: 39). Materies enim amoris uidetur concinere fragmentis 10 et 11 BÜCHELER–ASTBURY (*nuptulæ, uirgo*): at eruditis Romanorum doctrina Platonis imbutis ab ipsa inscriptione *Agatho* res nuntiabatur. Quem ad finem alii tituli Menippeï inseruire uidentur, in quibus personæ diuersæ excerpuntur siue ex fabulis mythologicis et tragædis uulgo decantatis, siue ex libris doctioribus probe adsiduis. Neque necessario præcipuas partes saturæ agunt, at ideo infinguntur, quod notiones siue cogitata possint in legentibus refricare et euocare quæ ad ar-

gumentum saturæ intellegendum conducant. Sic uidetur contigisse in *Endymionibus* (§ 2.41.30), *Meleagris* (§ 2.41.56), *Œdipothyeste* (§ 2.41.62) et *Parmenonte* (§ 2.41.66).

Itaque per inscriptionis interpretationem ad nucleum saturæ propius accessimus. At subest hic ornatus aliquid: primum, quod uno uocabulo in inscribendo Varro usus est, ita ut maiorem uim inscriptioni suffundat; alterum, quod inscriptio acute expetitur, et uno nomine *Agathone* per metonymiam inducto argumentum saturæ subtiliter monstratur.

2.41.3. *Age modo*

Sub inscriptione *Age modo* tria fragmenta *Menippearum* (15, 16 et 17 BÜCHELER–ASTBURY) accepimus a Charisio (1,118 KEIL) et Seruio (*ad georg.* 2,168 THILO). Qui grammatici sæculo IV adsidue libros euoluerunt Varronis exempla cumprimis persecuti eorum uocabulorum qui in desuetudinem uenerant. Hic uero temperamentum *Menippearum* ex ipsa inscriptione agnoscitur: quod cum nulla sint opera Varronis quæ in titulum uel proueria uel quascumque alias locutiones Græcas uel Latinas proferant, eas enim indicia *Menippearum* haberi solent (ASTBURY 2002: XXIV). Quod prouerbium siue adminiculandi formula (Varro *ling.* 8,23) ad exhortandos homines trita esse ab ipso Seruio patet (*ad Æn.* 2,707 THILO): *age autem non est modo uerbum imperantis, sed hortantis aduerbium*. Adiecit ÖHLER (1844: 107) originem huius *Age modo* in sacrificiis indagandam esse, quod omnibus rebus comparatis, ad hostiam mactandam ita sacerdoti signum indicabatur (Varro *ling.* 6,12; *Ou. fast.* 1,322). Vnde consuetudo ad sermonem cotidianum mox relapsa est —dicitur enim in comædiis passim— quo breuitas et exilitas ipsius iuncturæ fecerunt et ictus uerbi imperantis.

Quid titulus cum argumento saturæ conueniat, cum in nonnullis fragmentis de agri cultura agatur (fragm. 17 BÜCHELER–ASTBURY), sunt qui coniciant esse hanc saturam conscriptam ad castigandos ciues qui desidia segnitieque affecti se otio indigno darent (ÖHLER 1844: 92), a quo laudationes Æneæ et Argonautarum (fragm. 15–16 BÜCHELER–ASTBURY) quasi exempla impigritiæ, pietatis, constantiæ non abhorrent (DELLA CORTE 1970: 46). At quod nouitatis deest argumento, superest inscriptioni: quodsi normæ inscribendi in satura laxiores remissioresque habeantur (BALLESTER 1990: 151, 155), tamen tales locutiones raro inueniuntur in monumentis antiquis et hæc uero apud Varronem adsidue legemus (§ 2.41.19; § 2.41.73).

2.41.4. *Aiax stramenticius*

In fragmento 19 BÜCHELER–ASTBURY quod apud Nonium (513,26 LINDSAY) sub inscriptione *Aiax stramenticius* repertum est, uestigia prosimetri deprehenderunt eruditi manifeste, quare hic titulus ad *Menippeas* haud temere adscripserunt (§ 2.18; RIESE 1865: 94; ASTBURY 2002: xxiv).

Namque aliqua est societas huius tituli cum inscriptionibus tragœdiarum Latinarum aliqua et ad earum formam et figuram concinnus apparet: peperit ingenium Liuii Andronici inscriptiones quales *Aiax mastigophorus* (LEO 1913: 70)—‘Aiax flagellum gerens’ siue ‘Plagosus Aiax’—, ut scelera reuocaret quæ desipiens commiserat, siue *Agamemnon suppositus* (LEO 1889: 83); etiam Næuius tragœdiam composuerat nomine *Hector proficiscens* memoriam recolens itineris Troianorum Sparta proficiscentium (RIBBECK 1897), et ipse Ennius qui *Medeam exsulem* tragœdiam condidit tempus reuocans cum Iaso eam repudiauit, siue *Andromacham æchmalotis* uel ‘Andromacham e uinculis’ fatum Troianarum referens (POCIÑA 1997: 52–4).

Quos titulos more tragicorum in dispositione imitatus (CÈBE 1972: 84), tamen Varro gradum processit et grauitatem heroum tantorum in risum ironice detorsit salibus aspersis et sollertia (RIESE 1865: 98; MRAS 1914: 393; CÈBE 1972: 83), ita ut a seueritate Romanorum ad Græcos confugeret exemplum secutus Apollodori Gelæ qui inscriptiones tales sæculo IV a. Ch. n. sibi adrogauerat, uidelicet *Ψευδαίαντα* siue ‘Aiax mendax’ (RIESE 1865: 29). Quod artificium comicum in titulo Varronis in adiectiuo *stramenticio* —ex stramento factum— potissimum constat, cum e re rustica et agresti ad nomen herois ornatum cedat.

Itaque, res diuersæ atque natura contrariæ secumque repugnantes, ita in inscriptionem Varronis copulantur ut hinc uirtus herois Græci reuocetur, nomine “Aiakis” inducto, hinc uero res rustica, adiectiuo addito “stramen-

ticio". At acie et ingenio Varronis lepide temperantur et ad curiositatem admirationem stuporem legentes perducunt (BALLESTER 1998: 45). Est enim in genere *Menippeo* tritissimum, quod tragicum habetur, id ad ludibrium relabi (MRAS 1914: 393), ex quibus tricis satiricis hic Ajax stramento confectus *in medias saturas* proicitur. At usus adiectiui hic tralaticius: quid igitur peculiaris Aiaci addatur, quam igitur mentem Varro sibi induerit, hæc nobis inquirenda.

Primi ÖHLER (1844: 93) et RIESE (1865: 98) ad litteram adiectiuum *stramentici-um* interpretandum uoluerunt Aiacemque Varronis terriculamentum —'espantapájaros' (Ap. fragm. 15 BEAUJEAU)— fecerunt siue signum quod ad arcendas aues aliaque animalia in hortis, ut mos ferebat, collocabatur: eo imbecillitatis ad insaniam redactus Ajax peruenerat. Quo enim conueniret fragmentum 18, ubi 'æger' quidam fingitur, scilicet mente captus, medici arcessuntur, conualescitur. Ad quem euentum peruenit CÈBE alias uias emensus: qui contendit *stramenticium* idem ualere atque 'fæneum' (Varro *rust.* 1,31), quod erat a Cicerone pro 'stulto' uel 'fatuo' in quibusdam fragmentis dictum (*Thesaurus Linguae Latinæ* col. 163, l. 70): *uidet homines fæneos, in medium ad temptandum periculum proiectos*. Vnde 'stramenticium' pro amenti homine, male sano siue nullius consilii adhibitum esse potuit (SIGSBEE 1976: 246). Titulus igitur memoriam recolit eorum titulorum qui in tragædiis Latinis ætatis rei publicæ frequentes euaserunt: est enim recordatio —«eco o reminiscencia», ait BALLESTER (1990: 153)— aliorum auctorum, quæ tamen lepore quodam et sale perspergitur. Cur denique uellet Varro Aiacem insanum siue stultum depingere, cum fragmenta omnia præter unum deperierint, scire nequitur.

2.41.5. Ἄλλος οὗτος Ἡρακλῆς

Referunt antiqui fragmenta duo Varronis quæ cum satura nomine Ἄλλος οὗτος Ἡρακλῆς coniunguntur: quorum alterum docet Priscianus (2,232 KEIL; fragm. 19 BÜCHELER–ASTBURY), alterum Macrobius (*Sat.* 3,12,15; fragm. 20 BÜCHELER–ASTBURY). Sententia enim «de altero Heracle» cum quasi adagio uel prouerbiū habeatur, in numero est *Menippearum* (ASTBURY 2002: XXIV).

Etenim hanc naturam ferme prouerbialē omnes *Menippearum* commentatores quæsiuerunt, unde imposita esset et a qua re, at alii aliter interpretati. Quodsi ÖHLER (1844: 93) alterum Heraclem fecit Theseum, eo quod apud Plutarchum in uita Thesei prouerbiū idem recoleretur (*Thes.* 29,3): καὶ τὸν λόγον ἄλλος οὗτος Ἡρακλῆς ἐπ' ἐκείνου κρατῆσαι, RIESE (1865: 98) uero philosophum Cleanthem, discipulum Zenonis, in titulo reuocatum accepit ex eo quod de Cleanthe antiquitus tradebatur (Diog. 7,169), eum adeo strenue ad philosophiam animum applicuisse ut alter Heracles nuncuparetur. A quibus consiliis haud parum cesserunt GARCÍA et MARIÑO (1999: 197), qui respuerunt esse mentem Varronis hic unum hominem et præcipuum euocare, sed generatim et uniuerso hanc locutionem dictitatam esse: habebantur enim *alii Heracles* quicumque ciues seu uirtute seu animo excellerent, ut ipse Seruius (*ad Æn.* 8,564 THILO) corroborare uidetur —*tunc, sicut Varro dicit, omnes qui fecerant fortiter, Hercules uocabantur.*

Vsus huius prouerbii fuit, quoad colligi datur, apud Romanos usitatus (BÜCHELER 1859: 419–52; MRAS 1914: 406; RICCOMAGNO 1931: 126; CÈBE 1972: 90). Tamen quoniam plus semel ad exemplum Heraclis noster properare uidetur (§ 2.41.38), quid tantus heros apud Varronem significet quaque ui hæc fabula uigeat retractandum uidetur. Quæ notio plus habet in recessu quam ut fronte promittit et ad philosophiam spectare uidetur: constat enim unum fuisse apud stoicos philosophos deum siue diuinitatem, cuius singu-

las et uarias uirtutes in diuersas species Græci et Romani more tradito dispartiebantur (CÈBE 1972: 91); qui deus inter eos *Heracles* siue *Mars* appellatus (Macr. *Sat.* 3,12,15), robur et uigorem obtinebat haud corporis uel membrorum, sed potissimum animi (MRAS 1914: 411). Stoici igitur uigorem Heraclis allegorice interpretabantur et exemplar fortitudinis animi et constantiæ eum ducebant, quippe qui tanta uitia —monstrua aliaque animalia fabulosa— omni ui et ope debellauerit uirtutem prosecutus (NORDEN 1891: 33–34). Commemorat quoque PARATORE (1973 : 53) quam late cultus Heraclis apud pristinos Latinos Sabinosque pertineret, ut Vergilius ostendit in precibus Alcidis, id est Heraclis (*Æn.* 10,460–473). Cuius memoriam et magnitudinem animi excelsi atque inuicti recordatus Varro in inscriptione, uirtutes diuulgabat quæ sibi memoratu dignæ erant.

2.41.6. Ἄμμον μετρῆς Περὶ φιλαργυρίας

Apud Nonium (117,10; 179,8; 395,29; 552,28; 553,8 LINDSAY) omnis huius saturæ mentio inuenitur, quæ quattuor fragmentis in editione BÜCHELER et ASTBURY (21–24) digesta est. Titulus autem, etsi ambigitur neque inter uersatissimos Varronis forma eius recta satis constare uidetur, propter interpretamentum Περὶ φιλαργυρίας et indolem, ut uisum est, prouerbialem in saturas *Menippeas* adsciscitur (ASTBURY 2002: XXIII – XXIV). Nam agitativissimum est in omnibus editionibus Varronis quæ sit lectio huius tituli rectissima, quæ eius interpretatio magis conueniens. In qua re coniecturæ duæ potissimæ: Ἄμμον μετρῆς, quam nos quibusdam iniectis scrupulis magis idoneam credimus, et Ἄλλ’ οὐ μένει σε. Quæcumque uero interpretatio debet congruere subinscriptioni de auaritia siue Περὶ φιλαργυρίας, quam Nonius nullis aliis lectionibus propositis affert, quam commentatores uno ore constituerunt.

Itaque Ἄλλ’ οὐ μένει σε est inscriptio quæ apud BÜCHELER (1882: 120), NORDEN (1891: 292), RICCOMAGNO (1931: 43), HENRIKSSON (1956: 27) et ASTBURY (2002: 4) comprobatur ualetque apud eos “Nonne te exspectat?”, scilicet *mors* uel *pecunia*, quæ uoces omissæ quasi subiectum uerbi *μενεῖν* proponuntur. Titulus enim ad homines auaros diuitiisque inhiantes reduceret, quos neque *mors* exspectabit, quo diutius corrasis diuitiis frui possint neque *pecunia*, quam post mortem secum ferre non dabitur. Gloriæ cupiditatem hic Varronem notauisse dixit ASTBURY (1983: 144).

At alii editores, rationibus firmis suggestis, hanc interpretationem undique eiecerunt. Nam nulla apud antiquos huius prouerbii Ἄλλ’ οὐ μένει σε uestigia, id enim, ut monuit NORDEN (1891: 292), «nusquam alibi traditum ad explicandum difficillimum». Nec naturæ liquidæ et uulgo protritæ prouerbiorum illa ambiguitas inter notiones ‘mortis’, ‘pecuniæ’ et ‘gloriæ’ conue-

niret: quæ cum in usu quotidiano uersentur et sint incussæ, loquentibus patere solent (CÈBE 1972: 97).

Qui scrupuli minus obstant si titulum probatur Ἄμμον μετρῆϊς —“Arenam —siue sabulum— computas”—, quem ÖHLER (1844: 94), MERCKLIN (1857: 384), RIESE (1865: 99) et CÈBE (1972: 95) rectiorem crediderunt. Sunt enim auctores uarii qui in testimonium uocari possunt (GARCÍA & MARIÑO 1999: 88; Hom. *Il.* 9,385: οὐδ' εἴ μοι τόσα δοίη ὄσα ψαμαθός τε κόνις τε —“nec si mihi tantum dederit quantum arenæ et pulueris”; Cat. 7,3: *quam magnus numerus Libyssæ harenæ*; Hor. *carm.* 1,28,1: *te maris et terræ numeroque carentis harenæ/ mensorem*), quibus ‘arenam numerare’ in malum exemplum cadit quippe signum auaritiæ et cupiditatis. Quin immo uituperationi auaritiæ accedunt fragmenta 22 et 23 —*etenim, quibus seges præbeat domum, escam, potionem, quid desideremus?*— nec repugnat menti Varronis quæ in aliis saturis contra omnem luxuriam patefecit (fragm. 4 BÜCHELER–ASTBURY; MRAS 1914: 405–9; DELLA CORTE 1970: 48).

Consequitur Varro sæpe sub conspectu unius prouerbii omnia ponere quæ mente agitatur, hic uero Græco sermone usus.

2.41.7. *Andabatae*

Qui titulus frequentiores auctores antiquitus optinuit et undecim fragmentis reuocatur cum a Nonio (35,3; 135,11; 241,27; 267,13; 384,34; 419,7; 426,28; 483,6; 486,4 LINDSAY; fragmm. 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34 BÜCHELER-ASTBURY) tum a Prisciano (2,209 et 528 KEIL; fragmm. 31 et 35 BÜCHELER-ASTBURY).

De inscriptione enim dicturo duae quaestiones occurrunt quae itidem in duas abeunt vias: quoniam hinc de significatione uocabuli inquirendum est, hinc uero de eius interpretatione, ui, usu in inscriptione. Quarum prior patescit neque ullum est inter commentatores dubium de inscriptionis significatione si ad solum uocabulum spectamus. Qui *andabatae* fuerint, testes antiquitatis sufficiunt ut apperiant, inter eos ipse Hieronymus (*Iou.* 1,36): *melius est clausis, quod dicitur, oculis andabatarum more pugnare; qui gladiatores galea certabant undique clausa, quo acrior esset pugna cum aduersarium nulla ex parte cernerent* (LEWIS & SHORT 1962: 117 s. u.). Pugnos enim impingere frustra enixi, plagas infligere nullas ualebant, quod risus spectatorum mouebat. De huius uocabuli etymologia curiosos relegamus ad KRENKEL (1997: 101) qui originem Gallicam defendit, ubi *anda-* ‘caecum’ declarat, *-batae* ‘pugnatores’.

At nullus respuit Varronem hanc imaginem alia meta sibi constituta in titulo proposuisse ideoque sensu translaticio et figurato intellegendam. Cum autem complures hac de re dixerint, totidem discrepantes sententiae prolatae fuerunt. Sunt enim qui ad altissima tetenderint dixerintque fuisse hominum animos illis *Andabatis* hic adstipulatos qui uiam caeli caeci grassantes inter sese offenderent —25, 31 et imprimis 32 BÜCHELER-ASTBURY: *in reliquo corpore ab hoc fonte diffusast anima* (KRAHNER 1846: 21; RIESE 1865:100). De anima hominum itidem dicitur «conclusam esse» corpore (fragm. 25) uelut oculi andabatarum galea.

A quo discedunt alii et *Andabatas* eos ducunt qui in sententiis proferendis suis adeo tenaciter se gerebant ac temere ut cæcutirent ferme cum argumentis nullis allatis ridicule et acerrime alios profligerent (ÖHLER 1844: 96). Vnde forte conficitur ut sint philosophi ætatis Varronis hanc in saturam inducti tumidi suis dogmatibus atque ad omnem pugnam uel acerrimam prompti (RIESE 1865: 100; MRAS 1914: 400; CÈBE 1972: 115): iactantur enim controuersiæ philosophorum semel atque iterum in *Menippeis* (*Armorum iudicium*, § 2.41.10; *Caprinum prælium*, § 2.41.15; *Cynicus*, § 2.41.21 et passim) neque desunt fragmenta quæ talia collustrent (fragmm. 29 et 30 BÜCHELER–ASTBURY). Monent tamen nonnulli et quidem haud imprudenter, Varronem non contra inuenta philosophorum inuectum esse at potius contra ipsorum philosophorum consuetudines qui in inanibus disputationibus impendius enitebantur quam in hominibus iuuandis (MRAS 1914: 397–403; DELLA CORTE 1970: 39–49; CÈBE 1972: 116–38). Denique nos ea adducimur opinione ut *andabatas cæcutientes* eos habeamus homines cupiditatibus obtussi (fragm. 30 BÜCHELER–ASTBURY: *non mirum si cæcutis, aurum enim non minus præstringit oculos*).

Quidquid id est, nouissimum exemplum uolubilitatis linguæ et ingenii Varronis nobis est allatum. Qui ipse monebat *subtilius audire quam dici exspectare* (*ling.* 10,3,4), qui quidem lepide ac subtiliter metaphoris ludit: est illa figura dicendi apud Varronem etymologum et poetam quæ primatum obtinere uideatur (FLOBERT 2001: 131).

2.41.8. Ἀνθρωπόπολις Περὶ γενεθλιακῆς

Sex fragmenta Nonii —36–41 BÜCHELER–ASTBURY; 35,3; 46,20; 135,11; 241,27; 267,13; 384,34; 426,28; 419,7; 483,6; 486,4 LINDSAY — hunc titulum clamitant Ἀνθρωπόπολις Περὶ γενεθλιακῆς. Quæ satura cum in inscriptione nulla proferat lectionem diuergentem, at intepretamentum uel adnotamentum eius Περὶ γενεθλιακῆς ambiguitati obnoxium: quod adnotamentum Nonius bis tantum profert, quo magis de ratio eorum subsidiorum atque constantia disceptatur (§ 2.41).

Ἀνθρωπόπολιν uero plerique ex ÖHLER (1844: 97) uelut urbem quamdam perfectam et omnibus numeris absolutam interpretantur —uide etiam *Marcopolis* (§ 2.41.54). Quæ mens fuit cynicorum et stoicorum, qui quidem mundum uniuersum magnam Πόλιν faciebant ubi omnes rationis participes, dei et homines, una coalescerent —apud MRAS (1914: 411) «*Menschentadt*». Ad placita Epicuri alii proprius accesserunt, eam mentem secuti iuxta quam natura patria hominum euadit omniaque præstat quibus homini opus est (CÈBE 1974: 146). Abundant enim in fragmentis mentiones lucri et pecuniæ (fragmm. 36, 37, 38), curarum animi et religionis (fragm. 36), luxuriæ et impuditiæ (fragmm. 39, 40, 41), quas potissimum ingenuitati hominum nocere Epicurii dicebant. Salus publica uidetur in discrimine uersari quoque in saturis *Dolium aut seria* (§ 2.41.26), *Longe fugit qui suos fugit* (§ 2.41.50) et *Pseudæneas* (§ 2.41.74; CÈBE 1974: 147).

At gradum facturi ad interpretamentum, quomodo in illo Περὶ γενεθλιακῆς mens et consilium Varronis de salute publica concluderentur, nunc temptemus. Nam uocem ibi a Græco γενέθλιος deductam RICCOMAGNO (1931: 126) et CÈBE (1974: 148) dixerunt: quod adiectiuum duplicis naturæ esse uidetur, quod nunc ad ortum siue diem natalem pertinet, nunc autem ad gentem siue locum ubi nascimur (LIDDELL & SCOTT 1966: 343 s. u.). Itaque, dum RICCOMAGNO hanc assumit significationem et interpretamen-

tum ex titulo ita intellegit ut «hominum magnam gentem», illam probat CÈBE uerba secutus ipsius Epicuri ἡ γενέθλιος ἡμέρα (LIDDELL & SCOTT 1996: 343 s. u.).

At quo pacto interpretamentum *Περὶ γενεθλιακῆς* et inscriptio *Ἀνθρωπόπολις* copulentur, edocet CÈBE (1974: 150–4) meditates Varronem hic uitia obiurgauisse quæ Romani ex natali ipso alii aliis traderent ut cupiditatem, luxuriam, libidinem aliaque quæ diximus, necnon usum deprauatum et seruilem scientiæ astronomicæ et astrologicæ quæ ad uulgum imperitum deludendum tunc adhiberentur (*Dolium aut seria*, 1.42.26; MRAS 1914: 401). De sensu huius uocis apud Romanos recentiore, uestigia apud Augustinum (*ciu.* 22,28) deprehenduntur: is enim eos contemnit *genethliacos* ita appellatos quod conquisita ac obscura placita de renascendis hominibus siue *Παλιγγενεσία* ederent. In quorum numerum Varronem induxit.

Augurationibus de interpretamento posthabitis, hæc sunt quæ in titulis Varronis nobis innotescere cœperunt et in *Ἀνθρωπόπολις* patescunt: studium Græci sermonis, copia uerborum compositiciorum multa, aliorum titulorum auctorumque in titulis recordatio (BALLESTER 1998: 45): Plotini *Πλατωνόπολις* (Porf. *Plot.* 12) atque Plutarchi *Ἀλεξανδρόπολις* (*Alex.* 9).

2.41.9. *Armorum iudicium*

Nullus eruditus præter Nonium huius saturæ testis euadit, cuius duo monumenta tradita sunt (427,29; 477,21 LINDSAY; fragmm. 42 et 43 BÜCHELER–ASTBURY).

Cuius inscriptionem ut informemus uia nobis emetienda in genus tragicum ducit eaque uero bifaria cum ad Græos tum ad Latinosm ferens: nam inscriptio primum ad fabulam Æschyli pari nomine *Ἵπλων κρίσις* legentes ducit, dein uero ad Accium et Pacuuium qui eandem inscriptionem in litteras Latinas induxerunt. In quibus operibus negotium idem fuit de certamine inter Vlixem et Aiace pro armis Achileis. Atqui quod titulus in tragœdiis sit inueteratus, quod satura sine interpretamento inscriptionis sit allata, ut signum erat multarum *Menippearum*, hanc nonnulli in numero *pseudotragediarum* uoluerunt. Quod qui contenderunt, minus recte fecerunt neque ad formam fragmentorum satis sedulo animum applicuerunt: in quibus quoniam uestigia sunt prosimetri, inter *Menippeas* inscriptio potius recensenda (RIESE 1865: 31; CÈBE 1974:180; ASTBURY 2002: XXIV).

Est tamen argumentum *Armorum iudicii* quod non apud tragicos solum aures captetur, uerum etiam apud cultores aliorum scribendi generum uel leuiorum (CÈBE 1974: 180), sicut Pomponius, scriptor ille Atellanarum (LÓPEZ & POCIÑA 2007: 293), Ouidius (*met.* 13, 1–398) uel Iuuenalis (7,115), cui studium nostrum unice intendimus quippe qui saturarum scriptor sit quique in satura septima iudicium Aiace et Vlixis iocoso animo ac dicacitate mira induxit. Itidem apud Varronem indicia leporis atque festiuitatis ex fragmentis liquent, in quibus philosophi more cancrorum disputantes alique ab aliis constipati atque hortati in scænam prodeunt (fragm. 42 BÜCHELER–ASTBURY: *ut in litore cancri digitis primoribus stare* et fragm. 43 BÜCHELER–ASTBURY: *illic uiros hortari, ut rixarent præclari philosophi*).

Itaque ad rem discernendam imagines fragmentorum haud parum conducunt neque erroris conuincemur quod affirmemus argumentum hoc *Menippeis*, haud *Pseudotragædiis*, undique congruere: natura enim et indolis *Menippearum* liquido hic liquet, primum, quoniam quod grauitatis in fabula tragica erat, Varro in facetum commutauit —ad illas «*Travestien von σεμνά*» denuo uenimus (MRAS 1914: 393)—, dein quod in philosophos inuectus est qui, tenaces sententiæ uerbosas rixas ac iurgii plenas concitabant —ut potissimum in saturis *Andabatæ* (§ 2.41.8), *Caprinum prælium* (§ 2.41.15) uel *Σκιαμαχία* (§ 2.41.82).

Nullum denique fugit esse titulum qui ad litteras traditas spectauit (BAL-LESTER 1990: 153), quem Varro per risum et iocum retractauit.

2.41.10. *Baiæ*

Vnus Nonius *Baias* Varroni impertit, et quoniam pauculæ sint eius reliquiæ (154,4 LINDSAY fragm. 44 BÜCHELER–ASTBURY), diligentia testis dubia, quippe qui ne fragmentum quidem reuocatum expressis uerbis ad *Menippeas* referat, de titulo, fragmento, opere, hærent eruditi in salebris implicati. Nam recusant alii *Baias* inscriptionem fuisse, at potius uerbum fragmenti primum quod in titulum perperam manauit (BÜCHELER 1859: 169), ut contigit sæpenumero in antiquioribus monumentis litterarum (NACHMANSON 1941: 16). Attamen ratio hic laudandi a consuetudine Nonii non abhorret, qui casu ablatiuo solitus est uti in mentionibus titulorum: *Varro Marcipore*; *Varro Manio*, proinde ac hic *Varro Baiis*, ut monet scite ASTBURY (2002: 8). Qui quidem hanc inscriptionem concedit et ad *Menippeas* refert, quod haud leui labore ad aliud opus Varronis apte conueniret (ASTBURY 2002: xxiv).

Atque hanc inscriptionem si probamus, quo interpretatio eius tendat, quo significatio et mens scriptoris, hæc inprimis soluenda. Est enim *Baiæ* oppidum Campanum quo Romani cessaturi se committebant otiumque acturi. Cuius opportunitas ac felicitas apud antiquos paribus laudibus efferebatur: *Accusatores quidem lubricitates amores adulteria Baias actas conuiuia commissationes cantus symphonias nauigia iactant* (Cic. *Cæl.* 15,35); *probantes?! “nullus in orbe sinus Baiis præluet amœnis” si dixit* (Hor. *epist.* 1,1,83); *ah pereant Baiæ, crimen amoris, aquæ!* (Prop. 1,11,1 et 27); *felices Baiæ* (Mart. 6,43,1); *locum ob hoc deuitandum, cum habeat quasdam naturales dotes quia illum sibi celebrandum luxuria desumpsit* (Sen. *ep.* 5,51).

Quod decus ac splendor si cum fragmento Varronis alligantur de senibus qui turpiter et intemperanter se gerunt necnon de effeminatis iuuenibus et impudicis puellis, corroborabitur Varronem corruptelam quæ Baiis agitaretur morum uoluisse denuntiare.

Nomen igitur oppidi in inscriptionem inducitur ac sufficit ad uituperationem Varronis euocandam. At hoc quoque memoratu dignum, unum esse *Baias* in inscriptionibus Varronis nomen loci —uel *topónimo*—, quin etiam unum litterarum Latinarum huius usus exemplum.

Imago 11: Editio uestus librorum Varronis De lingua Latina

2.41.11. *Bimarcus*

Inter alios titulos longe eminet *Bimarcus* quod uiginti et sex fragmentis eius notitia corroboratur (fragmm. 45–70 BÜCHELER–ASTBURY; Non. 17,16; 25,6; 55,8; 70,7; 92,3; 100,23; 107,4; 111,32; 153,7; 167,17; 168,10; 180,9; 180,13; 196,29; 201,5; 210,12; 223,5; 229,16; 242,18; 248,18; 383,29; 448,12; 448,16; 480,18; 485,1; 530,17; 533,9; 543,10 LINDSAY). At sunt quibus scrupulus residet de hac satira quam contendunt haud *Menippeas* adsciscendam, sed ad *Saturarum libros* (§ 2.40), hoc adducti iudicio, quod Romanæ controversiæ, scilicet de rebus Romanis, inter fragmenta *Saturarum* sæpius iactentur, ideoque Varronem imitationi Ennii et Pacuuii propriorem collocant quam Menippi (DELLA CORTE 1953: 157–9).

Quas rationes alii parui faciunt propter indicia *Menippearum* quæ *Bimarcus* præ se fert (ASTBURY 2002: XXI–XXIII). Namque signa internoscuntur prosimetri, nullum uero hexametri documentum cui, more et exemplo Lucilii, satiræ alterius generis scilicet haud *Menippeæ* adstringi dicuntur. Quodsi quæstiones agitantur Romanæ in *Bimarco*, idem contigit in *Menippeis* multis proinde ut *Manio*, *Modio* aliisque ad seriem VARRO III (§ 2.41, p.239) pertinentibus. Nec ab argumentis *Menippearum* Varro in *Bimarco* discedit, quæ in philosophia de uita et moribus in uitiis uirtutibusque uersanti uolui uidentur (MENDELL 1970: 141). Iam igitur illud uerisimillimum uidetur, esse *Bimarcum* satiram et quidem *Menippeam*.

A simplicissimis incipienti titulumque describenti quæstio occurrit primum de nomine quod in titulum inducitur, quod a prænومine *Marco* ortum uidetur —adsidue in titulis *Menippearum* usurpatum, ad ipsum Varronem referri solet (*Marcipor*, § 2.41.53; *Marcopolis*, § 2.41.54)— et a præfixo ‘bi-’ —quo membra duo significantur eiusdem rei siue quæ sub specie unius apparent, uti in uocabulo *biduo*, quod haud ‘duos singulos dies’ designat, at ‘spatium duorum dierum’ (CÈBE 1975: 210). Quæ fundamenta linguæ in

titulo enodando neglexerunt nonnulli: RIESE (1865: 105) enim *Bimarcum* signavit colloquium inter duos *Marcos*, at etiam DELLA CORTE (1953: 158), duos viros ævi Varronis dubie interpretatus, alterum equitem *Marcum Seium*, alterum *Marcum Seium Nicanorem*, libertum prioris.

‘Duplex Marcus’ igitur idonea interpretatio euadit (PERUTELLI 1997: 417), quam ditavit et absoluit ÖHLER (1844: 99–104), cum euocaret uirum ‘bis Romanum’ designatum, scilicet ‘duplice natura Romana’ præditum siue ‘uel Romanissimum’; cui indolis ‘biromana’ cum ex nomine—est enim *Marcus* prænomen Romanorum usitatissimum— tum ex animi fortitudine ei ueniebat. VAHLEN (1858: 128–29) uero *Bimarcum* Varronem fuisse haud dubitauit arbitratus ipsum fuisse huius iocosi cognomenti auctorem sibi impositi, quamquam in suspenso reliquit quam ad rem pertineret.

Remota nimis nimisque fortasse ardua addidit NORDEN (1891: 278–80) de ludo quodam uerborum huius inscriptionis: qui in fragmento 45 BÜCHELER–ASTBURY indicari dixit et per uocem *τροΠῶν*, ita ut præfixum *bi-* duas notiones euocaret illi uocabulo *τροΠῶν* subiectas cum ad ‘morem’ siue ‘indolem’ tum ad ‘figuram dicendi’. Talis uir igitur ‘Bimarcus’ erat —nempe ipse Varro— qualis duplice natura excelleret: altera ex parte fautor morum, altera uero ex parte scriptor Romanus qui rhetoricis artificiis scripta sua aspergeret.

Etiam CÈBE (1975: 210–11) huic opinioni suam adiunxit: qui illam duplicem indolem in *Bimarco* uoluit, eam uero quasi contentionem postulauit inter disciplinas moralem et rhetoricam, quarum hanc, scilicet rhetoricam, illi, uidelicet morali, inseruire apud Varronem defendit —*Ὀνοσ λύρασ* (§ 2.41.62); *Papia Papæ* (§ 2.41.63); *Parmeno* (§ 2.41.65). Est enim illa contemptio et artis dicendi quæ uirtutem negligit et denique quarumcumque disciplinarum liberalium quæ boni perquisitioni non obsequantur, locus apud

philosophos antiquos communis —cynicos, epicureos et stoicos; MRAS 1914: 401—, apud Varronem item cardo et fundamentum totius scientiæ et doctrinæ (LEHMANN 2010: 38–9).

Cui metæ fragmenta huius saturæ possint quadrare, cum ad mores maiorum Romanorum referant (fragm. 63 BÜCHELER–ASTBURY: *auī et atāui nostri, cum alium ac cepe eorum uerba olerent, tamen optume animati erant*; fragm. 66 BÜCHELER–ASTBURY: *non te pudet, Manii, cum domi tuæ uides commilitonum tuorum cohortes seruis tuis ministrare cæmenta?*) et ad poeticum spiritum pertineant (fragm. 57 BÜCHELER–ASTBURY: *pedatus uersuum, rhythmon*; fragm. 58 BÜCHELER–ASTBURY: *nouo partu poeticon*; fragm. 59 BÜCHELER–ASTBURY: *comædias, libellum, Ennius*).

At negotio huius inscriptionis summam imponamus manum exemplo ultimo a nostris dempto. Namque haud ita pridem diuulgauit LEACH (1999: 141) de Ciceronis epistulis ad familiares symbolam in qua Varronis *Bimarcum* cognomentum indidebat Ciceroni, quippe qui temperamenta duo seruauisse in epistulis erga familiares uideretur eaque ita æquauisse pro eo cui epistulam scriberet, nunc ad Varronem litteras de doctrina, eruditione, re litteraria rimatus, nunc Epicureum otium prosecutus. Multa igitur in unam competunt inscriptionem *Bimarcum*, cum ingenium tum quædam intricata atque occulta cogitata, cum uoluptas in compositis nouatisque uocabulis, quibus subsidiis persæpe in saturis usus est (BRAKMANN 1933: 17), tum fecunditas ac peritia linguæ admodum exercitata.

2.41.12. *Cælebs*

In omni inopia testimoniorum quibus huic saturæ aliquid fulmenti subici possit, prohibentur plerique editores quominus eam in numerum *Menippearum* adscribant. At RIESE (1865: 111) acerrimus uindex eius sese erexit et Nonio teste usus ex eius «Varro in *Cæi*» in *Compendiosa doctrina* (195, 25) ad uocabulum *Cælebs* sine animi contentione peruenit et inscriptionem informauit. Atqui nec MÜLLER (1887: 288) in editione sua Nonii illud lemma recognouit neque BÜCHELER–ASTBURY fragmentum ullum huic titulo adstrinxerunt (1882 et 2002). Res enim in dubium uocatur neque iis angustiis facile liberatur.

Quas tamen si euelleremus, Varronis studium nouandi admitteremus in usu adiectiui ad saturam inscribendam, quod genus uerborum a titulis Latinis abesse solito nouimus (BALLESTER 1990: 155; unum tamen exemplum apud Ouidium *Tristia*), apud Varronem uero in *Menippeis* crebro usitatum comperimus —*Catamitus* (§ 2.41.14), *Deuicti* (§ 2.41.23), *Inglorius* (§ 2.41.41). Argumentum enim uero a more *Menippeo* non aberrat: non sunt enim paucae apud Varronem saturæ quibus ille institutionem matrimonii tetigerit —*Agatho* (§ 2.41.2), *De officio mariti* (§ 2.41.20), *Ευρεν ή λόΠας* (§ 2.41.32).

2.41.13. *Caprinum praelium* Περὶ ἡδονῆς

Omnis fama huius saturæ in tribus concluditur fragmentis Nonii (71–73 BÜCHELER–ASTBURY; 267,24; 302,29; 361,24 LINDSAY); qui non modo inscriptionem *Caprinum praelium* commemorat, sed etiam Græcum interpretamentum Περὶ ἡδονῆς siue “de uoluptate”, quod signum fuit præcipuum ut inter *Menippeas* ordinaretur (ASTBURY 2002: XXIII).

Quæstio autem de titulo recte interpretando ualde contrita et uexata apud studiosos euasit, et quisque pro eruditione et captu suo illud *caprinum praelium* intellexit. Nam ingenium haud exiguum subest unde efficitur ut primo obtutu uix intellegi queat: sunt enim Varronis *Menippeæ* audacioribus translationibus frequentes. Hoc tamen tituli cognitioni plurimum momenti afferet, adiectiuum *caprinum* rectene an figurate interpretetur, indidemque qua ui nomen *praelium* imbuatur. Namque errore rapti ii uidentur qui uim propriam ac suam adiectiuo dant et ad capras excipiunt: proinde ac ‘pellem caprinam’ (Varro *rust.* 1,38,2) ‘pellem capræ’ concipiunt, sic in *caprino praelio* ‘pugnam inter capras’. Quæ opinio, ait ÖHLER (1844: 104), a subinscriptione Περὶ ἡδονῆς omnino non abhorreret quod habeatur genus caprinum præ aliis animalibus libidinosum ac intemperans —Seruius (*ad ecl.* 3,8): *hircos, id est, capros libidinosos constat esse animalia*; Varro ipse (*rust.* 2,39): *capræ lasciuæ*. Quibus existimationibus inductus DELLA CORTE (1953: 15, 62) opinionem sic concepit ut pro rixa amantium *Caprinum praelium* haberet.

HENRIKSSON (1956: 27) uero haud in prima cute constitit at sanguinem eruit et medullam huius sententiæ, recordatus fuisse apud antiquos opera nonnulla titulis Περὶ ἡδονῆς inscripta —Cleanthis, Teophrasti et Epicuri inter alios (Cic. *diu.* 2, 27, 59)—, quorum auctores de obsequendis uoluptatibus ad uirtutem attingendam rimati erant, scilicet argumentum intricatius quam ut de capris ageretur: subscriptio enim Περὶ ἡδονῆς hoc potius

monet, argumentum et materies saturæ in philosophiam de moribus denuo uolui.

Itaque ad rem summam proximum CÈBE (1974: 298) existimamus qui Lat-inissimam iuncturam ‘de lana caprina rixari’ —*fight for trifles* (LEWIS & SHORT 1962: 287–8, s. *caprinus*)— in cognitionem tituli adhibuit, cuius multi fuerunt et distincti testes; quæ tum usitabatur cum de nugis siue ineptis controuersia uel sermo esset —Hor. *ep.* 1,18,15: *alter rixatur de lana sæpe caprina/ propugnat nugis armatus*: erat igitur *caprinum* adiectiuum in inscriptione tralaticium, quasi ‘ineptum’, ‘absurdum’, ‘stultum’, scilicet *prælium*.

Quæ conditio inscriptionis acommodate interpretamento alligaretur si philosophos mente fingimus de uoluptate siue *Περὶ ἡδονῆς* contumaciter contententes. Quo etiam alias saturas Varronis spectauisse memorauimus —*Andabatæ* (§ 2.41.7), *Armorum iudicium* (§ 2.41.9). Monet enim MRAS (1914: 400) lites contentionesque et stoicos et epicureos uel sæpissime excitauisse ac inter se acerrime lacesse, cum alii *ἀρετὴν*, alii *ἡδονήν* in uirtutis inquisitione defenderent. His enim disceptationibus fragmentum 73 BÜCHELER ASTBURYque leuiter quadrabat: *non posse se amplius perferre, tamen suadet, notat.*

Itaque, ab exquisitis et reconditis sentiis ad cotidianum sermonem Varro hoc *Caprino prælio* se uertit, quod nouissimum signum ubertatis eius orationis ac sollertiæ accepimus.

2.41.14. *Catamitus*

Vestigia huius inscriptionis (fragm. 74) apud Eutychem grammaticum deprehendimus qui fuit sæculo VI Prisciani auditor et opusculum de uerbo Latino nomine *De discernendis coniugationibus* condidit (ÖHLER 1844: 105; RIESE 1865: 113): *apud Menippeum Varronem in Catamito*. E cuius fragmento iam conficitur ut dubium sit nullum quin ad saturam occurramus *Menippeam* (MRAS 1914: 393; RICCOMAGNO 1931: 64, 87–8; contra RIESE 1865: 113 ad *Pseudotragædias* titulum refert).

De qua nomine Festus graphice docet (7,44 LINDSAY): *Catamitum pro Ganymede dixerunt, qui fuit Iouis concubinus*. Est uero nomen *Catamitus* quod antiquitatem redolet, ut sæpe in *Menippeis* (*colos* pro ‘color’, fragm. 425 BÜCHELER–ASTBURY; *labos* por ‘labor’, fragm. 247 BÜCHELER–ASTBURY; BRAKMAN 1933: 17; DILKE 1976: 356), cuius specimina apud uetustiores potius intercipientur, ut Plautum (*Men.* 144): *ubi aquila Catameitum raperet aut ubi Venus Adoneum?* uel Accius (653b RIBBECK): *Iouis Dardanum progenuit, Troum Dardanus, Trousque Assaracum et Illum et Catamitum [creat]*.

Quod cum nomen ex tragædiis manet ad saturas, ridiculum et personarum fabularum derisum præ se fert (ÖHLER 1844: 105; BÜCHELER 1882: 170; CÈBE 1975: 312; ASTBURY 2002: XXIV) et, quod forma pristina *Catamito*, haud *Ganymede* Varro uti uellet, coniectura assequimur eum potius adiectiuum quam ipsum nomen Ganymedis induxisse, quod synonymum ‘cinædi’ habetur (LEWIS & SHORT 1962: 300, s. *catamitus*), ut ex exemplo Ciceronis in Marcum Antonium liquido liquet (*Phil.* 2,77): *Ergo ut te, catamitum, cum inopinato te ostendisses*. Ex quo denique iudicium proferunt eruditi uoluisse Varronem effimatos mores damnandos carpere (CÈBE 1975: 311). Denuo igitur ad mythologiam noster confugit itemque in inscribenda satura adiectiuis utitur.

2.41.15. *Caue canem*

Locutio apud Romanos, ut apparet, adeo protrita et uulgo proculcata præbet Varroni occasionem noui tituli *Menippearum* confingendi quem Nonius (fragm. 75 BÜCHELER–ASTBURY; 75,18 LINDSAY) semel commemorat. At quoniam scripsit Gellius (2,18,7) Varronis saturas ‘Cynicas’ siue ‘Menippeas’ solitas fuisse appellari, ideo commentatores in acie saturarum apposite hunc *Caue canem* recensuerunt itaque inscriptiones Varronis quæcumque in mentionem cynicorum siue canum incidunt, *Menippeæ* haberi solent (ASTBURY 2002: XXIV). Voluerunt enim Cynici *canes* quondam appellari (HARTMANN 1894: 230): *ille nobilis quondam canis, scilicet Menippus* (Varro *Men.* fragm. 516 BÜCHELER–ASTBURY).

Dein quæ iunctura hac in satura uicem tituli supplet, si ingressum qualibet domo prohiberet siue sub pictura signoue aliquo exculpta esset, legentibus affatim pateret. At inscriptionis instar hic apparet, itaque res interpretationis aliquid poscere uidetur. Sunt enim multæ *Menippearum* inscriptiones quæ *canem* referant —Latine— siue *κύνα* —Græce—, per quos ambages ingenii fertur Varro cynicos philosophos euocauisse (*Cynicus*, § 2.41.21); dein, prætermittendum non est, sermonem in philosophos eorumque mores semel iterumque *Menippeas* permeasse quippe inauditos et inusitados —*Andabatae* (§ 2.41.7); *Armorum iudicium* (§ 2.41.9); *Caprinum prælium* (§ 2.41.13); *Λογομαχία* (§ 2.41.48); *Σκιαμαχία* (§ 2.41.80); tum demum, sunt inscriptiones *Menippearum* complures singulares atque insignes locutionibus cotidianis ac translationibus iocisque uerborum aliisque audacibus figuris ornatae, ut in iocum et risum res ad uitam cotidianam instruentes detorqueant seu commutent —*Est modus matulæ* (§ 2.41.32), *Magnum talentum* (§ 2.41.52), *Modius* (§ 2.41.57).

Quæ omnia uisa sunt in titulo *Caue canem*; ex quo iam sequitur Varronem, nulla egestate leporis ac urbanitatis, habitum cynicorum acerbum dep-

ingere uoluisse itemque ciues monuisse, ut sibi consulerent acresque morsus atque aculeos horum philosophorum prudenter uitarent ne ab iis taxarentur qui ut canes adlatrabant ignotos (ÖHLER 1844: 105; MRAS 1914: 401). Sic enim in fragmento auspicatur (fragm. 75 BÜCHELER–ASTBURY): *ubi riuus præcipitatur in nemore deorsum/ rapitur atque offensus aliquo a scopulo lapidoso albicatur.*

De quo titulo relata referimus: Varro enim ex communi significatione in rei certæ proprietatem concedit mira ac singulari perspicacitate mentis.

2.41.16. *Columna Herculis* Περὶ δόξης

Quod inscriptio Varronis *Columna Herculis* interpretamento Περὶ δόξης augetur (fragm. 76 BÜCHELER–ASTBURY; Nonii 82,23 LINDSAY), eo in *Menippearum* numero iure dicitur (ASTBURY 2002: xxiii); quo tamen ea tendat, mirum quantum eruditi dissentiant. Quibus constat fabellam Heraclis hic exsuscitari de duabus columnis quas in confinio terrarum erexit, ut antiqui testantur: *laborum Herculis metæ, quam ob causam indigenae columnas eius dei uocant creduntque perfossas exclusa autem admisisse maria et rerum naturae mutasse faciem* (Plin. *nat.* 3,4); *fit deinde angustissimum pelagus, et proxima inter se Europæ et Africæ litora faciunt, ut initio diximus, Columnæ Herculis, Abila et Calpes* (Mela 2,95).

At memoria usque duarum fuit columnarum, haud una, quod peculiare hic ingenium commentatorum mire uexauit et opinionem. In qua re dirimenda alii lectionem Nonii incertam existimarunt itaque in editionibus emendarunt suis (RIESE 1865: 113 et ASTBURY 2002: 13), alii uero disseruerunt illam columnam Varronem ex composito solam euocauisse eo ut legentes curiositate pelliceret intentosque haberet (BÜCHELER 1882: 76; CÈBE 1975: 323).

Sed quid interpretamentum Περὶ δόξης ualeret atque in cognitione argumenti quid proficeret, latebat plerisque: quod cum ueteres philosophi plus semel iactarent, cum iam Cleanthes apud Græcos Περὶ δόξης scriberet (NORDEN 1891: 340; HENRIKSSON 1956: 27), Cicero autem (*Att.* 16,6,4) apud Romanos *De gloria* litteris mandauerit, proponebatur Varronem de cupiditate gloriæ ac ardore aliquid adumbrasse (*Inglorius*, § 2.41.43). Vnde inscriptio eiusque interpretamentum in sinum competerent, quod gloriam consequi eximiam atque inmortalem hominibus tam arduum quam Heracli columnas erexisse (ÖHLER 1844: 106; RIESE 1865: 113).

Quæ mens quasi indicium stoicorum et CÈBE (1975: 320–2) et MRAS (1914: 406) conceperunt: qui cum Heraclem patronum sibi haberent —Ἄλλος οὗτος Ηρακλῆς (§ 2.41.5), *Hercules Socraticus* (§ 2.41.38)—, ideo inscriptionem in eorum uituperationem incidisse dixerunt qui gloria inflamati et rapti laborem nullum refugiebant quin eam consecarentur. Quod apud stoicos uitium usquequaque respuendum (NORDEN 1891: 340–1).

Longam igitur uiam ex fabulis uulgo tritis in philosophiam delapsus Varro emetitur ac in contemptionem uitiorum. Quod cum licenter per dissimulationem absoluit, quam Græci *ironiam* uocant, eo quod propositum Varronis procul a laude Heraclis eiusque columnarum uersatur, tum subtiliter per usum uerborum tralaticium, haud proprium, quæ est figura per *metonymiam*, quod haud eum qui meruit famam euocauerit, at id quod pro gloria ille fecit.

2.41.17. *Cras credo, hodie nihil*

Quemadmodum in plerisque *Menippeis* etiam hic testes plures pluraque fragmenta desiderantur: quod Nonius solus eius auctor (119,9; 139,9; 139,29; 206,23 LINDSAY), eius documenta fragmenta modo duo (77 et 78 BÜCHELER–ASTBURY). Dolendum est quidem tam multa monumenta Varronis iniuria temporis interiisse, at propositum nobis perstat omnia patefacere quæ possint ab inscriptionibus erui, quo magis luminis admoueamus his Antiquitatis uestigiis.

Inscriptio enim *Cras credo, hodie nihil* distincta uidetur atque aliis inscriptionibus litterarum Latinarum præstans; quæ cum in prouerbium abeat per quod constantia siue fides uerbis cuiuspiam negatur (ÖHLER 1844: 106; BÜCHELER 1859: 439; OTTO 1891: 96), in aciem inscribitur *Menippearum* (ASTBURY 2002: xxiv). Quo prouerbium in satura pertineat, ex collatione fragmentorum pigritiam, segnitiam, negligentiam hominum in uirtutis inquisitione taxari dicunt (CÈBE 1975: 328; fragmm. 77–78 BÜCHELER–ASTBURY), ut moris est in Varronis *Menippeis* (*Age modo*, § 2.41.3).

Ne singula iteremus, hoc denique negligendum non uidetur, quam desueta esse proueria in operibus Latinis inscribendis, præsertim cum integris sententiis constant (BALLESTER 1990: 155), quam creber ac distinctus in his nouis rationibus Varro fuit.

2.41.18. *Cycnus Περὶ ταφῆς*

Ex ueteribus Nonius Varronis *Cycnum* solus memorat, qui cum ter eum laudaret (230,29; 485,11; 497,25 LINDSAY; fragmm. 79–81 BÜCHELER–ASTBURY), toties interpretamentum recordatus *Περὶ ταφῆς* siue ‘de funere’, eruditi de indole *Menippea* huius inscriptionis conueniunt (ASTBURY 2002: XXII).

Cycni enim inter antiquos fama pollebant quod dulciore et modulato cantu mortem occumbentes sese oblectarentur, ut multis in locis dictitari uidimus (Cic. *Tusc.* 1,30,73: *ut cycni [...] cum cantu et uoluptate moriantur*; Ou. *met.* 14,430: *carmina iam moriens canit exequialia cycnus*; Mart. 13,77–8: *dulcia defecata modulatur carmina lingual cantator cycnus funeris ipse sui*; Sen. *Phædr.* 302: *Dulcior uoce moriente cycno*).

Exinde complures summam Varronem de morte disputauisse dixerunt (ÖHLER 1844: 106; RIESE 1865:114; OTTO 1890: 105), uel ex eo patet quod et interpretamentum *Περὶ ταφῆς* fatum ultimum recolit. Huc si funera adiciuntur illustrium philosophorum quæ in fragmentis euocantur (fragm. 81 BÜCHELER–ASTBURY: *quare Heraclides Ponticus plus sapit, qui præcepit ut comburerent, quam Democritus, qui ut in melle seruarent*), uisus est Varro dignitatem quamdam, temperantiam, mediocritatem supremum diem paranti subtilius suasisse (NORDEN 1891: 297–98; MRAS 1914: 395, 409).

Postremo, ne lassentur intentione legentes, iuuat in uniuersum animaduertere quam insolitum sit in Latinis monumentis animal quoduis in titulum inducere (uide tamen *Desultorius*, § 2.41.23).

2.41.19. *Cynicus*

Cum fuissent opera Varronis a grammaticis detruncata et aliis operibus interpolata, inscriptiones tamen superstites euaserunt ut hic apud Priscianum *Cynicus* (2,376 KEIL; fragm. 82 BÜCHELER–ASTBURY). Ex quibus uestigiis uero non inania omnia et fucosa, sed cognitu digna et solida erui possunt: ab ipsa inscriptione ergo, quoniam in mentionem cadat cynicorum —proinde ut *Caue canem*, *Cynodidascalicon*, *ΠΠΠοκύων*, *Κυνοδιδασκαλικός*, *Κυνορήτωρ* et *Υδροκύων*—, coniectura cogitur indolis eius *Menippeæ* (ASTBURY 2002: xxiii–iv). Rem enim in philosophia cynicorum uolui ex inscriptione ipsa patet: quæ inscriptio nos in fragmentis peregrinantes errantesque quasi domum hospes deducit ut possimus aliquando aliquid agnoscere mentis Varronis.

Itaque res ex diffusa condicione ac dissipata in arctiorem uenit et, quoniam scribit Varro in fragmento uno huius saturæ (fragm. 82 BÜCHELER–ASTBURY) *si mehercule pergunt et deorum cura non satisfacitur rei publicæ*, negligentia cynicorum accusari uisa est qui deorum cultum ex præcepto decolerent (MRAS 1914: 402; CÈBE 1975: 349–51). Hæc enim fuerunt Varroni grauiori curæ, ut a ueteribus accepimus qui opera eius integra legerunt: *Cum uero deos eosdem ita coluerit colendosque censuerit* (Varro), *ut in eo ipso opere litterarum suarum dicat se timere ne pereant, non incursu hostili, sed ciuium negligentia* (Aug. *ciu.* 6,2).

‘Cynicus’ igitur hominem designare potuit qui primas haberet in saturæ colloquio, quæ ratio inscribendi intercedit sæpe in dialogorum nominatu (BALLESTER 1990: 130), ut exemplar præbent *Lælius de amicitia* Ciceronis seu *Curio de cultu deorum* Varronis ipsius (§ 2.41.35).

2.41.20. De officio mariti

Notitiam huius saturæ uberiolem a Gellio accepimus (1,17,4): *Secundum hanc sententiam quoque Varro in satura quam de officio mariti scripsit «uitium» inquit «uxoris aut tollendum aut ferendum est. Qui tollit uitium uxorem commodiorem præstat; qui fert, sese meliorem facit»;* cuius testimonium in fragmento 83 editionis BÜCHELER ASTBURYque coactum est. Atqui cum materies in qua uersatur sic ut nusquam a testimonio Gellii plana sit, de inscriptione tamen ardue ambigitur. Nullum est dubium quin Varro in satura quadam “de officio mariti” enarrauerit, at possitne mentio Gellii ipsa inscriptio saturæ haberi et, si ita comprobatur, congruatne ea ad indolem *Menippearum* et rationibus earum inscriptionum, ut hactenus concepimus, hæc scientiam studiosorum uexant.

Qua in re mirum quantum eruditi dissentiant: apud VAHLEN (1858: 193) enim et RIESE (1865: 115) plurimum ualebat quod Gellius uerbo *scribendi* usus erat, haud uero *inscribendi*, ideoque persuaserunt sibi argumentum saturæ eum indicauisse, haud inscriptionem. Quod contigit in nominatu librorum nonnumquam cum ex uocabulo aliquo prioris sententiæ libri nominatio eius facta est quæ argumetum indicat (NACHMANSON 1941: 51). MERCKLIN (1857: 358) uero uisus est sibi rem acute aperuisse, ratus fuisse *De officio mariti* uersionem Latinam Græci interpretamentum *Περὶ γεγαμηκότων*. At hoc nimis licenter fecisse dicitur, quod interpretamentum *Περὶ γεγαμηκότων*, ut docebant monumenta litterarum, ad saturam pertinebat *Ἐυρεν ἡ λόΠαζ...* (§ 2.41.33). Alii denique, quoniam “de officio mariti” ad interpretamentum *Περὶ γεγαμηκότων* mire accederet, id in Latinum Gellium conuertisse dixerunt itaque interpretamentum confinxisse *De officio mariti*. Hoc enim haud ex nouo contigisse uidimus, quoniam adnotamentum *Περὶ νομισμάτων* ex satura *Octogessi*, interpretatus est Priscianus Latine, scilicet *De numismatis* (§ 2.41.60).

Quibus omnibus et BÜCHELER (1859: 452) et CÈBE (1975: 353) rebellauerunt, primum quod Latinum *De officio mariti* Græco *Περὶ γεγαμηκότων* haud accurate conueniret (CÈBE 1975: 355); dein quod argumentum saturæ *Ἐυρεν ἡ λόπας...* longius pateret quam ut posset interpretamento “de officio mariti” contineri (CÈBE 1975: 355); tum, quod diligentia Gellii erat in titulis tradendis explorata; denique quod uerbum ‘scribendi’ apud ueteres æque ualuisse quam uerbum ‘inscribendi’ in inscriptionibus laudandis ut exempla declarant apud Gellium ipsum: *Itaque M. Varro in satura quæ inscripta est “Nescis quid uesper uehat” (1,22) et M. Varro, in litteris atque uita, fide homo multa et grauis, in libro quem scripsit “Pius aut de pace” (17,18; CÈBE 1975: 356).*

Vterque enim et CÈBE et BÜCHELER inscriptionem recognouit *De officio mariti*. In qua uero non parum inest dubitationis, cum a similitudine *Menippearum* tam multum cedat, a ceteris inscriptionibus *Menippearum* adeo dissonet, quæ propter colores et notas quasdam unice discernuntur. Hic uero formula quam uocamus *descriptionis* in usum uenit ut terminos argumenti præstet neque quidquam aliud (BALLESTER 1990: 151). Quæ formulæ alios fines scriptoris promittunt aliasque rationes ad fructum magis promptas, at ad uoluptatem minus.

2.41.21. De salute

Numeratur *De salute* inter inscriptiones Varronis quæ ex communi naufragio enatarunt; quæ a Seruio nobis uenit (*ad georg.* 2,336 THILO; fragm. 84 BÜCHELER–ASTBURY: *Varro in satira quæ inscribitur de salute ait mundum haud natum esse neque mori*) et, proinde ac *De officio mariti* similibusque rationibus, manibus doctorum etiamnum teritur iisdemque uexatur controuersiis. Namque titulus in lubrico, quippe exsanguis et inconditus quemque *Menippearum* indoli adstipulari minus possimus. Etenim VAHLEN (1858: 195–8) *De salute* arbitratus saturæ interpretamentum, haud uero inscriptionem, primum, in Græcum *Περὶ σωτηρίας* commutauit, dein, ad saturam nomine *Manius* coniunxit. Quod ita fecit ut testimonia saturarum omnia inconsideranter neglexerit, quoniam Nonius, plus uicies *Manium* laudans, interpretamentum *Περὶ σωτηρίας* numquam dederat.

Quæ nobis umbratilia ac ex coniectura orta uidentur. Inscriptio est, ut plane Seruius docet, *De salute*: in qua Varro formulam descriptionis persequi uidetur, omni figura et licentia poetica remota. Per quam inscriptionem dicitur Varro haud animi salutem euocauisse (VAHLEN 1858: 196) sed originem mundi eiusque obitum et diem supremum (MRAS 1914: 416; CÈBE 1975: 366–7). Varro enim, qui perniciem mundi et exitium in satira *Κοσμοτορύνη* tractauit, hic uero e contrario argumentum nanciscitur de eius incolumitate retinenda.

At utraque disceptatio inter uexatissimas et inueteratas quæstiones philosophorum numeratur, cum epicurei materiam in perpetuum seruatum iri autumarent, stoici mundi conflagrationi et *palingenesi* fauerent, Aristotelis demum auditores, quibus Varro suam adiunxerit opinionem —CÈBE 1975: 366–8; MRAS 1914: 416—, æternitati mundi uniuersi crederent; RIESE (1865: 115) uero Epicuro Varronem cecidisse dicit.

2.41.22. *Desultorius Περὶ τοῦ γράφειν*

Cum inscriptionem *Desultorium* tum interpretamentum *Περὶ τοῦ γράφειν* præstat Nonius (503,20; 534,22 LINDSAY) ex cuius testimoniis fragmenta 85 et 86 BÜCHELER et ASTBURY conflauerunt. In qua satira a doctrina antecedentium ad spectacula delabimur, quoniam euocat inscriptio artem ludicram *desultorum*, qui petauristarii binis equis singulatim adequitabant ex altero in alterum in cursu transilientes, ex quo spectaculo Romani animum gaudio implebant (Liu. 23,4,29: *locati cornu sed quibus desultorum in modum binos trahentibus*; Prop. 4,2,36: *traicit alterno qui leue pondus equo*; LEWIS & SHORT 1962: 561 s. u.; CARCOPINO 2001: 273); quo adiectiuo *desultorio* equi insignabantur qui ad hoc informabantur.

Quam imaginem ludi haud pauci graphice adhibuerunt ad animos hominum mutabiles et inconstantes per metaphoram significandos, sic Ouidius (*am.* 1,315): *desultor amoris*; Cicero (*Mur.* 57): *candidatum in consularem quasi desultorius*; Suetonius (*Iul.* 39): *equos desultorios agitauerunt nobilissimi iuuenes*, et Seneca (*suas.* 1,7): *quem Messala Coruinus "desultorem bellorum ciuiliū" uocat, quia ab Dolabella ad Cassium transiturus [...], si Dolabellam occidisset, a Cassio deinde transit ad Antonium, nouissime ab Antonio transfugit ad Cæsarem.*

Ad eandem consuetudinem et licentiam Varronem quoque uenisse nonnulli uoluerunt, quo scitius ac elegantius animi uicissitudines ostenderet. At interpretamentum apud Nonium obscurum et reconditum apparebat, idque scrupulum in calceos studiosorum iniciebat, qui desultorii uice ex altera ad alteram opinionem uehebantur: RIESE (1865: 116) enim et DELLA CORTE (1953: 166) *Περὶ Πειράτων* siue 'de piratis' interpretamentum ex fragmentis collegerunt —fragmm. 85-6: *alius domini delicias phaselon actum tonsillitore mobilem flictam soluit/feruere piratis uastarique omnia circum—*, quod quidem ex casibus ipsius Varronis comprobatum uidebatur cum par-

tem gessisset huius belli (Varro *rust.* 2, præf. 6; DELLA CORTE 1970: 69); plerique uero *Περὶ τοῦ γραφεῖν* siue “de arte scribendi” ex excerptis Nonii coniecerunt (ÖHLER 1844: 109; BÜCHELER 1859: 408 et 1882: 171; NORDEN 1891: 203–5; ASTBURY 2002: 15) quod interpretamentum, siue ad artem Varronis eiusque prosimetrum rettulerunt, cum ille quoque, more desultorum, alias prosa oratione, alias uersibus uteretur ex altera ratione in alteram transiens, siue, ut CÈBE (1975: 375–6), in eius stilum scribendi potius contraxerunt quod *desultorium* designaretur quippe seuerum nunc, nunc factum appareret. Fragmentis tamen caremus quibus doctorum diuinationes fulcire possimus. Ne omittatur quidem opinio illius VAHLEN (1858: 214–16), qui in propriam uim uocis titulum *Desultorium* intellexit cui igitur interpretamentum *Περὶ ἵΠΠοτροφῶν* adiunxit. Quem tamen haud contemnendum CÈBE (1975: 376–377) iudicauit cum interpretamentum *Περὶ τοῦ τρέφειν* proponeret, quo titulo eos euocaret Varro qui arti equestri unice studerent, cultum uero animi aliarumque liberalium artium negligerent.

Vnus titulus *Desultorius* adnotamentis quattuor pro editionibus ornatur: *Περὶ Πειράτων*, *Περὶ τοῦ γραφεῖν*, *Περὶ ἵΠΠοτροφῶν* et *Περὶ τοῦ τρέφειν*, quæ tamen in tanta inopia fragmentorum aut corroborare aut eicere integrum non est. Est tamen hæc controuersia nobis documento aciei ingenii et acutæ indolis Varronis qui metaphoris usus induxit in saturas suas animalia —*Cycnus*, § 2.41.18.

2.41.23. *Deuicti Περὶ φιλονικίας*

Varronis memoriae inuigilauit Nonius in libris *De compendiosa doctrina* tam multas inscriptiones rimatus, uelut hanc *Deuicti Περὶ φιλονικίας* siue “de cupidine uictoriae” (82,12; 156,11; 492,7; 500,11 LINDSAY; fragmm. 87–90 BÜCHELER–ASTBURY), ex quibus adminiculis ad argumentum saturæ sine magna animi contentione peruenisse uidemur, uidelicet de certaminibus et gloria quam lusores omni modo affectarunt eamque poematibus uelut præconium uoluerunt (ÖHLER 1844: 109; VAHLEN 1858: 57; CÈBE 1975: 386).

In qua coniectura fragmenta plurimum ualent: *dicat pugil: ‘spectatores qui miserum putatis uinci [...] numquis uestrum sua mihi est daturus?’* (fragm. 89 BÜCHELER–ASTBURY), uel *libet me epigrammata facere* (fragm. 90 BÜCHELER–ASTBURY). Etenim Varro aures ciuium nactus hoc uidetur monuisse, quam sint parui ea æstimanda quibus uulgus plurimum tribuit, cupiditatibus talibus ac affectibus *deuictus* (CÈBE 1975: 388; MRAS 1914: 406). Quibus uanitatibus fragmentum prius saturæ adposite conueniret (fragm. 87 BÜCHELER–ASTBURY): *properate uiuere pueræ, qua sinit ætatula ludere, esse, amare et Veneris tenere bigas.*

Hoc denique iuuat animaduertere, esse in titulis Varronis locum insuetis figuris siue conquisitis, sicut hic adiectiuus (BALLESTER 1990: 155); redolet denique antiquas Plauti commoedias: *Menæchmi*, *Rudens*, *Trinummus*, *Truculentus* et alii —inde Varro non modo titulos quosdam sed etiam numeros suis saturis deprompisse dicitur (DANESE 1997: 187); itidem est simulatio siue ironia commemoranda quæ ex titulo manat.

2.41.24. Δὶς παῖδες οἱ γέροντες

Quam creber fuerit Gellius in uestigiis Antiquitatis inquirendis, quamque adsiduus, nemo est quin dubitet, cum multorum tam multa in suos libros deriuaret, ex Varrone sane haud mediocria sicut inscriptionem hanc: *in satyra M. Varronis quæ inscripta est Δὶς παῖδες οἱ γέροντες* (7,5,10; fragm. 91 BÜCHELER–ASTBURY).

Cui excerpto Gellii si omnia quæ ex Varrone retinuimus possint perspicuitate ac euentia adstipulari, eo facilius labor noster redderetur: hic enim in aperto est inscriptionem Varronis prolatam esse —«inscripta est», ait Gellius—, eamque saturæ *Menippeæ* cuidam fuisse imposita —quippe prouerbum, insigne igitur *Menippearum* signum (ASTBURY 2002: xxiv). Est enim adagio uetustate contritus et non solum inter paræmiographos Græcos laudatus —apud Diogenianum (SCHIOTTO 1612: 209): *dictum in eos qui senio ineptiores redditi*— sed etiam apud Latinos: *non bis*, ait Lactantius (*inst.* 2,4,14), *pueri sumus, ut uulgo dicitur, sed semper*.

Quibus adminiculis inscriptionis et testium nobis in omni egestate fragmentorum uersantibus res nihilominus patet: dedecus quoddam senili ætati inminet cum nec mente homines uigeant nec corpore; quam ætatem suadebant ueteres philosophi placide amare et sapienter ea uti quippe plena uoluptatibus (Sen. *ep.* 12,4). Ad dignitatem honestatemque seniorum plus semel sermo Varronis abiit (*Baiæ* fragm. 44 BÜCHELER–ASTBURY: *ueteres re- puerascunt*; *Bimarcus* fragm. 51 BÜCHELER–ASTBURY: *scena quem senem Latina uidet derisissimum*), nec minus sæpe ad Græcum sermonem eiusque prouerbia.

2.41.25. *Dolium aut seria*

In primis paginis nostrorum commentariorum commonefecimus Varronem propter ubertatem copiamque uerborum maximopere grammaticos Latinos delectauisse, qui opus eius integrum deciderunt et frustulatim tradiderunt. Quorum ex acie fuit Probus, qui opera uergiliana commentatus, in mentionem incidit Varronis plus semel (*ad ecl.* 6,31; fragm. 92 BÜCHELER-ASTBURY): *Varro in Cynicis, quam inscripsit 'Dolium aut seria'*. Quod excerptum tam accurate illum descripsisse grato studioso satisfacit: ex eo enim uel patent cum *Menippea* natura —siue *cynicam*, § 2.41— tum certissima inscriptionis notitia. In cuius saturæ reliquis orbis terrarum descriptio legitur —*mundus domus est maxima homulli quam quinque altitono agmine zonæ cingunt, per quam limbus pictus bis sex signis stellumicantibus altus in obliquo æthere Lunæ bigas acceptat*— ideoque studiosi neruos contendunt quo possint inscriptionem et fragmentum quodammodo copulare.

At ne nubes et inania captare uideamur, ad minutissima quæque inscriptionis descendamus quo, fundamentis linguæ discretis, iustiore iure interpretationem præstemus. In qua enim duo genera uasorum inducta uidentur (RIESE 1865: 117) ut a testimonio Columellæ (12,18,5) dilucide conicitur —*dolia quoque et seriæ ceteraque uasa ante quadragesimum uidemiæ diem picanda sunt*; quæ quidem hac in re differunt, quod forma et magnitudine longe distent: alterum quidem est rutundum, alterum uero oblongum (LEWIS & SHORT 1962: 607 et 1678 s. u.).

Licet prima fronte appareat negotium rerum uitam quotidianam instrumentum hic fuisse, tamen apud plerosque titulus simulatus atque fictus habetur, etsi in tanta opinionum discrepantia nihil undique certi diiudicari potest: ÖHLER (1844: 110–1) enim ad modum uiuendi Diogenis philosophi inscriptionem transtulit, quippe qui domicilium suum in *dolio* quodam collocauerat (*Sen. ep.* 90,14: *se complicuit in dolio et in ea cubitauit*; *Hier. Iou.* 2:

ironice uile Diogenes dolium prætorium uocat). Qui habitus Diogenis adeo erat diffusus ac uulgo protrititus ut cogitata eius ac præcepta, ex quibus talem cultum uitæ sibi imposuerat, obscurarentur prope et sub fama eius ineptiarum laterent. Ita ut homines ad minutias descenderent idque disceptarent, utrum dolium fuerit an seria ubi Diogenes habitaret, minus uero de firmitudine eius præceptorum. Cui opinioni aliæ saturæ Varronis concedunt de uituperatione philosophorum.

At discrepauit RIESE (1865: 117–8) apud quem titulus locum prouerbii obtinebat: *aut hoc sit aut illud, mei nihil interest* (etiam CÈBE 1975: 411–3). KRAHNER (1846: 19) uero hoc adumbravit, uas esse in titulo intellegendum quod in templo Vestæ imaginem mundi significabat. Apud antiquos enim astra aliæque stellæ propter figuræ similitudinem formis quorundam uasorum exæquabantur: *tempus est alios quoque ignes percurrere*, ait Seneca (*nat.* 1,14,1), *quorum diuersæ figuræ sunt [...] sunt pithiæ, cum magnitudo uasti rotundique ignis dolio similis uel fertur uel uno loco flagrat*, siue Manilius (1,842–4): *quin etiam tumidis exæquat dolia flammis/ procere distenta uteros, paruosque catillos/ mentitur curuos ignis glomeratus in orbis*.

Quem locum apud Varronem astrologicæ disciplinæ teneant, id aliunde arcessitur aliaque opera declarant: in satura titulo *Marcipor* astrologi, propter commenta quibus nectendis delectantur, pueriles euadunt (fragm. 280 BÜCHELER); in Ciceronis *Academicis* (1,4) ideo Socrates a Varrone haud parca laude laudatur, quod ex cælo ad communem uitam philosophiam auocauisset: hic igitur in calumniam caderet Varro illorum philosophorum qui in uniuersi contemplatione plurimum temporis operæque collocarent ac ineptissima quæque de his rebus diuulgarent (MRAS 1914: 280; CÈBE 1975: 413).

2.41.26. Ecdemeticus

Ad notitiam Varronis *Menippeï* certiore[m] reducit studiosos Gellius hunc *Ecdemeticum* —“Libro de viajes”— commentatus (19,8,17): *in libro saturarum M. Varronis qui inscriptus est Ecdemeticus*. Quam inscriptionem uero ÖHLER omisit (1844), in dubium quoque ASTBURY (1977b: 183–4) reuocauit qui animaduertit Gellium a solito laudandi more hic discessisse nec usitatis apud eum iuncturis uelut «in satura quæ inscripta est» (1,22,4; 3,16,13; 3,18,5; 3,16,1; 7,5,10; 13,23,4; 15,19,1) siue «liber ex saturis» (13,11,1 et 13,31,2) usum esse, uerum tamen «librum saturarum dixisse». Quæ uerba ASTBURY proinde ac “librum uarias et diuersas saturas continentem” interpretatus est.

Vnde colligebatur *Ecdemeticum* inscriptionem fuisse alicuius libri siue fasciculum ubi saturæ uariæ congererentur, minus enim inscriptio cuiuspiam saturæ propria; in quem libellum quædam ex *Menippeis* pro communi argumento siue pro nota peculiari aliqua cogerentur. Cur Gellius inscriptionem laudauerit illius corpusculi saturarum, haud inscriptionem ipsius saturæ, apposite soluit ASTBURY arbitratus proemium Varronem ante corpus saturarum composuisse in quo ‘quadriga’, scilicet unum relictum, scriptum legeretur.

Cui coniecturæ, etsi ingenium non deest, tamen a consuetudine ipsius Varronis distat et quidem longe: nemo enim commentatorum de proemis *Menippearum* uerba umquam fecit. Quidquid id est, siue unius saturæ inscriptio siue totius libelli, tamen eius originatio ac etymologia argumento saturæ studentibus urget. Confinxit enim HENRIKSSON (1956: 27) uerbum Græcum ἐκδημητικός ex quo Varro inscriptionem deduxerit, nullo auctore fretus, id tamen ex hæitationibus in manuscriptis fluctuationibusque coniciens, ceterum solitis in Græcorum descriptionibus, nedum si de uerbis minus coti-

dianis siue *technicis* uel peculiaribus ageretur —*exdemeticus, exdemetricus, exdemiticus* commemorat RIESE (1865: 118).

Itaque HENRIKSSON *Ecdemeticum* ad uerbum ἐκδημέω reuocandum autu-
mauit, quod uim afferret ‘peregre eundi, uersandi’. Vnde ASTBURY (1977:
183) interpretationem suam nanciscitur, hunc libellum saturarum eo titulo
inscriptum esse quod Varro in peregrinatione siue conscripsisset siue colle-
gisset. At DELLA CORTE (1953: 169) quoque: qui de exilio Varronem edi-
seruisse defendit, et mentem cynicorum memorauisse mundum esse pa-
triam sapientis (§ 2.41.8 *Ἀνθρωπόπολις*). Ceterum, opus fuisse *technicum*
siue ad utilitatem peculiarem et præcipuam consecratum, suffixum -ητικός
stirpi additum declarat et exemplis corroboratur Ennii *Hedupagetica*, Ouidii
Halieutica, Gratii et Nemesiani *Cynegetica*, Balbi *Exegetica* (CÈBE 1975: 423;
BALLESTER 1998: 37).

Nihil inferior, ne dicamus longe superior, uersatur VAHLEN (1863: 319–20);
qui contentione Græcorum aliorumque Varronis operum usus, librum illus-
trauit *Συνεκδημητικόν* ab Ione Chiota conscriptum, unde proposuit Varro-
nem et titulum et indolem ad suum opus deriuasse. Qui floruit altera parte
sæculi V a.Ch.n. (LESKY 1989: 362; EASTERLING & KNOX 1985: 499–500)— li-
brumque ad usum composuit et utilitatem eorum qui itinera et peregrina-
tiones quascumque susciperent —cui opinioni KRENKEL (1998: 232) quoque
cedit. Quas rationes inscribendi apud Varronem alias uideramus: scripsit
ille cum *Isagogicum* tum *Ætia*, in quibus ad exemplaria Græca properauit et
imitationem declarauit inscriptionis uel tituli.

2.41.27. Ἐκατόμβη Περὶ θυσιῶν

Vindex huius saturæ Nonius unus fuit (94–100 BÜCHELER–ASTBURY); quam quoniam octies laudavit (27,13; 27,21; 131,8; 131,16; 213,25; 466,29; 504,14; 520,16; 521,14 LINDSAY), septies interpretamentum addidisse *Περὶ θυσιῶν* siue “de sacrificiis” satis est indicium ut in *Menippeis* habeatur (ASTBURY 2002: xxiii). Quæ satura eo eminet quod patet inscriptio nec in interpretatione eius, quamvis ad Græcum Varro confugerit, multis opus est: copulantur igitur liquido et ipse titulus eiusque interpretamentum et fragmenta relicta (fragmm. 94, 95, 98, 100 BÜCHELER–ASTBURY). Contingit enim quod nihil noui *Περὶ θυσιῶν* afferat, ex quo magis opinio corroboratur quod non Varro sed grammaticus quidam posterioris ætatis omnia adnotamenta finxisse (§ 2.41).

Qui grammaticus, ut nostra fert opinio, alios titulos imitari uoluit: scripsit enim Lucianus opus nomine *Περὶ θυσιῶν* Menippum secutus (GREFFCKEN 1931: 347 et 351), in qua homines carpiebat qui sacrificiis nimis studerent: nam alia religio postulabat eaque uero procul a sumptu et artificiis posita (ÖHLER 1844: 111). Nimirum igitur Varro, antiquorum philosophorum sectator, eadem persequeretur (MRAS 1914: 393, 409; CÈBE 1975: 434). Cuius parsimoniam et temperantiam ad funera aliosque ritus quod pertinet indicia alia inter *Menippeas*prehenduntur (*Cycnus* § 2.41.18) et etiam hic: *aurum* et *gemmea* ad luxuriam pertinent (fragmm. 96 et 97 BÜCHELER–ASTBURY) ideoque uitandæ; atrocitas et crudelitas indignæ rebus sacris eoque parcendæ (fragm. 95 BÜCHELER–ASTBURY); exemplum denique mediocritatis mors Socratis proponitur (fragmm. 99 et 100 de BÜCHELER–ASTBURY), qui *hecatomben puram ac putam* (fragm. 100 BÜCHELER–ASTBURY) sibi uoluit. Subest igitur huic titulo simulatio et ironia, et in nominatu ipso uis ac robur suffunduntur ex ornatu nullo et in exsilitate dictionis affluentes.

2.41.28. *Endymiones*

Licet per Nonium Marcellum inscriptionem nosse *Endymiones* (47,5; 231,39; 249,82; 250,20; 282,2; 349,5; 349,13; 356,25; 408,4; 543,14 LINDSAY; 101–108 BÜCHELER–ASTBURY), cuius in documentis, quoniam prosimetrum internoscitur, *Menippearum* dicitur (ASTBURY 2002: XXIII). Inscriptio enim fabulam Græcam euocat Endymionis quem Selene adamauit (Seru. *ad georg.* 3,391: *Endymion amasse dicitur lunam*) eumque adeo magnifice exornare uoluit ut quidquid uoti ille uellet, id ea Iouem rogaret: is uero perpetuum somnium sibi exoptauit (Cic. *Tusc.* 1,38,92). Quam proculcata sit fabula, omnes declarabunt: at nomina fabulosa apud Varronem plerumque tralaticia euadunt, *Endymion* igitur ex propria significatione in communem lapsum uidetur, ut opinantur commentatores, alii uero aliter interpretati.

Quam auiditatem somni dicitur Varro arripuisse ut segnes homines ac somniculosos admoneret ne elaberetur eis tempus nec per negligentiam efflueret (ÖHLER 1844: 113; VAHLEN 1858: 55; RIESE 1865: 120; NORDEN 1891: 261; RICCOMAGNO 1931: 42), uide fragmenta 106 et 107 (BÜCHELER–ASTBURY): *qui si, ut uigilare mature cœpisti, in eo retinueris et quare sin in somnum reccideris et οὐδέποτε eris iterum experrectus*. Inscriptio enim quasi in prouerbium abiret ut hi languore perpetuo affecti insignarentur —sic enim apud florilegia Græca prouerbiorum: *Ἐνδυμίωνος ὕπνος, ἐπὶ τῶν Πολλὰ κοιμωμένων* (Zenobio 3,376, apud GARCÍA & MARIÑO 1999: 136–7).

Alii tamen speciem tituli primam prætermiserunt ad intimam philosophiam inde profecti. Etenim ex monumentis nonnullis cum Augustini tum Tertulliani apparebat Varronem fautorem fuisse doctrinæ philosophicæ iuxta quam regio erat circa lunam animis uirtute excultis et perfectis consecrata (BOYANCÉ 1939: 319–24): *inter lunæ uero gyrum et nimborum ac uentorum cacumina ærias esse animas, sed eas animo, non oculis uideri et uocari heroas et lares et genios* (Aug. *ciu.* 6,6); *animæ sapientes [...] sub lunam* (Tert. *an.* 54,2) et

circa Lunam cum Endymionibus stoicorum? (Tert. an. 55,4). Quo peruenit etiam ALFONSI (1952: 4): colligebatur igitur Varronem *endymiones* ‘animas’ significauisse, quæ compositæ et uirtutibus politæ ex corpore exciderent et circa lunam habitarent.

Alii denique ad allegoriam se contulerunt: MRAS (1914: 401) et CÈBE (1975: 454–55) Plinium (*nat.* 2,43: *iam uero humilis et excelsa, et ne id quidem uno modo, sed alias admota caelo, alias contigua montibus, nunc in aquilonem elata, nunc in austros deiecta. quae singula in ea deprehendit hominum primus Endymion*) pressius secuti Endymionem Varronis quemdam astronomum lunæ studiosum ducunt per quem intemperantias et nugas philosophorum suæ ætatis noster uituperaret, quippe periti cæli sese iactarent, id est, idem argumentum in quod saturæ cadunt *Dolium aut seria* (§ 2.41.25), *Eumenides* (§ 2.41.31); *Marcipor* (§ 2.41.52). Quo fragmenta relicta quadrant quoque (CÈBE 1975: 455), quoniam hinc astronomus inducitur quidam: *ut Mercurium Arcadon colonum* (fragm. 101 BÜCHELER–ASTBURY), *dum sermone cenulam uariam interea tonuit bene tempestate serena* (fragm. 103 BÜCHELER–ASTBURY), *sic ad uos citius opinione uertilabundus miser decidi* (fragm. 108 BÜCHELER–ASTBURY); hinc uero philosophus uenit alter qui ex hominibus exempla sibi proponit: *animum mitto speculatum tota urbe, ut quid facerent homines cum experrecti sint, me faceret certiozem; si quis melius operam sumeret ut eius consilio potius uigilium adminiculare nostrum*. Subest enim illud Socraticum de philosophia a cælo in homines delapsa ut Varro ipse in *Academicis* Ciceronis declarauit (1,4).

Vtut est, modus inscribendi apud Varronem solitus nobis occurrit, namque ex mythologia persona quædam siue heros siue deus siue homo demitur cui uulgo quædam peculiare notæ tribuuntur; inde Varro, omni ui sacra et sollempni remota, suo scripto titulum sumit argumentaque sibi aggredienda

per eum euocat (RICCOMAGNO 1931: 42; MRAS 1914: 393). Ceterum, est hæc commutatio ac *reimpositio* nominum obscurum nihil nec ignotum, ita Varro peritus harum rerum fuit, quod in libris *linguæ Latinæ* demonstraui e doctrina (GUASPARRI 1998: 409–10), hic autem in saturis per exempla quæ peperit multa horum subsidiorum linguæ.

Imago 12: Signum Varronis in foro Oberdan

2.41.29. *Epitaphiones* Περὶ τάφων

Duo excerpta Nonii (102,5; 416,18 LINDSAY; 109–10 BÜCHELER–ASTBURY) sunt præter inscriptionem *Epitaphiones Περὶ τάφων* omnia huius saturæ reliquia. At mirum quantum ex tam paucis dici possit: primum, quod interpretamentum comparet *Περὶ τάφων*, ad *Menippeas* adsciscitur (ASTBURY 2002: xxiii); dein ex euidencia interpretamenti quod argumentum in funeribus terminatur; tertium, quod inscriptio et interpretamentum idem significant ac illustrent, licet eam opinionem corroborare alium fuisse eruditum, haud uero Varronem, qui talia adnotamenta creauit.

Inscriptionem recensuit primus ÖHLER (1844: 115–6) eiusque interpretationem temptauit: est enim *hápax legomenon* (HENRIKSSON 1956: 27) quod ipse Varro ex Græco ἐπιτάφιος in Latinum per *epitaphium* traxit eique suffixum *-ō(n)*, *-ōnis* addidit uim augendi caus siue augmentatiuum. Ex quo artificio linguæ uis adiectiui non modo augetur, sed etiam in aliud detorquetur quasi in peius commutatum uel in opprobium —sicut *palpo*, *pædico* (BELTRÁN 1999: 38–9).

Itaque ÖHLER (1844: 115–6) inscriptionem duxit ‘Epitaphionum amantes’ —‘los epitafistas’ o ‘epitafiófilos’— itemque CÈBE (1977: 479, 484). Atque cum ii ad homines qui epitaphiis delectarentur, alii ad ipsos scriptores spectauerunt qui epitaphios conscribebant (RIESE 1865: 122; DELLA CORTE 1953: 24). Quod ex præcepto Varronis noui nihil affert: temperantiam et modestiam, quas perpetuo in ore habuit, etiam in funeribus seruandas monuit (NORDEN 1891: 297; MRAS 1914: 409; RICCOMAGNO 1931: 150–1).

Quam mentem ipsa fragmenta declarant: *pleni libri, inquam, ubi maneant epitaphia eorum quorum in sepulcris nec uola nec uestigium exstat* (fragm. 110 BÜCHELER–ASTBURY), tum aliæ Varronis saturæ in idem argumentum delapsæ (*Cygnus*, § 2.41.18), denique alii auctores qui intemperantiam et

profusionem in rebus sacris quasi uitiosas obiiciunt (MRAS 1914: 409) uidelicet Cicero (*leg. 2,26,66*): *sed post aliquanto propter has amplitudines sepulcrorum quas in Ceramico uidemus, lege sanctum est: "ne quis sepulcrum faceret operosius quam quod decem homines effecerint triduo"*, uel Petronius cum de sumptuosissimo sepulcro Trimalchionis agitur (71, 5–12): *Præponam enim unum ex libertis sepulchro meo custodiae causa, ne in monumentum meum populus cacatum currat. Te rogo, ut naues etiam <in fronte> monumenti mei facias plenis uelis euntes, et me in tribunali sedentem prætextatum cum anulis aureis quinque et nummos in publico de sacculo effundentem; [...]. Faciatur, si tibi uidetur, et triclinia [...] Ad dexteram meam pones statuam Fortunatae meae columbam tenentem, et catellam cingulo alligatam ducat, et cicaronem meum, et amphoras copiosas gypsatas, ne effluant uinum. Et urnam licet fractam sculpas, et super eam puerum plorantem. Horologium in medio, ut quisquis horas inspiciet, uelit nolit, nomen meum legat. Subest denique, ut affirmauit PARATORE (1976: 255), societas firma ac copiosa qua Menippeae Varronis cum Petronii Satyricone coniunguntur.*

2.41.30. *Est modus matulæ* Περὶ μέθης

Candorem ac simplicitatem natiui sermonis recuperavit Varro in hac inscriptione *Est modus matulæ*, cui uersatissimi studiosi sex fragmenta Nonii *Compendiosæ doctrinæ* dederunt (5,12; 28,18; 83,19; 146,8; 172,23; 544,24; 545,1; 545,9; 545,18; 111–116 BÜCHELER–ASTBURY) et interpretamentum Περὶ μέθης siue ‘de ebrietate’ quod ad *Menippeas* ducit —Nonius enim sexies id laudat (ASTBURY 2002: XXIII).

Esse modum in rebus ueteres plus semel prouerbialiter iactauerunt (Hor. *sat.* 1,1,16) eoque uidetur noster tetendisse —OTTO (1890: 215) enim «*Jedes Ding hat sein Mass*» inscriptionem Varronis conuertit. Cur uero Varro ad ‘matulam’ transierit et ad res uitam instruentes, erit interpretamentum Περὶ μέθης et subsidium et dux: quoniam ualet ‘matula’ quoddam ‘uas’ ubi liquores diuersi generis continebantur (LEWIS & SHORT 1962: 1120 s. u.), uelut ex *Digesto* (34,2,25) accepimus: *continentur mundo muliebri specula, matulæ, unguente, uasa unguentaria*.

Vnde alii *matulam* Varronis in uniuersum dictam uoluerunt (RICCOMAGNO 1931: 164), alii uero eius naturam arctius contraxerunt et ad usus peculiare constrinxerunt: sic ÖHLER (1844: 117), DELLA CORTE (1953: 25, 174) et CÈBE (1977: 498) *matulam* uas dixerunt quo Romani uesticam exonerabant quasi ‘uas urinarium’; proposuerunt idem Varronem in hac satira ad obscæna et turpia transiisse ut inhoneste et præter decorum eos taxaret quos in satiram induxerat (CÈBE 1977: 498–9).

Qui isti fuerint, per interpretamentum Περὶ μέθης nouimus: prodeunt enim in scenam huius saturæ uinolenti, bibuli, madidi quos obiurgauerant Anthistenes et Theophrastus in operibus eodem titulo Περὶ μέθης (HENRIKSSON 1956: 27). Ceterum, quem casum inscriptio *Est modus matulæ* ostenderet, dedit multis materiem controuersiae, cum desinentia –æ cum ad

genetium et datium (CÈBE 1977: 499), tum ad locatium (DELLA CORTE 1953: 174) referre possit. Quæ dissimilitudines nihilo magis interpretationi obstant.

In fragmentis autem uinum laudibus tollitur: *uino nihil iucundius quisquam bibit: hoc ægritudinem ad medendam inuenerunt, hoc hilaritatis dulce seminarium, hoc continet coagulum conuiuia* (fragm. 111 BÜCHELER–ASTBURY); *non uides ipsos deos, si quando uolunt gustare uinum, derepere ad hominum fana et temetum ipsi illi Libero simpugio uinum dari?* (fragm. 115 BÜCHELER–ASTBURY); *cupas uinarias sirpare noli. Adde cyathum uini in uxorculæ pocillum* (fragm. 116 BÜCHELER) idque, ut nobis uidetur, non sine simulatione et ironia: *dulcem aquam bibat salubrem* (fragm. 250 BÜCHELER–ASTBURY); *tu non insanis quom tibi uino corpus corrompis mero?* (fragm. 137 BÜCHELER–ASTBURY).

Præcepta Varronis, haud secus ac solet, temperantiam et frugalitatem (CÈBE 1977: 497) suis rationibus clamitant. In quibus rebus collustrauit DESCHAMPS (2000: 36) ipsum Varronem consociationem hominum, communem sensum, aptam naturæ societatem usque quæsiuisse. Est denique argumentum frugalitatis quod omnes saturarum scriptores a Varrone porro perpetuo habebunt in ore (TOVAR 1936: 29).

2.41.31. Eumenides

Eumenides Varronis iniuriam temporis parumper deluserunt et apud ueteres eorum memoria creberrima: sexaginta et quinque excerpta Nonii (LINDSAY 1903: 972) eas referunt; quæ eruditi in quadraginta et nouem fragmentis constrinxerunt (117–165 BÜCHELER–ASTBURY).

Cuius inscriptio est peruia ad significationem quod attinet satisque constat tragœdiam Orestis Varronem recoluisse. Is enim ad insaniam post necem matris redactus erat, unde saturæ cardinem fuisse dicitur furorem siue humanam uecordiam (ÖHLER 1844: 119; RIESE 1865: 124–5; BÜCHELER 1859: 427–8; NORDEN 1891: 329–30; MRAS 1914: 414–5; RICCOMAGNO 1931: 129). At moris est Varronis personas mythologicas allegorice, metaphorice, siue sensu tralaticio aliquo in inscriptionibus euocare, ideoque eius interpretatio inter inuolutissimas *Menippearum* eminet. Atque eo magis quod alia argumenta minora —*ambitio, auaritia, luxuria, superstitio* inter fragmenta— copulata leguntur quæ noster, quomodo aggredereetur, in lubrico est (SIGSBEE 1976: 245).

Consentiunt plerique uirum esse hic depictum a mente alienum et a se ipso discedentem: *neque furem eculeum Damacrinum insanus equiso ex ipsis morbi fluctibus educet umquam* (fragm. 118 BÜCHELER–ASTBURY); *apage in diirectum a domo nostra istam insanitatem* (fragm. 133 BÜCHELER–ASTBURY); *nam ut arquatis lutea quæ non sunt et quæ sunt lutea uidentur, sic insanis sani et furiosi uidentur esse insani* (fragm. 148 BÜCHELER–ASTBURY). Ad illam insaniam Erianiæ eum iactauerint ex fragmento apparet 117: *sed nos simul atque in summam speculam uenimus, uidemus populum furiis instictum tribus diuersum ferri exsterritum formidine*, unde in collationem cum Aiace iste uenit (fragm. 125 BÜCHELER–ASTBURY: *Ajax tum credit ferro se cædere Vlixem, cum bacchans silua cædet porcosque trucidat*).

Mentiones ad auiditatem et ebrietatem quoque leguntur quæ quasi aliud genus insaniam uisæ sunt (fragm. 126 BÜCHELER-ASTBURY: *denique qui sit auarus sanus?*; fragm. 137 BÜCHELER-ASTBURY (*tu non insanis, quom tibi uino corpus corrumpis mero?*)). Quæ omnia per conuiuium contigisse ex fragmentis colligitur 143 BÜCHELER-ASTBURY (*quod ea die mea erat præbitio, in ianuam caue canem inscribi iubeo*) et 159 BÜCHELER-ASTBURY (*quod tunc quæstus tricinus erat nunc est uber*); cuius conuiuii philosophi doctrina diuersi participes uidentur, cum cynici (fragm. 162 BÜCHELER-ASTBURY: *es his atque eius modi institutis ac uita uel ad Herculis athla athletæque facti erant*) et 165 BÜCHELER-ASTBURY: *propter eam porticum situm erat dolium*), tum stoici (fragm. 164 BÜCHELER-ASTBURY: *ubi dicatur primus Zenon nouam hæresim nouo paxillo suspendisse*) aliique philosophi 'physici' (fragm. 163 BÜCHELER-ASTBURY: *Empedocles natos esse homines ex terra ait ut blitum*).

De rebus sacris quoque disceptatur et in sermonem nouarum diuinitatum conuiuæ disputantes delabuntur, cum de Serapi (fragmm. 128 et 152 BÜCHELER-ASTBURY: *hospes quid miras auro curare Serapim?; medicina Serapi utar*) tum de Bona dea (fragm. 132 BÜCHELER-ASTBURY: *tibi typana non inani sonitum matri deum*). Iudicium denique coram populo celebratur (fragm. 146 BÜCHELER-ASTBURY: *uix uulgus confluit [...] qui omnes me uilem atram agitare calamitates opinionem mihi insaniam meam confirmant*) cum insanus ille culpam a se abigit et in numerum sanorum refertur (fragm. 147 BÜCHELER-ASTBURY: *forenses decernunt ut Existimatio nomen meum in sanorum numerum referat*).

Hæc omnia pari modo BOISSIER (1861: 86), RICCOMAGNO (1931: 129–0, 143–5) et VAHLEN (1858: 168–91) disposuerunt itaque argumentum rati sunt: uir ille furens Serapim et Cibelem (ROMANO 1976: 495) de salute sua primum consulisset at, nullo accepto remedio neque beneficio, ad philosophos tum confugit indulgentibus omnibus, nullo uero adiuuante. Quas uicissitudines

in conuiuio narrauit. Cum tamen post iudicium habitum mentem suam recepisset, hoc probe intellexit, et auarum et madidum necnon uulgum et multitudinem hominum eodem morbo mentis laborare. At BÜCHELER (1859: 427–8), RIESE (1865: 124–5) et imprimis CÈBE (1980: 554–5), qui dispositioni fragmentorum apud LINDSAY constitutæ rebellauit, ab his coniecturis discesserunt copula fragmentorum cuncta aliter elucubrantes: insanus ille conuiuium ipse instituisset quod ex crebro usu primæ personæ apprime docti collegerunt (*mea præbitio; ego; me; mihi; meæ insanix; utor; præcantor; intellego*); uir ille furens cynicus philosophus apud RIESE et CÈBE dicitur, stoicus apud SIGSBEE (1976: 245); qui de diuersis atque uariis argumentis per conuiuium disceptare uellet necnon de ægritudine mentis qua ipse correptus erat. In medio enim esset Ajax iactatus, cuius mentio argumento insanix perbene conueniret (125 BÜCHELER et ASTBURY). Quam fabulam ipse amphitruo segregauit ac de se ipso disseruit: quam deturbatus de mente esset (134–137 BÜCHELER–ASTBURY) donec cynica præcepta audire cœpisset quantumque ad salutem mentis illa conducerent, quam uana tamen atque inutilia præcepta religionum aliorumque philosophorum essent. Hoc ultimum ille addidit: quanto in discrimine uulgus uersaretur a cynicis inuentis alienus, ut ipse expertus erat (*nos; uenimus; uidemus*).

Argumenta enim non uidentur a Varronis usitatissimis distare: de spe hominum atque beatitudinis inquisitione præter uirtutem, de rixis philosophorum, de philosopho qui uulgum contemnit, de furore et insania. Nec modus inscribendi titulis saturarum repugnare uidetur: ad tragicos Varro in *Armorum iudicium*, *Cedipothyestes*, *Prometheus liber* iam sese conuerterat (BALLESTER 1990: 153) nec minus Æschylum et Ennium hic reuocat (CODOÑER 1997: 54 et 560) irrisionem mouens, ridiculum quærens (BALLESTER 1998: 45–6), omnium tragœdiarum fabularumque grauitatem ex ioco et leuitate spoliatus (MRAS 1914: 393).

2.41.32. Ἐυρεν ἡ λοπάς τὸ πῶμα Περὶ γεγαμηκότων

Inscriptioni Græcæ occurrimus Ἐυρεν ἡ λοπάς τὸ πῶμα Περὶ γεγαμηκότων —ex interpretatione “Repperit olla operculum idoneum”— quam Nonius in memoriam restituit (399,34; 478,2; 526,15 LINDSAY; 166–168 BÜCHELER–ASTBURY), eamque ex solitis indiciis ad *Menippeas* referunt, primum quod est interpretamento ‘de coniugibus’ ornata, dein quod in prouerbium abit (ASTBURY 2000: xxiii–xxiv). At sit adagium uetus, proculcatum, uulgo decantatum, uestigia eius apud posteriores tantum deprehendimus (TOSI 1991: 1199, ut apud Hieronymum (*ep.* 7,5): *accessit huic patellæ, iuxta tritum populi sermone prouerbium, dignum operculum* quo Hispanicum “encontrar la horma de su zapato”, ut apparet, satis bene congruit.

Quod prouerbium dixit COFFEY (1976: 155) esse fœderi coniugali constrictum ac his in rebus præcipue usitari, unde ad speciem interpretamenti rectiorem uentum est: nam ex Nonii excerptis nunc Περὶ γεγαμηκότων “de coniugibus”, nunc Περὶ καθηκόντων “de officiis” apparebant quæ VAHLEN (1858: 193) copulauit Περὶ τῶν καθηκόντων γεγαμηκότων siue “de officiis coniugum”, ea uero ÖHLER (1844: 128), RIESE (1865: 135), BÜCHELER (1882: 179) et CÈBE (1980: 759) deputarunt et Περὶ γεγαμηκότων aptiorem lectionem recognouerunt.

Quibus rebus ita absolutis, impulit nonnullos audacia ut inscriptio Ἐυρεν ἡ λοπάς τὸ πῶμα ad saturam *De officio mariti* transferrent, quippe utraque de matrimonio ageret, omnibus testimoniis posthabitis ac omissis (VAHLEN 1858: 194). Quasi altera inscriptio, altera interpretamentum eius foret: quas rationes plerique commentatores leues ac infirmas perpenderunt, duas ergo saturas duosque titulos hic internoscendos censuerunt.

2.41.33. Ἔχω σε Περὶ τύχης

Quattuor Nonii excerpta (72,9; 179,4; 228,5; 343,1; 169–172 BÜCHELER–ASTBURY) inscriptionem reddunt Ἔχω σε Περὶ τύχης —“teneo te, de fortuna” — quæ, quoniam est interpretamento prædita, ad *Menippeas* promptius quam ad alia opera immittitur (ASTBURY 2002: XXIII); inscriptio enim apud antiquos inusitata, interpretamentum uero ex philosophia manat et in satura renouatur: Aristippus Cyreneus qui Socratis discipulus fuerat (*Diog.* 2,8,85) et Demetrius Phalereus (s. IV–III a.C., *Diog.* 5,5,1) eandem locutionem Περὶ τύχης in operibus suis adhibuerunt (HENRIKSSON 1956: 28).

At quid inscriptio Ἔχω σε cum fortuna habeat, elaborauerunt multi donec excerptum apposite collustrarunt apud Ciceronem (*Tusc.* 5,26): *occupauit te, Fortuna, atque cepi omnesque aditos tuos interclusi ut ad me adspirare non posses.* Tum cum sententia *occupauit te* Græcum Ἔχω σε de uerbo tradere uideatur, ibique negotium de contempione fortunæ ac de firmitudine animi erga lubricas et inconstantes uicissitudines eius, Varronis sermonem eodem tendisse habetur (MRAS 1914: 415). Rem ipsa fragmenta declarant: *sapiens et bonum ferre potest modice et malum fortiter aut leuiter* (fragm. 172 BÜCHELER–ASTBURY). Hic uero de belli casu argui potest: *nitent galea* (fragm. 169 BÜCHELER–ASTBURY), *tela uibrant, insignibus Martiis, scuta cælata fulgent* (fragm. 170 BÜCHELER–ASTBURY).

Tinxit enim Varro hanc inscriptionem ui quadam obscura et ænigmatis magis siue oraculi propria: quæ et Græce dicitur et exsilitate et compressione uerborum haud mediocribus. Constet denique quam sit insolitum atque nouum uerba temporalia in titulis adhibere (BALLESTER 1990: 155).

2.41.34. Ἔως πότε Περί ὥρων

Vindex huius saturæ unus Nonius, opus eius testimonium unum (27,15; 216,23 LINDSAY; fragmm. 173–4 BÜCHELER–ASTBURY). In qua præstat interpretamentum *Περί ὥρων* hoc unum, quod indicium est *Menippearum* (ASTBURY 2002: xxiii). Nam sensus inscriptionis reconditus ac tenebris offusus neque ex adnotamento *Περί ὥρων* quidquam patescit: sunt enim duæ uires uocabulo Græco *ώρα*, siue ‘tempora anni’, siue tractum temporis quoduis (LIDDELL & SCOTT 1996: 2036 s. u.).

Vnde primus RIESE (1865: 138) locutionem Latinam “Quousque tandem?” pro tituli interpretatione proposuit cui Latina interpretamenta “de temporibus” siue “de finibus” quadrarent pro Græco *Περί ὥρων*. De quo argumento apud Græcos Chrysipous et Teophrastus libros scripserant, ut apud Latinos ipse Cicero. Cum eo stetit NORDEN (1891: 306–9) et Ἔως πότε in Latinum “Quousque?” uertit exemplo usus Senecæ (*ep.* 24,26: *quousque eadem?*) de tædio uitæ confabulantis: Varronem, ait NORDEN, eos homines obiurgauisse qui nouis cupiditatibus uel exquisitis ac reconditis tracti, excruciabantur indesinenter nec umquam acquisita, at acquirenda computabant (fragm. 173 BÜCHELER–ASTBURY dici uidetur: *non posse ostrea se Romæ præbere et echinos*). Inde interpretamentum *Περί ὥρων* signum fastidiosæ desidiae NORDEN duxit: isti homines enim temporibus inhiabant quod siue abierant siue uentura erant. Quos inconstantes ut inlustraret nouis figuris ac ornatibus Varro studuit: est enim Ἔως πότε quam quæstionem hi perpetuo sibi ponerent. Qua coniectura minus persuasus CÈBE (1980: 800) et ÖHLER (1844: 130) potius secutus, ætatibus uitæ *ώρα* exæquauit, quod ita in fragmento 174 legeretur: *uitæ cursum*. Itaque Varro de rebus cuique ætati conuenientibus sermonem instituere potuit —explicat ÖHLER: «quotienscumque nobis aut sperandum est aliquid aut timendum».

2.41.35. *Flextabulæ Περί ἐπαρχιῶν*

Quod inscriptiones Varronis uetustiore ætate redolent et aliquid fecundioris ingenii proferrent, multi eruditi auiditate linguæ rapti sunt ex antiquitus eas secuti, cum grammatici tum etiam ii auctores qui ad antiquam doctrinam adspirabant. Eminent inter priores Nonius (27,1; 28,8; 82,8; 219,19; 391,40; 459,1 LINDSAY; fragmm. 175–80 BÜCHELER–ASTBURY) qui ut multas saturas etiam *Flextabulas Περί ἐπαρχιῶν* testatur. At ex agmine posteriorum excellit Plinius qui inscriptionem Varronis propter eius festiuitatem lepide recolat: (*nat. præf.* 24): *inscriptionis apud Græcos mira felicitas [...] nostri grauiores [...] paulo minus adserit Varro in satiris suis Sesculixem et Flextabula*. Qui titulus in aciem *Menippearum* tribus de causis admittitur: primum, quod *Flextabulas* saturam fuisse Plinius dissertis uerbis docet; dein, quod interpretamentum *Περί ἐπαρχιῶν* praestatur (ASTBURY 2002: xxiii); denique, quod titulus *Flextabulæ*, qua sollertia est, aliis operibus Varronis minus conueniret.

Haud igitur licenter *Flextabulæ* inscriptio *Menippea* habetur; quidnam uero significet in incerto positum et in opinione relictum, nam nec lectiones ex manuscriptis promptae in unam componi possunt neque ipsos commentatores una tenuit ac eadem sententia. Est enim *Flextabulæ* uerbum compositivum ex membris duobus confictum, altero **flax-/*flex*, altero *tabula*. Quod nomen ‘tabula’ idem ualet atque ‘lex’ (LEWIS & SHORT 1962: 1832 s. u.), consuetudine communi haud repugnante, ut complures demonstrant: *tabulæ publicæ* (Cic. *Arch.* 4,8); *tabularum cura* (Liu. 26,36,11); *xii tabulæ* (Plin. *Nat.* 34,9,21); *decem tabulas conscripsisse* (Cic. *rep.* 2,31,54); *tabulæ Sullæ* (Cic. *Phil.* 1,1,3)...

At inter recensiones eruditorum scrupulus ita obstabat, utrum una an uariæ leges recolerentur. Etenim, omissis editionibus quae ante s. XIX diuulgatae fuerunt quarumque uersiones RIESE (1865: 138) docet

—*Flaxtabula*, *Flaxabula*, *Flaxabulus* et *Flextabula*—, alii Nonium recognouerunt, ut ÖHLER (1844: 130), VAHLEN (1858: 199) et CÈBE (1980: 811), quorum in editionibus est nomen huic saturae *Flaxtabulæ*; Plinium uero titulumque *Flextabula* secuti sunt RIESE (1865: 138), BÜCHELER (1882: 180), DELLA CORTE (1953: 185) et ASTBURY (2002: 31).

At si prius elementum **flax-/*flex-* enodare uolumus, duæ opiniones nobis perpendendæ occurrunt: sunt enim qui **flax-/*flex-* ex uerbo ‘flaccescere’ trahant —‘conteri, corrumpi, languidum seu putridum fieri’ (LEWIS & SHORT 1962: 754 s. u.), quod uerbum apud Ciceronem sensu tralaticio adhibitum est: *flaccescebat oratio* (Brut. 93). Ex quo illæ *Flextabulæ* ‘rancidæ, putridæ uel corruptæ’ leges erant ut defendit CÈBE (1980: 807). Alii uero elementum **flax-/*flex-* ex uerbo *flectere* deducuntur (quoque CÈBE 1980: 812), idem significans ac in uocabulis *flexibilis* et *flexilis* scilicet “quod flecti potest, infirmum, haud constans nec rigidum”. Indidem composita manauerunt *flexanimus* —‘qui animos flectere ualet’—, *flexiloquus* —‘qui modo hoc, modo illud significat uel defendit’— et alia. Quod fulmentum quoniam in lingua Latina fecundum et ex se dispariles formas parit, uerius adducimur ut *flextabulas* insignemus omnes leges ‘ambiguas, iniquas’, alicui tandem commodatas et pro arbitrio, uoluntate, beneficio commutabiles.

Quæ leges ad interpretamentum *Περὶ ἐπαρχιῶν* siue de administratione et procuratione prouinciali eo accederent quod munus prouinciale corruptis gratissimum et fructuosum antiquitus euasit: qui quidem officio abusi leges in prouincia pro lucro inmutabant nouasque rogabant siue rogatas deflectebant prout commodis suis magis inseruirent. Itaque in fragmento 176 BÜCHELER–ASTBURY uerba sunt de «prouinciali uxore» quippe «ἐλυστικόν» scilicet magistratui prouinciæ ‘suaue, dulce’. Quo semel degustato, fiebant strabones multi siue ‘flexoculi’ (DELLA CORTE 1953: 185–6): *multi enim qui*

limina intrarunt integris oculis, strabones sunt facti; habet quiddam enim ἔλυστικόν prouincialis formonsula uxor.

Satura igitur de corruptelis agebatur: in ea enim contentio colligitur (CÈBE 1980: 813) inter gubernatorem modicum qui munere temperanter atque posthabitis cupiditatibus fungitur (fragm. 180 BÜCHELER–ASTBURY: *domo exeo, intro et pedes corrigiis compendio* et 177 BÜCHELER–ASTBURY: *neque irato mihi habenas dedi umquam neque cupiditati non imposui frenos*), et pessimum specimen gubernatoris, hoc uero in fragmentis quæ ludibrio temporis perierunt. Quid honestum in magistratibus præstandis esset, quid uero dedecori, fuit curae Varroni aliis in locis—Γερωντοδιδάσκαλος (§ 2.41.36): *hoc est magnum: censorem esse ac non studere multos ærarios facere* (fragm. 196 BÜCHELER–ASTBURY).

Constat inter omnes quam cebrae atque acres controuersiae fuerint apud Romanos de prouinciis recte ac sine studio administrandis, quarum praeclaro ac insigni documento sunt Ciceronis orationes in Verrem; miraculo est autem quantum in doctrina linguarum Varro ualeret ut, omnibus rudimentis eruditioni atque stilo suo obnoxiiis, licenter cum uocabulis luderet et noua ac propria —est enim *Flextabulæ* litterarum Latinarum *hapax legomenon*— pro arbitrio et necessitate fingebat.

2.41.36. Γερωντοδιδάσκαλος

Opus fuisse Varronis quod *Γερωντοδιδάσκαλος* siue ‘magister senum’ inscriberetur testatur Nonius plus uiginti excerptis (8,23; 19,7; 47,15; 47,18; 47,21; 55,6; 86,7; 86,9; 112,19; 166,14; 190,34; 195,14; 214,23; 261,7; 267,9; 314,13; 337,15; 440,12; 451,17; 543,8 LINDSAY; fragmm. 181 ad 198 BÜCHELER–ASTBURY). In quo opere cum indicia sint prosimetri, iure dicitur ad *Menippeas* pertinuisse (ASTBURY 2002: xxiii).

At item figura inscriptionis qualis sit, refert: quæ quoniam uerbo compositionis constat et ad Græcos spectat, suam obtinet rationem ut inter *Menippeas* numeretur. De qua contendit HENRIKSSON (1956: 28) Platonem reuocari eiusque colloquium nomine *Eutidemus* ubi Socrates Connum, illustrem citharistam quem ipse audiebat, *γερωντοδιδάσκαλον* nuncupauerit siue ‘magistrum senum’ (272c). Secus uero ac optabant commentatoribus contigit DELLA CORTE (1937), qui ‘discipulum ætate prouectum’ in inscriptione perspexit ac RIESE (1865: 139) qui ‘senem magistrum’ inlustrauit: uterque quidem nullis fretus testimoniis opiniones suas adumbravit neque quemquam in eas perducere ualuit. Enimvero ÖHLER (1844: 133) in prouerbio inscriptionem positam defendit —‘*Γερωντοδιδάσκαλος*’ *proverbialiter appellatur is, qui frustra laborem impendit in rem seram et intempestiuam*— hoc uolens sibi, omnia suum tempus habere, et quidem quoque eruditio et doctrina.

Quos riuulos inscriptionis secutus peruenit CÈBE (1980: 838–41) ad colloquium genuinum huius saturæ inter duos uiros habitum quorum alterum confinxit sibi grauioris ætatis uirum, antiquorum morum patronum atque acerrimum tutorem, temporis acti laudatorem, rebus sui æui indedecoreque suorum æqualium delusum —fragm. 181 BÜCHELER–ASTBURY: *ergo tum sacræ, religio, castæque fuerunt res omnes*; fragmm. 186–187 BÜCHELER–ASTBURY: *quotiens priscus homo ac rusticus Romanus inter nundinum barbam*

radebat?; fragmm. 188–92 BÜCHELER–ASTBURY: *uehebatur cum uxore uehiculo semel aut bis anno*; fragmm. 193–4: *an ego uidi seruos in armis contra dominos?*, fragmm. 195–196: *hoc est magnum: censorem esse ac non studere multos ærarios facere.*—, alterum autem uirum *sui temporis* progressu rerum contentum qui eo *Γεροντοδιδάσκαλος* insignatur, quod frustra certat ad opiniones suas senem adiungere.

Varro igitur ut legentes alliciat aures eorum oculosque permulsit nouitate rerum in inscriptionibus usus, cum Græcis adagiis, tum compositiciis ac inauditis uocabulis.

2.41.37. Γνώθι σεαυτόν

Apud Nonium quoque in *Compendiosa doctrina* (25,18; 49,14; 69,21; 135,24; 140,8; 140,15; 148,11; 169,15; 243,32; 259,10; 267,2; 283,33; 312,6; 374,12; 402,30 LINDSAY) sunt huiusce saturæ commemorationes. Quæ enim fragmentis 199–210 BÜCHELER–ASTBURY continentur ubi indicia prosimetri capiuntur indeque ratio *Menippearum* habita (ASTBURY 2002: XXIII).

Ad quam fontem *Menippearum* alia signa deriguntur cum primis natura sententiæ quæ in nominatu saturæ diuulgatur. De qua significatione quidem paucis opus est, cum ad omnes eius fama manauerit (Plin. *nat.* 7,32): res itaque in dictum illud cadit templi Apollinis Delphici cum breue tum præclarum. Socrates enim et post eum Cynici ac Stoici suum illud adagium fecerunt quod in philosophiam abiit, hoc sibi persuasi, quanti momenti esset quod homines præter rerum commutationes ac uicissitudines se ipsos spectarent, secum consisterent ac commorarentur, ut possent animos suos colere et concinnare tamquam primum et maximum postulatum compositæ mentis: *Cum igitur nosce te dicit, ait Cicero (Tusc. 1,22,52), hoc dicit: “nosce animum tuum”, non corpus, quidem quasi uas est aut aliquod animi receptaculum.*

Quantum enim ceteris disciplinis moralis philosophia apud Varronem præuuleret multi confirmauerunt (NORDEN 1891: 284–7; MRAS 1914: 398–9; RICCOMAGNO 1931: 198–9 cet.) et fragmenta huiusce saturæ declarant (fragmm. 208 et 210 BÜCHELER–ASTBURY); quæ ita per colloquium exigitur (CÈBE 1983: 944; VAHLEN 1858: 49–50) ut opiniones diuersæ de uariis argumentis eruantur —astronomia (fragm. 202 BÜCHELER–ASTBURY); agri cultura (fragm. 199 BÜCHELER–ASTBURY)— at quidem contrariæ, oppositæ. Iuuit Varronem denique ad Græca adagia confugere eaque suo proposito accommodari.

2.41.38. *Hercules Socraticus*

Nonius quoque hanc nouissimam inscriptionem Varronis memorauit at uero exilius solito (168,12; 539,7; 542,10 LINDSAY; 211–212 BÜCHELER–ASTBURY). Cuius species animos commentatorum ad tragoedias Romanas antiquas parum transtulit eoque porro ad Varronis *pseudotragedias*; quæ, quoniam adstrictæ uersibus fuerunt (RIESE 1865: 32) et fragmenta huius *Herculis Socratici* nobis seruata prosam orationem ostendunt (CÈBE 1983: 986–7), cogitur ex eo ut ad *Menippeas* rectius adscribatur (BOISSIER 1861: 71; RICCOMAGNO 1931: 64; ASTBURY 2002: XXIII).

In qua inscriptione potius de re quam de nomine controuersia esse uidetur; ea enim quid significet, qualiter recte accipiatur, plerisque satis constare uidetur quando quidem aliarum saturarum rationes hic Varro mutuatur et personam Herculis ex instituto per philosophiam comprehendit. Namque de satura Ἄλλος οὗτος Ηρακλῆς (§ 2.41.5) disserentibus ratio occurrit cuiusdam laudis, quam iis antiqui impertiebant, quorum operæ et studia adeo mirifica ac magna erant ut laboribus Herculeis exæquarentur. Herculem enim principem et suorum præceptorum procuratorem cynici habuerunt propter uirtutem et animi magnitudinem (MRAS 1914: 406). Itaque ille *Hercules Socraticus* philosophus nominaretur qui heroi ipsi uirtute accederet, rationibus uero uiuendi atque pectore infracto, magistro Socrati par atque similis (ÖHLER 1844: 140) ideoque luxuriæ expers (fragm. 212 BÜCHELER–ASTBURY: *in omnibus rebus bonis; cottidiano cubo in Sardianis tapetibus, chlamyda est purpurea*). Autumauit COFFEY (1976: 155) uoluisse Varronem in hac satura ad figuram Atellanarum properare titulos imitatus ut *Verres ægrotus*, *Pappus agricola* Pomponii; *Maccus copo*, *Macus exsul*, *Pappus præteritus* et cum primis *Hercules coactor* Nouii. Quorum memoria repetita (BALLETTER 1990: 153), proposita sua ad rem perduxit.

2.41.39. Hercules tuam fidem

Ad eandam arenam pugnatum Hercules iterum uocatur, ut Nonius nuntiat (47,23; 47,26; 468,5; 533,8 LINDSAY). Atque quot excerpta, tot fragmenta (213–16 BÜCHELER–ASTBURY); in quibus indicia sunt haud lubrica Varronem prosa oratione et uersibus promiscue usum esse (ASTBURY 2002: xxiii) ideoque nos *Menippeam* ingredi.

Factiones enim philosophiæ cumprimis cynicæ in tutelam ac procurationem Herculis propter animi excellentiam sese tradiderunt — Ἄλλος οὐτός Ηρακλής (§ 2.41.5); *Hercules Socraticus* (§ 2.41.38). Quam interpretationem Herculis in *Menippeis*, non ex nostra coniectura probauimus, sed cum ex multorum tum ex recenti memoria aliarum inscriptionum *Menippearum*: cuius mentio enim in inscriptionibus Varronis haud uacua laude fuit.

At hæc inscriptio aliam rationem obtinere uidetur: quam quidem formulam ius iurandi proferre dixit RIESE (1865: 148); ÖHLER (1844: 141) uero, DELLA CORTE (1953: 191) et CÈBE (1983: 1004) formulam precandi planius perspexerunt siue obsecrationis deorum: erat Hercules, ut demonstraui CALBOLLI (2001: 44), casus uocandi formæ nominandi æquatus, ut uidetur apud Varronem comprobari (*ling.* 8,6,1). Verbum uero *fides* in ‘patrocinium’ siue ‘tutelam’ cadit (LEWIS & SHORT 1962: 746 s. u.), uelut usitatissimæ iuncturæ Latinæ docent uelut *in alicuius fidem ac potestatem uenire* (cf. *Cæs. Gall.* 2,3,2) siue *in fide alicuius esse* (cf. *Cæs. Gall.* 2,13,2) necminus sæpe in deorum rogationibus sicut *di immortales, obsecro uostram fidem* (Plaut. *Amph.* 455), *Iuno Lucina, tuam fidem* (Plaut. *Aul.* 692); *Di, uostram fidem* (Plaut. *Truc.* 29).

Fuisse hic igitur diuinam inuocationem, indicia aliqua declarant. In fragmento enim 213 BÜCHELER–ASTBURY de quibusdam numinibus uerba fiunt: *noctu Hannibalis cum fugauit exercitum, Tutanus hoc Tutanum Romæ nuncupor. Hac propter omnes qui laborant, inuocant*; fragmentis 214 et 215 BÜCHELER–

ASTBURY autem preces contineri uidentur *procela frigida mare obruat celocem; per maritimas oras uagat*. Cur et quem ad finem, in eo dissensio: innuit CÈBE (1983: 1006) potuisse Varronem eos taxare qui modo lucri siue beneficii causa deos in auxilium adhiberent, illud tamen nihil ex fragmentis firmiter expedit.

Quod ut notaret Varro sacra et grauia in risum et iocum deflectere potuit (MRAS 1914: 393–4). Ne enim confragosam et lubricam uiam ingrediamur, hoc tantum luce collustremus, quam nouum atque insolitum sit sententias in operibus inscribendis adhibere, nedum enuntiata exclamatiua (BALLESTER 1990: 155).

2.41.40. *Idem Atti quod Tetti*

Riuulos huius inscriptionis secuti ad duos fontes peruenimus, quorum alter est Gellius (3,16,4); qui docet adagium Romanum sermone contritum inscriptioni subesse ideoque ea nomen promeretur *Menippeum* (ASTBURY 2002: XXIV), alter est Nonius (40,1 LINDSAY; 217 BÜCHELER–ASTBURY).

In qua inscriptione potius de uocabulo quam de re controuersia esse uidetur: etenim ipse Varro illo usus est in *Menippeis* (fragm. 543 BÜCHELER–ASTBURY): *Attio idem quod Tettio ius esto apud me*. At mos hominum est minora pertinaci studio persequi: RIESE (1865: 149) igitur, ÖHLER (1844: 142) et BÜCHELER (1882: 184) nomen *Tetti* quod in codicibus apparebat pro *Titi* commutauerunt quod usitatus esset (utrumque nomen in casu patrico erat, alterum ex nomine *Tettio*, alterum autem ex *Titio*); OTTO (1890: 44) uero, DELLA CORTE (1953: 47), CÈBE (1983: 1016) et ASTBURY (2002: 38) formam *Tetti* recognouerunt. Quod nomen, licet commentatores negent, auctoritate tamen ualet (Cic. *Att.* 4,3,3; Mart. 1,41,17).

At eius interpretatio minime dubia, nedum cum Hispanice uocibus utamur “fulano o mengano”, “tal o cual”, “Pedro o Pablo”. Sic Gellius (3,16,13): *per hoc uetus prouerbiū Varro significat [...] de rebus nihil inter se distantibus: idem Atti, quod Tetti, ita pari eodemque iure esse in decem mensibus natos et in undecimo*. Ex quo testimonio, cui Varronis fragmentum *Menippeum* 543 supra descriptum additur, et quoniam apud iuris peritos sæpe numero legitur—in *Digesto* 2,14,36; 28,6,32; 41,1,8; et al.— uult CÈBE (1914: 1018) de iure recte concedendo negotium esse. Perrepserunt enim multa ex communi consuetudine ad inscriptiones Varronis. Hic uero noster non modo sensum uulgo communem permulsisse uidetur at aures quoque similitudine soni usus—*homoeoprophoron* (LAUSBERG 1983: 230) o “aliteración”— usus (uide etiam *Papia pappæ*, § 2.41.62).

2.41.41. *Inglorius Περὶ φθόνου*

Huiusce saturæ, quoniam duæ sunt mentiones eius inscriptionis totidemque fragmenta (Nonii 148,1; 325,16 LINDSAY; 218–19 BÜCHELER–ASTBURY), prouentus est minimus. Inscriptio uero, cum interpretamentum congregetur *Περὶ φθόνου* siue ‘de inuidia’, eo in *Menippeas* inmittitur (ASTBURY 2002: xxiii). Sed hæc in editionibus *Menippearum* uehementer natat neque uacua est controuersia: etenim ÖHLER (1844: 136), RIESE (1865: 143) et ASTBURY (2002: 38) *Gloriam* recognouerunt, dum VAHLEN (1858: 4–5), BÜCHELER (1882: 185), DELLA CORTE (1953: 192) et CÈBE (1983: 1021) *Inglorium* recensuerunt.

Quæ dissensio eo orta est quod ratio inscriptionis apud Nonium uix capi posset: qui enim quotienscumque inscriptiones Varronis laudauit flexuram in ablatiuum dedit, hic uero lubricum, utrum uellet Nonius «Inglorio» —unde inscriptio *Inglorius*— an «in Gloria» —unde inscriptio *Gloria*. At nihil hæc legentibus obsunt, cum species tituli rationem argumenti eandem reddat scilicet cupiditatem gloriæ. Tamen si *Inglorius* comprobatur, quo pacto inscriptio et interpretamentum copulentur intricatius: uirum obscurum in titulo depictum uiderunt VAHLEN (1858: 4) et CÈBE (1983: 1023); apud priorem uero ille uir ‘inglorius’ gloriæ, qua caret, aliis inuideret; apud alterum autem cynicus esset inductus gloriæ expers —unde *inglorius*— qui eos carperet ambitioni et nominis claritati inhiantes. Quam amplissimam existimationem ipsi litterati et eruditi nonnumquam ambierunt, ut DELLA CORTE (1953: 192) ex fragmento coniecit: *adeste et a me quæ feram cognoscite, domum ut feratis ex theatro litteras*. Coniecturis de argumento omissis, unde firmum quid uix eruitur, figuras Varronis in nominatu librorum insolitas (BALLESTER 1990: 155) inlustremus, quod et adiectiuus et simulatione uel ironia usus est —uide *Deuicti* (§ 2.41.23).

2.41.42. Ἱπποκύων

Adumbrata et tenuis est huius saturæ notitia, quam per Gellium (3,18,5; fragm. 220 BÜCHELER–ASTBURY) et Nonium (36,27 LINDSAY; fragm. 221 BÜCHELER–ASTBURY) nouimus. At inscriptionem eius nullus præter testimonium Gellii contendit: *in satura Menippea*, ait Gellius, *quæ Ἱπποκύων inscripta est*. Nec uero species tituli procul a *Menippeis* legentes auocat: ex ipso Gellio didicimus Varronis *Menippeas* saturas ‘cynicas’ esse appellatas, (2,18,7), ideoque *Menippeæ* existimantur scripta Varronis in quorum inscriptionibus cynici philosophi quoquomodo commemorentur (ASTBURY 2002: XXIII–XXIV): eo porro *Caue canem, Κυνίστωρ, Κυννοδιδασκάλικον, Κυννορήτωρ*.

Itaque eadem fuit sine contentione de titulo interpretando opinio (ÖHLER 1844: 142; RIESE 1865: 149; RICCOMAGNO 1931: 42,47; DELLA CORTE 1953: 192; CÈBE 1983: 1032): primum, titulum esse uerbum compositicium ac ex Græcis elementis ἵππος —‘equus’— et κύων —‘canis’— deductum; dein, cum perspectum haberent eruditi ancoram huius rei in philosophia cynica sitam esse, induxerunt in inscriptionem *cynicum equestrem* (ÖHLER 1844: 142; fragm. 220 BÜCHELER–ASTBURY: *Varro equites quosdam dicit pedarios appellatos*), eo nuncupatum, quod equites Romanos quibusdam de causis taxaret (RIESE 1865: 149). Audacius nos præsumimus “equitem philosophum” qui ita factionem cynicam coluerit colendamque censuit ut nomen Ἱπποκύων promereret.

Aiebat Varro esse impositionem uerborum «in nostro dominatu» (*ling.* 10,3,53); quam licenter ipse eam exerceret, eius inscriptiones demonstrant.

2.41.43. Κοσμοτορύννη Περί φθορᾶς κόσμου

Ex excerptis octo Nonii (3,24; 5,2; 83,7; 157,25; 224,20; 234,5; 503,49; 537,28; 538,17 LINDSAY; 222–29 BÜCHELER–ASTBURY) et inscriptionem Varronis *Κοσμοτορύννη* et interpretamentum *Περί φθορᾶς κόσμου* didicimus.

Qui nominatus saturæ Græce alloquitur legentes idemque inuolutus uidetur neque sine aliqua re extrinsecus assumpta recte perspicere posse, ut mos est *Menippearum* (ASTBURY 2002: xxiii). Itaque in demonstrando potius proficisci oportet ab eo quod apertius est ideoque expedit ad interpretamentum confugere, in quo una fuit consentiensque uox omnium “de interitu mundi” hic dictum esse (ÖHLER 1844: 143; MRAS 1914: 403–4; RICCOMAGNO 1931: 10; COFFEY 1976: 55; CÈBE 1983: 1044). Quam fiduciam gerens Turnebius (ÖHLER 1844: 143) inscriptionem aperuit, quam bifariam diuisam dixit ex uocabulis *κόσμος* —‘mundus, orbis terrarum’— et *τορύννη* —‘cochlear’ siue ‘tudicula’ (LIDDELL & SCOTT 1996: 1806, s. *τορυννάω*)— et ad pristinam conturbationem in rerum primordiis argumentum retulit (Mannilius 1,125: *permixta chaos rerum primordia quondam discreuit partu*), quæ conturbatio ex motu cuiusdam “mundi clochearis” effecta esset. Ad quam opinionem MRAS (1914: 403) se adiunxit, discessit uero ÖHLER et placita stoicorum inlustrauit de *ἐκΠύρωσις* siue de mundi extinctione per ignem quam Varro tractauit. Cum quo BOISSIER (1861: 83) et NORDEN (1891: 280) steterunt.

Quæ præcepta Varronem in ridiculum detorsisse, apud RICCOMAGNO (1931: 90) legimus, eandemque uim iocosam deprehenderunt RIESE (1865: 150), DELLA CORTE (1953: 193) et CÈBE (1983: 1047). Qui de penu suo deprompserunt Varronem per risum illa inuenta philosophica de interitu mundi attulisse, causas uero mundi perituri uitia hominum fore defendisse; sic cupiditas bellandi et discordia ciuilis: *fera militia munera ut præstarem* (fragm. 223 BÜCHELER–ASTBURY); *Africa terribilis contra concurrere ciuis ciui*

(fragm. 224 BÜCHELER–ASTBURY) siue luxuria: *Phrygio qui puluinar poterat pingere, soliar deuigebat* (fragm. 228 BÜCHELER–ASTBURY); *mulieres, aliam cerneret cum stola holoporphyro* (fragm. 229 BÜCHELER–ASTBURY).

Doctiora enim ingenia inscriptionibus Varronis prouocantur: uerbis compositiciis, Græco usu, dicteriis siue lusiis uerborum, sollertia, eaque omnia quæ desiderium quoddam nouandi lenire possint (BALLESTER 1990: 155).

2.41.44. Κυνίστωρ

Peregrinitate sermonis haud deterritus docuit Seruius hunc *Κυνίστωρ* siue ‘cynicum eruditum’ (*ad georg.* 2,478 THILO; fragm. 231 BÜCHELER–ASTBURY). Quæ inscriptio Varronis, quamuis clanculum conficta ac artificiis ingenii, quoniam ad cynicam philosophiam spectauisse rescitur, eo ad *Menippeum* opus Varronis relata est (ASTBURY 2002: XXIII–IV). Species eius uero huc illuc in editionibus natat neque par constat: apud alios enim habetur *Κυνίστωρ* uitiosa inscriptio ideoque potius cum titulo *Κυνορήτωρ* coniungenda (§ 2.41.46), apud alios uero additur *Κυνίστωρ* ad libros saturæ *Κυνοδιδασκάλικα* (§ 2.41.45; BÜCHELER 1859: 572; HENRIKSSON 1956: 28). At complures eodem sententiæ concurrerunt et, nulla interposita dubitatione, *Κυνίστωρ* inter *Menippeos* titulos recognouerunt —ÖHLER (1844: 145), RIESE (1865: 152), RICCOMAGNO (1931: 47, 96), DELLA CORTE (1953: 50, 95), CÈBE (1983: 1077) et ASTBURY (2002: 41).

Ad cuius interpretationem ratio orditur cum ab inscriptione tum ab ipso excerpto Seruii. Siquidem fundamenta uocabuli primum ponimus, Græcum ‘ἴστωρ’ una cum ‘κύων’ conformatur eiusque uis eum spectat qui ‘eruditionem, doctrinam, notitiam’ alicuius rei firmam tenet (LIDDELL & SCOTT 1996: 842 s. u.), scilicet ‘Cynicum eruditum’ proinde ac DELLA CORTE (1953: 50, 95): *cynicus qui historiæ, scil. naturalis operam dat*, et RIESE (1865: 152): *cynicus testis siue iudex*. Quem cynicum doctrinæ astronomicæ peritiorum esse, ipsum excerptum declarat: *eclipsis quando fuit, cur luna labore?* *Et si hoc ridicule credunt, dicant quid labore?* (fragm. 231 BÜCHELER–ASTBURY).

Titulus *Κυνίστωρ* uidetur Atellanas Latinas acute redolere —*Hercules coactor, Maccus copo, Maccus miles* et al. (RIESE 1865: 152; RICCOMAGNO 1931: 96; CÈBE 1983: 1079).

2.41.45. *Κυνοδιδασκαλικόν*

Nouitate uocis abrepti Varronis *Κυνοδιδασκαλικόν* (fragm. 230 BÜCHELER–ASTBURY) grammatici illustrauerunt Cæsius Bassus qui fuit s. I p.Ch.n. in suo *De metris Latinis* (6,261 KEIL) et Terentianus Maurus (s. II p. Ch. n.) in suo libro *De litteris, syllabis et metris*.

Qua inscriptione, quoniam tam mirabiles minimeque uulgares sint ingenii et industriæ Varronis fructus, studium hominum urgetur atque incenditur. Apud Bassum enim casum ablatiuum huiusce uocabuli in Latinum conuersum legi poterat —*cynodidascalico*, unde titulus “Græcanicus” *Cynodidascalicus* quem ASTBURY (2002: 40) probauit; at alii in eo manserunt quod ipsa uox patiebatur et titulum Græcum *Κυνοδιδασκάλικος* consignauerunt: sic RIESE (1865: 152), titulum interpretatus quasi ‘cynicum præceptum’ —*Κυνοδιδασκαλικόν λόγον*—, quem secuti BÜCHELER (1882: 186) et HENRIKSSON (1956: 28) pari ac simili modo inscriptionem intellexerunt, at uero pluralem —*Κυνοδιδασκαλικά*: qui enim suspicati sunt ad Accium eiusque inscriptionem *Didascalica* Varronem spectauisse (HENRIKSSON 1956: 17–9); postremo ÖHLER (1844: 145) et CÈBE (1983: 1078–9) eodem uenerunt et *Κυνοδιδασκαλικόν* —generis neutri— in titulo probauerunt, rati esse memoriam Platonis in inscriptione (*leg.* 813b: *τὸ διδασκάλικον*) idemque ualere ac ‘artem docendi’ (CÈBE 1983: 1078). Institutionis aliquid ex fragmento 230 BÜCHELER–ASTBURY recolitur: *Varro in cynodidascalico Phalæcion metrum Ionicum trimetrum appellat*.

Varronem raram quamdam laudem ex his nouatis ac inopinatis inscriptionibus esse consecutum non est denique infitiandum.

2.41.46. *Κυνορήτωρ*

Vltima inscriptio ex acie cynicorum *Κυνορήτωρ* numeratur siue ‘cynicus orator’ quem Diomedes (1,367 KEIL; fragm. 232 BÜCHELER–ASTBURY) laudat. Quæ inscriptiones cum inter se tanta sint cognatione, unde hæc rationem suam obtineat, patet ex uerbis ‘κύων’ et ‘ρήτωρ’.

Ceterum nihil suppetiarum elaboranti mittitur quid Varro illa uoce sibi uellet, cum tam exiguum atque deminutum sit fragmentum 232 BÜCHELER–ASTBURY: *celerius mater amixit*. Concludamus igitur uoluisse Varronem liberali quadam uoluptate lectorem demulcere hisce inauditis titulis.

2.41.47. *Lex Mænia*

Memoria huius saturæ apud Nonium gratior solito ac profusior; qui nouem excerpta Varronis cum inscriptione coniunxit *Lex Mænia* (79,24; 106,6; 106,11; 171,10; 207,22; 225,32; 243,26; 369,13; 382,14; 397,43; fragmm. 233–41 BÜCHELER–ASTBURY) ideoque ad *Menippeas* pertinuisse docemur, quod prosa oratio uersibus admixta adhibeatur (ASTBURY 2002: XXIII).

Cuius inscriptionis quoniam notitia solida habetur—in ipso fragmento 238 BÜCHELER–ASTBURY recolitur—, eo doctrina doctorum procurrit, quo accuratius condiciones perquirerentur quibus hæc lex *Mænia* rogaretur. Atqui opiniones ambiguæ et quæ disputationibus huc illuc trahuntur: nullam ‘legem Mæniam’ fuisse nisi a Varrone per iocum fictam, ut grauia omnia et uulgo sancta in risum iterum detorqueret, alii dixerunt (MRAS 1914: 395); quam legem dixit DELLA CORTE (1953: 5,196–7) Varronem eo consilio finxisse ut legibus conuiuialibus exæquaretur quippe quæ apud Romanos scurriles et festiuæ essent—in fragmento 237 BÜCHELER conuiuium agi uidetur: *exercebam ambulando ut siti capaciosior ad cenam uenirem guttur*. Officia senatorum hic celebrata atque illustrata alii autumarunt, cum eadem lex apud Ciceronem in *Bruto* (14,55) laudaretur (ÖHLER 1844: 145–7).

Hic uero de ‘pietate’ quæstionem esse plerisque probatur (VAHLEN 1858: 211; RIESE 1865: 153; BÜCHELER 1859: 436; RICCOMAGNO 1931: 162; CÈBE 1985: 1094). Quæ uirtus Romanorum in diuersum manat quantum ex fragmentis conicitur, cum ad parentes (fragm. 238 BÜCHELER–ASTBURY: *ne fili patribus luci claro sugillent oculos*), tum ad patriam (fragm. 235 BÜCHELER–ASTBURY: *siqui patriam, maiorem parentem exstinguit, in eo est culpa*), ad matrimonium (fragm. 239 BÜCHELER–ASTBURY: *ad biuiram uenio*) et ad deos (fragm. 240 BÜCHELER–ASTBURY: *signa sacra esse desierunt, posteaquam homines sunt facti*).

Postremo uero, ad plebeiam gentem Mæniam inscriptionem delapsam esse quoque dictum est (DELLA CORTE 1953: 196), si forte Varro eo eam commemorare uoluisset, quod post seditiones contra patricos commotas illa gens mire Romæ innotuerit, frequentibus discordiis contra concordiam ac pietatem agitatis. Attamen dicitur Varro ab illo ‘ὀνομαστί κωμωδεῖν’, scilicet ab acerbitate inuectiuæ acribusque appellationibus procul solitum esse uersari, quantum ex inscriptionibus eius experti sumus.

Cum præclara sint atque commemoranda quæ ingenium Varronis peperit eiusque industria laborauit, eo editores adducuntur ut acutas interpretationes et remota nimis nimisque fortasse ardua de eius titulis enarrent, exilitate fragmentorum audacter neglecta. Hoc unum concludere prudentiæ est et sensus communis, quod Varro diuersis artibus fretus, nunc ad litteras Latinas respiciens, nunc ad Græcum sermonem eiusque prouerbia pro occasione transiens, tandem ad humanum cultum ac ciuilem perpetuo spectans, præcipuam sibi copiam, festiuitatis ac ingenii laudem quæsiuit.

2.41.48. Λογομαχία

Ecce Varronis *Λογομαχία* siue ‘dialectica controuersia’ in inscriptione prolata, quæ excerptis Nonii commemoratur (182,17 LINDSAY; 242 BÜCHELER–ASTBURY) et Porphyrii (*ad serm.* 2,4,1 HOLDER; fragm. 243 BÜCHELER–ASTBURY), de ea uero hæsitauit RIESE (1865: 32) an esset satius rectiusque inter *pseudotragædias* numeranda: namque testes nulli hanc inscriptionem nomine proprio *Menippeo* laudant, quin immo Homerus ipse reuocari uideatur eiusque *τειχομαχία* siue ‘mœnium expugnatio’ uel *θεομαχία* siue ‘deorum prælium’, in quibus rebus dictæ sunt Varronis *pseudotragædiæ* uolui.

At dubium tollitur si ad excerpta uenimus in quibus philosophi stoici et epicurei, haud dei siue heroes, disputationum laqueis irretiuntur de præstantia corporis aut mentis acriter præliantes ut in Porphyrii excerpto (fragm. 243 BÜCHELER–ASTBURY): *Epicurei dicunt summum bonum ἡδονήν. Stoici hanc gulæ et corporis libidinem criminantur, at illi uolunt τὴν ἀταραξίαν τῆς ψυχῆς —hoc est: nihil timere nec cupere— summum bonum esse. Vnde Varro dicit λογομαχία inter illos esse.*

Quod excerptum cum in philosophos cadat eorumque rixas, *Menippeis* bene quadrat neque his insuetum: memorat enim Varro haud esse philosophiam uerborum, at uitæ artem. Atque in grege *Menippearum* alii oriuntur tituli ex similitudine specie, uidelicet *Σκιαμαχία*, qui pari ratione temperantur. Quibus rebus absolutis persuadentur plerique ut *Λογομαχίαν* titulum *Menippeum* confirment (ÖHLER 1844: 148; BÜCHELER 1882: 187; MRAS 1914: 400; CÈBE 1985: 1123; ASTBURY 2002: XXIV).

Docto doctius quos doctissimos sese æstimabant irrisit Varro. Quod effecit compositione uerborum acute usus et Græco sermone.

2.41.49. *Longe fugit qui suos fugit*

Est hæc inscriptio in numero *Menippearum* (ASTBURY 2002: XXIV); quod ad demonstrandum uia biceps hæc, cum inscriptionis exemplar, quod in prouerbium abit, tunc artificium prosimetri, quod in excerptis Nonii adumbratur (204,21; 271,9 LINDSAY; 244–245 BÜCHELER–ASTBURY). Quæ inscriptionis fides de testibus petitur ut Terentio (*Phorm.* 4,2,3: *ita fugias ne præter casam, quod aiunt*) et nominatui nostro similior Petronio (43,6): *longe fugit quisquis suos fugit*, ut de pietate et cultu necessariorum familiarumque admoneatur (RIESE 1865: 155; OTTO 1890: 148).

At cum Varronis mente et cogitationibus eiusmodi inscriptio quidnam haberet, multi animo persequebantur, feliciter uero ausus est MERCKLIN (1857) qui, quod rationes Senecæ in *Consolatione ad Heluiam matrem* (8,3) Varronis fragmento quadrare uiderentur, secutum est ut de exilio eiusque incommodis sermo saturæ proponeretur (fragm. 244 BÜCHELER–ASTBURY de consiliis ad agri culturam: *sed uti serat hæc legumina arte pauca parua*). Quam opinionem uero plerique ad catholicum argumentum redigerunt et in philosophiam totum transtulerunt (ÖHLER 1844: 76; RIESE 1865: 155; RICCOMAGNO 1931: 130; CÈBE 1985: 1133): in stoicos enim, aiebant, infixos oculos Varronem habuisse, qui philosophi, qua superbia erant, ab humana societate atque affectu sese eximere temptabant (fragm. 245 BÜCHELER–ASTBURY: *solus rex, solus rhetor, solus formonsus, fortis, æcus uel ædilicium modium, purus putus: si ad hunc χαρακτῆρα Κλεάνθους conueniet, caue attigeris hominem*).

Quod reuocat illud stoicum «solus sapiens diues» (RICO 2007: 176), quæ munera regis, rhetoris, formonsi, puri, puti apud stoicos sapienti tribuebantur (SIGSBEE 1976: 246). Sed huius monitus uestigia alia apud Varronem fuerunt: *hanc uitam beatam etiam socialem esse perhibent [...] hæc sensisse atque docuisse Academicos ueteres Varro adserit* (Aug. *ciu.* 19,3; CÈBE 1985: 1133).

Tituli Varronis

Sermo igitur Varronis auribus uulgi attemperatur: tot sunt proueria cum Græca tum Latina inter *Menippearum* titulos usurpata —uide etiam *Cras credo, hodie nihil* (§ 2.41.17), *Est modus matulæ* (§ 2.41.30), *Mutuuum muli scabunt* (§ 2.41.56), *Nescis quid uesper serus uehat* (§ 2.41.58).

Imago 13: Via Reatina in memoriam Varronis

2.41.50. *Magnum talentum*

Testimonia huius tituli perquirentibus Priscianus occurrit eiusque opus *De figuris numerorum* quo et inscriptio et excerptum unum continentur (2,482 KEIL; fragm. 246 BÜCHELER–ASTBURY).

De inscriptionis uero natura principium id potissimum sequi debemus ut in eo fundamentum sit similitudine: quæ inscriptio quod Varronis libris præter *Menippeas* conuenire non uidetur (ASTBURY 2002: xxiv), aliis uero inscriptionibus *Menippearum* par, dein quod ad rem pecuniariam refertur ideoque auiditatis argumentum inlustrare potest, proinde ac aliæ inscriptiones huius gregis (CÈBE 1985: 1144) —*Ἄμμον μετρῆς* (§ 2.41.6) et *Octogessis* (§ 2.41.59)— his rebus freti *Menippearum* fidem seruamus. Qui index ingredientem Græcanice loquitur: est enim *talentum* uocabulum nothum (Varro *ling.* 10,3,70) ex aduenticio *τάλαντον* natum quod sensus binos amplectitur ad mensuram et ad pecuniam æque pertinentes (LEWIS & SHORT 1962: 1962 s. u.).

At consuetudine communi non repugnanti solitum est Varronis *talentum* rei pecuniariæ copulari quasi stimulus et uerborum fax quibus mentes Romanorum in auri cupiditatis odium incenderentur et urgerentur (ÖHLER 1844: 149; RIESE 1865: 156; CÈBE 1984: 1144 etc.). Quod si aliter esset et ad modum mensuramque referreretur, posset hic alia reprehensio uix adduci et est, ut constat, “male uiuentes notare” saturarum meta (BAIER 1997: 112). In fragmento uero nihil est insudantibus auxilii: *detotonderat forcipibus uitariferis* (fragm. 246 BÜCHELER–ASTBURY). Affluunt in inscriptionibus *Menippearum* uocabula et nomina quæ sola inlustrantur —*Aborigines, Andabatae, Cycnus, Cynicus, Desultorius, Mysteria*: qui nominatus in inscriptionibus eo tempore insuetus, at ui suffusus haud mediocri, et qui mentem auresque Romanorum studiosius sibi accomodare ualeat.

2.41.51. Manius

Ad res Romanas animos legentium transtulit Nonius qui unus grammaticorum hanc Varronis inscriptionem uel sæpe tradidit (79,30; 87,8; 113,11; 125,32; 131,14; 133,26; 133,28; 147,10; 160,7; 161,4; 168,14; 183,6; 185,14; 201,6; 211,13; 225,12; 226,5; 237,14; 274,17; 442,32; 480,3; 487,13; 540,31; 543,15; 544,1; 545,10 LINDSAY; fragmm. 247–68 BÜCHELER–ASTBURY).

Quæ excerpta omnia nisi prosimetri indicia præstarent, quo inferrentur præter *Menippeas* non erat (ASTBURY 2002: XXIII). At inscriptio propter breuitatem summam et rem incognitam, obscura esset nisi doctrina Varronis originem attigisset: qui in suis *De lingua Latina* (6,2,4) libris prænomen ‘Manium’ a ‘manus’ prouenisse, quod apud antiquos ad diem nuncupandum ualebat ideoque ‘bonum, faustum, prosperum’ significabat —nox contra eo dicta esset quod noceret (Varro *ling.* 6,2,4). Itaque is *Manius* nuncupabatur qui mane natus erat (Varro *ling.* 9,38,60) ideoque bonum augurium secum ferebat (CÈBE 1984: 1156). Vnde rem saturæ de bonis fuisse plerique uoluerunt (ÖHLER 1844: 149; RIESE 1865: 156; BÜCHELER 1859: 437; CÈBE 1984: 1156–7), quo ferunt quoque ipsius saturæ relicta de frugalitate —*dulcem aquam bibit salubrem et flebile esitet cepe* (fragm. 250 BÜCHELER–ASTBURY); *lecto strato matellam, lucernam, ceteras res esui usuique præ se portant* (fragm. 262 BÜCHELER–ASTBURY)—, itidemque de mollitie ac luxuria —*bene acceptum dormire super amphitapo bene molli; nec sumptibus umquam ne legibus nec luxu statues finemque modumque* (fragmm. 253 et 252 BÜCHELER–ASTBURY).

Nomen igitur ‘Manius’ haud uacuum nota euadit, hæc uero censoria minus, at potius ad uirtutes priscas Romanas celebrandas: quæ formula *Menippeis* quoque contigit in quas nomina inducuntur quæ siue uirtutes siue uitia euocant eaque deinceps per argumentum saturæ uel laudibus uel uituperationibus cumulantur (§ 2.41.2 *Agatho*; § 2.41.11 *Bimarcus*).

2.41.52. Marcipor

‘Seruus Marci’ qui nominatum imponit huic saturæ, apud Nonium modo comparet at quidem creber (46,2; 46,7; 46,13; 79,15; 79,16; 82,25; 106,1; 126,14; 133,17; 158,24; 178,28; 214,19; 254,15; 319,1; 344,13; 358,24; 358,30; 451,2; 451,7 LINDSAY; fragmm. 269–87 BÜCHELER–ASTBURY). Vnde hic inter *Menippeas* Varronis inmittatur, arguit ASTBURY (2002: XXIII) fuisse inscriptionem in iisdem testimoniis commixtam quibus Nonius alias *Menippeas* tradiderat. Quæ uicinitas aliquantum in his rebus potest. Ceterum, est inter excerpta indicium prosimetri.

At illa uicinitas ad nomen quoque manat et ad ornatum quos in satura *Manius* attingebamus (VAHLEN 1858: 128–9; RIESE 1865: 161; DELLA CORTE 1953: 202; CÈBE 1984: 1225), quoniam est ‘Marcipor’ prænomen Romanorum uernaculum ac ex nominibus ‘Marco’ et ‘puero’ coactum, ut monumenta antiqua monstrant: *corripiunt pænultimam genetiui et a puero composita*: Publipor, –oris, Marcipor, –oris; sic *Probus, ita enim antiqui pro Publi puer et Marci puer dicebant* (Pl. nat. 33,26). Quam originem ipse Varro explicuit (*ling.* 9,17,22).

Sed hæc diligentius quam apertius dicta esse arbitramur, quod inscriptionis interpretationis expertes manemus. Qui locus, ut infra apparebit, maxime lubricus. Itaque alii exsili littera scrupulos soluerunt haud seruum quempiam arbitrati, sed uirum aliquem cuius mores Varro carpere uoluisset quippe pueriles ac indecoros (fragm. 279 BÜCHELER–ASTBURY: *utri magis sunt pueri? Hi pusilli pigri qui exspectant nundinas ut magister dimittat lusum?*; qui *Marci* nomine uocatus est ut per antonomasiam (Quint. 8,6,29) omnes significaret Romanos (ÖHLER 1844: 153; NORDEN 1891: 267).

Alii uero riuulis haud contenti ac penitus rem scrutati similitudinem postulauerunt aliarum inscriptionum ubi nomen *Marcus* afflueret (§ 2.41.11 *Bi-*

marcus; § 2.41.53 *Marcopolis*) et, quoniam solitus erat Varro suas uitæ rationes siue cogitata animique sensa ibi aperire (VAHLEN 1858: 128–9; COFFEY 1976: 159; ROBINSON 1976: 480; CÈBE 1984: 1226; HERNÁNDEZ 1998: 46), ipsum Varronem in scænam induxerunt qui cum seruo suo ageret.

At sermo inter eos de astrologia prodit necnon de moribus: *nubes aquali frigido uelo leues cæli cauernas aureas obduxerant, aquam uomentes inferam mortalibus; de hinc lunæ bipinnis ut leuis passerculus* (fragmm. 270 et 274 BÜCHELER–ASTBURY); *astrologi non sunt? Qui conscribillarunt pingentes cælum?* (fragm. 280 BÜCHELER–ASTBURY); *altera exorat patrem libram ocellatorum, altera uirum semodium margaritarum* (fragm. 283 BÜCHELER–ASTBURY). Vnde uisum est Varronem philosophos obiurgauisse qui mores negligenter et ad cælum unice spectarent dum luxuria ciues inuadit ac corrumpit (MRAS 1914: 394; RICCOMAGNO 1931: 63; CÈBE 1984: 1231). Alii denique ex titulo id coniecturæ sibi fecerunt, uirtutem atque pudorem seruorum antiquorum temporum hic celebratos esse (RIESE 1865: 1961).

2.41.53. *Marcopolis Περὶ ἀρχῆς*

A Nonio iterum suaque *Compendiosa doctrina* et origo et ratio huius saturæ capiuntur (18,22; 81,6; 199,22; 209,17; 234,4 LINDSAY; 288–90 BÜCHELER–ASTBURY). At quoniam hæ notitiæ Varronis inter alias *Menippearum* commitebantur, hac societate freti eruditi cognationem perspexerunt et ad *Menippeas* hanc “*Marci ciuitatem de imperio*” retulerunt (ASTBURY 2002: XXIII).

Quæ cognatio ut nuper experti sumus cum ad naturam operis tunc ad inscriptiones manat: est opinio inter studiosos satis accepta, Varronem se ipsum in inscriptionibus commemorauisse in quibus prænomen ‘Marcus’ adhiberetur (§ 2.41.11 *Bimarcus*; § 2.41.52 *Marcipor*). Cui nomini additur hic Græcum *Πόλις* quod fuit antiquitus tritissimum ad urbes diuersas nuncupandas ex quarum nominatu uellent earum conditores, duces siue imperatores semetipsos significare: exemplo sunt *ΠλατωνόΠολις* a Plotino ficta (Porph. *Plot.* 12) siue *ἈλεξανδρόΠολις* apud Plutarchum inducta (*Al.* 9). Cuius uoluntantis inter *Menippeas* documentum præclarum est satura nomine *ἈνθρωΠόΠολις* (§ 2.41.8).

Vnde ÖHLER *Marcopolin* urbem Romam uoluit (ÖHLER 1844: 157). Quem alii in totum damnarunt, potius arbitrati Marcopolin commenticiam urbem fuisse, at perfectam atque ab omnibus numeris absolutam quam noster appeteret (BOISSIER 1861: 72; VAHLEN 1858: 128–9; RIESE 1865: 165; RICCOMAGNO 1931: 156; DELLA CORTE 1953: 205–6; CÈBE 1987: 1285 etc.). Quo argumento uexatis ac pertubatis temporibus philosophi et uiri de litteris bene sentientes sæpe instigabantur (BÜCHELER 1859: 440). Et in excerptis Nonii ad beate uiuendum res urgetur, ut præter fortunam et secundum naturam uita degatur (fragm. 288 BÜCHELER–ASTBURY: *nemini fortuna currum a carcere intimo missum labi inoffensum per æcor candidum ad calcem siuit*; fragm. 289 BÜCHELER–ASTBURY: *natura humanis omnia sunt paria*); alias uero forma et species

huius fictæ ciuitatis euocatur (fragm. 290 BÜCHELER–ASTBURY: *sensus portæ, uenæ hydragogiæ, clouaca intestini*).

Interpretamentum igitur *Περὶ ἀρχῆς* his rationibus accedit de imperio et potestate in rebus publicis gerendis (LIDDELL & SCOTT 1996: 252 s. u.; COFFEY 1976: 159). Eodem titulo, paribus atque iisdem argumentis sunt usi Aristoteles et Heraclides Ponticus (RIESE 1865: 165; HENRIKSSON 1956: 29), forte quoque Antisthenes in opere quo est *Μενέξενος ἢ Περὶ τοῦ ἀρχεῖν* (CÈBE 1987: 1284).

Itaque Varro uerborum compositionis auxilio ac exemplorum priscorum, præcepta sua hic mire densauit.

2.41.54. Meleagri

Dignus patronus *Menippearum* Varronis Nonius euasit et quidem iusto iure, nam plurima testimonia de his perhibet (hic 48,5; 99,25; 187,15; 205,16; 236,33; 253,4; 253,34; 286,20; 323,24; 384,2; 492,11; 536,30; 553,27; 555,22 LINDSAY; fragmm. 294–303 BÜCHELER–ASTBURY). In quibus notitiis ratio analogiæ orditur nec imperite *Menippeæ* putantur: excerpta enim prosimetrum demonstrant (ASTBURY 2002: xxiii) et inscriptio *Meleagri* eisdem luce atque flore ornatur ac multæ *Menippeæ* ubi ex proprietate nominis certi, sæpe cuiuspiam personæ fabularum, cognomentum confingitur quo ii signantur qui ad uirtutes peculiare uel insignia uitia natura inclinantur (*Endymiones* § 2.41.28; *Manius* § 2.41.51).

Fuit enim Meleager uenator illustris qui dicitur aprum quempiam horrendum necauisse ab Artemide contra Ætoliis missum cum læsa esset honore (Ov. *met.* 6,267–546; GRIMAL 1951: 343): quam fabulam in inscriptione euocari uisum est (ÖHLER 1844: 158; RIESE 1865: 166) itaque nomine *Meleagro* eos taxari qui uenationibus nimium studere nimiaque cura accusarentur (CÈBE 1987: 1307–8). Venatores igitur in fragmentis inducuntur eorumque oblectamenta: *currere, uigilare, esurire, ecquando hæc facere oportet? Quam ad finem?* (fragm. 294 BÜCHELER–ASTBURY); *quæro utrum fructuis an delectationis causa?* (fragm. 295 BÜCHELER–ASTBURY); *sin autem delectationis causa uenamini, quanto satius est saluis cruribus in circo spectare quam his descobinatis in silua cursare?* (fragm. 296 BÜCHELER–ASTBURY). De inscriptione dixit MRAS (1914: 394) figuram inesse quam uocauit «*Travestien von σεμνά*» (uide pag. 229) quam in saturis Varro exercuisse dicitur, cum elementa quædam altiora, sollempnia, grauiora ex sacris, fabulis sublimioribusque operibus in risum et ludibrium commutaret.

2.41.55. Modius

Cognatio *Menippea* huic inscriptioni quasi extrinsecus uenit et hereditate ab aliis titulis in documentis Nonii iuxta positus ut sunt *Bimarcus*, *Manius* et Ὀνοϛ λύραϛ qui expressis uerbis *Menippe* dicuntur, necnon ex excerptis ipsis a prosimetro (5,14; 17,25; 55,14; 55,24; 70,11; 93,9; 93,15; 96,11; 119,7; 141,3; 161,12; 176,14; 176,19; 180,6; 229,19; 362,34; 365,21; 354,2; 448,25; 536,32; 549,25; 550,12 LINDSAY; fragmm. 304–321 BÜCHELER–ASTBURY; ASTBURY 2002: XXIII).

At in interpretatione nominatus res Romanorum cotidianæ et uitam instruente exspectant legentem: est enim *modius* inter usitatissimas mensuras Romanorum qua frumentum metiebatur cuiusque captus sextæ parti Græci *medimni* æquandus est (LEWIS & SHORT 1962: 1155 s. u.). Quod uocabulum quasi per transennam prætereuntes studiosi haud proprie sed tralatitio more intellexerunt: Varro enim quemadmodum in aliis saturis etiam hic moderationem suadet et temperantiam haud frumenti sed animi (ÖHLER 1844: 161; VAHLEN 1858: 33; BÜCHELER 1859: 441; RIESE 1865: 168; RICCO-MAGNO 1931: 146; CÈBE 1987: 1338).

Excerpta enim uocabulis abundant quæ diuersas mensuras et modos reperiunt ex eadem stirpe: *modus* (fragm. 304 BÜCHELER–ASTBURY), *trimodiam* et *modum* (fragm. 310 BÜCHELER–ASTBURY), *modulus* (fragm. 315 BÜCHELER–ASTBURY), *modum* et *medioxime* (fragm. 320 BÜCHELER–ASTBURY), *modestissime* (fragm. 321 BÜCHELER–ASTBURY). Ac prodeunt in mediis rebus Delphicum ἄγαν μηδέν siue ‘nihil præter modum’ (fragm. 320 BÜCHELER–ASTBURY) aliæque gemmæ Varronis mentis (fragm. 321 BÜCHELER–ASTBURY: *non eos optume uixisse qui diutissime sed qui modestissime*), quibus opinio communis de continentia et mediocritate corroboratur.

Quæ uirtutes pernicie morum pereunt: *quam istorum quorum uitrea togæ ostentant tunicæ clauos* (fragm. 313 BÜCHELER–ASTBURY); *qui poculis argenteum chorum introibit popino?* (fragm. 308 BÜCHELER–ASTBURY); *asse uinum, asse pulmentarium, secundas, quo natura aurigatur, non necessitudo* (fragm. 316 BÜCHELER–ASTBURY); *putat fore hoc quod nunc comedonibus uenit usu, quibus mota uoluptate cum edunt dumtaxat gula gaudet* (fragm. 317 BÜCHELER–ASTBURY), *stimulis uero ac facibus philosophorum incitantur: sed Cynicis inuolucrum et pallium luteum non est* (fragm. 314 BÜCHELER–ASTBURY); *hoc interest inter Epicurum et ganeones nostros quibus modulus est uitæ culina* (fragm. 315 BÜCHELER–ASTBURY). Sunt ceteroquin alii tituli *Menippe* qui in eundem orbem moderationis circumaguntur (*Est modus matulæ*, § 2.41.30).

Itaque cum ad fabulas antiquas earumque personas tum etiam ad nomina rerum cotidianam uitam instituendarum confugit Varro quo possit aures Romanorum nancisci et demonstrare non esse philosophiam artem uerborum, sed uitæ.

2.41.56. *Mutuum muli scabunt* Περὶ χωρισμοῦ

Hæc satura manus dat regulæ *Menippearum* (ASTBURY 2002: xxii; xxiv) et exemplis multis corroboratur, quoniam non modo inscriptionem præstat prouerbialem (Erasmus *ad.* 1,7,92) sed hæc quoque interpretamento ornatur *Περὶ χωρισμοῦ* scilicet “de discidio”. Quam Nonius in libris *Compendiosæ doctrinæ* commemorauit (115,19; 157,22; 228,23; 235,9 LINDSAY; fragmm. 322–325 BÜCHELER–ASTBURY). Adagium igitur inscriptionis perspectum habuerunt ÖHLER (1844: 166–7) et OTTO (1890: 232) ac Erasmus secuti aliosque, in peius cadere contenderunt cum eos designaret qui alios blandirentur iisque assentirentur ut pares reciperent blanditias ac assentationes (Aus. *Techn.* 12; Symmachus, *ep.* 10,1,3; Diog. 8,48: τὸν ξύοντα δ’ἀντιξεῖν: ἐπί τῶν διὰ χάριν χάριτας Ποιούτων). Quod RIESE (1865: 172) his uerbis conclusit: «*ut facis mihi ita facio tibi*». Crebrior est, at similior, uariatio “manus manum lauat” (Petr. 46,1; Sen. *Ap.* 9,6,5), at maluit Varro sæpius ad mulos rem referre (*ling.* 7,28).

Græcum uero *χωρισμός* ex interpretamento ad ‘dissidium’, ‘diuortium’, ‘dissensionem’ spectat (LIDDELL & SCOTT 1996: 2016, s. *χωρίσιμος*) nec uero longe lateque patet uerbum, sed præsertim in scriptis philosophicis legitur separationem indicans corporis et animi (Plato *Phædr.* 67c–d; *Rep.* 10,609c; Arist. *Phil.* 10R). Itaque ‘muli qui se mutuum scabunt’ sunt apud nonnullos et corpus et animus qui alius sine alio esse nequeunt (NORDEN 1891: 290; RICCOMAGNO 1931: 121–3; CÈBE 1987: 1389). Præcepta de hac quæstione nonnulla inter fragmenta deprehenduntur: [...] *illi animi nostri sunt grallæ, crura ac pedes nostri φύσει ἀκίνητοι sed ab animo mouentur* (fragm. 323 BÜCHELER–ASTBURY). Dixit enim MRAS (1914: 418–9) nec animo plurimum uitæ tribuere Varronem uoluisse sicut cynicos et stoicos nec corpori sicut epicureos sed alter alteri exæquare.

2.41.57. *Mysteria*

Mysteria in uicinitate aliarum saturarum in Nonii serie VARRO III (14,1; 25,1; 46,24; 76,13; 99,13; 280,36; 392,26 LINDSAY; 326–332 BÜCHELER–ASTBURY) cum esset, ad *Menippeas* committitur (ASTBURY 2002: xxiii).

Quæ inscriptio propter summam breuitatem in re incognita obscura euaderet nisi magno cum adsensu ingenia doctorum eodem tenderent, scilicet sacra et ritus hic reuocari quibus dei antiquorum clam, tacite, ex occulto colebantur eaque innuisse quæ in eorum honore perpetrabantur (ÖHLER 1844: 189; VAHLEN 1858: 217; RICCOMAGNO 1931: 48; DELLA CORTE 1953: 211–2 etc.). Namque prodeunt in scænam feminæ —*init uirgo dos a femina ut auferatur* (fragm. 330 BÜCHELER–ASTBURY)— quocirca de pietate bonæ deæ et ‘sacro anniuersario’ suspicio est (CÈBE 1987: 1409). Iuxta quod alii mores enarrantur peruersi siue ab indoli Romanorum absoni: *licet uidere multos cotidie hieme in sole apricari* (fragm. 328 BÜCHELER–ASTBURY); *sed tibi fortasse alius molit et deponit* (fragm. 331 BÜCHELER–ASTBURY).

Quæ omnia Varronem taxauisse defendit MRAS (1914: 394), quippe quæ frugalitatem ac consuetudines Romanorum uincere temptarent. Vna uoce in nominatu inducta, rebus abditis euocatis ac plenis sanctitatis, magna suffunditur uis huic inscriptioni Varronis uehementiusque legentes alliceret.

2.41.58. *Nescis quid uesper serus uehat*

Ex acie prouerbiorum noua inscriptio *Menippearum* (ASTBURY 2002: XXIV) legentibus occurrit quam Gellius (13,11,1–7 et 1,22,4–5) et Macrobius (*Sat.* 1,7,12) suis libris diuulgauerunt. Quæ uerbis Gellii ita liquido describitur ut nullo alio uocabulo neque cognomine adiecto egeat: *lepidissimus liber est M. Varronis ex saturis Menippeis, qui inscribitur “Nescis quid uesper serus uehat”*.

Quod in posteriore excerpto Nonii de cibus ac edulibus sermo seritur, uisum est MERCKLIN (1857) huic saturæ inscriptionem *Περὶ ἐδέσμων* interpretamenti instar ingerere (fragm. 334 BÜCHELER–ASTBURY). Quod interpretamentum tamen exiguum euadit, nam in prioribus excerptis latius res patet, ac de cultu ac habitu totius conuiuii attingitur. Cui diuersitati argumentorum hoc secutum est, quod ipse Gellius utramque saturam *Nescis quid uesper serus uehat* (13,11) et *Περὶ ἐδέσμων* (6,16) laudauerit at dispariliter, separatim.

Prouerbum denique inscriptionis uulgo protritum ac decantatum: *nec præsentem credere Fortunæ, cum quid uesper ferat incertum sit* (Liu. 45,82); *Denique quid uesper serus uehat, unde serenas uentus/ agat nubes, quid cogitet umidus Auster,/ sol tibi signa dabit* (Verg. *georg.* 1,461–3). Vnde una fuit eaque consentiens uox doctorum uirorum de Varronis censoria nota hac in satura, monuisse enim nostrum fortunæ fidem nullam tribuere, quippe in incerto eius omnia (ÖHLER 1844: 171; VAHLEN 1858: 296–7; RIESE 1865: 175–6; OTTO 1890: 369; DELLA CORTE 1953: 212; CÈBE 1990: 1434 et al.). De qua re in excerptis uestigium nullum: at pertinet mediocritas ad superstitiones quoque eamque Varro perpetuo suasit cum in conuiuuiis (CÈBE 1990: 1436), tum omni tempore ac occasione (*Est modus matulæ* § 2.41.30; *Modius*, § 2.41.55).

2.41.59. *Octogessis* Περὶ νομισμάτων

Locum auctoris tenet in hac satura præter Nonium (20,16; 78,9; 171,20; 510,26; 513,16 LINDSAY; fragmm. 342, 343, 345 et 346 BÜCHELER–ASTBURY) Priscianus quoque (2,209 KEIL; fragm. 344 BÜCHELER–ASTBURY).

Notitia huius nihilominus ex alia ratione orditur atque Nonii: nam illius intentio ad interpretamentum dirigitur quod Latinum dedit *De nomismatis*, huius uero in inscriptionem infingitur *Octogessis*, ad interpretamentum uero minus, quod quasi præteriens semel Nonius dedit et quidem Græce Περὶ νομισμάτων. Ex qua re uiri docti controuersiam mouerunt plenam dissensionis: contenderunt enim alii esse Prisciani *De nomismatis* ex necessario a Græco Περὶ νομισμάτων deductum, nec uero imperite, quoniam sunt omnia *Menippearum* interpretamenta ad unum Græce tradita (VAHLEN 1858: 193; RIESE 1865: 45). Id uero grammatici certant et adhuc lis sub iudice est: apud alios enim testimonium Prisciani pluris æstimatur, quod unum est uestigium interpretamentorum quibus saturæ Varronis nonnullæ ornantur præter Nonii libros (ASTBURY 1977b: 178).

At retro profecti principia inscriptionis ostendamus, quam primus ÖHLER (1844: 173) articulatim explicuit: uocem *Octogessim* a uerbis duxit ortam quæ sunt ‘octoginta’ et ‘assis’ —casus patricus uocabuli ‘as’— ex quo compositicum ‘octogessis’ secutum est quod ‘octoginta asses’ indicat. Quæ uox etsi a Varrone nouata neque usquam alicubi accepta, ad exemplaria prope rat aliorum uocabulorum ut *assipondium*, *centussis*, *tressis*, *decussis*, *uicessis* et est inter *Menippeas* documentum inscriptionis *Sexagessis* (§ 2.41.79).

Quo nomine ita imposito, quid Varro sibi uellet, latitat adhuc neque in aperto est. At in iis tenebris uersantibus aliquid prodest alias inscriptiones repetere quæ pecuniam, nummos, opes uel diuitias quoquomodo attingunt, scilicet *Magnum talentum* (§ 2.41.50) et ἄμμον μετρεῖς (§ 2.41.6) in quibus in

cupiditatem est Varro inuectus. A quibus rationibus excerpta apud *Octogessin* non decedunt: *postquam auida libido rapere ac cædere cœpit seque opificio non probiter clepere* (fragm. 342 BÜCHELER–ASTBURY); *in quo nobilius est Philippeum quod accipimus, quam quod bibimus, cum alterum addamus in bulgam, alterum in uesicam* (fragm. 343 BÜCHELER–ASTBURY).

Eadem igitur methodo ac in titulis *Modius* et *Mysteria* usus, quoniam unum tantum uocabulum in titulum adhibuit, uis quædam et ornatus *Octogessi* impertitur. Non sunt ceterum pauca quæ in titulis Varronis ad cotidianam uitam eiusque rationes atque consuetudines institutas spectent.

2.41.60. *Œdipothyestes*

Est Varronis *Œdipothyestes* uno excerpto Nonii perexiguo traditus (473,24 LINDSAY; 347 BÜCHELER–ASTBURY): quem digitulo uel attingere insania haberetur nisi inscriptio Varronis ingenia eruditorum incitaret. Sunt enim qui hæsitauerint an rectius ad *Pseudotragædias* pertineret quod personæ fabularum, uidelicet Œdipus et Thyestes, euocarentur (RITSCHL 1877: 490); at plures sunt qui *Menippeas* postularunt propter compositionem excerpti —soluta adhibetur oratio (RIESE 1865: 31–2; RICCOMAGNO 1931: 19; CÈBE 1990: 1466), haud senarii iambici, ut in *Pseudotragædiis*— et rationem argumenti, quod minime raro dramatis personæ in scænam titulorum saturarum prodeunt —*Ajax stramenticius* (§ 2.41.4), *Endymiones* (§ 2.41.28), *Meleagri* (§ 2.41.54).

Quæ personæ fabularum eo in titulis Varronis solitæ sunt reuocari, ut memoria uirtutum uitiorumque hominum inlustraretur, itemque aures legentibus a re cognita et diuulgata ad mentem auctoris allicerentur et accommodarentur (ÖHLER 1844: 175; RIESE 1865: 178; RICCOMAGNO 1931: 19; COFFEY 1976: 256; CÈBE 1990: 1466): hic enim memoratu digna uidetur libido qua rapti et Œdipus et Thyestes cum sanguinis cognatis iacuerunt, ille cum matre, hic cum filia; alii uero liberius ausi sunt et eo Thyestem increpatum uiderunt, quod humanam carnem comedisset, quam consuetudinem ætate Varronis nonnullæ factiones philosophiæ ex Cynicis et Stoicis comprobabant (NORDEN 1891: 325; CÈBE 1990: 1466).

Ingenium Varronis ergo fabulis Græcis incenditur et Romanis scriptoribus: redolet enim *Œdipothyestes* titulos Levii *Protesilaodamiam* —ex Protesilao et Laodamia deductus— siue *Sirenocircem* —ex Sirene et Circe— (BALLESTER 1998: 39). Quem si Varro nouerit, scilicet Leuium, quatenus uincula inter eos essent corroborata, disputauerunt haud pauci (MANZO 1976: 424).

2.41.61. ὄνος λύρας

Ab inopia documentorum ad copiam et affluentiam in Varroniano ὄνος λύρας delabimur quem Nonius recoluit plus uicies (5,26; 7,14; 16,21; 30,30; 49,32; 56,11; 56,24; 79,34; 80,1; 88,5; 93,11; 100,25; 101,1; 141,7; 171,27; 176,17; 182,30; 183,7; 215,12; 215,15; 230,33; 372,31; 483,14; 555,33 LINDSAY; fragmm. 348–355 BÜCHELER–ASTBURY). Quem “asinum lyræ” Varro uestimento *Menippeo* induisse uidetur, ut ex inscriptione adagium, ex fragmentis uero prosimetrum demonstrat (ASTBURY 2002: XXIII–XXIV).

Atque inscriptio supellectile Græca instructa: cum Diogenianus (7,33) —ὄνος λύρας ἀκοῦων siue “asinus qui lyram audit”— tum Apostolius (12,82) —ὄνος λύρας ἀκοῦων κινεῖ τὰ ὦτα siue “asinus lyram audiens aures mouet”— adagium tradiderunt qui auctores aliis formulis ac locutionibus enodant uelut ἐπὶ τῶν ἀΠαιδευτῶν siue “de indoctis”, ἐπὶ τῶν ἀναισθήτων siue “de stultis”, ἐπὶ τῶν ἀμούσων siue “de iis qui disciplinam musicam ignorant”, denique ἐπὶ τῶν ἀξύνετων siue “de hominibus inertibus”, eos ideo significantes qui nobiles disciplinas cumprimis musicam siue negligunt siue despiciunt, et asinorum instar aures mouere tantum nouerunt (COFFEY 1976: 162; SHANZE 1986: 278; GARCIA & MARIÑO 1999: 195–6; 278). Quæ imago ad linguam cultumque nostros in illum “no está hecha la miel para la boca del asno” manauit.

At inter præda Nonii est satis materie unde negotium saturæ adumbrari possit: uiros duos de præstantia quarumdam disciplinarum certantes eruditi sibi proposuerunt, quorum alter musicam efflictim defenderet, alter pugnaciter contra eam contenderet (ÖHLER 1844: 175; VAHLEN 1858: 3–5; BOISSIER 1861: 91; RIESE 1865: 181; DELLA CORTE 1953: 215; CÈBE 1990: 1480). Vter argumentis uicerit, incertum nobis; utra uero in parte Varro litigarit, a similitudine aliarum saturarum conici datur: CÈBE (1990: 1486) enim ita eum egisse coniectauit ut in saturis *Bimarcus* siue Γνωθὶ σεαυτόν fecerat, in quibus

excellentiam moralis philosophiæ præter quamcumque disciplinam defenderat: residet usque apud Varronem atque corroboratur eadem mens, quod eruditio debet uirtuti concinnari, inseruire, quærere ubicumque.

In eandem denique aciem prouerbiorum atque Ἄλλος οὕτος... (§ 2.41.5), Ἄμμον μετρεῖς (§ 2.41.6), Δις Παιδες οἱ γέροντες (§ 2.41.24) est inscriptio Ὅνος λύρας redigenda.

2.41.62. *Papia Papæ* Περὶ ἐγκωμίων

Ad consuetudinem præsentis sermonis ducit Varronis *Papia Papæ*, quem titulum commemoravit Nonius (19,6; 26,12; 26,16; 26,23; 83,11; 135,18; 213,28; 218,27; 281,27; 322,6; 456,7; 478,5; 495,33; 539,12 LINDSAY; fragmm. 370–383 BÜCHELER–ASTBURY) interpretamentoque instruxit Περὶ ἐγκωμίων scilicet “de laudibus”. At inscriptionem qualis apud Nonium uigebat *Papia-papæ*, negarunt editores omnes et in rectiorem formam restituerunt præter RIESE (1865: 183). Quam lituram illi non timuerunt quod erat *Papæ* testibus, frequentia et usu auctorum corroborata, unum uero ac coactum *Papiapapæ* minus. Est *Papia*, MÜLLER auctore (1888: 398), uox geminata ex ipsa *Papæ* et quasi repetitio intentionis habenda: quod contigit nonnumquam uerbis contritione ac usu uulgaribus proculcatis quo uis ac robur ita reficiantur —uide *sese, tete*.

Atqui si de specie inscriptionis dissentitur, tamen eius interpretatio est in dominatu commentatorum propter adsiduitatem grammaticorum qui ex monumentis comœdiæ, saturæ aliarumque fabularum Latinarum rem graphice docuerunt: solita est adhiberi ut stupenti mirantique similes pariter euocaret nec minus gaudentes exsultantesque —Charisius (1,238 KEIL); Diomedes (1,419 KEIL); Marius Victorinus (78,12 KEIL); Priscianus (2,90 KEIL); LEWIS & SHORT (1962: 1299, s. *papæ*), ut liquet in exemplis: *Papæ! Diuitias tu quidem habuisti!* (Plaut. *Rud.* 1320 necnon *Bacch.* 207, *Cas.* 906, *Ep.* 54, *Men.* 918); *papæ facie honesta!* (Ter. *Eun.* 229 perinde ac *Eun.* 279; 317; 416 etc.); *Papæ! Marco spondente recusas! credere tu nummos?* (Pers. 5,79); *Familia uero –babæ, babæ!– non mehercule puto decumam partem esse quam dominum suum nouerit* (Petr. 37,9).

Quibus affectibus coniungitur saturæ negotium quod de laudibus siue Περὶ ἐγκωμίων fuit (VAHLEN 1858: 39; RIESE 1865: 183–4; DELLA CORTE 1953: 219; CÈBE 1990: 1516). Sunt enim quædam uestigia sermocinationum in excerptis

quæ reuocant assentatores uel adultores ad uoluntatem ac libitum alienos omnia loquentes et ad aliorum sensum ac nutum sese componentes: eos denique hic Varro taxare potuit (CÈBE 1990: 1560–1; fragm. 374 BÜCHELER–ASTBURY: *dominum conuiui, uinum aliudue quid mi laudato*; fragm. 376 BÜCHELER–ASTBURY: *qui potest laus uideri uera, cum mortuus sæpe furacissimus ac nequissimus ciuis iuxta ac P. Africanus*) eademque uia inanem rhetoricam, deprauatam, corruptam et a uirtute abeuntem quæ artificiis suis offert imperito “concam pro margarita, uitrum pro smeragdo” (fragm. 382 BÜCHELER–ASTBURY; CÈBE 1992: 259).

Ex quo cogitur Varronem in inscriptione dissimulantia siue ironia esse usum cuius artis, uelut ex aliis corroboratur titulis, lepore ac humanitate multis præstitit. Sed præter mordacitatem eius cum ornatuum artificiorumque linguæ magister et peritus —est enim in inscriptione similitudine soni siue ‘aliteración’ (*homoeoprophoron*; LAUSBERG 1983: 230) notanda qua aures legentibus mulcentur (COFFEY 1976: 154)— tum nouandi studiosissimus necnon felicissimus (DAL SANTO 1976: 351) Varro se præbet, quoniam rara sunt in operibus inscribendis particulæ uelut interiectiones atque exclamationes.

2.41.63. Pappus aut indigena

Vna et singularis fuit uox ex satura *Pappus aut indigena* quam Nonius mentione dignam aestimauit, unum igitur excerptum eius nobis remansit —12,19 LINDSAY; 384 BÜCHELER–ASTBURY. Sed mos hominum est parua initia pertinaci studio prosequendi itaque studiosi ex minutiis notitiis saturæ profecti de indole inscriptionis disputauerunt, scilicet annon esset *Logistoricis* tribuenda, qui tanta erant cognatione —*Catus uel de liberis educandis, Marius aut de fortuna, Pius aut de pace* (§ 2.34): ab his uero rationibus recesserunt plerique quod neque nomen inerat inscriptioni neque argumentum, ut mos fert apud *Logistoricos* (BALLESTER 1998: 37–8), at duo uocabula —proinde ac in satura *Dolium aut seria* (§ 2.41.25)— summatim ac generatim inducta (ÖHLER 1844: 184; RIESE 1865: 42; BÜCHELER 1882: 200; CÈBE 1994: 1613; ASTBURY 2002: xxiv). «Senex derisissimus» comœdiæ, ait ASTBURY (2002: xxiv), nisi ad inscriptiones *Menippearum* conueniret (LEWIS & SHORT 1962: 1299 s. u.); uide quoque inscriptiones Atellanæ Nouii *Pappus agricola* et similes (CÈBE 1994: 1614).

At dum ‘senex’ patescit, in obscuro atque incerto manet *indigena*. Cuius rectam et bonam speciem multi reficere temptabant ac emendare: RIESE (1865: 187), BÜCHELER (1882: 201) et ASTBURY (2002: 65) casum sextum —seu ablatium (BELARDI 1976: 296)— uocabuli *index* postulabant, scilicet *indice*; ÖHLER (1844: 184) uero firmioribus rationibus ‘haplographiam’ deprehendit et *indigenam* restituit, quod syllaba postrema inscriptionis incuria scribarum extrita erat —hic enim *indige[na]*: paritur enim error cum uerbum primum excerpti ab eadem syllaba capit initium qua titulus desinit, uidelicet *na-* (*nasturcium*). Idem senserunt DELLA CORTE (1953: 221) et CÈBE (1994: 1615). Tandem quid Varro in animo haberet *senem* hunc *indigenam* dicens, quæque sit tituli recta interpretatio nos in omni fragmentorum inopia fugit.

2.41.64. Parmeno

Excerpta Nonii quindecim (28,9; 79,9; 79,21; 86,13; 152,10; 178,31; 193,5; 213,17; 240,41; 251,11; 267,15; 347,30; 374,5; 424,13; 428,19; 451,21; 486,9; 494,26 LINDSAY; fragmm. 385–399 BÜCHELER–ASTBURY) *Parmenontem* Varro- nis in memoriam hominum restituerunt: qui ad *Menippeas* tribuitur propter aliarum saturarum uicinitatem ac prosimetrum (ASTBURY 2002: XXIII).

At Varronis Parmeno, si nomen promeretur ‘Menippeus’, plus habet in recessu quam fronte promittit: quod ad demonstrandum emensus est ÖHLER (1844: 184) Græcam uiam ad prouerbium εὔ μὲν ἀλλ’ οὐδὲν Πρὸς τὴν Παρμενόντος ὄν de præstantia scrofæ Parmenontis ferentem, cuius originem et sensum ex documento auctorum enarramus: etenim tradiderant Plutarchus (*quæst.* 5,1) et Phædrus (5,5) fuisse olim Parmenontem excelsum histrionem ea fama pollentem quod sonos animalium uixque humanos affabre æmuleret. At fuit olim qui celebritati inuidens illius, Parmenontem prouocare uoluerit omnibus persuadens sese in animalibus imitandis præstare; qui uero cum Parmenontis uirtutem re exæquare non posset, sub pallium scrofam texit et, cum simularet sonos illos semet ipsum edidisse, essent hi uero ab ipso animali producti, omnes tamen in eadem perstiterunt opinione, Parmenontem his artibus peritiorem esse, eum uero deterio- rem. Ex quo igitur id consilii colligitur, pessimum interpretem ueritatis uulgum esse, neque iudicio partis maioris ad nutum credendum, sed et nostro aliquid uindicandum.

ÖHLER enim multi audiuerunt qui ulteriore tempore operam *Menippeis* peculiarem dederunt (VAHLEN 1858: 216; RIESE 1865: 3 et 188; DELLA CORTE 1953: 222; COFFEY 1976: 161; CÈBE 1994: 1626), alii aliud negotium in satura postulantes, siue fuisse hic disputationem de arte poetica (fragmm. 395–398 BÜCHELER–ASTBURY necnon 399), eosque esse notatos, qui quemadmodum ueras scrofæ uoces a falsis distinguere non ualerent, ita honestas composi-

tiones a peruersis neque ratione neque iusto iure aestimarent (VAHLEN 1858: 98–9) siue Varronem de originibus artis poeticæ diseruisse Aristotelis *μίμησιν* repetentem, quem ad finem exordium præbuisse fabulæ Parmenontis (COFFEY 1976: 161; CÈBE 1994: 1626).

Quamcumque mentem Varro sibi indueret, uia ac ratio quibus consilium persequeretur, eadem sunt et in similitudinem aliarum inscriptionum cadunt: persona fabularum antiquarum siue ex genere grandi siue ex genere humili (DANGEL 2001: 97–8) euocatur, ut indoles eius refricetur eo consilio ac instituto, ut a notis fabulæ præcipuis et peculiaribus ad altiora et uberiora abeat ac de grauioribus disputetur. Quæ methodus demonstrat Varronem a prisca consuetudine inscriptionum et formas Græcas sæpissime coluisse.

2.41.65. Περὶ αἰρέσεων

Ad nouam rationem inscriptionis peruenimus hac in satura *Περὶ αἰρέσεων* (Nonii 94,23; 171,12; 351,23 LINDSAY; 400–401 BÜCHELER–ASTBURY; Prisciani 2,98 KEIL; 402 BÜCHELER–ASTBURY), ad cuius similitudinem et analogiam decurrunt quoque *Περὶ ἐδεσμάτων* (§ 2.41.66), *Περὶ ἐξαγογῆς* (§ 2.41.67) et *Περὶ κεραυνοῦ* (§ 2.41.68).

Quæ inscriptiones sine neruis componuntur ideoque absonæ *Menippeis* dicerentur: ita censuit MERCKLIN (1857) ac negauit esse *Περὶ αἰρέσεων* inscriptionem *Menippeam* quippe quæ speciem ac formam potius interpretamenti ostenderet itaque ad saturam *Sesquiulixes* retulit (§ 2.41.78). At studiosi multi eius consilium eiecerunt, primum, quod argumenta sat diuersa in utraque satura compareant (CÈBE 1994: 1677); dein quod uterque Nonius et Priscianus inscriptionem *Περὶ αἰρέσεων* sine controuersia referat (VAHLEN 1858: 116–8; 121); tum quod uariæ sint inscriptiones in acie *Menippearum* qui eadem uia atque ratione componantur —*Περὶ ἐδέσμων, Περὶ ἐξαγογῆς, Περὶ κεραυνοῦ* (CÈBE 1994: 1677); denique, quod locum primum inter argumenta nobis obtinet, non est *Περὶ αἰρέσεων* inscriptio inaudita atque a penu Varronis ducta, sed ab aliis operibus demprompta uelut Epicuri *Περὶ αἰρέσεων καὶ φυγῶν* (HENRIKSSON 1956: 29).

Quorum ad exemplaria properauit eruditus ille qui interpretamentis *Menippeas* instruxit quo adstrictius argumentum saturarum explicaret atque eliceret (ASTBURY 1977a: 180). Quæ ratio patet in satura *Aborigines Περὶ ἀνθρώπων φύσεως* cuius interpretamentum ab operibus Democriti, Hippocratis, Platonis, Zenonis et aliorum translatum uidetur (HENRIKSSON 1956: 26), siue *Cycnum Περὶ ταφῆς*, in qua interpretamentum eodem pacto fingitur, at antiquiore exemplari caret.

At argumenta postrema resumamus de numero *Menippearum* quæ Græca opera philosophica in nominatu consequuntur, ut tales inscriptiones Varronis explicare temptemus. Perspeximus igitur apud Varronem usum sat crebrum linguæ Græcæ at in duas ac diuersas semitas conferentem, cum ad usum proprium et *scientificum* tum ad usum peculiarem, singularem, quasi artificiosum. Quem usum philosophicum hæ inscriptiones notarent ut *Περὶ αἰρέσεων*, nisi ex acie uenirent *Menippearum* (ASTBURY 2002: XXIII–XXIV): quod cum ita est, Græca imitatio aliud promittit quam ut prima fronte apparet, alia est enim auctoris uoluntas.

Ex excerptis enim prodeunt philosophi quorum rixas et disputationes quippe absurdas haud semel Varro derriserat —*Caprinum prælium* (§ 2.41.13) et *Λογομαχία* (§ 2.41.48): *porro inde ab uno quoque compito ternæ uia oriuntur, e quibus singulæ exitus ac τέλος habent proprium. A primo compito dextimam uiam muniit Epicurus* (fragm. 402 BÜCHELER–ASTBURY). Vnde inscriptio ‘de factionibus philosophicis’ ad ridiculum pertineret (DELLA CORTE 1953: 57; CÈBE 1994: 1677) non tamen ex se ipsa, sed ex usu ac consuetudine *Menippearum*. Alii uero grauitatem contenderunt huic saturæ in qua discrimina inter factiones philosophicas sui temporis diligenter exponerentur (VAHLEN 1858: 119; RIESE 1865: 191).

At nucleum et medulla ingenii Varronis hac in re uersari uidetur, scilicet in usu ioculari et simulato sententiarum, nominum, uocabulorum, proverbiorum quæ ex alio in aliud commutantur cum ad *Menippeas* diriguntur (Hispanice *parodia*).

2.41.66. Περὶ ἐδεσμάτων

Testimonia huius saturæ “de eduliis” certissima apud Gellium sunt (15,19,2; 16,1–5; fragmm. 404–3 BÜCHELER–ASTBURY); quibus addidit RIESE (1865: 194) duo alia excerpta ex opere Apicii *De re coquinaria* (3,2; 7,12), qui scriptor non ueretur Varrone uti auctore. Tunc de cognatione huius inscriptionis cum illa *Nescis quid uesper serus uehat* ad rationes prædictas rem reuocamus (§ 2.41.58).

Negotium huius saturæ et ipsum nomen clamitat et excerpta declarant contra helluones, indulgentiam uentri, uitam mollem uoluptatumque ac luxuriæ plenam (ÖHLER 1844: 189; RIESE 1865: 192; RICCOMAGNO 1931: 91 et 134; DELLA CORTE 1953: 224; CÈBE 1994: 1693). Quo decurrit stilus aliorum scriptorum ante Varronem uelut Ennii in *Heduphagetica* siue *Hedupagetica*, et apud Græcos Menippi Gadarensis in operibus *Συνυπόσιον* atque *Ἀρχεσίλαος* —quem dixit HENSE (1906: 17) graphice Varronem imitatum esse—; quo delabentur quoque qui post Varronem saturas sribent uelut Horatius (*ep.* 2,49,60 et *sat.* 2,4), Apuleius (*ap.* 38) et Petronius (119,33).

De tituli denique specie ad rationes relegamus quas de satura *Περὶ αἰρέσεων* (§ 2.41.65) rati sumus.

2.41.67. *Περὶ ἐξαγωγῆς*

Huius inscriptionis monumentum in lexico Nonii tantum legitur ubi sex continentur excerpta (117,19; 336,33; 345,20; 352,25; 400,11; 458,23 LINDSAY; fragmm. 405–410 BÜCHELER–ASTBURY).

Quæ inscriptio, quamuis ieiuna ac sine neruis composita, eo in *Menippearum* numero habetur quod ad philosophiam spectare uidetur (ASTBURY 2002: xxii–xxiii). De qua dixit MERCKLIN (1857) locum interpretamenti apud Varronem obtinuisse alterique saturæ igitur esse uindicandum, scilicet *Sexagessis*. Idem tamen iudicium apud alios non fuit qui argumenta utriusque saturæ minime conuenientia accuratius perpenderunt (VAHLEN 1858: 208–10) plus ergo fidei testibus saturarum tribuentes.

Ceterum, interpretibus Varronis exercitatissimis patet inscriptio quæ ad uoluntariam mortem manifesto spectat (LIDDELL & SCOTT 1996: 580, s. *ἐξαγωγέυς*; ÖHLER 1844: 190; RIESE 1865: 194): etenim si humana uita omni libertate carebat neque tolerabilis homini erat grauissimis de causis ac firmissimis, acceptum erat antiquis philosophis uim sibi inferre sui que finem facere, et persuadebatur interdum (MRAS 1914: 412–3). Proponunt igitur sibi eruditi controuersiam quamdam in diuersum euntem (BOISSIER 1861: 83; RICCOMAGNO 1931: 127; CÈBE 1994: 1713), quæ inter fautores huius mentis eiusque obtrectatores, præstantissimis proditis exemplis, agitaretur —*non uituperamus cum sciamus digitum præcidi oportere si ob eam rem gangræna non sit ad bracchium uentura* (fragm. 408); *quemnam te esse dicam fera qui manu corporis feruidos fontium aperis lacus sanguinis teque uita leuas ferreo ensi?* (fragm. 408); *quærit ibidem ab Hannibale cur biberit medicamentum* (fragm. 407). Alii autem de duobus generibus amoris apud Platonem uulgarem et cælestem uestigia deprehenderunt (DESCHAMPS 1995a: 624), alii uero iter ad inferos sunt hic interpretati (ALFONSI 1952: 9).

2.41.68. Περὶ κεραυνοῦ

Via huius inscriptionis “de fulgore” ad Nonium fert eiusque lexicon *De compendiosa doctrina* (28,15; 263,12 LINDSAY; fragmm. 411–412 BÜCHELER–ASTBURY). Quibus monumentis additur Macrobiani (*Sat.* 3,12,2; fragm. 413 BÜCHELER–ASTBURY). Ac in cognatione cum sit multa saturarum præcedentium ideo *Menippea* ducitur (ASTBURY 2002: xxii).

Quæ inscriptio Græca suppellectili instructa cedit scilicet uocabulo *κεραυνός* quo Græci ‘fulgur’ nuncupabant (LIDELL & SCOTT 1996: 942 s. u.): nimirum igitur hoc cæli prodigium in fragmento 412 (BÜCHELER–ASTBURY) euocari: *cognitio enim trium, fulgetræ, tonitruum, fulguris a fulmine orta*. At ad sacrificia et mores antiquos in sacris exigendis in fragmento 413 pertinent, et imagines animalium sacrificiis usitata addantur, quæ omnia commentatores in copulam coicerunt hanc coniecturam sibi rati: Varronem cum in satura *Ἐχω σε* (§ 2.41.33) tunc in *Περὶ κεραυνοῦ* eos esse insectatum qui superstitionibus formidinibusque contaminatis tenebantur (ÖHLER 1844: 192; RIESE 1865: 196). Alii autem ad naturales quæstiones atque principia rerum et causas intentionem adhibuerunt (CÈBE 1994: 1725).

Genus denique et uarietatem tituli exquirentibus responsum præbetur non aliud atque in præuntibus saturis (*Περὶ αἰρέσεων*, § 2.41.65).

2.41.69. Περίπλους

Internuntius huius saturæ ac monumentum Nonius unus erigitur (131,19; 171,18; 192,7; 316,15; 392,10; 455,21 LINDSAY; fragmm. 414–419 BÜCHELER–ASTBURY), quæ quoniam interpretamento *Περὶ φιλοσοφίας* ornatur, nulli est dubio esse *Menippeam* (ASTBURY 2002: xxii et xxiii).

At hæc ceteris *Menippeis* eo præcellit, quod ex duobus constat libris, quantum ex monumentis colligitur, quorum ex altero excerpta 414 ad 416 (BÜCHELER–ASTBURY) demuntur eaque sub inscriptione *Περίπλους* nullo adiecto ornatu uel epitheto, ex altero uero excerpta 417 ad 419 (BÜCHELER–ASTBURY) quæ nomine *Περίπλους libro II Περὶ φιλοσοφίας* committuntur. De qua condicione in *Menippeis* singulari eandem coniecturam plerique eruditi ceperunt: fuisse *Περίπλους* uerum atque germanum nomen alicuius saturæ Varronis duobus uoluminibus conclusæ quorum alteri interpretamentum *Περὶ φιλοσοφίας* additum est (ÖHLER 1844: 193; RIESE 1865: 197; DELLA CORTE 1953: 228; CÈBE 1994: 1735 etc.), alteri uero nullum. At mirum quo audacia hominum procedat, quod multi sunt qui interpretamenta alterius uoluminis, cui nullum erat, sibi confixerunt nullo auctore freti (*Περὶ ἱστορίας* et *Περὶ πολιτείας* apud RITSCHL 1877: 365).

De inscriptionis notione uarie et diuerse diiudicatum est. Anfractus atque errationes Varronem commemorauisse, quas ipse in disciplinis extricandis per *Menippeas* admiserat, ÖHLER proposuit: est enim *iter* locus apud scripta cynicorum communis ad cursum uitæ insignandum eiusque uicissitudines (ALFONSI 1952: 8). Quod quidem abs re non decedit cum in libro altero huius saturæ de philosophia disputetur (imprimis in fragmm. 417 et 419 BÜCHELER–ASTBURY) quam disciplinam Varro in suis saturis unice tractat. Ad historiam rerum gestarum ferunt autem prioris libri excerpta (fragm. 414 BÜCHELER–ASTBURY; fragm. 416 BÜCHELER–ASTBURY).

Omnia uero in alia traxit RIESE (1865: 197) atque argumentum arctius collegit, esse enim in utroque libro unam præcipuam personam quæ cælum, mare terramque peruagatus erat illud unum quærens quod eum diuitem in perpetuum redderet itaque posset beate in æternum uiuere. Quod cum in priore libro diuitiis opibusque magnis consequi non potuisset, in altero animum suum alio intendit seque philosophiæ consecrauit. Cuius studium ac cultus et quietem mentis in tuto collocatæ et gaudium grande et immotum expulsis erroribus ei præstiterunt. Eius sententiæ suam adscripsit CÈBE (1994: 1735), qui uoluit dicterium aliquod siue iocum uerborum in titulo agnoscere, cum hæc uox Græca iter per mare et terram susceptum proprius euocetur, dein autem iter figuratum introrsus et ad animum ipsum hominis ferens.

Hoc unum satis est in aperto, Varronem hac in satira ad titulos Græcorum geographicam disciplinam tractantium respexisse (HENRIKSSON 1956: 29; LIDDELL & SCOTT 1996: 1383 *s.u.*; COFFEY 1976: 157), quod documentum denouo præstat firmissimæ et exquisitissimæ cultus atque litterarum Græcarum notitiæ apud Varronem. De interpretamento *Περὶ φιλοσοφίας* sæpius in proximis saturis dictum est.

2.41.70. *Postumi cui Seplasia fetet*

Apud Probum in commentariis ad *Bucolica* Vergilii (6,31) monumentum seruat huius inscriptionis (420 BÜCHELER–ASTBURY) cuius indolem *Menippeam* post iudicium Probi uix potest in disceptationem uenire: *probat Varro in Cynicis [...] Postumi cui Seplasia fetet appellatur mundus.*

Fuerunt tamen qui, etiamsi auctoritatem Probo non negauerunt ac excerptum probauerunt, in fragmentum 92 —lege infra *Dolium aut seria* (§ 2.41.25)— illud redigendum affirmauerunt, inscriptionem igitur *Postumi cui Seplasia fetet* omittendam (ÖHLER: 1844 et VAHLEN: 1858). Namque in utroque excerpto uocabulum ‘mundus’ delabatur: ‘mundus’ est *domus maxima homulli* (fragm. 92 BÜCHELER–ASTBURY in satura *Dolium aut seria*); *appellatur a cælatura cælum, græce ab ornatu κόσμος, latine a puritia ‘mundus’* (fragm. 420 BÜCHELER–ASTBURY in satura *Postumi*). Quocirca in eandem copulam utramque inscriptionem coicerunt. Annus erat 1882 cum BÜCHELER hanc coniecturam quippe infirmam recusauit idque proposuit, diuersa illa excerpta fuisse, ad diuersas igitur saturas pertinuisse. LINDSAY (1903: 975) uero hanc inscriptionem non recognouit nec nos re suspicio non mouet quod fuisset *Postumi cui Seplasia fetet* sententia saturæ prima, quod in nominatum eius delapsa est, minus uero inscriptio. Probus enim, a quo notitia omnis huius saturæ pendet, uersatissimus fuit in methodis philologicis Alexandrinis inter quos initium dare operis —«Incipit», ait NACHMANSON (1941: 45, 47–48)— quasi nomen eius mox euasit: nouimus Varronis formulas *Menippearum* inscribendarum minime uerecundas fuisse; at uocatiuum inducere, ut postea apparebit, cunctamque sententiam haud prouerbialem, temerarii nimis nimisque confidentis uidetur.

Quo dicto tamen controuersia non sunt compositæ cum aliæ nascerentur de forma atque interpretatione inscriptionis. Atque dum BÜCHELER (1882: 206) quem titulum apud Probum legerat sancit, eundem uero alii aliter re-

censuerunt, uerbi gratia RIESE (1865: 199), qui titulum *Post uinum Seplasia fetet* in rectum emendauit adagiumque quoddam fuisse dixit de ebrietate admonens, siue DELLA CORTE (1953: 88, 229), cui uisum est in titulo uocabulum *posticum* euocari, genus foraminis siue ianuæ in postica parte ædis constructæ qua purgamenta proiciebantur, unde uerbum *fetendi* quod in titulo inducitur. Nihilominus propositis Varronis haud absonus neque ab eius diceriis alienus titulus uideretur *Postumi cui Seplasia fetet* qui etiam pluribus præter BÜCHELER acceptus est (CÈBE 1994: 1746 et ASTBURY 2002: 71). Cuius sensus ita explicatur: quidam Romanus nomine Postumus per titulum euocatur cui Seplasia erat in odio, quæ platea Capuæ propter commercium medicaminum aliarumque rerum feminarum innotuerat (Plin. *nat.* 16,18,1) ideoque Postumus, acerrimus defensor custosque antiquioris modestiæ Romanorum, eam minime probabat.

Argumentum igitur in eadem præcepta cadit ac *Est modus matulæ, Modius* siue *Nescis quid uesper serus uehat*, hoc Varrone admonente, beatum esse cui omnem habitum rerum suarum ratio est, haud placita uulgo accepta commendarent. Denique, possit hic titulus ad primores Romanorum referre indeque ad uirtutem optimumque statum morum ab ipso nomine ‘Postumo’ colligitur, quo Ouidius filium Æneæ Siluiæque in *Fastis* euocat (4,41: *Postumus Siluius*; NICK 1881: 381). Itaque titulus omni ex parte mirandus uidetur, non quod monita inaudita atque apud Varronem inusitata comprehendatur sed quia nouis rationibus conformatur: sunt enim appellationes —sicut *Postumi*— atque integræ sententiæ —uidelicet *cui Seplasia fetet*— rarissime in inscriptionibus testatæ præterquam in prouerbiis, quæ modo apud Varronem inscriptionum instar usurpantur. Quo enim studium Varronis nouandi denuo pateret (BALLESTER 1990: 155).

2.41.71. *Pransus paratus*

In adagio Latino *Pransus paratus* inuenit nomen suum hæc satira Varronis, Nonio auctore ac excerpta mittente (353,20; 482,17; 488,5 LINDSAY; fragmm. 421–2 BÜCHELER–ASTBURY). Cuius inscriptionis natura ac species certissimo est indicio *Menippearum* (ASTBURY 2002: XXIV).

Res igitur in communibus prouerbiis iterum uersatur quæ uulgo usurpabantur: ex sermone militari uerisimiliter deductum —sic enim apud Ciceronem (*Mil.* 21): *adde inscitiam pransi parati oscitantis ducis*, et Catonem (*apud* Gellium 15,13,5): *exercitum suum pransum paratum cohortatum eduxit foras*—affluit iam *Pransus paratus* in fragmento 175 (BÜCHELER–ASTBURY) ex satira *Flaxtabulæ* (§ 2.41.35) eum designans qui post prandium sumptum promptus est ac alacer ad aliquam rem expediendam uel perficiendam (OTTO 1890: 286). At quoniam nulla est in fragmentis rerum militarium notitia, colligitur illud adagium ex singulari condicione ad latiore uenisse et generatim atque uniuerse esse adhibitum: est locus apud Varronem communis ciues quoquomodo ad uirtutem exercendam exhortari (CÈBE 1994: 1751; uide *Age modo* § 2.41.3).

Duabus igitur de causis inscriptio *Pransus paratus* inter monumenta litterarum Latinarum eminet, non quod in prouerbium abeat, quod etsi apud Romanos insolitum est, apud Varronem autem tritissimum artificium, sed quia figura eius, quoniam adiectiua ac participia cumulantur, in inscriptionibus antiquis rarissima fuit (BALLESTER 1990: 155). His adde similitudinem soni auribus gratam.

2.41.72. *Prometheus liber*

Ad trutinam *Menippearum* reuocamur hanc nouissimam inscriptionem perquirentes quæ ex serie uenit VARRO I (§ 2.41, p.239; Nonii 27,23; 28,3; 71,17; 101,31; 120,20; 172,1; 172,7; 199,25; 217,24; 378,9; 417,12; 492,15; 497,27; 539,29 LINDSAY; fragmm. 423–36 BÜCHELER–ASTBURY). At inscriptio ad tragœdiarum argumenta animos parum transfert, quæ uicinitas aliquantum potest post inscriptiones *Menippeas* tam multas protritās: aliæ enim saturæ sunt nobis præsto ac testimonio quarum in nominatu deorum nomina siue herodum epithetis quibusuis ornantur, uidelicet *Ajax stramenticius*, *Hercules Socraticus* siue *Pseudulus Apollo*, quod derisui fabularum et superstitionum apud Varronem habetur.

Sed de specie inscriptionis potius quam de re controuersia esse uidetur neque ea unius modi apparet: hæsitatur enim utrum inscriptio adiectiuo prædita esset necne. Nam inscriptio saturæ in excerptis Nonii uehementer natat —*Prometheo lib. I, II*, siue *XV*, et *Prometheo libero* (CÈBE 1996: 1764)— ideoque grammatici in eo toti elaborauerunt: *Prometheus* agnouit DELLA CORTE (1953: 230), qui enim *liber* in titulo haud adiectiuum duxit, sed indicium librorum quibus satura componerentur. Cui coniecturæ tamen repugnant quod non in omnibus excerptis Nonii mentio sit uoluminum (CÈBE 1996: 1764), nec rationi consentaneum uideretur quod scriba uocabulum *libero* ex litteris *lib. i, ii* in testimoniis depromeret, ex *libero* autem *lib. i, ii* deducere miraculo non sit (*libero* > *libro* > *lib. i,ii* etc.; CÈBE 1996: 1764). VAHLEN (1858: 168) uero talia in totum damnauit, titulum igitur *Prometheum liberatum* recensuit qui ad tragœdiam Æschyli nomine *Προμηθεὺς ὁ λυόμενος* respiciebat. Quem titulum uero alii recusauerunt quod ex testimoniis Nonii uix conformari posset (iterum CÈBE 1996: 1764), nec saturæ argumento conueniret, ait RIESE (1865: 200), quoniam non tempus cum Prometheus

liberatus erat in satira narrabatur, uerum tamen quid ipse de hominum societate iudicauerit postquam liberatus fuerit.

Plerisque uero inscriptio probatur *Prometheus liber* (ÖHLER 1844: 195; RIESE 1865: 200; RICCOMAGNO 1931: 18, 58, 64, 87; CÈBE 1996: 1757; ASTBURY 2002: 72) quæ, ut aiebat RIESE, 'Prometheum liberatum' confingebat. Is enim, cum homines inspiceret quorum ipse post labores tantos fautor atque patronus fuerat, eorum luxuriam ac mollitiem condemnauit (fragm. 433 BÜCHELER-ASTBURY: *aliæ mitram ricinam aut mitram Melitensem*; fragm. 434 BÜCHELER-ASTBURY: *eburneis lectis et plagis sigillatis* etc.; RIESE 1865: 200; RICCOMAGNO 1931: 149; DELLA CORTE 1953: 231; CÈBE 1996: 1766–8).

2.41.73. *Pseudæneas*

Fides de hac inscriptione a Prisciano petitur (2,81 KEIL; fragm. 437 BÜCHELER–ASTBURY). At nullum est argumentum sat firmum ac certum quo possit *Menippea* aestimari nisi nominatus ipse, scilicet quod heros Romanorum illustrissimus in scænam prodit qui cum irrisione quadam ac ioco euocatur quippe ‘falsus’ dictus (ÖHLER 1844: 199; RIESE 1865: 203; RITSCHL 1877: 527; BÜCHELER 1882: 208; DELLA CORTE 1953: 232; CÈBE 1996: 1794; ASTBURY 2002: XXIV).

Quæ inscriptio in cognatione est illorum *Pseudoheraclis* et *Pseudaiacis* qui Græci comædi Pherecrates (s. V a.Ch.n.) et Apollodorus Gelæ (s. III o IV p.Ch.n) callide effecerunt (CÈBE 1996: 1795; DESCHAMPS 1995b: 21), in quibus quemadmodum in *Pseudænea* clarissimus quisque ludibrio habebatur. Ita Musa grauis apud Varronem leuis euadebat (SILES 2014: 1035). At Æneas hic, ait CÈBE (1996: 1795), generatim inducitur, haud ut fabulam suam euocet, sed potius ut ciues Romanos ætatis Varronis omnes inlustret quorum uirtutes ac mores, quos puros ac inuiolatos ipse tradiderat, præcipitanter fluebant atque inclinari cœperant, a uitæ pristina consuetudine perniciose ac temere cedebant, speciem ac indolem maiorum suorum corrumpabant itaque Æneam falsum reddebant. Meta igitur Varronis in eo uersabatur quod ciues ad ingenium patrium atque incorruptum Romanorum reuocaret —uide *Prometheus liber*, *Aborigines*, *Nescis quid uesper serus uehat*—, neque enim a condicionibus sui temporis Varro recessit, nam stimuli ac faces Augusti exemplar Æneæ Troiæque unice diuulgabant suis commodis ac beneficiis (TOOHEY 1984: 6).

Aliquid igitur admonitionis, nonnihil contemptiois ac parum derisus hic Varro commiscuit, ut nouum aliquid et suum contra uulgi inconstantiam conflaret.

2.41.74. *Pseudulus Apollo* Περὶ θεῶν διαγνώσεως

Testatur Nonius Varronis *Pseudulum Apollinem Περὶ θεῶν διαγνώσεως* siue “de deorum cognitione” cuius excerpta memoratu digna censuit (468,2; 478,9 LINDSAY; fragmm. 438–9 BÜCHELER–ASTBURY). Qui deus, quoniam salibus aspergitur quippe *pseudulus* appellatus et interpretamento Græco instruitur, inter Varronis *Menippeas* sine lite numeratur (ASTBURY 2002: xxiii).

At quare deus oraculorum *pseudulus* appelletur, non est res quæ leui labore possit enodari: causam ratus est MRAS (1914: 394) quod falsa essent ac uana uaticinia et prædictiones quales Apollo proferebat quippe contaminatæ ac inanis religionis. Sed aliis in diuersum itur sententia, qui “falsum Apollinem” Serapim duxerunt (BÜCHELER 1859: 430, 450; RIESE 1865: 203–4; NORDEN 1890: 337; CÈBE 1996: 1800–1), cuius cultus a sæculo III a.Ch.n. Romæ gliscebat, eo fraudulentus ac simulator æstimatus neque a fautoribus puræ et genuinæ religionis ueneratione dignus quod eadem disciplina polleret atque Apollo ac Æsculapius, scilicet arte medica, quocirca dolosus haberetur (CÈBE 1996: 801). Esto sic Serapis hic euocatus, repudiation eius potest interpretamento corroborari, quoniam de recta deorum distinctione admonetur (DELLA CORTE 1953: 232).

Ex eadem igitur acie illarum inscriptionum quæ deos haud grauitè pieque nec candide spectant et heroes, hic *Pseudulus Apollo* est. De adiectiuo quod est *pseudulus* hoc est monendum, quod nullum aliud est eius formæ in literis Latinis monumentum præter Plauti *Pseudolum* quem uerisimiliter Varro respexit. Ceterum, ex indiciis multis patet quam multum concuteret Varro religiones et ritus antiquorum quo penitus ad genuina ac uera perueniret, alias iocose, alias uero seuerissimis rationibus (WIFSTRAND 1999: 194).

2.41.75. *Quinquatrus*

Quinquatrus, qui festus Romanorum Mineruæ consecratur (LIDDELL & SCOTT 1968: 1580 s. u.), quod in reliquiis eius prosimetrum animaduertatur (Nonii 69,14; 71,12; 86,3; 99,22; 145,1; 190,28; 229,13; 254,13; 260,19; 314,15; 337,7; 371,21 LINDSAY; fragmm. 440–8 BÜCHELER–ASTBURY), inscriptio *Menippea* habetur (ASTBURY 2002: XXIII–XXIV).

Etenim et ii qui militabant et quoque fabri ac artifices omnis generis patrocinium Mineruæ fouebant atque paucis diebus post Idus Martias magna frequentia honestabant (ÖHLER 1844: 200; RIESE 1865: 204). Inter quos medici quoque numerabantur huius cultus participes, qui in excerptis Nonii comparent: *quid medico mihi est opus?* (fragm. 440 BÜCHELER–ASTBURY; CÈBE 1996: 1810): eos enim cynicus philosophus obiurgat quod optima remedia malorum præcepta philosophiæ re essent, haud medicorum fabellæ. Ac eo porro Diogenes laudatur (fragm. 444 BÜCHELER–ASTBURY) et Heraclides Ponticus (fragm. 445 BÜCHELER–ASTBURY) necnon rationes eorum secundum naturam uiuendi (fragmm. 447 et 448 BÜCHELER–ASTBURY: *tu pleni contra audes dicere, cum in elaborato lecto ac purpureo peristromate cubare uideas ægrotum et eius prius aluum quam τῶφρον subducere malis; quam in testudineo lecto culcita plumea in die dormire*), quas ex altera parte medicus siue huius artis fautor quispiam oppugnat (RIESE 1865: 204; MRAS 1914: 407; CÈBE 1996: 1811–2). Omnis uero controuersia faceta quadam ratione prolata est, ut inscriptio ipse declarat: fuit enim *Quinquatrus* Atellana Pomponii (COURTNEY 1962: 90).

Subtili igitur atque sollerti genere inscribendi utitur Varro qui per metonymiam festum euocat pro celebrantibus, cui ornatui additur præterea grauitas quædam ponderis plena ac uis quæ ex usu eueniunt unius uocis.

2.41.76. *Sardi uenales*

De seruis Sardis qui uenibant siue *Sardi uenales* imposuit Varro inscriptionem (Nonii 496,47 LINDSAY; fragm. 449 BÜCHELER–ASTBURY) ingenio haud pauperi parata et talis quæ operi nulli nisi *Menippeo* concinnare uideatur (ASTBURY 2002: XXIV).

At qui sint isti ‘Sardi’, cur ‘uenales’ commendentur, utrum sit censorium nomen an uacuum nota, ut res postulat, explicetur. Namque ex monumentis litterarum nonnullæ manauerunt mentiones de ‘Sardis uenalibus’ quæ potius in prouerbia cadunt (OTTO 1890: 308–9): scribit enim Cicero (*fam.* 7,24) *habes Sardos uenales, alium alio nequiores*, quam sententiam aperit Festus (fragm. 322 LINDSAY) ab auctionibus siue publicis uenditionibus seruorum deductam esse in quibus «nouissimus» seruus qui producebatur «derrimus» erat. Initium illarum auctionum, ut mos fert, a melioribus capiebatur unde ad peiores ueniebat. Qui serui enim ‘uenales’ fecte atque simulate dicebantur quod tam prauis erant moribus atque proteruis qui cito atque libenter corrumpentur (CÈBE 1996: 1826).

Iuuit igitur Varronem ad dicta uulgo trita ac sermone decantata confugere, quo possit aures multitudinis apertiores ac audiores sibi conciliare.

2.41.77. *Serranus Περὶ ἀρχαιρεσιῶν*

Quam uarium studium fuerit Varronis quamque explorata omnia hominum instituta habuerit, inscriptiones declarant *Menippeæ* sicut hæc ‘de magistratibus eligendis’ (LIDDELL & SCOTT 1996: 251, s. ἀρχαιρεσία) quam ex excerptis Nonii nouimus (16,11; 71,10; 104,28; 137,3; 164,19; 193,19; 259,30; 292,28; 334,20, 455,23; 477,23 LINDSAY; fragmm. 450–9 BÜCHELER–ASTBURY). Cuius indoles *Menippea* biuium nobis datur cum ab interpretamento *Περὶ ἀρχαιρεσιῶν* tum a prosimetro (ASTBURY 2002: XXII–XXIII). Negotium igitur ex interpretamento patescit et ad philosophos Græcos spectat qui uelut Anthistenes (CÈBE 1996: 1833) eandem inscriptionem usurpauerunt de re publica gerenda suffragiisque mandanda meditati, ut in fragmentis legitur 451 et 455 BÜCHELER–ASTBURY: *ait consulem; rostrum protrudendo incesserunt*.

Nec mirum eiusmodi descriptionem ad saturam *Serranum* pertinuisse illustrissimum illum Romanorum magistratum qui accersitus est a senatu dum agellum colit suum ut rem publicam in maximo discrimine uersantem sustineret (Plin. *nat.* 18,20; Cic. *Sest.* 72; Verg. *Æn.* 6,844; Val. Max. 4,4,5). Ipse enim uidetur legentes alloqui: *hunc uocasser* (fragm. 452 BÜCHELER–ASTBURY), cuius grauitatem, uim, robur, actum ipse titulus præstat, uno uerbo nulloque ornamento adposito. At eius nomen alii aliud uoluerunt siue C. Attilium Serranum consulem annis 250 et 257 a.C.n. (RIESE 1865: 207), siue Sextum Attilium Serranum Gauianum quæstor anno 63 a.C.n., tribunus 57 a.C.n. (CÈBE 1996: 1834). At scitius NORDEN (1891: 324–5) nomen *Serranus* uelut *Cincinnatus* prouerbiale habuit quasi ex condicione propria in communem abiisset apud Romanos ut uirtutes euocaret præstantiores. Quod contigit per synecdochen ut nomen hominis speciem siue genus animi significet, proinde ac *Hercules* pro uiro forti usurpabatur (SPRINGHETTI 1954: 210), ita *Serranus* pro optimo magistratu legitur.

2.41.78. *Sesquiulixes*

Quem *Sesquiulixem* si in contentionem uocamus cum aliis saturis, unice eminet quod plus uiginti excerptis corroboratur, eaque uero haud a Nonio solo tradita (28,13; 31,36; 45,1; 48,23; 49,1; 83,21; 86,16; 99,29; 131,11; 179,1; 208,14; 242,38; 247,29; 248,16; 276,7; 299,32; 321,30; 344,9; 367,19; 368,32; 401,11; 405,20; 451,25; 492,3; 518,27; 538,14; 542,7 LINDSAY; fragmm. 460–84 BÜCHELER–ASTBURY) sed a Plinio Maiore quoque (*nat. præf.* 24). Quæ inscriptio quamuis documentis longe affluentior, iisdem uero de causis *Menippea* ducitur, uidelicet propter compositionem singularem ipsius nominatus et prosimetrum (ASTBURY 2002: XXIII): parauit enim eam Varronis omnis ars ac industria et decoribus ornauit quæ perpetua in *Menippeis* sese præbent, quod ex aliis uocabulis hunc nouum Vlixem confixit, tum quod ex mythologia in satyricam scænam induxit, postremo quod salibus aspersit.

Est enim *Sesquiulixes* nomen compositicum ex membris *Vlixes* et *sesque-* ('dimidius, medius'; LEWIS & SHORT 1962: 1685 s. u.) propagatum. Talem enim titulum legerunt RIESE (1865: 209), CÈBE (1996: 1847) et ASTBURY (2002: 78), cum ad alia uerba respicerent ex eadem particula *sesque-* orta, uidelicet *sesquealtera*, *sesqueoctauis* et *sesquetertia* (Cic. *Tim.* 7); ÖHLER (1844: 205) autem, VAHLEN (1858: 110) et RÖPER (1860: 270) *Sesquiulixem* uoluerunt, sicut in uocibus *sesquilater*, *sesquimodius*, *sesquioctauus* et alia. Negauit enim MÜLLER (1869: 326) discrimen ullum utriusque formæ fuisse nisi commodiorem pronuntiatum.

Vlixes igitur 'auctus' præstaturo incremento quodam capto, Vlixes enim et dimidius ideoque *Sesquiulixes* euadit — 'sesquisenex' Varronis (*ling.* 7,28) ait BALLESTER (2014: 24) 'requeteviejo', quocira sit uenia hic 'Requeteulises' fingere. Qui nominatus persingularis quas rationes obtineat rescire oportet: et quoniam duæ sunt Vlixis peculiare uicissitudines, primum, quod *Πολύτροπος* erat, dein, quod domo diutissime affuit, Vlixes Varronis eo

“cumulates” dicitur quod uerum et genuinum his prorsus rebus anteiret, siue quod magis Πολύτροπος et callidior esset, siue quod eo diutius per maria erraret a suis desideratus.

At errores eius plerique collustrauerunt, minus uero sollertiam: qui ferebatur uiginti annos æquora permeasse oprobriis deorum obnoxius, hic uero nouus Vlixes triginta annos uagatus dicitur, quibus uerum Vlixem superaret itaque *Sesqueulixis* nomen promereret. Quo actu tecto, ad secundum profecti eruditi de homine sese interrogarunt, qui tam diu tamque misere procul suis affuerit, eumque Varronem plerique coniecerunt qui semetipsum per hanc inscriptionem euocare potuit quod Romam inter annos 100 et 71 a.Ch.n uix uidit (BOISSIER 1861: 71; VAHLEN 1858: 110–20; MRAS 1914: 393; RICCOMAGNO 1931: 48, 64; DELLA CORTE 1953: 238; WITKE 1963: 113; COFFEY 1976: 152, 157–8; CÈBE 1996: 1857–8).

Commentatores enim Varronem postquam persuasum habuerunt, ab excerptis relictis notitias ipsius colligerunt, fortasse audacter nimis nimisque libere quæ possint enimuero cuicumque congruere: qui dicitur uxorem nullam duxisse donec officiis atque negotiis expeditus domicilium suum Romæ statuit (fragm. 482 BÜCHELER–ASTBURY: *quid enim est quod homo masculus lubentius uidere debeat bella uxore?*), uectus enim multas per gentes ac regiones militiæ causa ac honorum (fragmm. 477 et 479 BÜCHELER–ASTBURY: *antequam militia subactus aliquot annis erat; in castris permansi; inde caballum reduxi ad censorem*; fragm. 478 BÜCHELER–ASTBURY: *inde caballum reduxi ad censorem*), nauigationibus ac itineribus usque obnoxius (fragmm. 471–473 BÜCHELER–ASTBURY: *aduersi uenti ceciderunt; uentus buccas uehementius sufflare et calcar admouere; quocumque ire uellemus obuius flare*; fragmm. 474–476 BÜCHELER–ASTBURY: *ubi dicuntur barbari innumerabiles lateres aureos habuisse; ubi quod lupam alumni fellarunt olim*).

Iipse uero domum redux, spe frustratur Vlixis instar cum uideat rem publicam societate atque cumulatione malorum concussam atque labefactam (CÈBE 1996: 1859–60; fragm. 475 BÜCHELER–ASTBURY: *hic enim omnia erat: idem sacerdos, prætor, parocos, denique idem senatus, idem populus*; fragm. 479: *itaque tum ecum mordacem, calcitronem, horridum miles acer non uitabat*; fragm. 480: *nunc emunt trossuli nardo nitidi uulgo Attico talento ecum*). Ad cuius salutem una relinquebatur uia per philosophiam (fragmm. 483–484 BÜCHELER–ASTBURY): *unam enim uiam Zenona mœnisse duce uirtute; hanc esse nobilem; alteram Carneadem desubulasse, bona corporis secutum; alteram uiam deformasse Carneadem uirtutis se cupis acris aceti*. Dicunt denique studiosi Horatium multum multaue huius saturæ Varronis respexisse in suo carmine 1,9 ad dilectum uerborum quod attinet necnon ad propositum compositionis (WITKE 1963: 112–3).

2.41.79. Sexagessis

Mutuatur Nonius huius saturæ internuntius de qua ipse fundamentum præbet firmum triginta prope excerptis (49,7; 69,18; 86,19; 86,22; 100,1; 106,15; 112,21; 158,27; 167,7; 167,10; 187,19; 200,32; 212,25; 214,11; 216,15; 225,25; 283,16; 328,27; 359,19; 403,34; 407,10; 422,20; 431,14; 460,7; 480,17; 503,13 LINDSAY; fragmm. 485–505 BÜCHELER–ASTBURY). Inde ad *Menippeas* biuium solitum fert, et prosimetrum et inscriptio singularis (ASTBURY 2002: XXIII).

At ad interpretationem rectam inscriptionis nisi excerptis accincti doctiores peruenerunt: in quibus, quoniam scriptum est *acciti sumus ut depontaremur* (fragm. 493 BÜCHELER–ASTBURY) eo secutum ut prouerbium agnosceretur, fuisse uulgo dictum sexagenarios senes, rebus publicis aliisque negotiis cessatis ac destitutis, de ponte prociendos esse quippe inertes (Fest. fragm. 334 LINDSAY; OTTO 1890: 320–1). Namque ad maturitatem ætatis nonnulla referunt excerpta (fragm. 487 BÜCHELER–ASTBURY: *senibus crassis Romuli non uidimus quid fiat?*), unde inscriptionem sensu haud proprio, sed translato plerique intellexerunt quod haud ‘sexaginta asses’ sibi Varro uellet at potius ‘sexaginta annos’, eos euocaturus qui annum æui agerent sexagesimum (ÖHLER 1844: 212; RIESE 1865: 215; NORDEN 1891: 214–5; DELLA CORTE 1953: 241; COFFEY 1976: 257; CÈBE 1998: 1904). Qui sensus ‘assis’ haud mirus neque insuetus est (*Thesaurus linguæ Latinæ*, s. u. *as*, col. 747, l. 55).

De argumento RIESE (1865: 215) multa edisseruit, senem sexagenarium personam præcipuam ratus qui uellet grauitatem ac parsimoniam antiquorum contra corruptelam uindicare (fragm. 491 BÜCHELER–ASTBURY: *Romam regressus ibi nihil offendi quod ante annos quinquaginta, cum primum dormire cœpi reliqui*; fragmm. 488–495 BÜCHELER –ASTBURY: *ergo tum Romæ parce pureque pudentis uixere; en patriam! Nunc sumus in rutuba; in quarum locum subierunt inquilinæ impietas perfidia impudicitia*; fragm. 496 BÜCHELER–ASTBURY: *nunc*

quis patrem decem annorum natus non modo aufert sed tollit nisi ueneno?;
fragmm. 497–498 BÜCHELER–ASTBURY: *ubi tum comitia habebant ibi nunc fit*
mercatus; quod leges iubent non faciunt; δὲ καὶ λαβὴ feruit omnino. Qui senex
ipse Varro uisus est in fragmento 505 BÜCHELER–ASTBURY locutus —*erras,*
inquit, Marce; accusare noli; ruminaris antiquitates; VAHLEN 1858: 119; RICCO-
MAGNO 1931: 48); alii autem rationi absonum uidebatur Varronem sese in-
duxisse sexagenarium quod *Menippeas* ætate florente conscripsit, non in-
grauescente: ille potius Varro «laudator temporis acti» personam narratoris
ageret siue colloquii participis (CÈBE 1998: 1907; DELLA CORTE 1970: 132).

2.41.80. Σκιαμαχία Περί τύφου

Fulmentum Nonii in saturis commemorandis (10,15; 131,22; 202,3; 489,19 LINDSAY; 506–510 BÜCHELER–ASTBURY) unum manet ac constans, sed a Gellio hic unice ditatur (13,23,4): *in satura Menippea quæ inscribitur Σκιαμαχία*, cum ex eius excerpto et inscriptio confirmetur *Σκιαμαχία* uidelicet ‘umbrarum pugna’, et natura *Menippea* quæ a prosimetro et interpretamento adumbrabatur (ASTBURY 2002: XXIII).

At peregrinitate inscriptionis haud deterrimur, quod de eius origine nulla sunt obstacula —ex *σκιά* (‘umbra’; LIDDELL & SCOTT 1996: 1609 s. u.) et *μαχία* (‘pugna siue proelium’; LIDDELL & SCOTT 1996: 1085, s. *μαχή*) hæc ‘umbrarum pugna’ fingitur. Quod uerbum præter expectatum haud a Varro-ne nouatum est, sed etiam apud Ciceronem in consuetudine erat (*fam.* 11,14,1): *Tantam spem attulerat exploratæ uictoriæ tua præclara Mutina eruptio, fuga Antonii conciso exercitu, ut omnium animi relaxati sint meæque illæ uehementes contentiones tamquam σκιαμαχία esse uideantur*: Hoc enim documentum eo commiserunt ÖHLER (1844: 217) et RIESE (1865: 219), quod sæculo X Suidas scripserat *Σκιαμαχίαν* quasi adagium siue prouerbum de ‘rebus quæ fieri non possunt’ siue, ut Suidas ipse notauerat, «ἐπὶ τῶν ἀδυνάτων».

Quod prouerbum quoniam interpretamentum præbetur *Περί τύφου* siue ‘de superbia’ (LIDDELL & SCOTT 1996: 1838 s. u.), ad impotentes atque elatos CÈBE (1998: 1945) spectauit, quibus uirtutem uel adipisci *σκιαμαχίαν* siue *ἀδύνατον*, id est, fieri non potest. Alii uero altiora postulauerunt et, quoniam accedit uocabulum *τύφος* tritissimis atque agitatissimis disputationibus philosophorum quasi ‘caligo’ uel ‘tenebræ’ quibus homines a beate uiuendo prohibentur (MRAS 1914: 398; COFFEY 1976: 160), itaque in philosophos intenderunt qui obstinatis animis atque tenacitate sententiæ uere offenderentur (MRAS 1914: 398–9; RICCOMAGNO 1931: 141–2): eorum enim controuersia tamquam *ἀδύνατα* essent quippe quæ uix componi possent —de

pertinacia philosophorum *Andabatæ, Caprinum prælium, Λογομαχία* (NORDEN 1891: 311–2; fragm. 507 BÜCHELER-ASTBURY: *postremo quæro: parebis legibus an non? anne exlex solus uiues?*; fragm. 509 BÜCHELER-ASTBURY: *ego, inquit, ei eam suppetias quicum mihi nec res nec ratio est, “dissociataque omnia ac nefantia”?* fragm. 510 BÜCHELER-ASTBURY: *hoc dico: compendiaria sine ulla sollicitudine ac molestia ducundi ad eandem uoluptatem posse perueniri*).

Aliarum disputationum uestigia signa inscriptionum repetita afferunt: uerba composita ac ex Græco sermone allata atque adagia in derisum philosophorum decantata.

2.41.81. *Synephebus* Περὶ ἐμμονῆς

Solus Nonius, solus internuntius, solus auctor hunc *Synephebum* tradit (150,23; 156,30; 210,15; 226,18; 324,20; 355,22 LINDSAY; fragmm. 511–5 BÜCHELER–ASTBURY). Quem interpretamentum Περὶ ἐμμονῆς siue ‘de perseuerantia’ et prosimetrum in aciem *Menippearum* transtulerunt (ASTBURY 2002: xxiii).

Est *synephebus* generis uocabulorum quod Varro (*ling.* 10,3,70) «nothum» dicit, scilicet ex peregrino uocabulo — ‘συνέφηβος’ Græcum ‘æqualis’ uallet (LIDDELL & SCOTT 1996: 1713, s. *συνεφηβεύω*)— sed in lingua Latina natum ideoque, quamuis e pannis Græcanicis confectum, in consuetudinem Romanorum declinatus habet. Quod uocabulum in inscriptiones Græcorum plus semel manauit ut apud Menandrum *Συνέφηβοι* et Philemonem *Συνέφηβος*, apud Romanos uero apud Cæcilium Statium *Synephebi* (HENRIKSSON 1956: 29) et apud Afranium *Æquales* (NORDEN 1891: 325–6). Varro nem eos respexisse non est qui scite neget, nam multæ sunt Varronis inscriptiones quæ exemplaribus Græcis Latinisque fingantur (RIESE 1865: 220), ad comœdiam et ridiculum properent.

Hic enim sermo uidetur inter duos conseruos duci qui, eodem tempore nati, conuictum diu pertulerunt, quorum alter seruitutis laqueis sese exiit, alter uero in ea condicione mansit perseuerantia retentus, unde interpretamentum denique Περὶ ἐμμονῆς (CÈBE 1998: 1959): *crede mihi, plures dominos serui comederunt quam canes; uerere ne manu non mittat, cum tot Romæ mendicari honestos audias? semissem dare possis; mittet; quod si non mittet, fugies, si me audies* (fragmm. 513–4 BÜCHELER–ASTBURY). Quocirca alii scænas derisissimas sibi finxerunt (CÈBE 1998: 1959), alii uero grauius argumentum duxerunt de seditione seruorum anni 73 (RICCOMAGNO 1931: 103).

2.41.82. Ταφή Μενίππου

In Menippum incidisse et prosimetrum usurpauisse satis est fiducia ut ad *Menippeas* sermo reuocetur (Gell. 2,18,7; Nonii 48,13; 48,19; 129,4; 140,3; 152,16; 169,12; 192,13; 318,15; 416,21; 488,8; 542,2; 544,16 LINDSAY; fragmm. 516–39 BÜCHELER–ASTBURY; MRAS 1914: 390–1; ASTBURY 2002: XXIII–IV).

Obscure tamen non egit Varro in inscriptione, etsi dubium est utrum uoluerit uoce Græca quæ est *ταφή* funus Menippi eiusque exsequias significare (RIESE 1865: 222), an potius sepulcrum siue monumentum euocare (CÈBE 1998: 1980). Quod uero paucum utilitatis affert ad consilium Varronis quod attinet, nam patet plerisque esse hic impetum contra eos qui ampla atque sumptuosa funera sibi facienda curabant, laudauisse nostrum contra modestiam atque pudorem Menippi, aliorum philosophorum, suorum ipsius maiorum (DELLA CORTE 1953: 245–6; MANZO 1976: 417) de eodem argumento uide *Epitaphiones*, § 2.41.29 et *Ἐκατόμβη*, § 2.41.27).

Ceterum quemadmodum in aliis titulis *Menippeis* etiam hic synecdoche usus uirtutes commemorauit per nomen hominis qui in iisdem excelluit —uide enim *Agatho* (§ 2.41.2), *Manius* (§ 2.41.51), *Serranus* (§ 2.41.77).

2.41.83. *Testamentum Περὶ διαθηκῶν*

Gloriam Varronis inuigilandam curauerunt præ aliis Nonius (77,23; 158,14; 478,13 LINDSAY; fragmm. 540–3 BÜCHELER–ASTBURY) et Gellius (3,16,13) qui «hoc testamentum de testamentis» docuerunt. At locum singularem Gellius obtinuit, primum quod comprobauit fuisse *Testamentum* saturam Varronis, dein quod interpretamentum omisit et indicium præbuit illorum refutationis, tertium elementum *Menippeum* addidit ASTBURY (2002: XXIII) prosimetrum.

Quæ satura dissertis uerbis ac perspicuitate inscriptione commendatur neque quidquam augetur per interpretamentum *Περὶ διαθηκῶν*, uacuum itaque ac futile est ideoque hæc satura nominatus quasi exemplar unicum recolitur quod haud Varro ipse, ut sæpe admonuimus, illa interpretamenta confixerit. Quocirca ÖHLER (1844: 220) ab editione sua *Περὶ διαθηκῶν* deleuit quod in *tautologiam* diceret illam duplicem inscriptionem cadere, id est, in eiusdem uerbis aut sermonis iterationem (Quint. *inst.* 8,3,50). De quæstione uero titulorum satis superque iam diximus.

At non solum nomen Menippi Gadarensis hic uisum est euocari sed quoque eius *Διαθηκῆς* (Diog. Lært. 6,101), quæ testamenta philosophorum lepide enarrabant quarumque imitatio non modo in inscriptione Varronis pateret uerum etiam in excerptis (CÈBE 1998: 2020): *uenio nunc ad alterum genus testamenti quod dicitur φυσικόν; in quo Græci belliores quam Romani nostri* (fragm. 541 BÜCHELER–ASTBURY). RIESE (1865: 228) uero, ut solito, grauissimum Varronem de hisce rebus disserentem dixit.

2.41.84. *Tithonus Περί γήρωσ*

Quod opus Varronis *Menippeum* tam mutilum et decurtatum nobis peruenit, nisi assumpta aliqua res extrinsecus, uix indoles perspicitur (ASTBURY 2002: XXIII). Quæ indicia solent esse, ut etiam hic, et prosimetrum et species inscriptionis interpretamento ornata (Nonii 123,5; 156,19; 193,8; 199,29; 343,3; 433,23 LINDSAY; 544–8 BÜCHELER–ASTBURY).

Sin uero inscriptionem aggredimur *Tithonum* alia signa familiaria nobis occurrunt, ut alii auctores aliique tituli Varroni proximi proinde Aristo Chius, qui s. III a.Ch.n. opus titulo *Τίθωνος* conscripsit (Cic. *Cato* 3; RIESE 1865: 229; GOTTSCHALK 1980: 359) siue alia quæ si ad titulum minus, at interpretamentum *Περί γήρωσ* referunt, ut opera Teophrastus et Demetrius Phalereus. Quæ inscriptiones *Tithonum* et *Περί γήρωσ* neque casu copulantur neque altera gignitur sine altera: fabula est enim de sene Tithono eiusque amoribus cum Aurora quæ uitam æternam Tithono temere exoptauit, haud tamen iuuentutem (GRIMAL 1981: 521–2; de hac fabula etiam Ou. *her.* 4,96; *am.* 1,13,1; Prop. 2,10,7–15; 2,20,10; Sen. *Ag.* 822–4). Senecta igitur Thithoni prouerbialis fuit (ÖHLER 1844: 227).

Itaque neque argumentum est in *Menippeis* nouum —sæpenumero enim Varro senes exhortatur ut æquo animo extremam diem obeant (*Baia*, *Δις παῖδες οἱ γέροντες*, uide etiam fragm. 544 BÜCHELER–ASTBURY: *qua uoluptate æuitatis extimam attigit metam* et fragm. 547 BÜCHELER–ASTBURY: *sic inuitata matura anima corporeum corticem facile reliquit*)—, neque inscribendi modus in quo Varro per personam et nomen Tithoni condicionem senectutis euocat. Dixerunt denique haud pauci esse hanc saturam ex ultimis *Menippearum* quod ipse Varro senex in fragmento 548 (BÜCHELER–ASTBURY) de se ipso loqui uidetur: *risi multum, lusi modice iambis* (VAHLEN 1858: 111; NORDEN 1891: 323; RICCOMAGNO 1931: 107; CÈBE 1999: 2037).

2.41.85. Τὸ ἐπὶ τῇ φασκῇ μύρον Περὶ εὐκαιρίας

Gellium et Nonium in idem testimonium Varronis iterum competentes uidemus: hic enim titulum tradit et interpretamentum (71,24; 156,25; 216,8 LINDSAY; 549–551 BÜCHELER–ASTBURY), ille autem (13,29,5) temperamentum eius confirmauit cum prouerbialem tum satyricum. Vltimum documentum *Menippeum* addidit ASTBURY prosimetrum (ASTBURY 2002: XXIII).

Cuius prouerbii unice Cicero in hoc excerpto inlustrat (*Att.* 1,19,2): *Legati sunt Q. Metellus Creticus et L. Flaccus et, τὸ ἐπὶ τῇ φασκῇ μύρον, Lentulus Clodiani filius.* Sic enim μύρον scilicet ‘unguentum’ super ‘lenticulis’ siue φασκῇ sparsum esse dicitur et, quamuis uersio Latina nulla in monumentis litterarum sit, sunt editores interpretati mixturam quarumdam rerum inter se repugnantium quæ, sicut unguenta et lenticulæ atque illi apud Cicero-nem legati, usquequaque discrepant nec eandem habent rationem uel locum (RIESE 1865: 230; COFFEY 1976: 155; CÈBE 1999: 2048).

Eodem enim interpretamentum Græcum de εὐκαιρία cadit quod recensuit BÜCHELER (1882: 219) ‘de idoneis temporibus siue occasionibus ad agendum’ quodque philosophi Græci perpetuo habuerunt in ore (CÈBE 1999: 2048). Alii autem Περὶ εὐετηρίας siue ‘de prosperitate’ probarunt (ÖHLER 1844: 228), alii denique Περὶ εὐγηρίας siue ‘de senecta bene ferenda’ (RIESE 1865: 230). Quæ quæstiones omnia *Menippeis* Varronis ample conueniunt: prodit enim inter fragmenta mens Varronis adprime declarantis quid sit idoneum, quid præposterum siue indecorum pro annis ætatis: *tu quidem ut facias censeo, quoniam tu quoque adhuc adolescentiaris* (fragm. 550 BÜCHELER–ASTBURY); *legendo autem et scribendo uitam procudito* (fragm. 551 BÜCHELER–ASTBURY).

2.41.86. Τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον Περὶ παιδοποιίας

Qui titulus a Nonio traditur (9,11; 77,17; 181,9; 208,9 LINDSAY; fragmm. 552–5 BÜCHELER–ASTBURY) et quattuor signis imprimitur quæ in *Menippeas* legentes dirigunt: inscriptio prouerbialis, interpretamentum, prosimetrum, lingua Græca omnia imbuens (ASTBURY 2002: xxiii). Τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον similitudines euocat quibus liberi speciem parentum siue maiorum referunt (ÖHLER 1844: 229; RIESE 1865: 231; DELLA CORTE 1953: 252–3); quod Latinum redolet *Qualis mater talis filia* (PARATORE 1976: 261), Hispanicum uero *De tal palo, tal astilla*.

Cui adagio interpretamentum datum est Περὶ Παιδοποιίας quod alios titulos philosophiæ æmularetur ut Antisthenis Περὶ Παιδοποιίας ἢ Περὶ γάμου ἐρωτικός (Diog. Lært. 6,1,16; HENRIKSSON 1956: 30). Proponit inde RÖPER (1860: 281) Περὶ ΠαιδοΠοιήσεως idem significans et a Platone quoque commemoratum (Plato *Leg.* 947d et *Rep.* 423e). De qua re sunt inter fragmenta uestigia: *anno multos quod parere ea non poterat, mulierem foras bætere iussit; an, etiamsi audisset, reddere potuisset? Mulier tetrice horrentis educatam ad Appiam moribus bonis* (fragmm. 553 et 554 BÜCHELER–ASTBURY); *ac liberos parare cui necesse sit? Non est merum; nec tu edepol quid simulas tuis* (fragm. 552 BÜCHELER–ASTBURY). Negotium de procreatione liberorum eorumque institutione alii quoque uiderunt (ÖHLER 1844:229; RICCOMAGNO 1931: 160–1).

Itaque philosophiam uulgo aperire atque per adagia temptare, est, ut identidem notauimus, Varronis peculiare.

2.41.87. Τρικάρανος

Quod Varro opus conscriberet titulo *Τρικάρανος* siue ‘trium capitum monstruum’ de triunuirato Pompeii, Cæsaris, Crassi, nemo auctor ex antiquis præter Appianum (*ciu.* 2,9; 556 BÜCHELER–ASTBURY) commemorat: *καὶ τρεῖς οἶδε τὸ μέγιστον ἐπὶ Πᾶσι κράτος ἔχοντες τὰς χρείας ἀλλήλοις συνηράνιζον. Καὶ τις αὐτῶν τήνδε τὴν συμφορὴν συμγγραφεύς Οὐάρρον ἐνὶ βιβλίῳ περιλαβὼν ἐπέγραψε Τρικάρανον.* Qui tamen illum *Τρικάρανον* inter *Menippeas* numerandum dissertis uerbis atque directis non dixit, species uero tituli nulli operi Varronis accommodatius et decorius conuenire posset (ÖHLER 1844: 230; RIESE 1865: 232; BÜCHELER 1882: 220; ASTBURY 2002: xxiv).

At editores certant et adhuc sub iudice lis est de natura huius tituli. Verum est enim maximæ curæ fuisse Varroni contumeliis uacare et sub specie exhortationum admonitionumque obiurgationes suas iniicere ad ciues in probatiores mores reuocandos, haud aspernandos (CÈBE 1999: 2061). Remota enim acerbitate, dicitur Varro illud Græcum *ὀνομάσσι κωμωδεῖν* uitauisse —*actionem iniuriarum* ait LEO (1889: 67)—, ideoque ad fabulas deorum atque heroum tam sæpe confugisse ne ullum nominatim insignaretur (NORDEN 1891: 323–4; RICCOMAGNO 1931: 171–2; CÈBE 1972:9). Nusquam ille, aiunt ad hoc BIANCO (1976: 300) et DESCHAMPS (1986: 128), multa de se metipso diuulgauerat, at semper quasi personatus et capite uelato per alios omnia dixit, siue grammaticus, siue historicus, siue satyrographus se gereret.

Apud Appianum contra in triunuiratos anni 63 Varro inuehi uisum est aliis: qui iam antea stilo usu erat ut magistratus foueret, uidelicet Pompeium (*Cic. Att.* 3,5,3; TOOHEY 1984: 6), quocirca impetum in triunuiros contenderunt inter TAYLOR (1934: 227), GARZETTI (1976: 95–96), ROBINSON (1976: 478), KATZ (1981: 112) et alii denique qui indicia huius tituli secuti ad scripta *satyrica* alia peruenerunt quæ pari modo magistratus aliosque uiros rei pu-

blicæ ac imperii, quamuis haud nominatim, at quidem acriter notabant (BAUMSTARK 1862: 546). Rem in ancipite relinquit KRENKEL (1996: 15), dum ANDERSON et MAZZARINO (apud ZUCCHELLI 1976: 612) titulum innoxie interpretati Varronem illius fœderis quasi patronum uiderunt.

Quod nobis in acie media *Menipperarum* uersantes absonum apparet, ubi laudes in titulis parce abundant, nedum si alios titulos Græcos eosque contumeliosos imitantur (ZUCCHELLI 1976: 614). Species enim tituli atque forma eius a *Menippeis* minime abeunt atque inscriptio *Τρικάρανος* ex analogia nascitur: primum quod prodit in nominatu nomen Græcum idque compositium ex duobus elementis coactum —quorum alterum numerus sæpe est: *Bimarcus*, *Octogessis*, *Sexagessis*; dein, quod ad alia opera aliosque scriptores respicitur uelut Anaximenem Lampsacum, qui philosophus fuit Diogenis Sinopei discipulus et de fœdere Atheniensium, Lacedæmonum atque Tebanorum *Τρικάρανον* composuit (RIESE 1865: 232), siue Dichæarchum eiusque *ΤριΠολιτικόν* (AX 2000: 338), quem Varro secutus titulum indidit *De uita populi Romani* (§ 2.25) —nomen “Tricipitum” quamquam apud Romanos uigebat (Cic. *rep.* 2,46,1; *leg.* 2,10,10; Liu. 1,59,8; SCHMITZ :1882: 318), Varro tamen ad exemplar Græcum properauit; denique quod subtilitate noster utitur, neque propositum saturæ aperte ac manifeste præstat sed potius per dicteria siue iocos uerborum quorum consilium parit aliquotiens errores. Fuisse *Τρικάρανον* haud titulus saturæ, sed potius glossa quædam iuxta eum insertam (HUBBARD apud ZUCCHELLI 1976: 612), nostro quidem iudicio leuiter admitteretur quando quidem est *Τρικάρανος* ad figuram *Menippearum* plane adpositum.

Quæ controuersiæ et contrariæ opiniones tolli possunt si medium tenetur: nam naturam *Menippeam* accepisse, quo usquequaque signa inscriptionis ducunt, haud ualet acerbitatem Varronis collustrare, quæ quidem raro de-

prehenditur. Qui enim «oculo morali», haud «politico», has uiccistudines pensitabat (ZUCHELLI 1976: 617): ab eius sermone sunt enim impetus furentis ac dedignantis —qualis Cicero in orationibus—, modo ac parsimonia temperati. Aiebat COVIELLO (2005: 118) habere usque quemque textum siue signum litterarum «designatum» quoddam, scilicet ab imis consiliis ac cogitatis auctoris nasci, at non semper «denotatum» persequi, scilicet, posse non inuehi necessario contra homines aliquis siue instituta. Licet igitur Varronem hanc saturam de triunuirato scripsisse, hoc tamen haud indicat Varronem uiolenter, acerrime, iniuriose in triunuiros inuectum esse, sed quasi admonentem ac exemplum Græcorum —nequam— inlustrantem rem agressum esse. Ait DELLA CORTE (1970: 45) in Romam corruptam, haud in homines, saturam nostrum misisse. Temperamentum igitur Varronis lene mansit, quod amicitia Pompeii, ad quem commentarium *Isagogicum* dedit cuiusque imperium fouit, et fides Cæsaris post bellum ciuile exactum testari possunt.

Itaque, quod ex titulo modo tam multa de ipso opere auctoreque eliciantur, eo igitur mens perstat nobis titulorum recensendorum quatenus possint doctrinam augere nostram litterarum antiquarum.

2.41.88. Τριοδίτης τριπύλιος Περὶ ἀρετῆς κτήσεως

Ingenia doctorum inter prostremas *Menippearum* inscriptiones sic ut nusquam prouocantur: nam docuerunt Seruius (*ad georg.* 1,34 THILO; 560 BÜCHELER–ASTBURY) et Nonius (4,11; 105,29; 166,9; 208,9; 410,4; LINDSAY; 557, 558, 559 et 561 BÜCHELER–ASTBURY) hunc *Τριοδίτης τριπύλιος Περὶ ἀρετῆς κτήσεως* siue “qui tres uias totidemque ianuas habet” quem sine interpretamento “de uirtute impetranda” uix recte interpretaremur.

Indoles igitur *Menippea* a notis extrinsecus colligitur (ASTBURY 2002: XXIII): patent enim in hac inscriptione artificium et apparatus minime leues, atque studium maximum nouarum rerum in nominatu operum. Eius enim formam castigauit primus VAHLEN (1858: 82–3), qui uaria elementa discernenda constituit, altera ex parte numerus Græcus *τρι-* et uocabulum *όδίτης* siue ‘peregrinator’, ‘peregrinabundus’ (LIDDELL & SCOTT 1996: 1198, *s.u.*), unde sensus traheretur ‘triplicis peregrinatoris’; altera ex parte, illud idem *τρι-* et adiectiuum quoddam a nomine Græco *Πύλα* —‘ianua, foris’— per suffixum *-ιος* deductum quod illam notionem euocaret ‘ad ianuam’ pertinentem euocaret.

Quem nominatum adeo intricatum atque inuolutum interpretatio sequitur admodum ardua. At scitius qui ab interpretamento *Περὶ ἀρετῆς κτήσεως* profecti originem inscriptionis indagauerunt dum excerpta ipsius saturæ comparant: *Varro tamen ait se legisse Empedotimo cuidam Syracusano a quadam potestate diuina mortalem aspectum detersum eumque inter cetera tres portas uidisse tresque uias* (fragm. 560 BÜCHELER–ASTBURY). Itaque tres ianuas esse hic euocatas quæ ad uirtutem peducerent autumarunt VAHLEN (1858: 213), RIESE (1865: 233) et inter recentiores CÈBE (1999: 2067) —*natura, doctrina*, ait RIESE, et *usus*—, tres autem uias emetiendas per factiones philosophiæ diuersas, scilicet Zenonis, Epicuri et Academiae.

Erat ergo Varroni in consiliis *summum bonum* attingere eamque notionem usu Græci sermonis, uerborum compositione, ornatu in uerbis nouatis atque inusitatis inlustrare. His adde adiectionem similium litterarum ac sonituum ex uocabulis eadem syllaba ineuntibus parata: τριοδίτης et τριπύλιος.

Imago 14 Inscriptio signi Varronis quæ uerba Terentiani Mauri memorant

2.41.89. *Triphallus* Περὶ ἀρρενότητος

Prosimetrum ac interpretamentum secuti necnon speciem nominatus tam insignem, incriptionem *Menippeam* (ASTBURY 2002: XXIII) nanciscimur *Triphallus* Περὶ ἀρρενότητος siue ‘de uirilitate’ (LIDDELL & SCOTT 1996: 247 s. u.) quam Nonius (131,27 LINDSAY; 562 BÜCHELER–ASTBURY) et Charisius memorant (1,80 KEIL; fragm. 563 BÜCHELER–ASTBURY).

De satura uero, quamuis ex exsilitate excerptorum uix aliquid nosci possit, nominatus tamen inscriptionis gratia ac interpretamenti apertus est et argumentum constringit: est enim *triphallus* inter epitheta quibus Priapus solitus est insignari (*Priap.* 83,9; RIESE 1865: 234–5), quod ornamentum si ad rationes interpretamenti Περὶ ἀρρενότητος refert, patet negotium saturæ quod CÈBE (1999: 2075) uindicauit, scilicet de libidine, quam nefaria atque turpis esset effrenata uoluntas atque indomita quæ seruos reddebat eos qui in eam sese effundebant atque ad eius arbitrium omnia agebant.

Quam uituperationem Varro, deo Priapo in titulo euocato, exsecutus est: ita fert *Menippearum* mos, ubi et dei et heroes uulgo celebrati ludibrio habentur (MRAS 1914: 393). Ceterum, sunt etiam alii tituli et Græci et Romani comœdiis impositi quarum turbam et tumultum uellet forte Varro imitari, uidelicet Aristophanis *Τρίφαλλος* (ÖHLER 1844: 232; COFFEY 1976: 256) atque Næuii idem *Triphallus* (HENRIKSSON 1956: 30). Quod ad titulum ergo attinet repetita referimus: nomina compositicia, aliorum operum respectus, elementa obscæna.

2.41.90. *Vinalia* Περὶ ἀφροδισίων

“De ueneris uoluptatibus” hæc inscriptio *Vinalia* Περὶ ἀφροδισίων legentes alloquitur (Nonii 8,1 LINDSAY; fragm. 546 BÜCHELER–ASTBURY) cuius in inscriptione interpretamentum, in excerpto uero prosimetrum, indolem *Menippeam* promittunt (ASTBURY 2002: xxiii).

Ea uero indoles ab ipsa inscriptione *Vinalia* non minus colligebatur, in qua festus euocatur Romanis consuetus: quoniam ita mos fert *Menippearum*, in quarum inscriptionibus cotidiana multa multaue sacra prodeunt siue derisus siue monitus siue ironiæ causa. Erant *Vinalia* uindemiæ feriæ et quæ bis in anno colebantur, uidelicet *Vinalia priora* quæ ante diem nonum Kalendas Maias (uicesimo tertio die mensis Aprilis) agebantur, *rustica* uero ante diem decimum quartum Kalendas Septembres (undeuicesimo die Augusto mensis). In quo festo didicimus a testimoniis Plinii (*nat.* 18,284–287) ac ipsius Varronis (*rust.* 1,16,1; *ling.* 6,16–20) solitos esse Romanos et Iouem et Venerem una uenerari, unde cultus Veneris in interpretamento Περὶ ἀφροδισίων rationem obtineret (DELLA CORTE 1953: 255; CÈBE 1999: 2079). Est præterea hoc Περὶ ἀφροδισίων in nonnullis libris Græcis usurpata (Philainis ac Terpsicles exempli gratia; HENRIKSSON 1956: 30).

Itaque, inquisitione rebus communibus excitata, subtiliter Varro ad propositum suum legentes ducit artificio enim usus *synecdoche*, dum festum euocat pro dea cui festus dicabatur eoque porro affectus aperuit quos taxare erat sibi in consiliis.

2.41.91. *Virgula diuina*

Et figura inscriptionis et excerptorum forma prosimetri ut etiam alias quoque hic negotium *Menippeum* præmonent (ASTBURY 2002: XXIII–XXIV). Et ut eadem sunt *Menippæraum* signa, idem quoque internuntius scilicet Nonius (7,12; 47,11; 223,35; 264,27; 332,15; 336,8; 336,27; 529,8; 537,12; 538,29; 550,8 LINDSAY; fragmm. 565–75 BÜCHELER et ASTBURY).

Quam sæpe in inscriptiones *Menippæarum* prouerbia affluant et maneant, et multis exemplis confutauimus et satis superque demonstrauius. Nec uero a consuetudine hæc inscriptio cedit *Virgula diuina*, cuius usus est illud Ciceronis exemplo: *quod si omnia nobis, quæ ad uictum cultumque pertinent, quasi uirgula diuina, ut aiunt, suppeditarentur* (*off.* 1,44,158). Ea enim illustrantur quæ homines nullo labore neque studio uolunt adipisci quasi artibus magicis siue ex ueneficis auxiliis ac artificiis (OTTO 1890: 343). At nihil homini sine susceptis laboribus datum, nihilo magis uirtus, quæ fastigium est altum et honestum sed asperum, nec per dolores et molestias exigendum, at potius per contemptionem fortunæ atque uoluptatis (RIESE 1865: 235; NORDEN 1891: 315–6; DELLA CORTE 1953: 255). Sic excerpta ipsa declarant: *non quærenda est homini qui habet uirtutem pænula in imbri?* (fragm. 571 BÜCHELER–ASTBURY); *præsertim cum uentrem meum coherceam nec murmurari patiar; oleum in lucubrationem seruabimus quam in asparagos totam lecythum euertamus* (fragmm. 572–573 BÜCHELER–ASTBURY).

Originem huius *uirgulæ* apud Romanos multi quæsiuerunt et plerique de Circe cogitauerunt uicissitudinibusque quibus Vlixem eiusque socios illa periclitari uoluit (*Od.* 15,472). Erat enim hæc fabula uulgo decantata et quæ possit multos ad legendum allicere.

2.41.92. Ὑδροκύων

Vltima inscriptio nostræ *Menippearum* recensione ad ‘cynicum quemdam fautorem aquæ’ siue Ὑδροκύων spectat et per commentarios Gellii in *Noctibus Atticis* (13,31,2; fragm. 575 BÜCHELER–ASTBURY) ad nos peruenit: *tum forte ego eum librum ex iisdem saturis ferebam qui Ὑδροκύων inscriptum est.* Cuius testimonio res apertior redditur: confirmatur enim Ὑδροκύων satura fuisse, et ideo ad *Menippeas* refertur quia multæ fuerunt quæ protulerint in inscriptionibus *canes* siue κύνες (*Caue canem, Τηποκύων, Κυνίστωρ, Κυνοδιδασκάλικον, Κυνορήτωρ*), unde eæ *cynicæ* appellatæ sunt (Gell 2,18,7; ASTBURY 2002: XXIII–IV).

Dat ergo manus regulæ titulus *Menippearum*: post cynicos equitem (§ 2.41.42), præceptorem (§ 2.41.45), oratorem (§ 2.41.46) et eruditum (§ 2.41.44) nobis commendatos, tempus est illius cynici qui aquæ tutor atque defensor sese præbet, medicus ceterum (KNAACK 1883: 148), qui liquorem illum naturalem foueret quasi inter omnes saluberrimum omniumque malorum remedium optimum (ÖHLER 1844: 235; MRAS 1914: 407). Ex qua acerrima aquæ defensione uituperationem uini multi collegerunt, quod argumentum enim in fragmento uno seruato declaratur (RICCOMAGNO 1931: 90): *non uides apud Mnesitheum scribi tria genera esse uini, nigrum, album, medium?*, nec alienum est a rationibus Varronis in *Menippeis* (uide enim *Est modus matulæ* siue *Modius*; CÈBE 1999: 2100).

Postremum documentum *Menippearum* Varronis inopinati nihil nobis attulit: usque enim tetendit Varro ad compositionem uocabulorum cum Latine tum Græce, eaque nouata atque inusitata quibus monita uehementius traderet et ad præcepta antiqua et philosophica æquales suos lepidius inuiteret.

2.42. SVASIONVM

Retulit Hieronymus in catalogum tres libros *Suasionum* qui dicuntur a Varrone conscripti. De operis inscriptione tamen hoc unum est cauendum, cum exercitationibus ne confundatur quas discipuli in scholis artis rhetoricæ post imperium Augusti institutum exigebant, at potius de *suasionibus* siue *disuasionibus* legum hic negotium conicitur (RIESE 1877: 435–6; DAHLMANN 1935: 1254; DELLA CORTE 1970: 245), cuius modi orationum multa sunt apud ueteres oratores uestigia: *suasio legis Voconiaë* apud Catonem (fragm. 158 MALCOVATI); *suasio legis Liciniaë de sumptu minuendo* apud Faouirinum (fragm. 1 MALCOVATI); *suasio legis Fanniaë* apud Titium (fragm. 2 MALCOVATI); *suasio legis Plautiaë* apud Cæsarem (fragm. 27 MALCOVATI). Quod genus orationum etiam Cicero in Bruto recensuit: *sic tu suasionem legis Seruiliaë tibi magistram fuisse* (Cic. Brut. 296). Vindicauit his libris LEHMANN (2010: 41) usus quidam *isagogicus* ad magistratus erudiendos —«speeches to offer advice», ait ipse— qui utilitatem *bonæ* rhetoricæ discerent et eius potestatem in bonum publicum redigerent.

Propositum igitur ac temperamentum Varronis his in libris nullum signum reliquit industriae suæ uel ingenii quæ aliis in inscriptionibus experimur, nihil igitur nisi formulæ descriptionis uel consuetudinis hic promittuntur.

3. NOTA CONCLUSORIA

Titulos Varronis postquam centum triginta et tres quam acuratissime et diligentissime excusimus, eorum uarietatem ac singularitatem corroborauimus, necnon causam illam priorem quæ nos ad hæc studia compulsit, scilicet, quam necessarium uidebatur acruum eorum aliquatenus discriminare nominaque omnia ratione quadam obrusa distinguere ac ordinare.

Quod cum perfecimus, conclusiones hæ nobis occurrunt:

3.1. AD CATALOGVM VARRONIS QVÆ REFERVNT

Tituli qui et testimoniis antiquorum et specie sui ac forma rationeque ad stilum ipsius Varronis possint referri, causis allatis quas separatim et carptim adduximus, hi sunt:

Ætia, Annales, Antiquitates, De actionibus scænicis, De antiquitate litterarum, De bibliothecis, De descriptionibus, De familiis Troianis, De forma philosophiæ, De gente populi Romani, De gradibus, De iure ciuili, De lectionibus, De lingua Latina, De ora maritima, De origine linguæ Latinæ, De originibus scænicis, De poematis, De poetis, De Pompeio, De rerum natura, De sermone Latino, De similitudine uerborum, De uita populi Romani, De uita sua, Disciplinarum libri, Εἰσαγωγικὸς, Ephemeris, Epistoliciæ Quæstiones, Hebdomades, Logistorici, Poematum libri, Pseudotragædiæ, Quæstiones Plautinæ, Rerum Rusticarum.

Tunc inter scripta quæ *Menippea* dicuntur: *Aborigenes, Agatho, Age modo, Ajax Stramenticius, Ἄλλος οὗτος Ηρακλῆς, Ἄμμον μετρεῖς, Andabatae, Ανθρωπόπολις, Armorum iudicium, Baia, Bimarcus, Cælebs Caprinum praelium, Catamitus, Caue canem, Columna Herculis, Cras credo, hodie nihil, Cynus, Cynicus, De officio mariti, De salute, Desultorius, Deuicti, Δις παῖδες οἱ γέροντες, Dolium aut seria, Ecdemeticus, Ἐκατόμβη, Endymiones, Epitaphiones, Est modus matulæ, Eumenides, Ἐυρεν ἢ λοπὰς τὸ πῶμα, Ἐχω σε, Ἐως πότε,*

Flextabulæ, Γερωντοδιδάσκαλος, Γνώθι σεαυτόν, Hercules Socraticus, Hercules tuam fidem, Idem Atti quod Tetti, Inglorius, Ίπποκύων, Κοσμοτορύνη, Κυνίστωρ, Κυνοδιδασκαλικόν, Κυνορήτωρ, Lex Mænia, Λογομαχία, Longe fugit qui suos fugit, Magnum talentum, Manius, Marcipor, Marcopolis, Meleagri, Modius, Mutuum muli scabunt, Mysteria, Nescis quid uesper serus uehat, Octogessis, Œdipothyestes, Όνος λύρας, Ραρία Ραρæ, Pappus aut indigena, Parmeno, Περί αίρέσεων, Περί έδεσμάτων, Περί έξαγωγής, Περί κεραυνοῦ, Περίπλους, Postumi cui Seplasia fetet, Pransus paratus, Prometheus liber, Pseudæneas, Pseudulus Apollo, Quinquatrus, Sardi uenales, Serranus, Sesquiulixes, Sexagessis, Σκιαμαχία, Synephebus, Ταφή Μενίππου, Testamentum, Tithonus, Το έπί τῆ φασκῆ μύρον, Τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον, Τρικάρανος, Τριοδίτης τριπύλιος, Triphallus, Vinalia, Virgula diuina, Ύδροκύων.

3.2. AD DISCRIMEN INTER INSCRIPTIONES ET NOMINATIONES

Ad quos titulos probatiores aliæ accedunt nominationes, nomina uel cognomenta siue minora, scilicet quæ partem libri uel capitulum quoddam nominent, siue ex forma titulorum uel inscriptionum deducta, eaque ex ingenio Varronis siue ex stilo aliorum pro commodo suo uel captu uel cogitatione orta, uidelicet:

<i>Incriptio, index uel titulus</i>	<i>Nomen, nominatio uel cognomen- tum</i>
<i>Antiquitates</i>	<i>Res Humanæ, Res diuinæ, De hominibus, De pontificibus, De auguribus, De quindecim uiris sacrorum, De locis, De sacellis, De sacris ædibus, De locis religiosis, De temporibus, De diebus, De sæculis, De feriis, De ludis circensibus, De ludis scænicis, De rebus, De bello et pace, Consecrationes, Sacra priuata, Sacra publica, Dii certi, Dii incerti, Dii præcipui atque selecti</i>
<i>De actionibus scænicis</i>	<i>De actis scænicis</i>
<i>De descriptionibus</i>	<i>De personis</i>
<i>De forma philosophiæ</i>	<i>De philosophia</i>
<i>De ora maritima</i>	<i>De æstuariis, De litoralibus</i>

<i>De originibus scænicis</i>	<i>De compositione saturarum</i>
<i>De poetis</i>	<i>De proprietate scriptorum, Περί χαρακτήρων</i>
<i>De sermone Latino</i>	<i>De utilitate sermonis</i>
<i>Disciplinarum libri</i>	<i>De geometria, De mensuris, De principiis numerorum, Libri rhetoricorum</i>
<i>Hebdomades</i>	<i>Imagines, Peplographia</i>
<i>Logistorici</i>	<i>Laudationes, Heraclideum</i>

Sunt tandem aliæ librorum nominationes Varronis in quibus uoluntas inscribendi parum notatur uel animaduertitur neque uidentur ab ipso auctore post meditationem aliquam informati uel creati, uel potius eo impositi quod ita condiciones cogebant ac necesse erat eis libris nomen indere, eaque possunt siue ad Varronis stilum referre siue posteriorum ingenium monstrare.

Quo possunt pertinere et nominationes aliquæ ut *Epistulæ, Epitomes, Legationum libri, Orationum libri, Saturæ, Saturæ Menippeæ* uel *Suasiones*, et omnia interpretamenta titulorum *Menippearum* quæ ab alio scriptore alioque tempore addita esse ueri simile habetur, uidelicet *Περί ἀνθρώπων φύσεως, Περί φιλαργυρίας, Περί γενεθλιακῆς, Περί ἡδονῆς, Περί δόξης, Περί ταφῆς, Περί τοῦ γράφειν, Περί φιλονικίας, Περί θυσιῶν, Περί τάφων, Περί μέθης, Περί γεγαμηκότων, Περί τύχης, Περί ὥρων, Περί ἐπαρχιῶν, Περί φθόνου, Περί φθορᾶς κόσμου, Περί ἀρχῆς, Περί χωρισμοῦ, Περί νομισμάτων, Περί ἐγκωμίων, Περί αἰρέσεων, Περί θεῶν διαγνώσεως, Περί ἀρχαιρεσιῶν, Περί τύφου, Περί ἐμμονῆς, Περί διαθηκῶν, Περί γήρως, Περί εὐκαιρίας, Περί Παιδοποιίας, Περί ἀρετῆς κτήσεως, Περί ἀρρενότητος, Περί ἀφροδισίων.*

3.3. AD FIGVRAM TITVLORUM

Namque uisum est nobis posse deprehendere uias ac rationes, proposita ac studia diuersa in impositione titulorum a Varrone quæsita. In titulis igitur,

in quibus uoluntas aliqua nominis imponendi notatur, intentio auctoris alio dirigitur, scopus ergo et institutum eius alio pertinent. At quoque in dilectione sermonis hæc uariatio proponitur, aliæ formulæ inscribendi petuntur, qua re alia explicatur mens Varronis in titulis Latinis, alia in Græcis:

Tituli Latini	Formula imitationis	<i>Ad explicationem accedens:</i> Res rusticæ, Quæstiones Plautinæ, Orationes, Suasiones, Rhetoricorum libri, Epistolicae Quæstiones
	Formula imitationis	<i>Ad disputationem accedens:</i> De comædiis Plautinis, De actionibus scænicis, De antiquitate litterarum, De bibliothecis, De lingua Latina, De sermone Latino, De descriptionibus, De familiis Troianis, De forma philosophiæ, De gente populi Romani, De gradibus, De iure ciuili, De lectionibus, De lingua Latina, De ora maritima, De origine linguæ Latinæ, De originibus scænicis, De Pompeio, De sermone Latino, De similitudine uerborum, De uita populi Romani
	Formula Consuetudinis	De rerum natura, De uita sua, Epistolæ, Disciplinarum libri, Legationum libri, Orationum libri, Saturæ, Saturæ Menippeæ, Suasionum
	Formula imitationis	<i>Ad utilitatem pertinens:</i> Ætia, Annales, Antiquitates, De poematis, De poetis, Ephemeris
	Formula ingenii	<i>Ad ridiculum pertinens:</i> Ecdemeticus <i>Ad parodiam accedens:</i> Age modo, Andabatae, Bimarcus, Caprinum prælium, Caue canem, Columna Herculis, Cras credo hodie nihil, Cycnus, Desultorius, Deuicti, Endymiones, Epitaphiones, Est modus matulæ, Flaxtabulæ, Hercules Socraticus, Hercules tuam fidem, Idem Atti quod Tetti, Inglorius, Lex Mænia, Longe fugit qui suos fugit, Magnum talentum, Quinquatrus, Sardi uenales, Serranus, Sesquiulixes, Sexagessis, Tithonus, Vinalia, Virgula diuina <i>Ad institutinem accedens:</i> Logistorici, Hebdomades

Tituli Græci	Formula imitationis	Ad instructionem accedens: <i>Ætia, Εἰσαγωγικός, Ephemeris, Logistorici</i>
		Ad ridiculum accedens: <i>Ἀνθρωπόπολις, Περί αἰρέσεων, Περί ἐδεσμάτων, Περί ἐξαγωγῆς, Περί κεραυνοῦ, Περίπλους, Τρικάρανος</i>
	Formula ingenii	Ad parodiam accedens: <i>Ἄλλος οὔτος Ἡρακλῆς, Ἄμμων μετρεῖς, Δις παῖδες οἱ γέροντες, Ἐκατόμβη, Γεροντοδιδάσκαλος, Γνωθι σεαυτόν, Ἴπποκύων, Κοσμοτορύνη, Κυνίστωρ, Κυνοδιδασκαλικόν, Κυνορήτωρ, Λογομαχία, Ὄνος λύρας, Σκιαμαχία, Τὸ ἐπὶ τῇ φασκῇ μύρον, Τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον, Ὑδροκύων</i>

3.4. QVO TANDEM FVTVRÆ INQVISTIONES PERTINERE POSSINT

Affirmabat RIPOSATI (1976: 79-89) in oratione adituali quam habuit in conuentu Varroniensi anni 1976 quam multa fragmenta Varronis essent adhuc in aliena opera disiecta, occulta, intexa, quam esset necessarium ea deprehendere ac discrimare eaque ordinare ac ad suum originem referre. Quo deberet igitur intentio Varronis studiosorum dirigi, eorumque uires ac facultates collocari. Cuius consilium uidentur multi audiuisse qui proximis temporibus noua Varronis fragmenta aperuerunt ad multa ac uaria opera pertinentia uidelicet *Antiquitates* (CARDAUNS) uel *Menippeas* ipsas (ASTBURY). Nec est quod illud propositum, quod studiosis urget eosque premit, quod supremum esse apparet, nos non moueat nec impellat, uelimus tamen studium tale cum eo titulorum eorumque figurarum coniungere ac copulare. Quod ni in *Menippeis* fecerimus, quarum tituli ingenio ac sollertia scantent, necnon earum fragmenta ac reliquiæ, fieri posse non uidetur. Nobis est igitur in consiliis, post titulos *Menippearum* descriptos, ad fragmenta transire eaque pari intentione ac studio cum recensere.

4. CONSPECTVS AVCTORVM ANTIQVORVM QVI VARRONEM LAVDAVERVNT ET IN HOC OPERE RECENSENTVR

Apicius *De re coquinaria* 3,2; 7,12.

Appianus *De bello ciuili* 2,9.

Apuleius *Apologia* 2,42.

Arnobius *Aduersus nationes* 5,8; 6,2.

Asconius Pedanus *Ad Ciceronis orationes in Pisonem* 22,52.

Augustinus *De ciuitate dei* 4,27; 4,31; 6,2; 6,3; 6,4; 6,6; 7,9; 7,17; 7,34; 7,35; 12,18; 18,2; 19,1; 19,3; 21,8.

Ausonius *Commemoratio Professorum Burdigalensium* 5,20; *Mosella* 306.

Cassiodorus *Institutiones* 109,15; 155,11; 157,11.

Cæsius Bassus *De metris Latinis* (ed. KEIL) 6,261.

Censorinus *De die natali* 2,1; 9,1; 17,5; 17,8; 21,1.

Charisius *Ars grammatia* (ed. KEIL) 1,53; 1,59; 1,61; 1,65; 1,72; 1,77; 1,79; 1,80; 1,83; 1,87; 1,88; 1,89; 1,90; 1,91; 1,95; 1,99; 1,100; 1,103; 1,104; 1,105; 1,106; 1,107; 1,108; 1,109; 1,114; 1,118; 1,120; 1,123; 1,124; 1,125; 1,126; 1,127; 1,128; 1,130; 1,131; 1,134; 1,135; 1,137; 1,138; 1,139; 1,140; 1,141; 1,142; 1,144; 1,145; 1,146; 1,147; 1,189; 1,205; 1,241; 1,376; 1,387; 1,400.

Cicero *Academica* 1,1-4; 1,6; 1,8-9; 3,9; *ad Atticum* 12,6,1; 13,18,1; 13,48,2; 15,3,3; 16,2,3; 16,11,3; 16,12,1; *Brutus* 205; *Ad familiares* 9,7; *Philippicæ* 2,103.

Columella *De re rustica* 3,3; 3,9; 5,1; 6, præf; 6,37; 8,1.

Diomedes *Ars grammatia* (ed. KEIL) 1,367; 1,374; 1,375; 1,377; 1,381; 1,485.

Dionysus Halicarnassensis *Romanæ Antiquitates* 1,14; 2,21; 11,21.

Eutyches *De discernendis coniugationibus* 5,467-8.

Festus *De uerborum significato* (ed. LINDSAY) 142, 339.

Gellius *Noctes Atticæ* 1,16-17; 1,22; 1,24; 1,25; 2,10; 2,18; 2,19; 3,2; 3,3; 3,10; 3,11; 3,16; 3,18; 4,9; 4,19; 5,4; 6,2; 6,14; 7,5; 10,1; 10,7; 12,6; 13,4; 13,11-12; 13,31; 14,3; 14,7; 14,8; 15,19; 16,1; 16,8-9; 16,12; 17,3; 17,18; 17,21; 18,12; 18,14-15; 19,8; 20,11.

Hieronymus (*præter indicem librorum Varronis qui in præfatione ad Origenem de Genesi erat*) *De uiris illustribus* præf. 1-3; 54.

Lactantius *Institutiones Diuinæ* 1,6; 2,12.

Lydus *De magistratibus* 2,3.

Macrobius *Saturnalia* 1,3; 1,7-8; 1,12; 1,16; 2,11; 3,2; 3,4; 3,6; 3,12; 3,14; 3,16; 3,18; 6,4.

Nonius *De compendiosa doctrina* (ed. KEIL) 3,24; 4,11; 4,16; 5,2; 5,12; 5,14; 5,26; 7,12; 7,14; 8,1; 8,23; 9,11; 9,13; 10,15; 12,19; 14,1; 16,11; 16,21; 17,16; 17,25; 18,22; 19,6; 19,7; 19,28; 20,16; 25,1; 25,6; 25,8; 26,10; 26,12; 26,16; 26,23; 27,1; 27,13; 27,15; 27,21; 27,23; 28,3; 28,8; 28,9; 28,13; 28,15; 28,18; 30,30; 31,8; 31,16; 31,36; 35,3; 36,27; 40,1; 41,14; 45,1; 46,2; 46,7; 46,13; 46,20; 46,24; 46,27; 47,1; 47,11; 47,15; 47,18; 47,21; 47,23; 47,26; 48,5; 48,13; 48,19; 48,23; 49,1; 49,7; 49,32; 55,14; 55,6; 55,24; 57,5; 54,2; 55,8; 56,11; 56,24; 56,29; 62,3; 69,14; 69,18; 69,21; 70,7; 70,11; 71,10; 71,12; 71,15; 71,17; 71,21; 71,24; 72,9; 75,18; 76,13; 77,5; 77,13; 77,17; 77,23; 78,2; 78,9; 79,9; 79,15; 79,16; 79,21; 79,24; 79,30; 79,34; 80,1; 81,1; 81,6; 82,8; 82,12; 82,17; 82,23; 82,25; 83,7; 83,11; 83,19; 83,21; 86,3; 86,7; 86,9; 86,13; 86,16; 86,19; 86,22; 87,8; 88,14; 88,5; 92,3; 93,9; 93,11; 93,15; 94,16; 94,19; 94,23; 96,11; 99,13; 99,16; 99,22; 99,25; 99,29; 99,34; 100,1; 100,23; 100,25; 101,1; 101,31; 102,5; 104,28; 105,29; 105,33;

106,1; 106,6; 106,11; 106,15; 107,4; 108,16;
 108,19; 108,23; 111,32; 112,19; 112,21; 112,26;
 114,23; 115,19; 117,4; 117,10; 117,19; 118,3;
 119,7; 119,9; 119,11; 120,20; 121,11; 123,5;
 125,32; 126,14; 129,4; 131,3; 131,11; 131,14;
 131,19; 131,22; 131,27; 133,11; 133,17; 133,19;
 133,26; 133,28; 135,10; 135,11; 135,18; 135,24;
 137,3; 139,9; 139,29; 140,3; 140,8; 140,15;
 141,3; 141,7; 141,13; 141,25; 144,2; 145,1;
 146,8; 147,10; 147,12; 148,1; 148,11; 150,23;
 152,10; 152,16; 153,7; 154,4; 156,11; 156,17;
 156,19; 156,21; 156,25; 156,30; 157,22; 157,25;
 158,14; 158,24; 158,27; 160,7; 161,4; 161,12;
 162,21; 163,12; 163,15; 164,19; 166,9; 166,14;
 167,5; 167,7; 167,10; 167,17; 167,24; 168,2;
 168,10; 168,12; 168,14; 169,12; 169,15; 171,10;
 171,12; 171,18; 171,20; 171,24; 171,27; 172,1;
 172,7; 172,23; 176,14; 176,17; 176,19; 178,28;
 178,31; 179,1; 179,4; 179,6; 179,8; 180,6;
 180,9; 180,13; 181,9; 182,17; 182,20; 183,6;
 183,7; 185,14; 187,10; 187,15; 187,19; 190,28;
 190,34; 192,7; 192,13; 193,5; 193,8; 193,19;
 195,14; 196,8; 196,29; 197,22; 199,22; 199,25;
 199,29; 200,32; 201,5; 201,6; 201,12; 201,12;
 202,3; 204,21; 205,16; 206,23; 207,22; 208,9;
 208,14; 209,17; 210,15; 211,13; 211,20; 212,25;
 213,19; 213,25; 213,28; 214,11; 214,19; 214,23;
 215,12; 215,15; 216,8; 216,15; 216,23; 217,1;
 217,24; 218,16; 218,27; 220,9; 223,5; 223,35;
 224,20; 225,12; 225,25; 225,32; 226,5; 226,18;
 228,5; 228,23; 228,29; 229,13; 229,16; 229,19;
 230,29; 230,33; 231,39; 234,4; 234,5; 235,9;
 236,33; 237,14; 241,27; 242,18; 242,38; 243,26;
 243,32; 247,23; 247,29; 248,16; 248,18; 249,82;
 250,20; 253,4; 253,34; 254,13; 254,15; 259,10;
 259,30; 260,19; 261,7; 263,3; 263,12; 264,27;
 267,2; 267,3; 267,9; 267,13; 267,24; 271,9;
 274,17; 276,7; 280,36; 281,27; 282,2; 283,16;
 283,33; 286,20; 292,28; 299,32; 302,29; 308,35;
 312,6; 313,17; 314,13; 314,15; 316,15; 318,15;
 318,26; 319,1; 321,30; 322,6; 323,24; 324,20;
 325,16; 328,27; 332,15; 334,20; 336,8; 336,27;
 336,33; 337,7; 337,15; 340,41; 343,1; 343,3;
 344,9; 344,13; 345,6; 345,20; 346,18; 347,30;
 349,5; 349,13; 351,11; 351,23; 352,25; 352,31;
 353,20; 354,2; 355,22; 356,25; 357,1; 358,24;
 358,30; 359,19; 361,24; 363,14; 365,21; 367,15;

367,19; 367,24; 368,32; 369,13; 371,21; 372,31;
 374,5; 374,12; 378,9; 382,14; 382,34; 383,29;
 384,2; 384,34; 392,10; 392,26; 395,4; 395,29;
 397,43; 400,11; 401,11; 402,30; 405,20; 408,4;
 410,4; 440,15; 403,9; 403,34; 407,10; 414,28;
 416,18; 416,21; 417,12; 419,7; 419,9; 422,20;
 423,6; 424,13; 425,20; 426,28; 427,29; 428,19;
 431,14; 433,23; 435,8; 439,12; 440,12; 442,32;
 444,22; 447,35; 448,12; 448,16; 448,25; 451,2;
 451,7; 451,17; 451,21; 451,25; 455,21; 455,23;
 456,7; 458,23; 460,7; 466,29; 468,2; 468,5;
 473,17; 473,24; 477,21; 477,23; 478,5; 478,9;
 478,13; 480,3; 480,4; 480,17; 480,18; 481,13;
 482,17; 483,14; 483,6; 483,36; 485,1; 485,11;
 486,4; 486,9; 487,13; 488,5; 488,8; 489,19;
 491,10; 492,3; 492,7; 492,11; 492,15; 493,24;
 494,15; 494,18; 494,21; 494,23; 494,26; 495,33;
 496,47; 497,25; 497,27; 500,11; 502,22; 503,13;
 503,20; 503,49; 504,14; 510,26; 513,16; 513,26;
 518,27; 520,16; 520,23; 521,14; 521,22; 526,15;
 529,8; 530,17; 532,18; 533,8; 533,9; 534,22;
 536,30; 536,32; 537,12; 537,28; 538,14; 538,17;
 538,29; 539,7; 539,29; 540,31; 542,2; 542,7;
 542,10; 542,29; 543,8; 543,10; 543,14; 543,15;
 544,1; 544,16; 544,24; 545,1; 545,4; 545,9;
 545,10; 545,18; 546,7; 549,25; 550,8; 550,12;
 551,12 552,3; 552,28; 553,8; 553,27; 555,22;
 555,33.

Philargyrus Commentarii ad georgicas Vergilii 2,533; 3,113.

Plinius Maior praef. 24; 2,144; 3,50; 3,51;
 3,59; 3,89; 3,108; 35,11; fragm. 83 DELLA
 CASA.

Plinius Minor fragm. 86 FUNAIOLI.

Plutarchus Romulus 12,3,1.

Pompeius grammaticus Commentum artis Donati (ed. KEIL) 5,98; 5,108.

Porphyrius Commentarii ad epistulas Horatii 1,3 (ed. HOLDER); *Commentarii ad sermones Horatii* 2,4 (ed. HOLDER).

Priscianus Institutiones Grammaticae (ed. KEIL) 2,8; 2,30; 2,81; 2,98; 2,162; 2,168; 2,204;
 2,209; 2,482; 2,256; 2,321; 2,331; 2,232; 2,376;
 2,420; 2,469; 2,489; 2,511; 2,520; 2,528; 2,540.

Conspectus auctorum et librorum

Probus *Ex libris qui feruntur de arte grammatica* (ed. KEIL) 4,31; *Commentarii ad eclogas Vergilii* 6,31.

Quintilianus *Institutiones* 1,4,4; 1,6,12; 10,1,95; 10,1,99; 12,2,24; 12,11,24.

Rufinus fragm. 39 (ed. FUNAIOLI)

Seneca *Consolatio ad Heluiam matrem* 8,1; *Naturales Quaestiones* 5,1.

Seruius *Commentarii ad Æneida Vergilii* 1,43; 1,108; 1,112; 1,408; 4,45; 5,19; 5,80; 5,409; 5,412; 5,704; 6,760; 7,27; 7,176; 8,29; 8,128; 8,526; 8,564; 8,710; 9,52; 11,97; 11,743; 12,139; *Commentarii ad eclogas Vergilii* 2,63; 7,33; *Commentarii ad georgicas Vergilii* 1,19; 1,34; 1,397; 2,168; 2,336; 2,478.

Sidonius Apollinarius *Carmina* 2,190.

Solinus 11,6.

Suetonius *Vita diui Iulii* 44; *Præter Cæsarium libros reliquiæ* (ed. REIFFERSCHIED) fragm. 83.

Symmachus *Epistolæ* 1,1,2.

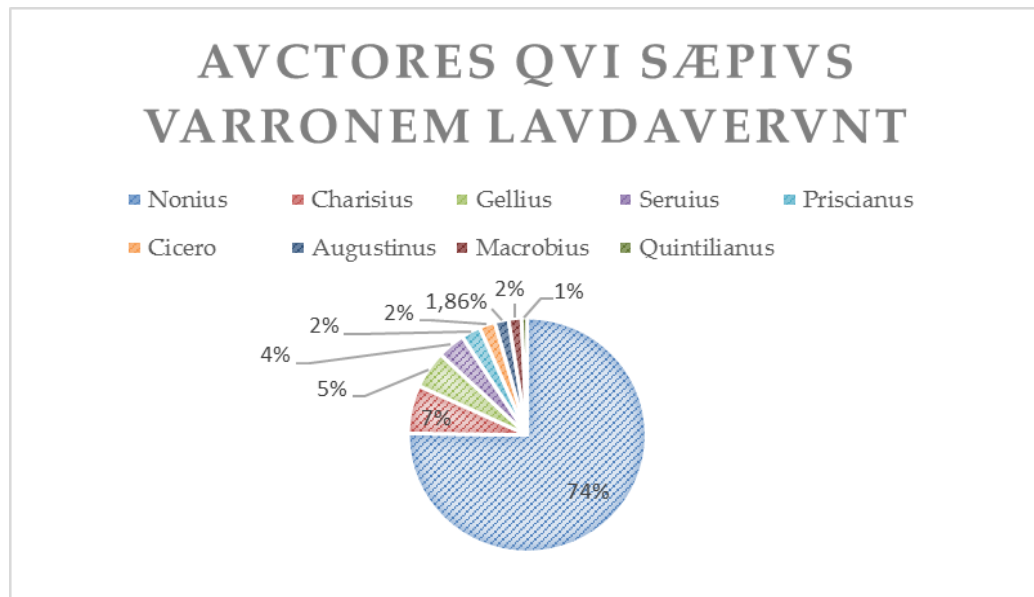
Tertullianus *Aduersus nationes* 2,1; *De anima* 54,2.

Valerius Maximus *Dicta et facta memorabilia* 8,7.

Vegetius *Epitoma rei militaris* 4,41.

Velleius Paterculus *Historia Romana* 2,36.

Vitruuius *De architectura* 1,1; 6, præf 4; 7, præf. 14.

5. INDEX ACTORVM HODIERNORVM

- AGAHD 68.
ALFONSI 195, 288, 347, 349.
ASTARITA 145.
ASTBURY 196, 212, 228, 236, 237, 239, 240, 246, 247, 249, 251, 257, 259, 261, 265, 267, 268, 270, 272, 273, 274, 279, 281, 286, 287, 290, 292, 297, 298, 299, 300, 303, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 314, 317, 319, 320, 322, 323, 326, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 337, 341, 342, 344, 345, 347, 348, 349, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 364, 366, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 377, 379, 380, 381, 382.
AX iv, xvi, xli, 123, 132, 137, 171, 375.
BAEHRENS 401.
BAIER iv, x, xii, xxiii, xxvii, xxx, 24, 41, 51, 99, 103, 123, 148, 226, 322.
BALLESTER v, vi, xxviii, 46, 47, 52, 62, 125, 129, 130, 158, 159, 162, 172, 176, 205, 207, 211, 218, 221, 228, 232, 234, 243, 246, 248, 256, 258, 264, 272, 274, 276, 280, 285, 296, 298, 306, 308, 312, 313, 336, 341, 352, 353, 361.
BARATIN 133.
BARBU xxxviii, 223.
BARWICK 135.
BAUMSTARK 375.
BAYET iv, 41, 135, 218, 221, 222.
BEAUJEAU 248.
BELARDI 341.
BELTRÁN 290.
BERGK xxxvii, 152, 153.
BIANCO 223, 374.
BICKEL 42, 69.
BIELER iv, 26, 41, 192, 195, 218.
BOESCH 26.
BOISSIER iv, 5, 41, 82, 155, 161, 242, 295, 306, 312, 326, 337, 347, 362.
BOSCHERINI 223.
BOYANCÉ 68, 287.
BRAKMAN xxxvii, 218, 263, 267.
BRINK 403.
BROCCIA xxiv, xxv, xxvii, 148, 153, 157.
BRUNN 177, 180.
BÜCHELER ii, ix, xxxvi, 143, 249, 251, 259, 266, 267, 270, 272, 276, 279, 294, 296, 297, 301, 309, 310, 314, 315, 317, 319, 323, 326, 329, 341, 351, 352, 356, 357, 372, 374.
BÜCHNER iv, 27, 41, 187, 195, 218, 223.
CALBOLI 118, 307.
CANKIK 29.
CANFORA 12, 13, 127, 128.
CARCOPINO 278.
CARDAUNS ii, viii, xxxviii, 15, 19, 38, 42, 57, 58, 61, 67, 80, 96, 116, 117, 121, 155, 161, 198, 200, 201, 202, 203.
CASTRESANA 222.
CAVALLO 89.
CAVAZZA 117.
CÈBE ii, iii, 210, 212, 238, 240, 243, 244, 247, 248, 249, 250, 252, 254, 255, 256, 257, 261, 262, 266, 267, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 279, 280, 283, 285, 286, 288, 290, 292, 293, 296, 297, 299, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 374, 377, 379, 380, 382.
CENDERELLI 156.
CHAPPUIS vii, 7, 8, 35, 41, 56, 82, 83, 125, 147, 164, 169, 184, 185, 187, 188, 189, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 209.
CHERUBIM xli.
CICHORIUS 126, 198, 200, 201, 202, 203.
CLAUSEN iv, 41, 218, 223.
COARELLI 221.
CODOÑER 296.
COFFEY 239, 297, 306, 312, 325, 327, 336, 337, 340, 342, 343, 350, 362, 364, 366, 372, 379.
COLEIRO 239.
COLEMAN 117.
COLLART ii, xxxv, xxxviii, 119.
COLONNA 51.
CONDOM 129.
CORONEL iii, xx, 225, 227, 228, 229.
CORTÉS iii, 24, 100, 230, 231, 239.
COURTNEY 358.

- COVIELLO xxv, xxvi, xxxiv, 376.
D'ANNA 214.
D'ELIA 234.
DAHLMANN ii, iv, vii, xxxviii, 29, 38, 41, 51, 53, 57, 58, 59, 66, 74, 78, 80, 85, 86, 90, 93, 94, 96, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 116, 117, 122, 123, 125, 126, 131, 134, 135, 136, 140, 147, 151, 155, 156, 160, 161, 162, 163, 169, 171, 172, 180, 184, 187, 191, 192, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 210, 214, 218, 220, 383.
DAL SANTO ii, xxxv, xxxviii, 340.
DANESE 280.
DANGEL xxxiv, 343.
DE NONNO 407.
DE ROSA xxxvii, 30.
DELLA CASA 104.
DELLA CORTE ii, iii, vii, viii, xxxviii, 1, 4, 6, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 28, 29, 37, 38, 40, 42, 66, 74, 78, 111, 117, 120, 153, 155, 161, 164, 172, 181, 182, 207, 214, 231, 243, 244, 246, 252, 254, 261, 262, 265, 278, 279, 285, 290, 292, 293, 301, 303, 307, 309, 310, 311, 312, 314, 317, 318, 324, 326, 332, 333, 337, 339, 341, 342, 345, 346, 349, 352, 354, 355, 356, 357, 362, 364, 365, 369, 373, 376, 380, 381, 383.
DESCHAMPS iii, 62, 69, 110, 113, 114, 162, 218, 219, 220, 221, 242, 293, 347, 356, 374.
DETLEFSEN 93.
DOODY 132.
EASTERLING 285.
ERNOUT 408.
FERENCZY 97, 123.
FLINTOFF iv, xvi, 116.
FLOBERT ii, xxxv, 254.
FORCELLINI xxxvi, 155.
FRANCKEN xxxvii, 222, 223.
FUNAIOLI ii, 71, 74, 78, 86, 90, 91, 96, 98, 100, 103, 116, 118, 121.
GALMÉS i, iv, 41, 218, 220, 221, 222, 223.
GANZ 409.
GARCÍA 249, 252, 287.
GARCÍA JURADO xxxvii.
GARZETTI viii, xii, 374.
GELLER 102.
GELMOSINO 182.
GERCKE 409.
GERSCHELL 409.
GEYMONAT 164, 165.
GOTTSCHALK 371.
GREBE 117, 119.
GREFFCKEN 286.
GRUPPE 59, 66, 67.
GUASPARRI 289.
GUDEMAN iv, 41.
GUILLÉN 226.
HARTMANN xxxvii, 268.
HEIDRICH xxxv.
HEISTERHAGEN 189, 190.
HENDRICKSON vii, x, xiv, xx, 9, 10, 15, 17, 20, 23, 27, 29, 35, 42, 44, 99, 102, 106, 214.
HENRIKSSON 50, 54, 55, 78, 143, 145, 146, 147, 152, 167, 168, 176, 188, 190, 192, 237, 240, 242, 251, 265, 270, 284, 285, 290, 292, 298, 303, 314, 315, 327, 344, 350, 368, 373, 379, 380.
HENSE 346.
HERCHER 66.
HERMANN 410, 417, 424.
HERNÁNDEZ ii, iv, 4, 41, 325.
HERZOG 411.
HEURGON ii, 42, 217, 218, 220, 222, 223.
HILBERG 7.
HIRZEL 189.
HOOPER ii, 218.
HORSFALL 85, 203.
IGLESIAS 80.
IJSEWIJN xxxviii, xl, 218.
IOSEPH 110.
JONES 181.
KATZ 111, 203, 374.
KEIL ii, 24, 32, 33, 49, 54, 56, 71, 74, 76, 77, 81, 90, 91, 96, 98, 101, 105, 107, 116, 118, 119, 121, 122, 124, 125, 127, 133, 134, 151, 154, 155, 160, 163, 169, 185, 214, 217, 224, 246, 249, 253, 274, 315, 316, 322, 334, 339, 344, 356, 379.
KENNEY iv, 41, 218, 223.
KETTNER 66, 122, 123, 124.
KLOTZ vii, xi, xiv, 6, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 28, 29, 34, 42, 44, 134, 215.

- KNAACK 382.
KNOCHE 229, 230, 231, 234.
KNOX 285.
KRAHNER 67, 81, 85, 198, 253, 283.
KRENKEL ii, 253, 285, 375.
KRÜGER 86.
KRUMBIEGEL xxxiv.
KUMANIECKI xxxv, 182, 201.
LA PENNA xxx.
LABATE xxv.
LANERI 242, 243.
LANGENDOEN 103.
LAUSBERG 10, 309, 340.
LEACH 263.
LEHMANN 29, 67, 81, 123, 148, 172, 263, 383.
LENOIR 106, 107.
LEO 25, 29, 31, 247, 374.
LESKY 51, 52, 61, 285.
LEUTSCH 5.
LEWIS & SHORT 54, 137, 155, 156, 157, 189, 242, 253, 266, 267, 278, 282, 292, 300, 301, 307, 322, 329, 339, 341, 361.
LINDSAY 50, 98, 99, 106, 112, 116, 122, 131, 143, 151, 154, 160, 163, 169, 171, 178, 184, 185, 186, 203, 214, 217, 218, 235, 236, 242, 244, 247, 251, 253, 254, 257, 259, 261, 265, 267, 268, 270, 272, 273, 278, 280, 286, 287, 290, 294, 296, 297, 299, 300, 303, 305, 306, 307, 309, 311, 312, 313, 320, 323, 324, 326, 328, 329, 331, 332, 334, 336, 337, 339, 341, 342, 344, 347, 348, 349, 351, 353, 354, 357, 358, 359, 360, 361, 3624 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 377, 379, 380.
LIZZI 27.
LÓPEZ 257.
MAAS 135.
MACÉ 29, 30, 31, 34.
MALCOVATI 106, 167, 189, 383.
MALTBY xxix, xxx, xxxi, 193.
MANZO 181, 336, 369.
MARACHE 414.
MARCOS ii, iv, xv, 41, 83, 156, 193, 221, 262.
MARIÑO 249, 252, 287, 337.
MARINONE 415.
MARSHALL 27.
MARTEN 69.
MATHEUSSEN 415.
MEILLET 75.
MEISSNER xxxvi.
MENDELL 229, 261.
MERCKLIN 50, 51, 53, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 170, 174, 175, 177, 179, 191, 192, 196, 200, 206, 235, 252, 275, 320, 333, 344, 347.
MIGNE 5.
MIRAGLIA xli.
MOMMSEM 86.
MONTERO iii.
MORENO 10.
MORGAN 191, 198, 204, 205, 206, 207.
MIRAS 227, 228, 230, 237, 242, 247, 248, 249, 250, 252, 254, 255, 256, 258, 263, 266, 267, 269, 271, 273, 274, 277, 280, 283, 286, 288, 289, 290, 291, 294, 296, 298, 305, 306, 308, 312, 317, 319, 325, 328, 331, 332, 347, 357, 358, 362, 366, 369, 379, 382.
MÜLLER 12, 264, 339, 361.
MÜNZER 129.
NACHMANSON xii, xxiii, xxviii, 34, 46, 195, 240, 259, 275, 351.
NAVARRO 416.
NEGRETE 148.
NICK 352.
NISARD 171.
NORDEN xxxvii, 53, 68, 141, 142, 143, 144, 146, 149, 192, 201, 235, 239, 250, 251, 262, 270, 271, 273, 279, 287, 290, 294, 299, 305, 312, 324, 331, 336, 357, 360, 364, 367, 368, 371, 374, 381.
ÖHLER ii, xxxvi, 244, 246, 248, 249, 252, 254, 255, 262, 265, 267, 269, 270, 272, 273, 279, 280, 282, 284, 286, 287, 290, 292, 294, 297, 299, 301, 303, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 326, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 341, 342, 346, 347, 348, 349, 351, 355, 356, 358, 361, 364, 366, 370, 371, 372, 373, 374, 379, 382.
OROZ 4.

- OTTO 272, 273, 281, 292, 309, 320, 331, 333, 353, 359, 364, 381.
PALMER 157.
PARATORE xxxii, xxxiv, 192, 250, 291, 373.
PASTORINO 10.
PAVANETTO xxxvii, 52, 53, 228, 229.
PECERE 417.
PÉREZ 417.
PERUTELLI 262.
PETER 84, 201.
PIACENTE 186.
PIZZANI 135.
POCIÑA 71, 72, 98, 214, 215, 247, 257.
PORTE 69.
PRÄCHTER 135.
PRETE 418.
QUICHERAT 42.
RAMMINGER 124.
REIFFERSCHIED xi, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 43, 114, 208, 229.
REITZENSTEIN 66, 93, 94, 132, 133, 153, 217.
RIBA 10.
RIBBECK 210, 212, 247, 267.
RICCOMAGNO 5, 229, 232, 233, 238, 240, 243, 249, 251, 255, 267, 287, 289, 290, 292, 294, 295, 305, 306, 311, 312, 314, 317, 320, 325, 326, 329, 331, 332, 336, 346, 347, 355, 362, 365, 366, 368, 371, 373, 374, 382.
RIESE ii, ix, xxxvi, 190, 192, 194, 195, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 235, 237, 239, 240, 244, 247, 248, 249, 252, 253, 254, 257, 262, 264, 267, 270, 273, 275, 277, 278, 282, 283, 285, 287, 290, 294, 296, 297, 299, 300, 301, 303, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 333, 334, 336, 337, 339, 341, 342, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 364, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 379, 381, 383.
RIPOSATI ii, iii, iv, 3, 41, 389.
RITSCHL vii, ix, xi, xiv, xix, xxi, xxii, xxxvii, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 28, 29, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 54, 71, 74, 77, 78, 81, 85, 87, 88, 93, 94, 96, 98, 100, 106, 107, 111, 112, 117, 125, 127, 131, 132, 133, 134, 147, 153, 155, 156, 161, 162, 163, 164, 167, 174, 175, 183, 185, 187, 189, 190, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 209, 212, 214, 224, 225, 336, 349, 356.
ROBINSON 325, 374.
ROCHETE 4.
RODGER 153.
ROMANO 295.
RÖPER ix, 361, 373.
RÖSCHE-BINDE 91.
ROSE 180.
ROSTAGNI iv, 41, 190, 193, 195, 221.
ROTH 68.
RUBIO 158.
SALLMANN xvi, xxxviii, 32, 202.
SALVADORE ii, xiii, xxxv, 123.
SÁNCHEZ SALOR 25.
SÁNCHEZ xii, 137.
SANDERS 32, 54.
SANIO 87.
SBODORNE 102.
SCHANZ 86.
SCHANZER 137.
SCHIEVENIN 131.
SCHINDEL 133.
SCHMIDT 174.
SCHMITZ 375.
SCHÖLL ii, 72.
SIGSBEE 248, 294, 296, 320.
SILES 128, 228, 238, 356.
SIMON 131, 132, 133, 135, 286, 364, 376.
SOBEL xxxvii.
SOMVILLE 135.
SPRINGHETTI xl, 360.
STROH xxxix, xli.
TAYLOR 85, 92, 111, 374.
THILO 49, 50, 80, 84, 86, 90, 93, 122, 125, 126, 152, 154, 185, 186, 187, 246, 249, 277, 314, 377.
TODINI xxxii.
TOOHEY 80, 356, 374.
TOSI 297.
TOVAR 293.

Conspectus auctorum et librorum

- TRAGLIA ii, iv, xi, xxxv, xxxviii, 41, 119, 218, 220.
TRAINA 422.
TRAPÈ xxxviii, 82.
TREVIZAM xxxi.
TRILLI 238.
TUNBERG xxxix, xli.
VAHLEN ii, ix, xxxvi, 189, 235, 238, 262, 275, 277, 279, 280, 285, 287, 295, 297, 301, 305, 310, 317, 324, 325, 326, 329, 332, 333, 334, 337, 339, 342, 343, 344, 345, 347, 351, 354, 361, 362, 365, 371, 377.
VALGILIO 53.
VAN DE HOUT 165.
VAN NUFFELEN 62, 69, 70.
VELAZA v, xvi, 26, 28, 30, 33, 233.
VETTEL 423.
VIDAL 14, 109.
VON ALBRECHT xxxvi, xxxvii, xxxviii, 4, 24, 25, 26, 32, 42, 219.
VSENER 424.
WAGNER xxxvi, 204.
WASZINK xiii.
WATSON 86.
WEINRICH 72.
WEISBERGER 117, 119.
WENDLING 68.
WESSNER 122.
WHITE 10.
WIFSTRAND 69, 357.
WITKE 362, 363.
WOYTEK xxix, xxx, xxxiv, 104, 166, 167, 192.
YPES xl.
ZILLIACUS xxiii, xxiv, xxxv, 137, 163, 177, 181.
ZUCCHELLI 147, 375, 376.

6. CONSPECTVS LIBRORVM

AGAHD M., «M. Terenti Varronis Antiquitatum rerum diuinarum libri I, XIV, XV, XVI», *Jahrbücher für klassische Philologie*, Suppl. XXIV (1898) 93–106.

ALFONSI Luigi, «Intorno alle Menippee di Varrone», *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, LXXX (1952) 1–37.

ASTARITA Maria Laura, «Un'evoluzione nei recenti studi su Aulo Gellio», *Bollettino di Studi Latini*, XXV (1995) 172–188;

ASTBURY Raymond, «Notes on Varro's Menippeans», *Classica et Mediævalia*, LIX (1983) 142–159; «Varro's birthplace», *Latomus*, XXXVI (1977a) 180–181; «Varroniana», *Rheinisches Museum für Philologie*, CXX (1977b) 173–184; *M. Terentii Varronis saturarum Menippearum fragmenta*, Teubner, Leipzig 2002.

AX Wolfram, «Dikaiarchs Bios Hellados und Varros *De uita populi Romani*», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, CXLIII (2000) 337–369; *Lateinische Lehrer Europas: fünfzehn Portraits von Varro bis Erasmus von Rotterdam*, Böhlau, Köln 2005.

BAEHRENS Emil, «Zu Varro's Saturæ Menippeæ», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, XXVII (1872) 490–491. 389

BAIER Thomas, *Werk und Wirkung Varros im Spiegel seiner Zeitgenossen von Cicero bis Ovid*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1997; «Varrone tra analogia e anomalia», *Papers on grammar VI* = G. Calboli (ed.), Clueb, Bologna 2001, 1–19; «Dicearco e il *De uita populi Romani* di Varrone», *Æuum Antiquum*, VII (2007) 259–268.

BALLESTER Xaverio, «Filología y crítica textual. A propósito del testimonio neotérico», *Veleia*, IV (1987) 319–333; «La titulación de las obras en la literatura romana», *Cuadernos de Filología Clásica*, XXIV (1990) 135–156; *Los mejores títulos y los peores versos de la literatura latina*, Universitat de Barcelona, Bar-

celona 1998; «Antroponimia y humor en la literatura romana», *Liburna*, VII (2014) 15–44.

BARATIN Marc, «Sur le *De dialectica* de Varron», *Papers...* = G. Calboli (ed.), Clueb, Bologna 2001, 21–31.

BARBU Nicolas, «De pyramide bonorum in Varronis rerum rusticarum libris», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 281–284.

BARWICK Karl, «Zur Überlieferungsgeschichte von Varros *Disciplinarum libri IX*», *Philologus*, CVIII.2 (1964) 142–144.

BAUMSTARK A., «Varro und Seneca», *Philologus*, XVIII (1862) 543–549.

BAYET Jean, *Literatura latina*, trad. A. Espinosa, Ariel, Barcelona 1966.

BEAUJEAU J., *Apulée: opuscules philosophique et fragments*, Les Belles Lettres, Paris 1973.

BELARDI Walter, «Aspetti della teoria del linguaggio in Varrone», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 285–298.

BELTRÁN José A., *Introducción a la morfología latina*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza 1999.

BERGK Theodor, «Varronum Reatini et Atacini *Ephemerides*», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, I (1842) 367–374.

BIANCO Gerardo, «Riflessi della crisi agricola italica», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 299–319.

BICKEL Ernst, «Vates bai Varro und Vergil», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, LXXXIV (1951) 257–314; *Historia de la literatura romana*, trad. J.M. Díaz–Regañón, Gredos, Madrid 1982.

BIELER Ludwig, *Historia de la literatura romana*, trad. M. Sánchez Gil, Gredos, Madrid 1971.

BOESCH Sofia, «Le metamorfosi del racconto», *Lo spazio litterario di Roma Antica* = G. Cavallo, P. Fedeli et A. Giardina (edd.), Salerno, Roma 1990, vol. III, 217–244.

BOISSIER Gaston, *Études sur la uie et les ouvrages de M. T. Varron*, Hachette, Paris 1861.

BOSCHERINI Silvano, «Città e campagna nella dottrina linguistica di Varro-ne», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Riete 1976, 317–320.

BOYANCÉ Pierre, «Les *Endymiones* de Varron», *Revue des Études Anciennes*, XLI (1939) 319–324; «Sur la théologie de Varron», *Revue des Études Anciennes*, LVII (1955) 57–85.

BRAKMAN C., «Varroniana», *Mnemosyne*, LIX (1932) 422–426; «Varroniana», *Mnemosyne*, LX (1933) 1–19.

BRINK C.O., «Horace und Varro», *Varron, six exposés et discussions*, Fondation Hardt, Vandoeuvre–Genève 1962, 173–201.

BROCCIA Giuseppe, *Enchiridion, per la storia de una denominazione libraria*, Edizione di Storia e Letteratura, Roma 1979.

BRUNN Heinrich, «Zur Varros *Imagines*», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, XIII (1858) 413–473.

BÜCHELER Franz, *Quinti Ciceronis reliquiæ*, Teubner, Leipzig 1869; «Bemerkungen über die Varronische satiren», *Rheinisches Museum für Philologie*,

XIV (1859) 419–452; «Ein Varronischer Satirentitel», *Rheinisches Museum für Philologie*, XIX (1864) 475–476; *Petronii saturæ et liber priaporum. Adiectæ sunt Varronis et Senecæ saturæ similisque reliquiæ*, Teubner, Leipzig 1882.

BÜCHNER Karl, *Historia de la literatura latina*, trad. A. Ortega, Labor, Madrid 1968.

CALBOLI Gualtiero, «Varrone e la teoria dei casi», *Papers...* = G. Calboli (ed.), Clueb, Bologna 2001, 34–56.

CANCIK Hubert, «Varro *De poetis* über L. Accius», *Hermes*, XCVI (1968) 251–252.

CANFORA Luciano, «L'autobiografia intellettuale», *Lo spazio ...* = G. Cavallo, P. Fedeli et A. Giardina (edd.), Salerno, Roma 1989, vol. I, 11–53.

CARCOPINO Jérôme, *La vida cotidiana en Roma en el apogeo del Imperio*, trad. M. Fernández, Temas de hoy, Madrid 2001.

CARDAUNS Burkhardt, *Marcus Terentius Varro, Einführung in sein Werk*, Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg 2001.

CASTRESANA Ricardo, «Algunas observaciones sintácticas sobre el tratado *De re rustica* de Varrón», *Helmantica*, VIII (1957) 107–140.

CAVALLO Gulielmo, «Testo, libro, lettura», *Lo spazio...* = G. Cavallo, P. Fedeli et A. Giardina (edd.), Salerno, Roma 1989, vol. II, 307–342.

CAVAZZA Franco, «Problemi d'interpretazione e di testo nell'*aenigma peranticum* di Varro, fr. 55 Götz-Schöll, *FPL* p. 41 Büchner, citato da Gellio», *Maia*, XLV.2 (1993) 136–147.

CÈBE Jean Pierre, «Le coquillage et la perle (Varron, *Men.* 382 Büch.)», *Ktema*, XVII (1992) 259–261; *Varron, Satires Ménippées*, École française de Rome, Roma 1972–1999, XXIII voll.

CENDERELLI Aldo, «Interesse delle opere di Varrone come fonte di notizie», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Reate 1976, 321–326.

CHAPPUIS Charles, *Sentences de M. Terentius Varro et liste de ses ouvrages d'après différents manuscrits*, Auguste Durand, Paris 1856; *Fragments des ouvrages de M. Terentius Varron intitulés Logistorici, Hebdomades vel De imaginibus, De forma philosophiae*, Hachète, Paris 1868.

CHERUBIM Dieter, «Varro Teutonicus; zur Rezeption der antiken Sprachwissenschaft in der frühen Neuzeit», *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, XXIII (1995) 125–52.

CICHORIUS Conrad, *Römische Studien*, Teubner, Leipzig–Berlin 1922.

COARELLI Filippo, «Varrone e il teatro di *Casinum*», *Ktema*, XVII (1992) 87–108.

CODOÑER Carmen, «Obras filosóficas», *Historia de la literatura latina* = C. Codoñer (ed.), Cátedra, Madrid 1997, 545–556.

COFFEY Michael, *Roman Satire*, Metuen young books, London–New York 1976.

COLEIRO Edoardo, «Tracce della satira antica nelle satire Menippee», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 335–345.

COLEMAN Robert, «Varro as an Etymologist», *Papers...* = G. Calboli (ed.), Clueb, Bologna 2001, 61–96.

COLLART Jean, «Analogie et anomalie», *Varron, six exposés et discussions*, Fondation Hardt, Vandoeuvres–Genève 1962, 117–141.

COLONNA Aristide, *La letteratura greca*, Lattes ed., Torino 1986.

CONDOM Dolores, *Rutili Namacià, Del seu retorn*, Bernat Metge, Barcelona 2000.

CORONEL Marco Antonio, *La sátira latina*, Síntesis, Madrid 2002.

CORTÉS Rosario, *Teoría de la sátira. Análisis de "Apocolocyntosis" de Séneca*, Universidad de Extremadura, Cáceres 1986; «La sátira latina», *Historia de la literatura latina* = C. Codoñer (ed.), Cátedra, Madrid 1997, 71–90.

COURTNEY Edward, «Parody and Litterary Allusion in Menippean Satire», *Philologus*, CVI.1 (1962) 86–100.

COVIELLO Ana Luisa, *La sátira: género de fronteras y antitexto en Horacio y Persio*, diss., Universidad de Barcelona, 2005.

D'ELIA Antonio, *Litteratum Latinarum Historia*, M. D'Auria, Napoli 1964.

DAHLMANN Hellfried (1935), «M. Terentius Varro», *R. E. supp.* VI, coll. 1173–1276; «Vates», *Philologus*, XCVII (1948a) 337–353; «Varro de vita sua ad Libonem», *Philologus*, XCVIII (1948b) 365–368; «Bemerkungen zu den Resten der Briefen Varros», *Museum Helveticum* VII (1950) 200–220; *Varros Schrift 'De poematis' und die hellenistisch-römische Poetik*, Wiesbaden 1953; *Studien zu Varro 'De poetis'*, Wiesbaden 1962a; «Zu Varros Litteraturforschung besonders in *De poetis*», *Varron, six exposés et discussions*, Fondation Hardt, Vandoeuvres–Genève 1962b, 1–21; «Varroniana», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, ed. H. Temporini et al., Berlin–New York (1973) 2–25.

DAHLMANN Hellfried et HEISTERHAGEN Rheinard, «Varronische Studien I zu den Logistorici», *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, IV (1957) 127–174.

DAHLMANN Hellfried et SPEYER Wolfgang, «Varronische Studien II», *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, XI (1959) 716–767.

DAL SANTO Aloisius, «Semel dicta uel perraro usurpata in Varronis saturis», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Reate 1976, 347–351.

DANGEL Jacqueline, «Varron et les citations poétiques», *Papers...* = G. Calboli (ed.), Clueb, Bologna 2001, 97–122.

D'ANNA Giovanni, «Le *res Plautinæ* in Stilone e in Varrone», *Maia*, VIII.1 (1956) 72–76.

DANESE Roberto M., «Varrone e la vesificazione plautina», *Eikasmos*, IV (1997) 182–190.

DE NONNO Mario, «Le citazione dei grammatici», *Lo spazio...* = G. Cavallo, P. Fedeli et A. Giardina (edd.), Salerno, Roma 1990, vol. III, 597–646.

DE ROSA Eugeni, «*De litteris Latinis commentarii*», Ex officina Radio Gustavoi Rivuto Equitis, Trápani 1927.

DELLA CASA Adriana, *Il dubius sermo di Plinio*, Istituto di filologia classica e medioevale, Genova 1969.

DELLA CORTE Francesco, «Varrone metricista», *Varron, six exposés et discussions*, Fondation Hardt, Vandoeuvres–Genève 1962, 173–209; *Varronis Menippearum fragmenta*, A. Varetto, Turin 1953; *Il terzo gran lume romano*, Nuova Italia, Florencia 1970; «L'idea della preistoria in Varrone», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976.

DESCHAMPS Lucienne, «Le paysage sabin dans l'œuvre de Varron», *Humanitas*, XXXVII–XXXVIII (1986) 123–137; «Temps et histoire chez Varron», en *Filologia e forme letteraire. Studi offerti a F. Della Corte II*, ed. Boldrini, Roma, 1988, 167–192; «Varron et les poètes», *Latomus*, XLIX (1990) 591–612; «Un fragment énigmatique des *Antiquités Humaines* de Varron», *Kentron*, X (1994) 51–56; «Hypothèse sur la satire Ménippée de Varron *Περί*

ἐξαγωγῆς», *Revue des études anciens*, III et IV (1995a), 623–625; «Trois nouveaux fragments des *Antiquités Humaines* de Varron?», *Bollettino di Studi Latini*, XXV (1995b) 16–21; «Le chant V du *De rerum natura* de Lucrèce et Varron de Reate», *Vita Latina*, CLI (1998) 6–18; «Le vin dans les *Satires Ménippées* de Varron», *Pallas*, LIII (2000) 29–37; «Le titre donné par Varron à son “Économie rurale”», *Revue des Études Anciennes* CIV (2002) 507–11; «Un exemple de culture a Rome: Varron et Démocrite», *Euphrosyne*, XXXIV (2006) 345–353.

DETLEFSEN D., «Vermutungen über Varros Schrift *de ora maritima*», *Hermes*, XXI (1886) 240–265.

DOODY Aude, «Pliny's *Natural History*: Enkuklios Paideia and the Ancient Encyclopedia», *Journal of the History of Ideas*, LXX (2009) 1–21.

EASTERLING P.E. & KNOX B.M.W., *Greek Literature*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

ERNOUT Alfred & MEILLET Antoine, *Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine*, Klincksick, Paris 1994.

FERENCZY Endre, «Über die Quellen der historischen Werke Varros unter besonderes Berücksichtigung der *Antiquitates rerum humanarum*», *Klio*, LXXI.2 (1989) 353–360.

FLINTOFF Everard, «Varro in the works of John of Lydia», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 360–365.

FLOBERT Pierre, «Varron et la langue poétique: *ling. VII*», *Papers...* = G. Calboli (ed.), Clueb, Bologna 2001, 123–133.

FORCELLINI Egidio, *Totius Latinitatis lexicon*, Baldwin et Cradock, London 1864.

- FRANCKEN C.M., «Varroniana», *Mnemosyne*, XXVIII (1900) 281–297.
- FUNAIOLI Hyginus, *Grammaticæ Romanæ fragmenta*, Teubner, Leipzig 1907.
- GALMÉS Salvador, M. *Terenci Varró, Del camp*, Fundació Bernat Metge, Barcelona 1928.
- GANZ David, «Augustine and the Disciplines from Cassiciacum to *Confessions*», *Early Medieval Europe*, XIV.4 (2006) 517–518.
- GARCÍA JURADO Francisco, «De la *Historia Latinæ Linguae* a la “Historia de la lengua latina”. De Walchius a Stolz», *Ágora. Estudios Clásicos em Debate*, XV (2013) 171–194.
- GARCÍA Fernando et MARIÑO Rosa, *Proverbios griegos y sentencias de Menandro*, Gredos, Madrid 1999.
- GARZETTI Albino, «Varrone nel suo tempo», *Atti del Congresso Internazionale di studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 91–110.
- GELLER Helmut, *Varros Menippea ‘Parmeno’*, diss., Universtät Köln, 1966.
- GELMOSINO Remo, «Varrone e il sette colli di Roma», *Atti del Congresso Internazionale di studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 379–388.
- GERCKE Alfred, «Varros Satire *Andabatæ*», *Hermes*, XXVIII (1893) 135–138.
- GEYMONAT Mario, «I critici», *Lo spazio...* = G. Cavallo, P. Fedeli et A. Giardina (edd.), Salerno, Roma 1990, vol. III, 117–136; «Le mediazioni», *Lo spazio...* = G. Cavallo, P. Fedeli et A. Giardina (edd.), Salerno, Roma 1990, vol. III, 279–296.
- GERSCHELL Lucien, «Varron logicien», *Latomus*, XVII (1958) 65–72.
- GOTTSCHALK H.B., «Varro und Ariston of Chios», *Mnemosyne*, XXXIII (1980) 359–362.

GREBE Sabine, «Views of correct speech in Varro and Quintilian», *Papers...* = G. Calboli (ed.), Clueb, Bologna 2001, 135–164.

GREFFCKEN J., «Menippos *Περὶ θυσιαῶν*», *Hermes*, LXVI (1931) 347–354.

GRUPPE O., «Über die Bücher XIII bis XVIII der *Antiquitates Humanæ* des Varro», *Hermes*, X (1876) 51–60.

GUASPARRI Andrea, «Varrone linguista: *impositio nominum* e creatività linguistica in una tassonomia esemplare», *Bolletino di Studi Latini*, XXVIII (1998) 408–415.

GUDEMAN Alfred, *Historia de la literatura latina*, trad. de C. Riba, Labor, Madrid 1926.

GUILLÉN José, *La sátira latina*, Akal, Madrid 1991.

HARTMANN J.J., «Varronis fragmentum», *Mnemosyne*, XXII (1894) 230.

HEIDRICH Georg, *Der Stil des Varro*, s.e., Melk 1892.

HENDRICKSON G.L., «A pre-Varronian chapter of Roman Literary History», *The American Journal of Philology*, XIX (1898) 285–311; «The provenance of Jerome's catalogue of Varro's works», *Hermes*, XLVI (1911) 334–43.

HENRIKSSON Karl-Erik, *Griechische Büchertitel in der Römischen Literatur*, *Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ*, Helsinki 1956.

HENSE Otto, «Eine Menippea des Varro», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, LXI (1906) 1–18.

HERCHER R., «Zu Varro», *Philologus*, XIV (1859) 549.

HERMANN Léon, «Varro *Hebdomades*», *Latomus*, IX (1950) 203.

HERNÁNDEZ MIGUEL Luis Alfonso, *Varrón: La lengua latina, libros V–VI*, Gredos, Madrid 1998.

HERZOG Reinhart et SCHMIDT Peter, *Nouvelle histoire de la littérature Latine*, Brepols, Tournhout 2000.

HEURGON Jacques, *Varron: économie rurale*, Les Belles Lettres, Paris 1978.

HILBERG Isidorus, *Sancti Eusebii Hieronymi opera*, Ed. Academiae Litterarum Cæsareæ, Leipzig 1910, vol. I.

HIRZEL Rudolf, *Der Dialog: ein literarhistorischer Versuch*, Leipzig 1895, II voll.

HOOPER W.D. & ASCH H.R., *Cato and Varro de re rustica*, Loeb Classical Library, Boston 1934.

HORSFALL Nicholas, «Varro and Cæsar: three chronological problems», *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, XIX (1972) 120–128.

IGLESIAS MONTIEL Rosa María, «Roma y la leyenda troyana: legitimación de una dinastía», *Estudios Clásicos*, CIV (1993) 17–36.

JOSEPH John E., «Natural language versus literary standard from Varro to Saussure», *Journal of Literary Semantics*, XXX (2001) 19–36.

IJSEWIJN Jozef, «De fortuna Varronis apud scriptores Latinos», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 225–242.

JONES J. Henry, «ΠεΠλογραφίαν Varronis tibi probari non moleste fero», *Classical Philology*, XXXIV.2 (1939) 148–149.

KATZ Barry, «Varro and Sallust», *Maia*, XXXIII (1981) 111–123; «Varro, Sallust and the 'Pius aut de pace'», *Classica et Mediævalia*, XXXVI (1985) 127–158.

KEIL Henricus, *Grammatici Latini*, Olms, Hildesheim 1981 reed. [= 1855–1880], VIII voll.

KENNEY E.J. & CLAUSEN W.V., *Historia de la literatura clásica*, trad. E. Bombín, Gredos, Madrid 1982, II voll.

KETTNER Karl Kristian, *Kritische Bemerkungen zu Varro und lateinischen Glossaren*, Halle, Waisenhaus-Buch 1868.

KLOTZ Alfred, «Der Katalog der varronischen Schriften», *Hermes*, XLVI (1911) 1–17; «Die Plautuscitate Varros», *Philologus*, XCVI (1944) 18–27.

KNAACK G., «Menipp und Varro», *Hermes*, XVIII (1883) 148–150.

KNOCHE Ulrich, *Die Römische Satire*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1971.

KRAHNER L., *De Varronis philosophia*, Nabu Press, Neubrandenburg 2010 [= 1846].

KRENKEL Werner, «Zur Chronologie der Menippeen des Varro», *Myrtia*, XI (1996) 9–15; «Technisches aus Varros Menippeen I: frag. 25, ein Flugmodell?», *Myrtia*, XII (1997) 101–103; «Technisches aus Varros Menippeen II: Frag. 93 und Frag. 534: Propemptikon und Landkarte», *Myrtia*, XIII (1998) 231–237.

KRUMBIEGEL R., *De Varroniano scribendi genere quæstiones*, Teubner, Leipzig 1892.

KUMANIECKI Kasimierz, «Cicerone et Varrone, storia di una conoscenza», *Athenæum*, XL (1962) 221–243.

LA PENNA Antonio, «Alcuni concetti base di Varrone sulla storia di Roma», *Atti del Congresso Internazionali di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 397–407.

LABATE Mario, «La sátira latina: género y forma de los contenidos», *Géneros literarios romanos: aproximación a su estudio* = D. Estefanía y A. Pociña (edd.), Ediciones Clásicas, Madrid 1996, 47–70.

LANERI Maria Teresa, «Gli *Aborigenes* e la prima *satura Menippea* di Varro», *Sandalion*, XIX (1996) 93–122.

LANGENDOEN Terence, «A Note on the Linguistic Theory of M. Terentius Varro», *Foundations of Language*, II (1966) 33–36.

LAUSBERG Heinrich, *Elementos de retórica literaria*, trad. M. Marín, Gredos, Madrid 1983.

LEACH Eleanor W., «Ciceronian “Bi-Marcus”: correspondance with M. Terentius Varro and L. Papirius Pætus in 46 B.C.E.», *Transactions of the American Philological Association*, CXXIX (1999) 139–179.

LEHMANN Aude, «La place de Naevius dans les écrits philologiques de Varron», *Ktéma*, XVII (1992) 263–272; «Varron, biographe de Plaute», *Euphrosyne*, XXIII (1995) 223–236; «Varron lecteur d’Ennius», *Les Études Classiques*, LXV (1997) 3–24.

LEHMANN Yves, «Religion et politique autour des *Antiquités divines* de Varron», *Revue des Études Latines*, LXIV (1986) 92–103; «Varron sociologue dans le *Vita populi Romani*», *Ktéma*, XVII (1992) 273–279.

LEHMANN Aude & LEHMANN Yves, «The power of rhetoric and the rhetoric of power in Varro’s writings», *US–China Foreign Language*, VIII (2010) 38–43.

LENOIR G., «À propos de Varron, critique littéraire: la notion de *proprietas*», *Revue des Études Latines*, IL (1971) 155–161.

LEO Friedrich, «Varro und die Satire», *Hermes*, XXIV, (1889) 67–84; *Die Griechisch–Römische Biographie nach ihrer litterarischen Form*, Teubner, Leipzig 1901; *Geschichte der Römischen Literatur*, Weidmannische Buchhandlung, Berlin 1913, vol I.

LESKY Albin, *Historia de la literatura griega*, tradd. J.M. Díaz–Regañón y B. Romero, Gredos, Madrid 1989.

LEUTSCH Ernst, «Zu Varro», *Philologus*, IL (1880) 257.

LEWIS Charlton & SHORT Charles, *A Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford 1962.

LINDSAY William, *Nonius Marcellus de compendiosa doctrina*, Teubner, Leipzig 1903; *Sexti Pompeii Festi De Verborum Significatu Quae Supersunt cum Pauli Epitome*, Teubner, Leipzig 1913.

LIZZI Rita, «La memoria selettiva», *Lo spazio...* = G. Cavallo, P. Fedeli et A. Giardina (edd.), Salerno, Roma 1989, vol. I, 647–677.

LÓPEZ Aurora & POCIÑA Andrés, *Comedia romana*, Akal, Madrid 2007.

MAAS Paul, «Varro bei Gellius *Noctes Atticæ* XVIII 25», *Hermes* XLVIII (1913) 157–159.

MACÉ Alcide, *Essai sur Suétone*, Fontemoing, Paris 1900.

MALCOVATI Enrica, *Oratorum Romanorum fragmenta liberæ rei publicæ*, Paravia, Torino 1959; *Imperatoris Cæsaris Augusti operum fragmenta*, Paravia, Torino 1962.

MALTBY Robert, «Greek in Varro», *Papers...* = G. Calboli (ed.), Clueb, Bologna 2001, 192–210.

MANZO Antonio, «Spunti di storia dell'arte e di critica d'arte in Varrone», *Atti del Congresso Internazionali di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 415–428.

MARACHE René, *Aulu Gelle, Les nuits attiques*, Les Belles Lettres, Paris 1967.

MARCOS Manuel Antonio, *De lingua Latina*, Anthropos, Madrid 1990; «La religión romana arcaica en los anticuarios del s. I d.C.», *Estudios Humanísticos*, XXVI (2004) 115–153.

MARSHALL P. K., *Cornelii Nepotis Vitae cum Fragmentis*, Teubner, Leipzig 1977.

MARINONE Nino, *I Saturnali di Macrobio Teodosio*, Unione tipografico-
editrice torinese, Torino 1967.

MARTEN Ilsetraut, «Ein unbeachtetes Zeugnis von Varros Gotteslehre», *Ar-
chive für Geschichte der Philosophie*, XLIII (1961) 41–51.

MATHEUSSEN Constant, «L'emploi de Varron dans la *Restauratio linguæ
Latinæ*», *Atti del Congresso Internazionali di Studi Varroniani*, Centro di Studi
Varroniani, Rieti 1976, 429–435.

MEISSNER Carl, *Phraséologie Latine*, Klincksieck, Paris 1885.

MENDELL Clarence, «Die satire als Popularphilosophie», *Rheinisches Museum
für Philologie*, XV (1970), 138–157.

MERCKLIN Lucien, «*Aetia* des Varro», *Philologus*, III (1848) 267–277; «Die isa-
gogischen Schriften der Römer», *Philologus*, IV (1849) 413–435; «Die Dop-
peltittel der Varronischen *Menippeæ* und *Logistorici*», *Rheinisches Museum für
klassische Philologie*, XII (1857) 372–398; «Zu Varros *Imagines*», *Rheinisches
Museum für klassische Philologie*, XIII (1858) 460–471.

MIGNE J. P., *Corpus patrologiæ Latinæ*, vol. XXIII, s.e., Paris 1883.

MIRAGLIA Luigi, «Doctrina et usus in viis rationibusque docendæ linguæ
Latinæ inde ab *Hermeneumatis pseudo-Dositheanis* usque ad *Ælfricum Bat-
ta*», en *Acta selecta X Conuentus Academiae Latinitati Fouendæ*, Academia La-
tinitati Fovendæ, Madrid 2006, 111–155.

MOMMSEM Theodor, KRÜGER Paul & WATSON Alan, *The digest of Justinian*,
Uniuersity of Penssylvania Press, Philadelphia 1985, IV voll.

MONTERO Enrique, «La prosa técnica no gramatical», *Historia de la literatura
latina* = C. Codoñer (ed.), Cátedra, Madrid 1997, 795–810.

MORENO Isabel, «Amiano Marcelino», *Historia de la literatura latina* = C. Co-
doñer (ed.), Cátedra, Madrid 1997, 711–718.

MORGAN M. Gwyn, «Three notes on Varro's *Logistorici*», *Museum Helveticum*, XXXI (1974) 117–128.

MRAS Karl, «Varros Menippeische Satiren und die Philosophie», *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum Geschichte und Deutsche Literatur*, XXIII (1914) 390–420.

MÜLLER Lucianus, «Zu Varros *Sesquiulixes*», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, XXIV (1869) 325–326; *De re metrica poetarum Latinorum præter Plautum et Terentium*, Teubner, Leipzig 1861; *M. Tulli Ciceronis librorum deperditorum fragmenta*, Teubner, Leipzig 1890; *Noni Marcelli Compendiosa doctrina*, Teubner, Leipzig 1888.

MÜNZER Franz (1942), «Cælius Attianus», *R. E.*, III.1 (1942), col. 1256.

NACHMANSON Ernst, *Der Griechische Büchertitel*, Elanders Boktryckeri Aktiebolag, Göteborg 1941.

NAVARRO Fernando, *Saturnales de Macrobio*, Gredos, Madrid 2010.

NEGRETE Javier, *Roma Invicta*, La esfera de los libros, Madrid 2013.

NICK Gustav, «Varro und Ovid», *Philologus*, XL (1881) 380–382.

NISARD M., *Les agronomes Latins*, Didot, Paris 1851.

NORDEN Eduard, «In Varronis saturas Menippeas obseruationes selectæ», *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum Geschichte und Deutsche Literatur*, XIII (1891) 266–350; «Varroniana I et II», *Rheinisches Museum für Philologie*, XLVIII (1893) 348–551; *Die antike Kunstsprosa*, Teubner, Leipzig 1898; «Die lateinische Literatur im Übergang vom Altertum zum Mittelalter» ed. Ulrich von Wilamowitz, *Die griechische und lateinische Literatur und Sprache*, Teubner, Berlin 1905; «Die composition und Litteraturgattung der Horazischen Epistula ad Pisones», *Hermes*, XL (1905) 481–528; *La letteratura romana*, trad. F. Codino, Laterza, Bari 1984.

ÖHLER Franz, *M. Terentii Varronis saturarum Menippearum fragmenta*, God. Bassi, Leipzig 1844.

OROZ RETA José María, «M. Terencio Varrón Reatino, primer humanista romano, en el bimilenario de su muerte», *Helmantica*, XXV (1974) 497–510.

OTTO A., *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Olms, Hildesheim 1890.

PALMER L. R., *The Latin Language*, Faber and Faber, Londres 1954.

PARATORE Ettore et VERDIÈRE Raoul, «Varron avait raison», *L'Antiquité Classique*, XLII (1973) 49–63.

PARATORE Ettore, «L'aspetto poetico della personalità de Varrone ed il suo gusto letterario», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 226–243.

PASTORINO Agostino, *Opere di Decimo Magno Ausonio*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1978.

PAVANETTO Cletus, *Græcarum litterarum institutiones*, Las, Roma 1997.

PECERE Oronzo, «I meccanismi della tradizione testuale», *Lo spazio...* = G. Cavallo, P. Fedeli et A. Giardina (edd.), Salerno, Roma 1990, vol. III, 297–386.

PÉREZ Leonor, «La epístola en Roma. Siglos II–IV», *Historia de la literatura latina* = C. Codoñer (ed.), Cátedra, Madrid 1997, 653–659.

PERUTELLI Alessandro, «Note al "Bimarcus" di Varrone», *Rivista dei Filologia e di Istruzione Classica*, CXXV (1997) 411–430.

PETER Hermann, «Die Epochen in Varros Werk *De gente populi Romani*», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, LVII (1902) 231–251.

PIACENTE Luigi, «Soppravvivenze dei classici: i *Logistorici* di Varrone», *In-vigilata Lucernis*, XX (1998) 191–199.

PIZZANI Ubaldo, «La sezione musicale dei *Disciplinarum libri* di Varrone Reatino», *Atti del Congresso Internazionali di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 457–476; «Il Carmen Licentii ad Augustinum e i *Disciplinarum libri* di Varrone reatino», *Helmantica*, XLIV (1993) 497–515.

POCIÑA Andrés, «Varrón y el teatro latino», *Durius*, III (1975) 291–321; «El comediógrafo Cecilio Estacio», *Estudios Clásicos*, XXV (1983) 63–78; «Épica y teatro: la primera poesía desde sus comienzos hasta el s. I a.C.», *Historia de la literatura latina* = C. Codoñer (ed.), Cátedra, Madrid 1997, 13–70.

PORTE D., «Le témoignance de Varron et des Verrius Flaccus sur les *Lupercales*», *Revue des Études Latines*, LIV (1976) 55–59.

PRÄCHTER Karl, «Eine Stelle Varros zur Zahlentheorie», *Hermes*, XLVI (1911) 407–413.

PRETE S., *Ausonius. Opuscula*, Teubner, Leipzig 1978.

QUICHERAT Jules, «Pensées inédites de Varron», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, XI (1850) 3–13.

RAMMINGER Johan, «Varronisches Material in den Scholien zu Lukan, *Pharsalia* 2, 356,359,371», *Maia*, XXXVII (1985) 255–259.

REIFFERSCHIED Augustus, *C. Suetoni Tranquilli præter Cæsarum libros reliquæ*, Teubner, Leipzig 1859.

REITZENSTEIN R., «Die geographischen Bücher Varros», *Hermes*, XX (1885) 514–551.

RIBA Carles, *Obres de D.M. Ausoni*, Fundació Bernat Metge, Barcelona 1931.

RIBBECK Otto, *Tragicorum Romanorum fragmenta*, Teubner, Leipzig 1891, II voll; *Scænicæ Romanorum Poesis Fragmenta*, Teubner, Leipzig 1897.

RICCOMAGNO Leone, *Studio sulle Satire Menippee di Marco Terenzio Varrone*, D. Sacerdote, Alba 1931.

RIESE Alexander, *M. Terenti Varronis saturarum Menippearum reliquiæ*, Teubner, Leipzig 1865.

RIPOSATI Benedetto, «Varrone et Cicerone, maestri di Umanità», *Aevum*, XXIII.3 (1949) 246–266; *M. Terenzio Varrone, l'uomo e lo scrittore*, Istituto di Studi Romani, Roma 1975.

RITSCHL Friedrich, *Kleine philologische Schriften*, Teubner, Leipzig 1877, voll III.

ROBINSON Laura, «Marcus Terentius Varro *Sexagesis* or born sixty years to late», *Atti del Congresso Internazionali di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 477–483.

ROCHETE J., «Dans la langue de nos pères», *Byzantion*, LXVIII (1998) 231–234.

RODGER R.H., «Varro and Virgil in the *Geoponica*», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, XIX.3 (1978) 277–285.

ROMANO Domenico, «Varrone e Cibebe», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 495–507.

RÖPER G., «Varronische Vindicien», *Philologus*, XV (1860) 267–302.

RÖSCHE-BINDE Christiane, «Zur Frage der zeitlichen Redaktion und Edition von Varros *De lingua Latina*», *Journal of Latin Linguistic*, VI (2001) 223–245.

ROSE Valentinus, *Aristotelis quæ ferebantur librorum fragmenta*, Teubner, Leipzig 1863.

ROSTAGNI Augusto, *Storia della letteratura latina*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1983, II voll.

ROTH Karl Ludwig, «Über ein Fragment Varro's bei Laurentius Lydus und Plutarch in den kleinen Parallelen», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, IV (1846) 279–288.

RUBIO Lisardo, *Introducción a la sintaxis structural del latín*, Ariel, Barcelona 1989.

SBODORNE Francesco, «Sul *De poetis* di Varrone», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Reate 1976, 515–524.

SALLMANN Klaus, «Varro und die Anfänge der Mikrobiologie», *Gymnasium*, LXXXIII.3 (1976) 214–228; «M. Varro quid ad ad medicinam contulerit», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 507–513.

SALVADORE Marcello, «Varro *De uita populi Romani*», *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, CVI (1978) 287–290; «Lettori di Varrone», *Papers...* = G. Calboli (ed.), Clueb, Bologna 2001, 247–260.

SÁNCHEZ Luis Ángel, «El componente lexicográfico del *De lingua Latina* de Varrón», *Anales de Filología Clásica*, XXVI (2013) 95–106.

SÁNCHEZ SALOR Eustaquio, «El género de los *De uiris illustribus* desde Jerónimo a Ildefonso de Toledo», *Talia dixit*, I (2006) 29–54.

SANDERS H.A., «The annals of Varro», *The American Journal of Philology*, XXIII (1902) 28–45.

SANIO F.D., *Varroniana in den schriften der römischen Juristen*, Iirzel, Leipzig 1867.

SCHANZ Martin, «Beitrage zur Römischer Litteraturgeschichte», *Rheinisches Museum für Klassische Philologie*, LIV (1898) 19–32.

- SCHANZER Danuta, «The Late Antique Tradition of Varro's *Onos Lyras*», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, CXXIX.3 (1986) 272–285.
- SCHIEVENIN Romeo, «Varrone e Marziano Capella», *Bollettino di Studi Latini*, XXVIII.2 (1998) 478–493.
- SCHINDEL Ulrich, «Ps. Boethius, Cassiodor und Varro, *De geometria*», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, CIL (2006) 99–108.
- SCHMIDT Moritz, «Zu Varro's *Hebdomades*», *Rheinisches Museum für Klassische Philologie*, XX (1865) 298–299.
- SCHMITZ Wilhems, «Zu Varro und den Tironischen Noten», *Rheinisches Museum für Philologie*, XXXVII (1882) 317–319.
- SCHÖLL Fritz, *M. Tullii Ciceronis scripta quæ manserunt omnia*, Teubner, Leipzig 1918; «Varro und die römischen *Didaskalien*», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, XXXI (1876) 469–71.
- SIGSBEE David, «The *paradoxa Stoicorum* in Varro's *Menippeans*», *Classical Philology*, LXXI (1976) 244–248.
- SILES Jaime, *Introducción a la Lengua y la Literatura latinas*, Istmo, Madrid 1983; «Estrategias de lectura en la Roma del s. I a.C.: el *Carmen IV* de Catullo», *Veleia*, XXXII (2014) 1022–1034.
- SIMON Manfred, «Zur Abhängigkeit spätrömischer Enzyklopädien des artes liberales von Varro *Disciplinarum libri*», *Philologus*, CX.1 (1966) 88–101.
- SOMVILLE Pierre, «Un témoignage de Varron sur la cosmologie», *Revue de l'Historie des Religions*, CLVI (1964) 39–50.
- SPRINGHETTI Æmilius, *Selecta Latinitatis scripta*, Universidad Pontificia Gregoriana, Roma 1951; *Institutiones stili Latini*, Universidad Pontificia Gregoriana, Roma 1954.

SOBEL Ragnar, «Varroniana», *Eranos*, LXIX (1971) 60–67.

STROH Wilfried, *El latín ha muerto, ¡viva el latín!*», trad. F. Fernández, Ediciones del Subsuelo, Barcelona 2012.

TAYLOR Daniel J., «Two notes on Varro», *The American Journal of Philology*, XCII.2 (1977) 130–132.

TAYLOR Lily Ross, «Varro's *De gente populi Romani*», *Classical Philology*, XXIX.3 (1934) 221–229.

THILO Georgius, *Seruii grammatici qui feruntur in Vergili carmina commentarii*, Teubner, Leipzig 1881.

TODINI Umberto, «L'Olimpo e la chorea degli astir in Varrone e in Ennio», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 539–551.

TOOHEY Peter, «Politics, prejudice and Trojan genealogies: Varro, Hyginus and Horace», *Arethusa*, XVII.1 (1984) 5–28.

TOSI Renzo, *Dizionario de sentences Latines et Grecques*, Jérôme Millon, Grenoble 2010.

TOVAR Antonio, «Horacio y las menipeas varronianas», *Emerita*, IV (1936) 24–29.

TRAGLIA Antonio, «Dottrine etimologiche e etimologie varroniane con particolare riguardo al linguaggio poetico», *Varron, six exposés et discussions*, Fondation Hardt, Vadoeuvres–Genève 1962, 33–79; *Opere di Marco Terenzio Varrone*, Unione Tipografico–Editrice Torinese, Turín 1974.

TRAINA Alfonso, «Le traduzioni», *Lo spazio...* = G. Cavallo, P. Fedeli et A. Giardina (edd.), Salerno, Roma 1989, vol. II, 93–124.

TRAPÈ Agostino, «Augustinus et Varro», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 552–563.

TREVIZAM Matheus, «A face gramatical de Varrão em *De re rustica II*», *Aletria*, XIX.3 (2009) 89–101.

TRILLI Lilia, «Alcune precisazioni sulle *Eumenides* di Varrone», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 564–570.

TUNBERG Terentius, *De rationibus quibus homines docti artem Latine colloquendi et ex tempore dicendi sæculis XVI et XVII coluerunt*, Leuven University Press, Leuven 2012.

VAHLEN Johannes, *In M. Terentii Varronis saturarum Menippearum reliquias coniectanea*, Teubner, Leipzig 1858.

VALGILIO Ernesto, «Varrone in Plutarco», *Atti del Congresso Internazionali di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 571–595.

VAN DE HOUT M.P.J., *Ad Marcum Antoninum imperatorem epistolæ*, Teubner, Leipzig 1954.

VAN NUFFELEN Peter, «Varro's *Divine Antiquities*», *Classical Philologie*, CV.2 (2010) 162–188.

VELAZA Javier, «Elementos para una cronología literaria de Suetonio», *Revista de Estudios Clásicos*, XXIII (1993) 37–50; «Insece: problemas de edición de textos fragmentarios», *Revue de Philologie*, LXXII.2 (1998) 259–268; «La *Lex Lindsay* y el método de trabajo de Nonio Marcelo: hacia una formulación flexible», *Emerita*, LXXV (2007) 225–254.

VETTEL Emil, «Zum Text von Varros Schrift über die lateinische Sprache», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, CI (1958) 257–281.

VIDAL José Luis, «*Bucólicas y Geórgicas*», *Historia de la literatura latina* = C. Codoñer (ed.), Cátedra, Madrid 1997, 155–175; «Libros, librerías y librerías en la Roma antigua», *Myrtia*, XXVII (2012) 57–71.

VON ALBRECHT Michael, *Historia de la literatura romana*, trad. D. Estefanía y A. Pociña, Herder, Barcelona 1997; «De lingua Latina in philologia Latina adhibenda», *Sociedad Española de Estudios Clásicos*, CXXII (2002) 5–16.

VSENER Hermann, «Ovidius Naso und Varro?», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, XXIII (1868) 681–682.

WAGNER Franz, *Lexicon Latinum*, s.e., Brugis (1878).

WASZINK Jan H., «Varrone nella letteratura Cristiana dei primi secoli», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 208–223.

WENDLING E., «Zu Posidonius und Varro», *Hermes*, XXIX (1893) 335–353.

WEINRICH Otto, «Varro und die Geschichte des *Pantomimus*», *Hermes*, LXXVI (1941) 96–100.

WEISBERGER Leo, «Altkeltische Formen bei Varro?», *Zeitschrift für Keltische Philologie*, XXIII (1943) 349–364.

WESSNER P., «Zur Varro *De uita populi Romani*», *Hermes*, XLI (1906) 460–472.

WHITE Hugh G. Evelyn, *Ausonius*, The Loeb Classical Library, Oxford 1919.

WIFSTRAND Marianne, «Laktanz und Varro: Beobachtungen zu Inst. 1,13,8», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, CXXXVII (1994) 163–186; «Laktanz, Varro und die Tradition des Argeer-ritus», *Rheinisches Museum für klassische Philologie*, CXLII (1999) 189–209.

WITKE Edward Charles, «Varro and Horace *carm.* 1,9», *Classical Philology*, LVIII.2 (1963) 112–115.

WOYTEK Erich, *Sprachliche Studien zur Saturia Menippea Varros*, Böhlau, Graz 1970; «Stilistische Untersuchungen zur Saturia Menippea Varros», *Eranos*, LXX (1972) 23–58.

YPES Catharina, «Petrarca in de Nederlandse letterkunde», *De Spieghel*, VIII (1934) 32.

ZILLIACUS Henrik, «Boktiteln i antik litteratur», *Eranos*, XXXVI (1938) 1–41.

ZUCHELLI Bruno, «L'enigma del ΤΡΙΚΑΠΑΝΟΣ: Varrone di fronte al triumiri», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*, Centro di Studi Varroniani, Rieti 1976, 609–625.

INDEX TOTIVS OPERIS

0.	RESUMEN.....	I
0.1.	INTRODUCCIÓN, OBJETIVOS Y METODOLOGÍA	I
0.2.	CONCLUSIONES	X
0.2.1.	SOBRE EL CATÁLOGO.....	X
0.2.2.	SOBRE SU COMPOSICIÓN.....	XIV
0.2.3.	SOBRE LOS TÍTULOS DE VARRÓN	XXIII
0.2.4.	TÍTULOS EN GRIEGO.....	XXIX
0.2.5.	TÍTULOS EN LATÍN.....	XXXII
0.3.	ASPECTOS FORMALES.....	XXXVI
0.3.1.	EL LATÍN COMO LENGUA DE ESTE TRABAJO	XXXVI
0.3.2.	ESCRIBIR EN LATÍN: ¿EN QUÉ LATÍN?.....	XXXIX
1.	PROLEGOMENA.....	1
1.1.	VARRO, «IL TERZO GRAN LVME ROMANO».....	1
1.2.	OPERA.....	3
1.3.	CATALOGVS OPERVM VARRONIS.....	6
1.3.1.	DE EIVS ORIGINE, TEMPORE, RESTITVTIONE.....	6
1.3.2.	DE HIERONYMI OPERA ET LABORE.....	9
1.3.3.	DE EXEMPLARI, SPECIMINE AC RATIONE HIERONYMI.....	18
1.3.4.	TOTIVS QVÆSTIONIS SCATVRIGO SIVE DE SVETONIO	23
1.3.5.	CATALOGVS PRISCVS ET CATALOGVS AVCTVS.....	35
1.3.6.	CONSPECTVS ATQVE PROSPECTVS	42
2.	TITVLI VARRONIS.....	49
2.1.	ÆTIA	49
2.2.	ANNALES	54
2.3.	ANTIQVITATES	56
2.4.	DE ACTIONIBVS SCÆNICIS.....	71
2.5.	DE ANTIQVITATE LITTERARVM	74

2.6.	DE BIBLIOTHECIS	76
2.7.	DE DESCRIPTIONIBVS	77
2.8.	DE FAMILIIS TROIANIS.....	80
2.9.	DE FORMA PHILOSOPHIÆ.....	81
2.10.	DE GENTE POPVLI ROMANI.....	84
2.11.	DE GRADIBVS	86
2.12.	DE IVRE CIVILI.....	87
2.13.	DE LECTIONIBVS.....	88
2.14.	DE LINGVA LATINA	90
2.15.	DE ORA MARITIMA	93
2.16.	DE ORIGINE LINGVÆ LATINÆ.....	96
2.17.	DE ORIGINIBVS SCÆNICIS.....	98
2.18.	DE POEMATIS	101
2.19.	DE POETIS.....	105
2.20.	DE POMPEIO	111
2.21.	DE RERVM NATVRA.....	112
2.22.	DE SERMONE LATINO	116
2.23.	DE SIMILITVDINE VERBORVM	121
2.24.	DE VITA POPVLI ROMANI.....	122
2.25.	DE VITA SVA.....	125
2.26.	DISCIPLINARVM LIBRI	131
2.27.	ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΣ	139
2.28.	EPHEMERIS.....	151
2.29.	EPISTOLICÆ QVÆSTIONES	154
2.30.	EPISTVLÆ	160
2.31.	EPITOMES	164
2.32.	HEBDOMADES.....	169
2.33.	LEGATIONVM LIBRI	183
2.34.	LOGISTORICI.....	184

2.35. ORATIONVM LIBRI.....	207
2.36. POEMATVM LIBRI.....	208
2.37. PSEVDOTRAGEDIÆ.....	209
2.38. QVÆSTIONES PLAVTINÆ	214
2.39. RERVVM RVSTICARVM.....	217
2.40. SATVRÆ.....	225
2.41. SATVRÆ MENIPPEÆ.....	227
2.41.1. <i>Aborigines</i> Περὶ ἀνθρώπων φύσεως	242
2.41.2. <i>Agatho</i>	244
2.41.3. <i>Age modo</i>	246
2.41.4. <i>Ajax stramenticius</i>	247
2.41.5. Ἄλλος οὔτος Ἡρακλῆς	249
2.41.6. Ἄμμον μετρεῖς Περὶ φιλαργυρίας	251
2.41.7. <i>Andabatæ</i>	253
2.41.8. Ἀνθρωπόπολις Περὶ γενεθλιακῆς	255
2.41.9. <i>Armorum iudicium</i>	257
2.41.10. <i>Baiæ</i>	259
2.41.11. <i>Bimarcus</i>	261
2.41.12. <i>Cælebs</i>	264
2.41.13. <i>Caprinum prælium</i> Περὶ ἡδονῆς.....	265
2.41.14. <i>Catamitus</i>	267
2.41.15. <i>Caue canem</i>	268
2.41.16. <i>Columna Herculis</i> Περὶ δόξης	270
2.41.17. <i>Cras credo, hodie nihil</i>	272
2.41.18. <i>Cycnus</i> Περὶ ταφῆς.....	273
2.41.19. <i>Cynicus</i>	274
2.41.20. <i>De officio mariti</i>	275
2.41.21. <i>De salute</i>	277
2.41.22. <i>Desultorius</i> Περὶ τοῦ γράφειν	278

2.41.23. <i>Deuicti</i> Περί φιλονικίας.....	280
2.41.24. Δις παῖδες οἱ γέροντες.....	281
2.41.25. <i>Dolium aut seria</i>	282
2.41.26. <i>Ecdemeticus</i>	284
2.41.27. Ἐκατόμβη Περί θυσιῶν.....	286
2.41.28. <i>Endymiones</i>	287
2.41.29. <i>Epitaphiones</i> Περί τάφων.....	290
2.41.30. <i>Est modus matulæ</i> Περί μέθης.....	292
2.41.31. <i>Eumenides</i>	294
2.41.32. Ἐυρεν ἢ λοπάς τὸ πῶμα Περί γεγαμηκότων.....	297
2.41.33. Ἐχω σε Περί τύχης.....	298
2.41.34. Ἐως πότε Περί ὠρῶν.....	299
2.41.35. <i>Flextabulæ</i> Περί ἐπαρχιῶν.....	300
2.41.36. Γεροντοδιδάσκαλος.....	303
2.41.37. Γνωθι σεαυτόν.....	305
2.41.38. <i>Hercules Socraticus</i>	306
2.41.39. <i>Hercules tuam fidem</i>	307
2.41.40. <i>Idem Atti quod Tetti</i>	309
2.41.41. <i>Inglorius</i> Περί φθόνου.....	310
2.41.42. Ἴπποκύων.....	311
2.41.43. Κοσμοτορύνη Περί φθορᾶς κόσμου.....	312
2.41.44. Κυνίστωρ.....	314
2.41.45. Κυνοδιδασκαλικόν.....	315
2.41.46. Κυνορήτωρ.....	316
2.41.47. <i>Lex Mænia</i>	317
2.41.48. Λογομαχία.....	319
2.41.49. <i>Longe fugit qui suos fugit</i>	320
2.41.50. <i>Magnum talentum</i>	322
2.41.51. <i>Manius</i>	323

2.41.52. <i>Marcipor</i>	324
2.41.53. <i>Marcopolis</i> Περί ἀρχῆς	326
2.41.54. <i>Meleagri</i>	328
2.41.55. <i>Modius</i>	329
2.41.56. <i>Mutuum muli scabunt</i> Περί χωρισμοῦ.....	331
2.41.57. <i>Mysteria</i>	332
2.41.58. <i>Nescis quid uesper serus uehat</i>	333
2.41.59. <i>Octogessis</i> Περί νομισμάτων.....	334
2.41.60. <i>Œdipothyestes</i>	336
2.41.61. Ὄνος λύρας	337
2.41.62. <i>Rapia Rapæ</i> Περί ἐγκωμίων.....	339
2.41.63. <i>Rappus aut indigena</i>	341
2.41.64. <i>Parmeno</i>	342
2.41.65. Περί αἰρέσεων	344
2.41.66. Περί ἐδεσμάτων	346
2.41.67. Περί ἐξαγωγῆς	347
2.41.68. Περί κεραυνοῦ	348
2.41.69. Περίπλους	349
2.41.70. <i>Postumi cui Seplasia fetet</i>	351
2.41.71. <i>Pransus paratus</i>	353
2.41.72. <i>Prometheus liber</i>	354
2.41.73. <i>Pseudæneas</i>	356
2.41.74. <i>Pseudulus Apollo</i> Περί θεῶν διαγνώσεως.....	357
2.41.75. <i>Quinquatrus</i>	358
2.41.76. <i>Sardi uenales</i>	359
2.41.77. <i>Serranus</i> Περί ἀρχαιρεσιῶν	360
2.41.78. <i>Sesquiulixes</i>	361
2.41.79. <i>Sexagessis</i>	364
2.41.80. Σκιαμαχία Περί τύφου.....	366

2.41.81. <i>Synephebus</i> Περὶ ἐμμονῆς	368
2.41.82. Ταφὴ Μενίππου.....	369
2.41.83. <i>Testamentum</i> Περὶ διαθηκῶν.....	370
2.41.84. <i>Tithonus</i> Περὶ γήρωσ	371
2.41.85. Τὸ ἐπὶ τῇ φασκῇ μύρον Περὶ εὐκαιρίας	372
2.41.86. Τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον Περὶ παιδοποιίας	373
2.41.87. Τρικάρανος.....	374
2.41.88. Τριοδίτης τριπύλιος Περὶ ἀρετῆς κτήσεως.....	377
2.41.89. <i>Triphallus</i> Περὶ ἀρρενότητος	379
2.41.90. <i>Vinalia</i> Περὶ ἀφροδισίων.....	380
2.41.91. <i>Virgula diuina</i>	381
2.41.92. Ὑδροκύων	382
2.42. SVASIONVM.....	383
3. NOTA CONCLUSORIA	385
3.1. AD CATALOGVM VARRONIS QVÆ REFERVNT	385
3.2. AD DISCRIMEN INTER INSCRIPTIONES ET NOMINATIONES.....	386
3.3. AD FIGVRAM TITVLORUM	387
3.4. QVO TANDEM FVTVRÆ INQVISTIONES PERTINERE POSSINT	389
4. CONSPECTVS AVCTORVM ANTIQVORVM QVI VARRONEM LAUDAVERVNT ET IN HOC OPERE RECENSENTVR	391
5. INDEX ACTORVM HODIERNORVM.....	395
6. CONSPECTVS LIBRORVM.....	401